ساؤتھ ایشیا ریسرچ سینٹر آف انڈیا دی اک اشاعت
اکتوبر 2026 جلد 5 نمبر 10

صلاحیت
Salahiyat
ਸਲਾਹੀਯਤ

مہمان ایڈیٹر : زاہد خان
لکھاری صحافی مترجم

مہان دوست اتے اداکار شیام چڈھا نوں سمرپت

اداکار شیام سندر چڈھا اتے اردو لیکھک سعادت حسن منٹو وچکار بھارتی سنیما اتے ساہت دے اتہاس دیاں سبھ توں مشہور اتے دل نوں چھوہ لین والیاں دوستیاں وچوں اکّ سی۔ اوہناں دا رشتہ اتے دوستی:

- **ملاقات کویں ہوئی: 1940 دے دہاکے وچّ بمبئی (ممبئی) دی لیڈی جمشیدجی روڈ 'تے ستھت 'ہائی نیسٹ' عمارت دیاں پوڑیاں 'تے شیام اتے منٹو دی اچانک ملاقات ہوئی سی، جدوں اوہ دوویں 'بمبئی ٹاکیز' وچّ کم کر رہے سن۔**

- **ہپتلا" (Hiptullha): اوہناں وچکار اکّ ڈونگھا اتے شرارت بھریا رشتہ سی؛ " اوہناں نے "ہپتلا" نام دا اکّ خاص مذاقیہ شبد گھڑیا سی جو بمبئی دے فلمی حلقیاں وچّ کافی مشہور ہویا۔**

- **ونڈ: جدوں 1947 دی ونڈ نے اپ-مہاندیپ نوں دو حصیاں وچّ ونڈ دتا اتے منٹو نے آخرکار پاکستان جان دا فیصلہ کیتا، تاں شیام ہی اوہناں نوں ممبئی بندرگاہ تکّ چھڈن گئے سن۔ جدوں جہاز روانہ ہویا تاں اوہناں نے آخری وار "ہپتلا!" کہہ کے ودائگی دتی۔ سرحد دے باو جود، اوہناں دی دوستی اٹٹّ رہی۔**

منٹو ولوں ساہتک شردھانجلی

- **شیام: مرلی کی دھن": شیام دی بے وقت موت توں بعد، منٹو نے اپنے لیکھ-" سنگریہ [Stars from Another Sky] وچّ "شیام: مرلی کی دھن" نامک اکّ بھاوک ادھیائے راہیں اوہناں نوں امر کر دتا۔**

- **مشہور کتھن: منٹو نے اپنے دوست بارے لکھیا: "شیام اکّ پریمی سی، پر اس لئی پیار دا عمل صرف پیار کھاتر نہیں کیتا جاندا سی۔ اوہ کسے وی خوبصورت چیز لئی جان دین نوں تیار سی—اتے مینوں لگدا ہے کہ موت ضرور خوبصورت رہی ہوویگی، نہیں تاں اوہ مردے نہ۔"**

بنسری دی سر

سعادت حسن منٹو

اپریل دی تیئیویں جاں چوویویں تاریخ سی—مینوں صحیح طرحاں یاد نہیں۔ میں شراب چھڈن لئی مانسک ہسپتال وچّ علاج کروا رہا سی جدوں میں اخبار وچّ شیام دی موت دی خبر پڑھی۔ اوہناں دناں وچّ، میرے من 'تے اکّ عجیب جہی حالت چھائی ہوئی سی؛ میں بے ہوشی اتے ادھ۔ہوشی (اردھ۔چیتنا) دے چکر وچّ پھسیا ہویا سی۔ میں ایہہ سمجھن توں اسمرتھّ سی کہ ہوش دا دائرہ کتھے ختم ہندا سی اتے میں کدوں بے ہوشی دی حالت وچّ چلا جاندا سی۔ دوواں وچکار حداں انیاں دھندلیاں ہو گئیاں سن کہ مینوں لگدا سی جویں میں کسے انجان تھاں (جتھے کسے دا ادھیکار نہیں ہندا) 'تے بھٹک رہا ہوواں۔

نتیجے وجوں، جدوں شیام دی موت دی خبر میری نظر وچّ آئی، تاں میں سمجھیا کہ ایہہ صرف شراب چھڈن کارن پیدا ہوئی حالت دا اکّ بھلیکھا سی—کجھ اجیہا جو میرے من وچّ اتھل۔پتھل مچا رہا سی۔ اس توں پہلاں، ادھ۔نیند دی حالت وچّ، میں کئی پیاریاں دی موت ہندی دیکھی سی، پر بعد وچّ ہوش آؤن 'تے پتہ لگدا سی کہ اوہ سارے جؤندے سن اتے میرے ٹھیک ہون لئی دعا کر رہے سن۔

مینوں چنگی طرحاں یاد ہے کہ جدوں میں اوہ خبر پڑھی، تاں میں نال دے کمرے وچّ موجود پاگل ویکتی نوں کیہا، "تینوں پتہ ہے؟ میرا اکّ بہت پیارا دوست مر گیا ہے۔"

اسنے پچھیا، "کون؟"

میں بھرے ہوئے گلے نال جواب دتا، "شیام۔"

کتھے؟ اتھے ہسپتال وچّ؟""

میں کوئی جواب نہیں دتا۔ میرے پریشان من وچّ تصویراں دا اکّ سلسلہ چل پیا—شیام دیاں تصویراں۔ مسکراؤندا شیام؛ ہسدا شیام۔ شیام، جو جوشیلا سی اتے جیون-اتشاہ نال بھرپور سی؛ شیام، جو موت اتے اس دے ڈر توں بالکل انجان سی... میں سوچن لگا کہ جو کجھ وی میں پڑھیا سی اوہ بالکل غلط سی—کہ اخبار دی ہوند ہی میری کلپنا دی اپج سی۔

ہولی-ہولی، میرے من توں شراب دا نشہ اتر گیا، اتے میں گھٹناواں نوں اوہناں دے اصل روپ وچّ دیکھن لگا۔ پھر وی، ایہہ پرکریا اینی ہولی سی کہ جدوں میں آخرکار شیام دی موت دی حقیقت دا سامہنا کیتا، تاں مینوں کوئی بہت وڈا جھٹکا نہیں لگا۔ اجیہا محسوس ہویا جویں اوہ بہت پہلاں ہی مر چکا سی، اتے اس دے جان دا صدمہ بہت سماں پہلاں ہی سہیا جا چکا سی۔ ہن صرف کجھ نشان باقی سن—محض اوہ ملبہ جس نوں میں ہولی-ہولی کھود رہا سی۔ ٹٹیاں اٹاں دے اس ڈھیر وچّ، مینوں کدے-کدائیں اتھے دبی ہوئی شیام دی مسکراہٹ جاں اس دے دم دار٪ ہاسے دی گونج مل جاندی سی۔

پاگلخانے دے باہر، 'سیانے' لوکاں دی دنیا وچّ ایہہ افواہ سی کہ شیام دی موت دی خبر سن کے سعادت حسن منٹو پاگل ہو گیا سی۔ جیکر اصل وچّ اجیہا ہویا ہندا، تاں مینوں بہت افسوس ہندا؛ کیونکہ شیام دی موت بارے سن کے مینوں تاں ہور وی 'سچیت' ہونا چاہیدا سی۔ دنیا دی ناشوانتا دا احساس میرے دل اتے دماغ 'تے ہور وی تیبرتا نال ہونا چاہیدا سی، اتے اپنی زندگی نوں پوری طرحاں جیون دا سنکلپ—جو کہ باغی رخ توں پریرت ہووے—میرے اندر جڑھ پھڑنا چاہیدا سی... شیام دی موت سن کے پاگل ہو جانا صرف تے صرف پاگلپن ہی ہندا؛

اسد، پہاڑ پٹن والا اپنی کہی (گیتی) توں بناں نہیں مر سکدا سی،**

اوہ روایتاں اتے بندشاں دے نشے وچّ گمراہ ہویا پیا سی۔**

شیام—اوہ انسان جس نے روایتاں اتے بندشاں دے بتّ توڑ دتے سن—دی موت 'تے اپنا ہوش گوا بیٹھنا اس دا وڈا اپمان ہندا۔ شیام اپنے دو بچیاں وچّ جیوندا ہے—جو اس دے بے باک پیار دی نشانی ہن؛ تازی (ممتاز) وچّ، جو—اس دے اپنے کہن مطابق—اس دی کمزوری سی؛ اتے اوہناں ساریاں عورتاں وچّ جیہناں دیاں چنیاں (اوڈھنیاں) کدے-کدائیں اس دے پیار بھرے دل 'تے اپنا پرچھاواں پاؤندیاں سن۔ اوہ میرے دل وچّ وی جیوندا ہے—اکّ اجیہا دل جو صرف اس لئی سوگ مناؤندا ہے کیونکہ اوہ اس دی موت دے سمیں "شیام امر رہے!" دا نعرہ نہیں لگا سکیا۔

مینوں اس گلّ دا یقین ہے: جدوں اس نے ڈونگھی شدت نال موت دے بلھاں نوں چمیا ہووےگا، تاں اس نے اپنے خاص انداز وچّ کیہا ہووےگا، "منٹو، ربّ دی سہوں، ایہناں بلھاں دا سواد تاں بالکل ہی وکھرا ہے۔"

جدوں وی میں شیام بارے سوچدا ہاں، تاں مینوں 'سانن' (Sanin) یاد آؤندا ہے—اوہ پاتر جس دی سرجنا مشہور روسی ناول کار آرٹسیباشیو نے کیتی سی۔ شیام اکّ عاشق سی، کوئی پیشیور عاشق نہیں؛ اوہ ہر خوبصورت چیز 'تے موہت ہو جاندا سی۔ مینوں شکّ ہے کہ موت وی ضرور خوبصورت ہوویگی—نہیں تاں اوہ کدے نہ مردا۔ اوہ نگھّ اتے تیبرتا نوں پیار کردا سی۔ لوک کہندے ہن کہ موت دے ہتھ ٹھنڈے ہندے ہن۔ میں اس گلّ نوں نہیں مندا۔ شیام کول ٹھنڈے ہتھاں لئی کوئی سماں نہیں سی؛ جیکر موت دے ہتھ سچ مچّ ٹھنڈے ہندے، تاں اوہ اوہناں نوں ایہہ کہہ کے پرھے ہٹا دندا:

پرھے ہٹ جا، بڈھیئے... کی تینوں سچے جذبے دی گھاٹ ہے؟""

اوہ مینوں اکّ چٹھی وچّ لکھدا ہے:

گلّ ایہہ ہے، میرے دوست: اتھے ہر کوئی 'ہیپٹالا' (Heptala) ہے۔ پر اصلی 'ہیپٹالا' " بہت دور ہے۔ جتھوں تکّ میری گلّ ہے—خیر، مینوں شکایت دا اکّ وی شبد کہن دا کوئی

کارن نظر نہیں آؤندا... زندگی بہت خوبصورتی نال بیت رہی ہے... رنگ-رلیاں اتے شراب-نوشی—شراب-نوشی اتے رنگ-رلیاں—اکّ-دوجے دے نال-نال چل رہیاں ہن۔" تازی (ممتاز) چھ مہینیاں دے وقفے توں بعد واپس آئی ہے؛ اوہ میری بہت وڈی کمزوری رہی ہے، اتے تسیں جاندے ہو کہ کسے عورت دے پیار دے نگھّ نوں محسوس کرنا کنا آننددائک ہندا ہے! آخرکار، میں اکّ انسان ہاں—اکّ عام انسان۔

نگار (نگار سلطانہ) اتے میں کدے-کدائیں ملدے ہاں، پر مکھ حق 'ٹی' (T) دا ہے۔

شام ویلے، مینوں اکثر تیریاں سیانیاں اتے بے فکر گلاں یاد آؤندیاں ہن۔

اس چٹھی وچّ، شیام نے 'ہیپٹالا' (Haptala) شبد دی ورتوں کیتی سی۔ کیونکہ اس دے پچھے دی ویاکھیا کافی دلچسپ ہے، اس لئی میں ایہہ تہاڈے نال سانجھی کردا ہاں۔

میں 'بمبے ٹاکیز' وچّ کم کردا سی۔ اوہناں دناں وچّ، کمال امروہی دی فلم 'حویلی' (جو بعد وچّ *محل* وجوں پھلمائی گئی سی) دی پٹکتھا تیار کیتی جا رہی سی اتے اس نوں انتم روپ دتا جا رہا سی۔ اشوک، ڈاچا، حسرت (L ...اتے میں روزانہ دیاں چرچاواں اتے بحثاں وچّ حصہ لیندے سی۔ ایہناں سیشناں دوران، کم دے نال-نال اکثر جوشیلی اتے مزےدار٪ گل بات وی ہندی سی۔ اسیں اکّ-دوجے نال مذاق-مستی کردے سی۔ جدوں وی شیام فلم 'مجبور' دی شوٹنگ توں وہلا ہندا، تاں اوہ وی ساڈی مہفل وچّ شامل ہو جاندا۔

کمال امروہی دی عادت سی کہ اوہ عام گل بات وچّ وی بہت ساہتک اتے شنگاری ہوئی بھاشا ورتدے سن۔ اس نال میرے لئی اکّ سمسیا کھڑی ہو جاندی سی؛ جیکر میں کہانی بارے کوئی نواں وچار سدھارن اتے سمجھ آؤن والی بھاشا وچّ پیش کردا، تاں کمال نوں اوہ پوری طرحاں سمجھ نہیں آؤندا سی۔ اس دے الٹ، جیکر میں اچّ-پدھری شبداولی دی ورتوں کرکے اپنے وچار پرگٹ کردا، تاں اشوک اتے ڈاچا نوں کجھ وی سمجھ نہیں آؤندا سی۔ نتیجے وجوں...

میں اکّ عجیب، مشرت قسم دی بھاشا ورتنی شروع کر دتی۔...

اکّ سویر، جدوں میں گھر توں بمبے ٹاکیز جا رہا سی، تاں میں اخبار دا کھیڈ کالم کھوہلیا۔ بریبورن سٹیڈیم وچّ کرکٹ میچ کھیڈے جا رہے سن۔ اکّ کھڈاری دا ناں بہت عجیب سی: 'ہیپٹلا' H-E-P-T-U-L-A ...(Heptula)... 'ہیپٹلا'... میں سوچیا کہ اسدا کی مطلب ہو سکدا ہے، پر مینوں کجھ سمجھ نہیں آیا۔ شاید ایہہ 'ہیبتلا' (Haibatullah) دا وگڑیا ہویا روپ سی۔

جدوں میں سٹوڈیوؑ پہنچیا، تاں کہانی نوں پردے (فلم) لئی ڈھالن دا کم شروع ہویا۔ کمال نے کہانی دا اکّ ادھیائے اپنے خاص ساہتک اتے پربھاوشالی انداز وچّ سنایا۔ اشوک نے میری رائے پچھی: "کی خیال ہے، منٹو؟"

کسے کارن کرکے، میرے مونہوں ایہہ شبد نکلے: "ایہہ ٹھیک ہے... پر اس وچّ 'ہیپٹلا' دی کمی ہے!"

ایہہ گلّ کسے طرحاں جچ گئی۔ 'ہیپٹلا'۔ اس نے بالکل اوہی گلّ بیان کیتی جو میں کہنا چاہندا سی۔ میرا مطلب سی کہ اس درش وچّ اوہ 'دم' (punch) نہیں سی۔

کجھ سمیں بعد، حسرت نے اوہی ادھیائے نویں ڈھنگ نال پیش کیتا۔ جدوں میری رائے منگی گئی، تاں اس وار میں جان۔ بجھ کے کیہا، "دیکھو حسرت، ایہہ گلّ بن نہیں رہی... تہانوں کجھ اجیہا پیش کرن دی لوڑ ہے جس وچّ 'ہیپٹلا' ہووے۔ 'ہیپٹلا'۔" دوجی وار 'ہیپٹلا' (Heptula) کہن توں بعد، میں ساریاں ولّ دیکھیا تاں جو اوہناں دی پرتیکریا جان سکاں۔ ہن اس شبد دا اکّ خاص ارتھ بن گیا سی۔ نتیجے وجوں، میں اس سیشن دوران اس دی ورتوں کافی کھل کے کیتی—جویں 'ہیپٹلٹی' (Heptulity) جاں چیزاں نوں 'ہیپٹلائیز' (Heptulize) کرن دی لوڑ، آدی بارے گلّ کرنا۔ پر اچانک، اشوک نے میرے ولّ مڑ کے پچھیا، "'ہیپٹلا' دا اصل ارتھ کی ہے؟ ایہہ شبد کس بھاشا دا ہے؟"

اس سمیں شیام اتھے موجود سی۔ جدوں اشوک نے مینوں ایہہ سوال پچھیا، تاں اوہ زور-زور نال ہسّ پیا اتے اس دیاں اکھاں ہاسے نال سنگڑ گئیاں۔ اوہ میرے نال ریلگڈی وچّ سی جدوں میں پہلی وار اس دا دھیان اکّ کرکٹر دے اس عجیب نام ولّ دوایا سی۔ ہاسے نال دوہرا ہندیاں، اس نے ساریاں نوں دسیا کہ ایہہ منٹو دی نویں 'منٹووئت' (Manto-ism) سی۔ جدوں ہور کجھ سمجھ نہیں آیا، تاں اس نے 'ہیپٹلا' نوں سنیما دی دنیا وچّ کھچّ لیاندا؛ پھر وی، بناں کسے زبردستی کوشش دے، ایہہ شبد بمبئی دے فلمی حلقیاں وچّ پرچلت ہو گیا۔

جولائی 1948 دی اکّ چٹھی وچّ، شیام مینوں لکھدا ہے: 29

پیارے منٹو! توں پھر چپّ ہو گیا ہیں۔ تیری ایہہ چپّ مینوں بہت پریشان کردی ہے۔ " بھاویں میں تیری مانسک سستی توں چنگی طرحاں جانوُ ہاں، پر جدوں توں اچانک چپّ وٹّ لیندا ہیں تاں مینوں غصہ آئے بناں نہیں رہندا۔ منیا کہ میں خود کوئی بہتا چٹھی-لیکھک نہیں ہاں، پر مینوں کجھ 'وکھری' قسم دیاں چٹھیاں لکھن اتے پراپت کرن وچّ خوشی ملدی ہے... یعنی، 'ہیپٹلا'! پر 'ہیپٹلا' اتھے اکّ درلبھّ چیز بن گئی ہے... جیکر تسیں اسنوں کاغذ 'تے لکھدے ہو، تاں ایہہ کمبکھت چیز 'ہیپٹلی' (Haptali) بن جاندی ہے، اتے جیکر 'ہیپٹلی' وی اپلبدھ نہ ہووے—خیر، اس نراشا دی کلپنا کرو؛ مینوں معاف کرنا جیکر میں 'ہیپٹولائیز' (Haptolizing) کرنا شروع کر دتا ہے... پر بندہ کی کرے؟ جدوں حقیقتاں غائب ہو جاندیاں ہن، تاں انسان صرف 'ہیپٹولائیز' ہی کر سکدا ہے۔" پر مینوں کوئی پرواہ نہیں کہ توں کی کہندا ہیں جاں کی نہیں کہندا؛ میں جاندا ہاں—اتے تینوں وی اس بارے پتہ ہووےگا—کہ اس میدان وچّ انے زبردست ورودھی نوں ہراؤن دا سہرا صرف میرے سر ہی بجھدا ہے۔ منٹو! کیہا جاندا ہے کہ جدوں کسے عاشق کول شبد مکّ جاندے ہن، تاں اوہ چمنا شروع کر دندا ہے، اتے جدوں کسے بلارے دا شبد-بھنڈار ختم ہو جاندا ہے، تاں اوہ کھنگھنا شروع کر دندا ہے۔

میں اس کہاوت وچّ اکّ گلّ ہور جوڑانگا: جدوں کسے آدمی دی مردانگی مدھم پے جاندی ہے، تاں اوہ لگاتار اپنے اتیت ولّ دیکھن لگّ پیندا ہے۔ پر توں چنتا نہ کر؛ میں اجے اس آخری پڑاء توں کافی دور ہاں۔ زندگی بہت رجھیویں بھری اتے بھرپور ہے، اتے توں جاندا ہیں کہ اکّ بھرپور زندگی وچّ پاگلپن لئی بہت گھٹّ وہل ملدی ہے—بھاویں مینوں اس دی بہت لوڑ محسوس ہندی ہے۔ نسیم نال والی فلم (*چاندنی رات*) لگبھگ ادھی مکمل ہو چکی ہے۔ میں امر ناتھ نال اکّ فلم لئی سمجھوتے 'تے دستخط کیتے ہن۔ ذرا اندازہ لگا کہ میری ہیروئن کون ہے؟ نگار (نگار سلطانہ)۔ اسدا نام میں خود سجھایا سی—صرف ایہہ دیکھن لئی کہ پردے 'تے اوہناں پرانے جذباتاں نوں دوبارہ جیوندا کرنا کیہو جیہا لگدا ہے جو کدے اصل دنیاں دا حصہ سن... ادوں خوشی ہندی سی؛ ہن، ایہہ صرف کاروبار ہے۔ پر توں کی سوچدا ہیں؟ ایہہ سلسلہ کوئی بہتا رومانچک نہیں ہووےگا۔ تازی اجے وی میری زندگی وچّ ہے۔ نگار بہت ودھیا ہے، اتے اسدا سبھاء بے حدّ کومل اتے نازک ہے۔

رمولا وی پچھلے کجھ دناں توں اتھے بمبئی وچّ ہے۔ اسنوں ملن 'تے مینوں احساس ہویا کہ اوہ اجے وی اس کمزوری (جذباتی لگاو) توں ابھر نہیں سکی سی جو اس دے دل اتے دماغ وچّ میرے پرتی سی۔ نتیجے وجوں، اسیں کجھ سماں اکٹھے بتایا۔ یار، اج-کلّ میں 'پھلرٹ' (دل-پرچاوے والی چھیڑچھاڑ) دی کلا وچّ انت سکھلائی لے رہا ہاں۔ پر، میرے دوست، ایہہ سارا معاملہ کافی گنجھل دار٪ ہو گیا ہے۔ پھر وی، مینوں گنجھلاں پسند ہن۔ میرے اندرلا ساہسی، آوارہ جواری اجے وی قائم ہے۔ میں میں کسے خاص تھاں نال سنبندھت نہیں ہاں، اتے نہ ہی میں اجیہا چاہندا ہاں۔ میں لوکاں نوں پیار وی کردا ہاں اتے نفرت وی۔ زندگی بس چلدی رہندی ہے۔ سچ تاں ایہہ ہے کہ صرف زندگی ہی اوہ محبوب ہے جسنوں میں پیار کردا ہاں—باقی سبھ بھاڑے وچّ جان! میں اس لیکھک دا ناں بھلّ گیا ہاں، پر اسدا اکّ واک میرے ذہن وچّ وسیا ہویا ہے—حالانکہ شاید میں اسنوں بالکل صحیح طرحاں دوہرا نہیں رہا؛ پر اسدا بھاوَ کجھ اس طرحاں سی... اوہ لوکاں نوں اینی

ڈونگھائی نال پیار کردا سی کہ اسنوں [اوہناں لئی اپنے پیار وچّ] کدے اکلاپن محسوس نہیں ہویا، پھر وی اوہ اوہناں نال اس طرحاں نفرت کردا سی کہ [اپنی نفرت وچّ] اوہ بالکل اکلاّ محسوس کردا سی۔

میں اس وچّ ہور کوئی شبد نہیں جوڑ سکدا۔

ایہناں دوواں چٹھیاں وچّ 'تازی' دا ذکر آیا ہے۔ *کھتوت-اے-وہدانی* وچّ، میں پہلاں ہی دسّ چکا ہاں کہ ایہہ 'ممتاز' دا ہی اکّ پیار-بھریا سنکھیپ ناں ہے۔ جتھوں تکّ ممتاز دی گلّ ہے—شیام نے خود خلاصہ کیتا سی کہ اوہ اسدی کمزوری ہے۔ جے سوچیا جاوے، تاں نگار اتے رمولا وی اسدیاں کمزوریاں ہی سن۔ عورتاں اصل وچّ اسدی سبھ توں وڈی کمزوری سن—اتے اسے وچّ اس دے چرتر دا سبھ توں مضبوط پہلو وی چھپیا ہویا سی۔

ممتاز، زیب قریشی (ایم.اے.) دی چھوٹی بھین ہے۔ جدوں اوہ زیب دے نال بمبئی گئی، تاں اوہ ظہور راجا نال اکّ گوڑھے اتے جذباتی عشق وچّ الجھ گئی۔ کجھ سمیں بعد، اس رشتے توں باہر نکل کے، اوہ لاہور واپس آ گئی اتے شیام نال عشق شروع کر لیا۔ جدوں بمبئی وچّ شیام دی آرتھک حالت سدھری، تاں اسنے اپنے ہون والے بچیاں دی خاطر اس نال ویاہ کروا لیا۔

شیام بچیاں نوں بہت پیار کردا سی—خاص کرکے سوہنے بچیاں نوں—بھاویں اوہ بہت ہی بدتمیز کیوں نہ ہون۔ جو لوک تمیز اتے شائستگی نوں اہمیت دیندے سن، اوہناں دی نظر وچّ اوہ خود بہت بدتمیز منیا جاندا سی۔ کجھ عورتاں اس دے رکھے وہار کارن اسنوں بہت نفرت کردیاں سن، پھر وی اسنوں اسدی کوئی پرواہ نہیں سی۔ اسنے کدے وی اجہیاں عورتاں نوں خوش کرن لئی اپنے سبھاء نوں بدلن دی کوشش نہیں کیتی؛ اوہ جیہا سی، بالکل اوہی دکھائی دندا سی۔ منٹو... میریاں ایہہ سالیاں میریاں گلاں 'تے نکّ-مونہہ وٹدیاں ہن... اوہ بناوٹی دنیا وچّ رہندیاں ہن۔ پھر وی، کجھ عورتاں اس دے بے باک انداز نوں پسند کردیاں سن کیونکہ اس وچّ بیڈروم والا اوہ پرانا تے گھٹیاپن والا ماحول نہیں

سی ہندا۔ شیام اوہناں نال کھل کے مذاق کردا سی، اتے اوہ وی اجہیاں گلاں کردیاں سن جیہناں نوں 'شریف سماج' کھل کے کرن دے قابل نہیں سمجھدا سی—اوہناں دے بلھاں 'تے مسکراہٹاں کھیڈدیاں اتے گلیاں وچوں ہاسے دیاں گونجاں اٹھدیاں۔ شیام اکثر ادوں تکّ ہسدا رہندا جدوں تکّ اس دیاں اکھاں وچّ ہنجھو نہ آ جاندے، اتے مینوں انجھ لگدا جویں کتے دور کسے کونے وچّ 'مریادا' دی روح تکھیاں کلاں دے بستر ے 'تے بیٹھی اپنے گناہاں دا پچھتاوا کرن دی وارتھ کوشش کر رہی ہووے۔

مینوں بالکل یاد نہیں کہ میں شیام نوں پہلی وار کدوں جاں کتھے ملیا سی۔ انجھ لگدا ہے جویں اصل ملاقات توں بہت پہلاں ہی میں اس نوں مل چکا ساں۔ ہن پچھے مڑ کے دیکھدیاں، مینوں یاد آؤندا ہے کہ بمبئی وچّ اس نال میریاں شروعاتی ملاقاتاں شاید 'لیڈی جمشیدجی روڈ' 'تے ہوئیاں سن، جتھے میری بھین رہندی سی۔ ڈائمنڈ 'ہائی نیسٹ' (High Nest) ناں دی عمارت دی اپرلی منزل 'تے اکّ فلیٹ وچّ رہِ رہی سی اتے شیام اتھے اس نوں ملن آؤندا۔جاندا سی۔ شاید دو۔تنّ وار پوڑیاں 'تے اس نال میرا سامہنا ہویا سی۔ حالانکہ ایہہ ملاقاتاں عام جہیاں سن، پر ایہناں وچّ بہت زیادہ بیتکلپھی سی، کیونکہ شیام نے خود مینوں دسیا سی کہ ڈائمنڈ ناں دی عورت—جس نوں 'مسز شیام' وجوں جانیا جاندا سی—اصل وچّ اس دی پتنی نہیں سی؛ پھر وی، اوہناں دے رشتے کارن اوہ اس لئی پتنی توں وی کجھ ودھ کے سی۔ اوہ ویاہ دی سنستھا جاں اس دے جنتک اعلان وچّ وشواس نہیں رکھدا سی۔ حالانکہ، جدوں اس نوں صحت سنبندھی کسے سمسیا کارن ڈائمنڈ نوں ہسپتال داخل کرواؤنا پیا، تاں اس نے اس دا ناں 'مسز شیام' وجوں ہی درج کروایا۔

بہت سماں بعد، ڈائمنڈ دے پتی نے قانونی کاروائی شروع کر دتی اتے شیام نوں وی اس معاملے وچّ الجھا لیا گیا۔ آخرکار ایہہ معاملہ عدالت توں باہر ہی سلجھا لیا گیا، اتے ڈائمنڈ—جو ادوں تکّ فلمی دنیا وچّ قدم رکھ چکی سی اتے دولت دے جادو نوں مان چکی

سی—شیام دی زندگی وچوں باہر چلی گئی۔ پھر وی، شیام اکثر اس بارے سوچدا رہندا سی۔

مینوں یاد ہے کہ پونا دے اکّ باغ وچّ اس نال سیر کردیاں اس نے کیہا سی، "منٹو... ڈائمنڈ اکّ کمال دی عورت سی۔ ربّ پر پھر، اکّ پل سوچن توں بعد، اسنے اگے کیہا، "ایہہ کی گلّ ہے، منٹو... اکّ عورت گربھ دے پھل توں کیوں ڈردی ہے؟ کی اس لئی کہ اسنوں پاپ منیا جاندا ہے؟ پر پاپ اتے پنّ بارے ایہہ کی بکواس ہے؟ نوٹ اصلی جاں نقلی ہو سکدا ہے، پر بچہ 'جائز' جاں 'ناجائز' نہیں ہو سکدا۔" ایہہ کسے اچانک جھٹکے جاں گلے 'تے چھری پھیردے سمیں پڑھے جان والے 'کلمے' توں پیدا نہیں ہندا۔ اسدی اصل اتپاتی اس شاندار جنونّ وچّ ہے جسنوں سبھ توں پہلاں حضرت آدم اتے ہوا نے اپنایا سی... آہ، اوہ جنونّ!

اتے اوہ اپنے وکھ-وکھ طرحاں دے جنوناں بارے لمبیاں گلاں کردا رہا۔

شیام بہت ہی جوشیلے سبھاء دا انسان سی۔ اسدا ہر شبد، ہر اشارہ اتے ہر انداز بہت اچے سر والا ہندا سی؛ اسنوں سنجم دی کوئی پرواہ نہیں سی۔ اس لئی، کسے مہفل وچّ گمبھیرتا اتے سنجیدگی نال بیٹھنا اکّ مذاق توں گھٹّ نہیں سی۔ خاص کرکے شراب پین دے دوران، جیکر کوئی چپّ ہو جاندا جاں دارشنک گلاں کرن لگّ پیندا، تاں اسنوں بے حدّ چڑھ چڑھدی سی۔ اوہ اینا کھجھ جاندا سی کہ کئی وار بوتلاں اتے گلاس توڑ دندا، گالھاں کڈھدا اتے مہفل چھڈّ کے چلا جاندا۔

پونے دی اکّ گھٹنا ہے۔ شیام اتے مسعود پرویز دوویں 'زبیدہ کاٹیج' وچّ رہندے سن۔ مینوں اتھے رہنا پیا سی... دے سلسلے وچّ۔ اکّ کہانی دی وکری۔ سبھاء وجوں، مسعود گھٹّ بولن والا انسان سی؛ شراب پین توں بعد اوہ ہور وی چپ چاپ اتے گمبھیر ہو جاندا سی۔ اکّ دن، سویرے ہی رم پین دا دور شروع ہو گیا۔ بہت سارے لوک آئے اتے گئے، اتے پین دوران اپنا ہوش گوا بیٹھے، پر مسعود، شیام اتے میں ڈٹے رہے۔ شیام پورے

جوش وچّ سی؛ اسنے اوہناں لوکاں نال رولا-رپا پاؤن دا خوب آنند لیا سی جیہناں نے اپنا سنتلن گوا دتا سی۔ پھر وی، شام ہندے-ہندے اسنوں اچانک احساس ہویا کہ مسعود دن بھر دے شور-شرابے اتے مستی توں بالکل وکھرا رہا سی۔ نشے نال بھاریاں ہوئیاں اکھاں نوں میچدے ہوئے، اسنے مسعود ولّ دیکھیا اتے مذاقیہ لہجے وچّ پچھیا، "کیوں بئی حضرت-اے-پرویز... کی تسیں اپنا 'مرثیہ' (سوگ-گیت) لکھ لیا ہے؟"

مسعود اپنی عادت مطابق مسکرا پیا۔ ٹھیک اسے ویلے کرشن چندر اتھے آ پہنچے، اتے شیام مسعود دی اس ستھر مسکراہٹ والی گلّ نوں بھلّ گیا۔ شراب دے کجھ دور چلن توں بعد، شیام نے کرشن کول مسعود دی اس اسیہہ چپ چاپ رہن دی عادت دا ذکر کیتا۔ صرف دو پیگاں نال ہی کرشن دی زبان کھل گئی۔ مسعود ولّ مڑدیاں، اسنے تکھی آلوچنا شروع کر دتی: "تسیں کس طرحاں دے کوی ہو، پرویز؟ تسیں سویر توں شراب پی رہے ہو، پھر وی تسیں کوئی بے تکی گلّ نہیں کیتی۔ ربّ دی سہوں، جہڑا کوی بے تکیاں گلاں کرنیاں نہیں جاندا، اوہ کویتا وی نہیں لکھ سکدا۔ مینوں حیرانی ہے کہ تسیں کویتا لکھ کویں لیندے ہو۔ مینوں شکّ ہے کہ تہاڈی کویتا بالکل بکواس ہوویگی۔ تہاڈی ایہہ حالت—شراب پین توں بعد ارنڈی دے تیل دی بوتل وانگ بن جانا—ایہی تہاڈی اصل کویتا ہے۔"

ایہہ سن کے شیام اینی زور نال ہسیا کہ اسدیاں اکھاں وچوں ہنجھو وہن لگے۔

کجھ دیر تکّ مذاق-مستی چلن توں بعد، مسعود اٹھ کھڑا ہویا۔ اسنے ساڈے ساریاں دے گلاس خالی کر دتے اتے کیہا، "آؤ، باہر چلیئے۔"

اسیں باہر نکلے۔ مسعود دے کہن 'تے، ساریاں نے اپنے جتے لاہے، جیباں وچّ پائے اتے دوڑنا شروع کر دتا۔ ادوں ادھی رات دا سماں ہووےگا۔ پونا دیاں گلیاں بالکل سنسان سن۔ میں...

مسعود، شیام اتے اکّ ہور ساتھی، جسدا ناں میں بھلّ گیا ہاں، ادھر-ادھر بھجّ رہے سن اتے زور-زور نال چیک-چہاڑا پا رہے سن—بالکل بے مقصد، بناں کسے منزل دے خیال توں۔

کرشن چندر دا گھر رستے وچّ ہی پیندا سی؛ دوڑ شروع ہون توں پہلاں ہی اوہ ساڈے نالوں وکھ ہو گیا سی۔ اسیں اسنوں تنگ کرکے دروازہ کھلھوایا۔ رولا-رپا سن کے اسدی پتنی، ثمینہ خاتون، دوجے کمرے وچوں باہر آ گئی۔ اس نال کرشن ہور وی شرمندہ ہویا، سو اسیں اوتھوں چلے گئے اتے اپنی سیر جاری رکھی۔

پونا مندراں دا شہر ہے؛ اتھے ہر فرلانگ کُ دی دوری 'تے کوئی نہ کوئی مندر مل جاندا ہے۔ مسعود نے اجیہے ہی اکّ مندر دی گھنٹی وجائی۔ شیام اتے میں شردھا نال سر جھکایا اتے "شو شمبھو، شو شمبھو" دا جاپ کیتا۔ اسیں ہر مندر 'تے ایہی عمل دہرایا اتے نال-نال کھل کے ہسدے وی رہے۔ جدوں وی کوئی پجاری اپنیاں اکھاں ملدا ہویا باہر آؤندا، اسیں چپّ ہو جاندے اتے چپ چاپ اگے ودھ جاندے۔

ادوں تکّ تنّ وجّ چکے سن... سڑک دے وچکار کھڑے ہو کے، مسعود نے گالھاں دی اجیہی جھڑی لگا دتی کہ میں حیران رہِ گیا، کیونکہ میں اسنوں پہلاں کدے کوئی اشلیل شبد بولدیاں نہیں سی سنیا۔ پھر وی، جدوں اوہ اوہ بھدیاں گالھاں کڈھ رہا سی، تاں مینوں محسوس ہویا کہ اوہ شبد اسدی زبان 'تے قدرتی نہیں لگّ رہے سن۔

اسیں چار وجے 'زبیدہ کاٹیج' پہنچے اتے سوں گئے، حالانکہ مسعود شاید جاگدا رہا اتے شعر لکھدا رہا۔

شراب پین دے معاملے وچّ شیام سنجم ورتن والیاں وچوں نہیں سی؛ اوہ کھل کے کھیڈن وچّ وشواس رکھدا سی۔ پھر وی، اوہ ہمیشہ اپنے سامہنے میدان دے گھیرے دا جائزہ لیندا سی—اس دے دائرے نوں دھیان نال پرکھدا سی—تاں جو اوہ حداں توں باہر نہ نکل

جاوے۔ اوہ مینوں کیہا کردا سی، "میں چوکے لگاؤنا پسند کردا ہاں... چھکے تاں بس اتفاق نال ہی لگدے ہن۔" تہاڈے منورنجن لئی اتھے اکّ چھوٹا جیہا قصہ ہے:

ایہہ ونڈ توں کجھ مہینے پہلاں دی گلّ ہے... شیام شاہد لطیف دے گھروں میرے گھر آیا سی۔ بمبئی دی بھاشا وچّ، اوہ دن 'کڑکی' دے سن—بھاوَ تنگی-ترشی دے دن۔ پھر وی، شراب پین دا سلسلہ پوری نیمتتا نال چلدا رہا۔ اکّ شام، گلاں-باتاں دوران اسیں کجھ زیادہ ہی شراب پی لئی؛ راجا مہدی علی خان وی اتھے موجود سن۔ جدوں کرفیو دا سماں نیڑے آیا، تاں اوہناں نے جان دی اجازت منگی۔ میں اوہناں نوں کیہا، "کی تہاڈا دماغ خراب ہو گیا ہے؟ تسیں پھڑے جاؤگے۔"

شیام نے اوہناں نوں مذاق-مذاق وچّ کیہا، "بسّ اتھے ہی سوں جاؤ۔ تازی اج-کلّ اتھے نہیں ہے۔"

راجا مسکرائے اتے جواب دتا، "میں سوں نہیں سکانگا۔ میں سپرنگ والے بستریاں 'تے بالکل نہیں سوں سکدا۔"

شیام نے راجا دے بھاری-بھرکم سریر دے حساب نال اکّ وڈے گلاس وچّ برینڈی پائی اتے اوہناں نوں پھڑاؤندے ہوئے کیہا، "لؤ، ایہہ پی لوو؛ اس نال تہانوں نیند آ جاوے گی۔"

راجا نے پورا گلاس اکو گھٹّ وچّ پی لیا۔ کافی دیر تکّ گل بات تازی بارے ہندی رہی، جو شیام نال ان بن ہون کارن اپنی بھین دے گھر چلی گئی سی؛ اوہ دوویں ہر اٹھ-دس دناں بعد چھوٹیاں-چھوٹیاں گلاں 'تے جھگڑا کر لیندے سن۔ میں کدے وی وچکار نہیں پیندا سی، صرف اس لئی کیونکہ شیام نوں ایہہ بالکل پسند نہیں سی۔ اجیہا لگدا سی جویں ساڈے وچکار اکّ چپ-چپیتا سمجھوتہ سی کہ اسیں اکّ-دوجے دے معاملیاں وچّ دخل نہیں دیوانگے۔

تازی اس طرحاں چلی گئی سی جویں اوہ کدے واپس نہیں آویگی، اتے شیام نے اس نوں اس طرحاں وداع کیتا سی جویں اوہ دوبارہ کدے اس دا مونہہ وی نہیں دیکھنا چاہندا۔ پھر وی، اکّ-دوجے توں دور رہِ کے دوویں تڑپھدے رہندے سن۔ شام ویلے، شیام اکثر تازی والی ستھتی نوں لے کے بہت بھاوک ہو جاندا سی۔ مینوں لگدا سی کہ اوہ ضرور ساری رات جاگ کے اس بارے سوچدا رہندا ہووےگا۔ پر اوہ وچارا نیند دے انے قابو وچّ ہندا سی کہ اوہ... سر بسترے 'تے لگدیاں ہی اوہ سوں گیا۔ میرے فلیٹ وچّ صرف دو کمرے سن: اکّ سون والا کمرہ اتے اکّ بیٹھک۔ میں سون والا کمرہ شیام اتے تازی نوں دے دتا سی، جدوں کہ میں بیٹھک وچّ وچھائے گئے گدے 'تے سوندا سی۔ کیونکہ تازی اتھے نہیں سی، اس لئی اسدا بسترا راجا مہدی علی خان نوں مل گیا سی۔ رات کافی بیت چکی سی، اس لئی اسیں سارے آپو-اپنیاں تھاواں 'تے سون چلے گئے۔

ہمیشہ وانگ، میں سویرے پونے چھ وجے دے قریب جاگ پیا۔ ادھ-جاگدی حالت وچّ، مینوں محسوس ہویا جویں کوئی میرے کول لیٹیا ہووے۔ پہلاں تاں مینوں لگیا کہ ایہہ میری پتنی ہے، پر اوہ تاں لاہور گئی ہوئی سی۔ جدوں میں اکھاں کھولھیاں، تاں مینوں پتہ لگا کہ ایہہ شیام سی۔ میں سوچن لگا کہ اوہ میرے کول کویں آ گیا۔ ٹھیک اسے ویلے، سڑے ہوئے کپڑے دی بدبو میری نکّ وچّ پئی۔ نیڑے ہی اکّ سوفا سی؛ اسدا اکّ حصہ بہت پہلاں ڈگی ہوئی سگرٹ کارن سڑ گیا سی، پر ہن اس بدبو دا کی کارن ہو سکدا سی؟ جویں-جویں میریاں اکھاں ہور کھلیاں، مینوں دھونئیں دی تکھی گندھ محسوس ہوئی اتے دھونئیں دے ہلکے، ددھیا بدل دکھائی دتے... میں اٹھیا اتے دوجے کمرے وچّ چلا گیا۔ ایہہ دیکھ کے مینوں بہت حیرانی ہوئی کہ جس بسترے 'تے شیام عام طور 'تے سوندا سی، اوہ اندروں-اندر سلگ رہا سی، جدوں کہ نال والے بسترے 'تے راجا مہدی علی خان اچی-اچی گھراڑے مار رہا سی اتے اسدا وڈا ڈھڈّ باہر نکلیا ہویا سی۔

میں بسترے دے سڑے ہوئے حصے دی جانچ کرن لئی نیڑے گیا۔ گدے وچّ اکّ وڈی تھالی دے آکار دا چھید سی، جس وچوں دھوآں نکل رہا سی۔ اجیہا لگّ رہا سی کہ کسے نے اگّ بجھاؤن دی کوشش کیتی سی، کیونکہ بسترا پانی نال بھجیا ہویا سی۔ حالانکہ، کیونکہ گدے دی بھرائی کپاہ اتے ناریل دے ریشے نال کیتی گئی سی، اس لئی اگّ پوری طرحاں نہیں بجھی سی اتے اندروں-اندر سلگدی رہی سی۔ میں راجا نوں جگاؤن دی کوشش کیتی، پر اوہ بس پاسہ پرت کے ہور وی اچی آواز وچّ گھراڑے مارن لگا۔ اچانک، بسترے دے اکّ کالے چھید وچوں لال رنگ دی تیز لاٹ نکلی۔ میں ترنت باتھروم ولّ بھجیا۔ میں اس چھید وچّ اکّ بالٹی پانی پایا، اتے جدوں مینوں پورا یقین ہو گیا کہ اگّ بجھ گئی ہے، تاں میں راجا نوں ہلا کے جگایا۔ جدوں میں اس توں اگّ لگن دی گھٹنا بارے پچھیا، تاں اس نے اپنے خاص مذاقیہ انداز وچّ گھٹناواں دا ذکر کیتا اتے کہانی نوں کافی ناٹکی رنگت دتی:

ایہہ تہاڈا شیام ہنو مان مہاراج ہے۔ کلھ رات، برینڈی دے تلاب وچّ ڈبکی لاؤندے ہوئے " مینوں نیند آ گئی۔ قریب دو وجے، عجیب آوازاں سن کے میری اکھ کھل گئی۔ حیرانی دی گلّ ایہہ سی کہ میں دیکھیا کہ شیام اکّ وشال ہنو مان وچّ بدل گیا سی۔ اس دی سنگھنی پوچھ نال مٹی دے تیل (کیروسین) وچّ بھجیاں کپڑے دیاں پٹیاں بجھیاں ہوئیاں سن، جو پوری طرحاں سڑ رہیاں سن۔ شیام بسترے 'تے بے تحاشہ اچھل-کدّ رہا سی اتے اپنی پوچھ نال اگّ پھیلا رہا سی۔ جویں ہی اگّ بھڑکی، میں اپنیاں اکھاں بند کر لئیاں اتے واپس برینڈی دے تلاب وچّ ڈبکی لگا لئی۔ میں بس تلاب دے تل 'تے سون ہی والا سی..."

مینوں خیال آیا کہ کسے غریب آدمی دا بسترا سڑ کے سواہ نہیں ہونا چاہیدا۔ سو، میں اٹھیا—پر شیام کتے وی نہیں ملیا۔ جدوں میں تہانوں ستھتی بارے سچیت کرن لئی دوجے کمرے وچّ گیا، تاں میں دیکھیا کہ شیام اتھے پیا سی اتے اپنے اصلی روپ وچّ تہاڈے نال لپٹیا ہویا سی۔ میں تہانوں جگاؤن دی کوشش کیتی۔ میں تہانوں آوازاں مار-مار کے اپنا گلا

پاڑ لیا۔ میں گھنٹیاں وجائیاں۔ میں ایٹم بمب چلا ئے۔ پر تسیں ذرا وی نہیں ہلے۔ انت وچّ، میں ہولی جہی تہاڈے کنّ وچّ کیہا، "خواجہ، جاگ پوو! سکوچ وسکی دی اکّ پوری پیٹی آ گئی ہے۔" تسیں ترنت اکھاں کھولھیاں اتے پچھیا، "کتھے؟"... میں کیہا، "ہوش وچّ آؤ... سارا گھر سڑ رہا ہے... اگّ لگی ہے، اگّ!" تسیں کیہا، "توں بکواس کر رہا ہیں۔" میں جواب دتا، "نہیں، خواجہ۔ میں خواجہ خضر دی سہوں کھاندا ہاں—سچ مچّ اگّ لگی ہوئی ہے۔" جدوں تہانوں میری گلّ 'تے یقین ہو گیا، تاں تسیں شانتی نال واپس سوں گئے اتے کیہا، "بس فائر برگیڈ نوں سوچت کر دیو۔" تہاڈے ولوں نراش ہو کے، میں شیام نوں ستھتی دی گمبھیرتا سمجھاؤن دی کوشش کیتی۔ جدوں اوہ آخرکار میری گلّ سمجھن دے قابل ہویا، تاں اس نے مینوں کیہا، "توں ہی بجھا دے، یار۔ مینوں کیوں تنگ کر رہا ہیں؟" اتے پھر اوہ واپس سوں گیا... آخرکار، اگّ تاں اگّ ہی ہندی ہے اتے اس نوں بجھاؤنا ہر انسان دا فرض ہے۔ سو، میں ترنت اپنی ساری انسانیت نوں اکٹھا کیتا، خود نوں اکّ فائر برگیڈ وچّ بدل لیا، اتے اوہ جگّ چکیا جو میں تینوں تیرے جنم دن 'تے تحفے وجوں دتا سی—اس نوں بھریا اتے اگّ 'تے پا دتا۔ اپنا کم پورا کرن توں بعد، میں نتیجہ ربّ دے حوالے کر دتا اتے سون چلا گیا۔ جدوں شیام پوری رات دی نیند توں بعد جاگیا، تاں راجا اتے میں اس توں پچھیا کہ اگّ کویں لگی سی؛ شیام نوں اس بارے رتا وی پتہ نہیں سی۔ کافی سوچ-وچار توں بعد، اسنے کیہا، "میں اگّ لگن دی اس گھٹنا بارے کوئی جانکاری نہیں دے سکدا۔" پر جدوں راجا دوجے کمرے وچوں شیام دی سڑی ہوئی ریشمی قمیض لے کے آیا، تاں شیام نے مینوں کیہا، "ہن تاں جانچ ہونی لازمی ہے۔"

جدوں ساریاں نے مل کے جانچ کیتی، تاں پتہ لگا کہ شیام نے جو اندرلی قمیض پائی ہوئی سی، اوہ وی کجھ تھاواں توں سڑ گئی سی۔ نیڑیوں دیکھن 'تے، اسدی چھاتی 'تے دو وڈے چھالے—ہریک روپئے دے سکے دے آکار جنے—ملے۔ نتیجے وجوں، شیرلوک ہومز نے اپنے دوست واٹسن نوں کیہا، "ہن ایہہ پوری طرحاں ثابت ہو گیا ہے کہ اگّ سچ

مچّ لگی سی، اتے شیام—صرف اپنے گوانڈھی، راجا مہدی علی خان نوں پریشان نہ کرن لئی—چپ چاپ اٹھ کے میرے کول آیا سی۔"

جدوں شیام نے سبھنک سماج دے پرچلت نیماں انوسار تازی نال رسمی طور 'تے ویاہ کروایا، تاں میرا منّنا ہے کہ اسنے اجیہی شاندار دعوت دتی—جو پوری طرحاں بدلے دی بھاونا اتے دوجیاں توں اگے نکلن دی ہوڑ توں پریرت سی—کہ اوہ لمبے سمیں تکّ فلمی جگت وچّ چرچہ دا وشا بنی رہی۔ شراب اینی وگی کہ شراب دے پورے پیپے خالی ہو گئے۔ پھر وی، افسوس دی گلّ ہے کہ 'سبھیتا' دے سادے لباس 'تے لگے داغ دھوتے نہیں جا سکے۔

شیام صرف شراب اتے عورتاں دا ہی شوقین نہیں سی؛ اوہ زندگی دیاں ساریاں نعمتاں نوں پیار کرن والا انسان سی۔ اوہ اکّ ودھیا کتاب نوں اونا ہی پیار کردا سی جنا کسے خوبصورت عورت نوں۔ اسدی ماں اس دے بچپن وچّ ہی گزر گئی سی، پھر وی اوہ اپنی متریئی ماں لئی اوہی پیار رکھدا سی جو کوئی اپنی جنم دین والی ماں لئی رکھدا ہے۔ اس دے چھوٹے متریئے بھین-بھرا سن، جیہناں ساریاں نوں اوہ اپنی جان توں وی ودھ پیار کردا سی۔ پتا دی موت توں بعد، انے وڈے پریوار دی دیکھ بھال کرن دی ذمہ واری اسے دے موڈھیاں 'تے سی۔ لمبے سمیں تکّ، اسنے دولت اتے شوہرت حاصل کرن لئی پوری ایمان داری نال کوشش کیتی۔ اس سفر دوران قسمت نے اسنوں کئی جھٹکے دتے، پھر وی اوہ مسکراؤندا رہا۔ اوہ کیہا کردا سی، "میری جان، اکّ دن اجیہا آویگا جدوں توں میرے نال ہووینگی" — اتے سالاں بعد اوہ دن آخرکار آ ہی گیا، جدوں دولت اتے شوہرت دوویں اسدی پکڑ وچّ سن۔

موت توں پہلاں، اوہ مہینے دے ہزاراں روپئے کما رہا سی۔ بمبئی دے باہری علاقے وچّ اسدا اکّ خوبصورت بنگلا سی؛ ایہہ اوہناں دناں توں بالکل الٹ سی جدوں اس دے سر 'تے رہن لئی چھت وی نہیں سی ہندی۔ پھر وی، غریبی دے اوہناں دناں وچّ وی اوہ اوہی

مسکراؤندا ہویا شیام ہی رہا۔ جدوں دولت اتے شوہرت آئیاں، تاں اسنے اوہناں دا سوآگت اس طرحاں نہیں کیتا جویں لوک کسے ڈپٹی کمیشنر دا کردے ہن؛ جدوں ایہہ دوویں 'عورتاں' اس کول آئیاں، تاں اسنے بس اوہناں نوں اپنے لوہے دے پلنگھ 'تے بٹھایا اتے اوہناں نوں زوردار تے دلوں چمیا۔

جدوں اسیں اکو چھت ہیٹھ رہندے سی، تاں اسیں دوویں بہت ماڑے آرتھک حالات وچوں لنگھ رہے سی۔ فلم ادیوگ، دیش دی راجنیتی وانگ ہی، بہت نازک دور وچوں لنگھ رہا سی۔ میں 'بمبئی ٹاکیز' وچّ کم کردا سی، جدوں کہ اس کول اتھے دس ہزار روپئے دی اکّ فلم دا اقرارنامہ سی — ایہہ کم اسنوں لمبے سمیں دی بے روزگاری توں بعد ملیا سی۔ حالانکہ، بھگتان شاید ہی کدے سمیں سر ہندا سی۔ کسے نہ کسے طرحاں، اسیں اپنا گزارا چلا لیندے سی۔ جے اسیں پتی-پتنی ہندے، تاں پیسے نوں لے کے ضرور جھگڑے ہندے؛ پر شیام اتے میں کدے ایہہ سوچیا وی نہیں کہ کون خرچ کر رہا ہے جاں کنا خرچ ہو رہا ہے۔ اکّ دن، بہت جد وجہد توں بعد، اسنوں کافی پیسے (شاید پنج سو روپئے) ملے؛ میریاں جیباں خالی سن۔ اسیں ملاڈ توں گھر پرت رہے سی۔ رستے وچّ، شیام نے فیصلہ کیتا کہ اوہ کسے دوست نوں ملن لئی چرچگیٹ جاوے گا۔ جدوں اسیں میرے سٹیشن 'تے پہنچے، تاں اسنے اپنی جیب وچوں دس-دس روپئے دے نوٹاں دی اکّ گٹی کڈھی۔ اکھاں بند کرکے، اسنے گٹی نوں دو حصیاں وچّ ونڈیا اتے مینوں کیہا، "جلدی کر، منٹو... ایہناں وچوں اکّ حصہ لے لے۔"

میں گٹی دا اکّ ادھا حصہ پھڑیا، اسنوں اپنی جیب وچّ پایا اتے پلیٹ فارم 'تے اتر گیا۔ شیام نے ہتھ ہلا کے الوداع کیہا اتے اپنی جیب وچوں کڈھے کجھ نوٹ لہراؤندے ہوئے کیہا، "تینوں ایہہ گلّ یاد رہیگی—میں ایہہ نوٹ صرف سرکھیا لئی وکھرے رکھے سن... ہپّ-تالا!"

اس شام، جدوں اوہ اپنے دوست نوں مل کے واپس آیا، تاں کباب بھنے جا رہے سن۔ مشہور فلمی ستارے کے.کے. نے اسنوں بلایا سی کیونکہ اوہ اس نال کوئی نجی گلّ کرنی چاہندی سی۔ شیام نے اپنی بانہہ ہیٹھوں برانڈی دیاں بوتلاں کڈھیاں، گلاس وچّ اکّ وڈا پیگّ پایا اتے مینوں کیہا، "نجی گلّ ایہہ سی... میں لاہور وچّ کسے نوں کیہا سی کہ کے.کے. میرے پیار وچّ پاگل سی۔ ربّ دی سہوں، اوہ سچ مچّ پاگل سی۔ پر اوہناں دناں وچّ، میرے دل وچّ اس لئی کوئی تھاں نہیں سی۔ اج، اسنے مینوں اپنے گھر بلایا اتے..."

اتے کیہا، "توں بکواس کر رہا سیں۔ میں کدے وی تیرے لئی پاگل نہیں سی۔" میں ... جواب دتا، "پھر ہنے مر جا۔" پر اوہ اپنی گلّ 'تے اڑی رہی، اتے غصے وچّ آ کے مینوں اسنوں مکا مارنا پیا۔

میں اسنوں پچھیا، "توں اکّ عورت 'تے ہتھ چکیا؟"

شیام نے مینوں اپنا ہتھ دکھایا، جو زخمی سی۔ "اس کم ذات عورت نے آخری پل 'تے پاسے ہٹ کے چھال مار دتی۔ میرا نشانہ کھنجھ گیا، اتے میری مٹھی کندھ نال جا وجی۔"

ایہہ کہندے ہوئے اوہ کھل کے ہسیا۔ "اوہ کم ذات عورت بناں وجہ مینوں تنگ کر رہی ہے۔"

میں پہلاں پیسیاں دا ذکر کیتا سی... ایہہ شاید دو سال پہلاں دی گلّ ہے۔ لاہور وچّ، میں فلم ادیوگ دی ماڑی حالت اتے اپنی کہانی 'ٹھنڈا گوشت' (Cold Meat) نوں لے کے چل رہے مقدمے کارن بہت پریشان سی۔ ہیٹھلی عدالت نے مینوں دوشی قرار دندیاں تنّ مہینے دی سخت قید اتے تنّ سو روپئے جرمانے دی سزا سنائی سی۔ میں اینا نراش ہو گیا سی کہ میرا دل کردا سی کہ اپنیاں ساریاں ساہتک رچناواں نوں اگّ دے حوالے کر دیاں اتے کوئی ہور کم۔دھندا اپنا لواں—شاید کوئی اجیہا کم جسدا سبندھ پھر وی سرجنا نال

ہووے... جویں کہ کسٹم ادھیکاری بننا، اپنا تے اپنے پریوار دا پیٹ بھرن لئی رشوت لینی، اتے کدے وی کسے دی آلوچنا نہ کرنی جاں کسے معاملے 'تے کوئی رائے نہ دینی۔

میرا من اتے دل اکّ عجیب، اتھل-پتھل بھرے دور وچوں لنگھ رہے سن۔ کجھ لوکاں دا منّنا سی کہ میریاں کہانیاں 'تے مقدمے درج ہونا میرا پیشہ ہی بن گیا سی۔ دوجے پاسے، کجھ لوکاں دا دعوہ سی کہ میں صرف سستی شہرت دی لالسا وچّ اتے لوکاں دیاں نیویاں بھاوناواں نوں بھڑکا کے اپنے مقصد پورے کرن لئی لکھدا سی۔ میں اجیہے چار مقدمیاں دا ساہمنا کیتا ہے۔ صرف میں ہی جاندا ہاں کہ اوہناں چار مورکھاں نوں سدھے راہ پاؤن لئی میری پٹھّ 'تے کنا بوجھ پیا—کنا تناء اتے جھکاء آیا۔

میری آرتھک حالت پہلاں ہی کمزور سی۔ جدوں آلے-دوآلے دے حالاتاں نے مینوں وہلا کر دتا، تاں میرے آمدن دے سیمت سادھن ہور وی گھٹ گئے۔ 'مکتبا-اے-جدید'، لاہور دے چودھری بھرا ہی سن جو اپنی سمرتھا انوسار میری مدد کر رہے سن۔ جدوں میں اپنے دکھاں نوں بھلاؤن لئی بہت زیادہ شراب پینی شروع کر دتی، تاں اوہ اوہ اپنا سمرتھن واپس لینا چاہندے سن، پھر وی اوہ انے نیک-دل سن کہ مینوں ناراض نہیں کرنا چاہندے سن۔

اس سمیں دوران، میں کسے نال وی کوئی سمپرک نہیں رکھ رہا سی؛ سچ تاں ایہہ ہے کہ میرا دنیا توں موہ-بھنگ ہو چکا سی۔ میں اکثر گھروں دور رہندا اتے شراب پین والے اوہناں ساتھیاں دے گھراں وچّ ڈیرا لا کے بیٹھا رہندا، جیہناں دا ساہت نال کوئی لینا-دینا نہیں سی۔ اوہناں دی سنگت وچّ، میں اصل وچّ اکّ طرحاں دی سریرک اتے روحانی خودکشی کر رہا سی۔

اکّ دن، مینوں کسے ہور دے پتے 'تے آیا اکّ خط ملیا۔ ایہہ 'تہسین پکچرز' دے مالک ولوں سی، جس وچّ مینوں ترنت ملن لئی کیہا گیا سی۔ اوہناں نوں بمبئی توں میرے بارے ہدایتاں ملیاں سن—خاص طور 'تے، اوہناں ہدایتاں بھیجن والے دی پچھان کرن بارے۔

میں 'تہسین پکچرز' دے لوکاں نوں ملیا اتے پتہ لگا کہ اوہناں نوں بمبئی توں شیام دے لگاتار تار (ٹیلیگرام) آ رہے سن، جیہناں وچّ مینوں لبھن اتے 500 روپئے سونپن لئی زور دتا جا رہا سی۔ جدوں میں دفتر پہنچیا، تاں اوہ شیام دے تازہ ضروری تار دا جواب تیار کر رہے سن، جس وچّ ایہہ دسیا جانا سی کہ بہت کوششاں دے باو جود اوہ منٹو نوں لبھن وچّ اسپھل رہے ہن۔

میں 500 روپئے لے لئے، اتے میریاں نشے وچّ ڈبیاں اکھاں وچوں ہنجھو وہِ ترے۔ میں شیام نوں دھنواد کرن لئی اتے ایہہ پچھن لئی خط لکھن دی بہت کوشش کیتی کہ اسنے مینوں اوہ 500 روپئے کیوں بھیجے سن—کی اسنوں پتہ سی کہ میری آرتھک حالت بہت خراب سی؟ اس ارادے نال میں کئی خط لکھے پر پھر اوہناں نوں پاڑ دتا۔ مینوں انجھ لگیا جویں میرے لکھے شبد اس بھاونا دا ہی مذاق اڈا رہے سن جس کارن شیام نے پیسے بھیجے سن۔

پچھلے سال، جدوں شیام اپنی فلم دی پردرشنی لئی امرتسر آیا سی، تاں اوہ تھوڑھے سمیں لئی لاہور وی گیا سی۔ اسنے اتھے بہت سارے لوکاں توں میرے بارے پچھ-گچھ کیتی۔ حالانکہ، مینوں اس دے لاہور وچّ ہون بارے اتفاق نال پتہ لگا؛ میں ترنت اس سنیما حال ولّ بھجیا جتھے اوہ اکّ سماگم وچّ شامل ہون توں بعد پہنچ رہا سی۔

راشد عطرے—پونے توں شیام دا اکّ پرانا دوست—میرے نال سی۔ جویں ہی کار سنیما دے ویہڑے وچّ داخل ہوئی، شیام دی نظر راشد اتے میرے 'تے پئی۔ اسنے اچی آواز وچّ آواز ماری۔ اسنے ڈرائیور نوں وار-وار کار روکن لئی کیہا، پر اس کار وچوں باہر نکلدیاں، شیام اتے اوم—دوویں اکو جہے کپڑیاں اتے چٹیاں پناما ٹوپیاں وچّ سن—پولیس دی مدد نال پچھلے دروازے راہیں سنیما وچّ داخل ہوئے۔ اسیں مکھ گیٹ راہیں اندر گئے۔ شیام... اوہ اوہی پرانا شیام سی—مسکراؤندا، ہسدا اتے کھل کے کہاکے لاؤندا ہویا۔

اوہ تیزی نال ساڈے کول آیا اتے سانوں دوواں نوں گلے لگایا۔ پھر، اینی ہل چل مچّ گئی کہ ساڈے وچوں کوئی وی کوئی ارتھپورن گلّ نہ کر سکیا۔ شبد اکّ-دوجے دے اپر ڈھیر ہندے گئے، اتے سانوں لگیا جویں اسیں اوہناں ہیٹھ دب گئے ہوئیے۔ سنیما دا کم نبیڑن توں بعد، اسنے اکّ فلم وترک دے دفتر جانا سی؛ اوہ سانوں وی اپنے نال لے گیا۔ اتھے شروع کیتی گئی کوئی وی گلّ ترنت ادھوری رہِ جاندی سی۔ لوک تیزی نال اکٹھے ہو رہے سن۔ جدوں شیام لوکاں نوں جھلک دکھاؤن لئی بالکونی وچّ آیا، تاں ہیٹھاں بازار وچّ موجود شور مچاؤندی بھیڑ دا رولا-رپا سنائی دے رہا سی۔

شیام دی حالت عجیب سی۔ اسنوں لاہور وچّ اپنی موجودگی دا ڈونگھا احساس سی—اوہ لاہور جتھے کدے اس دے عشق-محبت دے نقش بہت ساریاں گلیاں وچّ کھنڈے ہوئے سن؛ اوہ لاہور جو ہن امرتسر توں ہزاراں میل دور سی؛ اتے جتھے راولپنڈی وی سی— اوہ تھاں جتھے اسنے اپنے بچپن دے دن بتائے سن؟ لاہور، امرتسر اتے راولپنڈی سبھ اپنیاں-اپنیاں تھاواں 'تے موجود سن، پر اوہ دن بیت چکے سن۔ اوہ راتاں جو اوہ پچھے چھڈّ آیا سی، ہن نہیں رہیاں سن؛ سیاست دے قبر-کھودن والے نے اوہناں نوں ربّ جانے کتھے دفنا دتا سی۔

شیام نے مینوں اپنے نیڑے رہن لئی کیہا، پر اس دے من اتے دل دی بے چین حالت نے مینوں ڈونگھی بے چینی وچّ پا دتا۔ اس رات بعد وچّ پھیلیٹیز ہوٹل وچّ ملن دا وعدہ کرکے، میں اوتھوں چلا گیا۔

میں انے لمبے سمیں بعد شیام نوں ملیا سی، پھر وی خوشی دی بجائے، میں اکّ عجیب، دم گھٹن والی بے چینی محسوس کیتی۔ میں اینا چڑچڑا ہو گیا سی کہ میرا دل کردا سی کہ کسے نال ہنسک جھگڑا کر بیٹھاں—کسے نال زبردست لڑائی ملّ لواں—اتے پھر تھکاوٹ کارن سوں جاواں۔ جدوں میں دم گھٹن دے اس احساس نوں سمجھن دی کوشش کیتی، تاں میرے وچار دور-دراڈے بھٹکن لگے۔

ایہہ اکّ اجیہی تھاں سی جتھے میرے وچاراں دے سارے دھاگے بری طرحاں الجھ گ اس نال میری بے چینی ہور ودھ گئی، اس لئی میں 'پھلیٹیز' (Flaties) وچّ اکّ دوست دے کمرے وچّ چلا گیا اتے شراب پین لگّ پیا۔

رات دے نوں جاں ساڈھے-نوں وجے دے قریب، رولے-رپے توں مینوں پتہ لگا کہ شیام آ گیا ہے۔ اس دے کمرے وچّ ملن والیاں دی عام وانگ بھیڑ سی۔ میں اتھے کجھ دیر بیٹھا رہا، پر کوئی خاص گل بات نہیں ہوئی۔ اجیہا محسوس ہو رہا سی جویں ساڈے اندرلیاں بھاوناواں نوں تالے لا کے بند کر دتا گیا ہووے اتے اوہناں دیاں چابیاں اکّ وڈے چھلے وچّ پرو دتیاں گئیاں ہون؛ اسیں ہر کوئی اوہناں بھاوناواں نوں کھولن لئی اس چھلے وچوں کوئی چابی چنن دی کوشش کردے، پر وار-وار اسپھل رہندے۔

میں بے چین ہو اٹھیا۔ رات دے کھانے توں بعد، شیام نے بہت ہی بھاوک بھاشن دتا، پر میں اس دا اکّ شبد وی نہیں سنیا؛ میرا اپنا من بخاری حالت وچّ بے تکے خیالاں وچّ الجھیا ہویا سی۔ جدوں شیام نے اپنی لمبی-چوڑی گل بات ختم کیتی، تاں پیٹ بھرے ہوئے سروتیاں نے تاڑیاں ماریاں؛ میں بس اٹھیا اتے اپنے کمرے وچّ واپس آ گیا۔ پھزلی اتھے ہی سی۔ کسے معمولی جہی گلّ 'تے اس نال میری بحث ہو گئی۔ جدوں شیام اتھے آیا، تاں اس نے کیہا، "سارے ہیرا منڈی جا رہے ہن۔ توں وی چل—تینوں وی آؤنا چاہیدا ہے۔"

میریاں اکھاں بھر آئیاں سن۔ "میں نہیں جا رہا۔ توں جا، اتے اپنے دوستاں نوں وی جان دے۔"

اوہ..." "میرا انتظار کریں... میں بس ہنے واپس آیا۔""

اینا کہہ کے، شیام اس سموہ نال چلا گیا جو ہیرا منڈی ولّ جا رہا سی۔ میں شیام اتے فلم جگت دے لوکاں نوں خوب گالھاں کڈھیاں، پھر پھزلی ولّ مڑیا: "مینوں امید ہے کہ تسیں

اتھے ہی اڈیک کروگے۔ جیکر تہانوں بہتی تکلیف نہ ہووے، تاں کی تسیں مینوں اپنی کار وچّ گھر چھڈّ سکدے ہو؟"

میں ساری رات عجیب وغریب سپنیاں نال جوجھدا رہا۔ اوہناں سپنیاں وچّ، میں وار-وار شیام نال جھگڑا کر رہا سی۔ جدوں سویرے ددھ والا آیا، تاں میں بے وجہ غصے وچّ اس نوں کوس رہا سی: "توں بالکل بدل گیا ہیں... او مورکھ، او بدمعاش، او کمینے... توں اکّ ہندو ہیں۔" جدوں میں جاگیا، تاں مینوں احساس ہویا کہ میرے مونہوں اکّ بہت بھیڑی گالھ نکل گئی سی، پر ڈونگھائی نال سوچن 'تے مینوں یقین ہو گیا کہ ایہہ میرا مونہہ نہیں سی بول رہا؛ ایہہ سیاست دی زبان سی جس نے اوہ گالھ کڈھی سی۔ اس بارے سوچدے ہوئے، میں اس توں ددھ لے لیا—جس وچّ چوتھا حصہ پانی سی۔ مینوں اس خیال نال بہت سکون ملیا کہ بھاویں شیام اکّ ہندو سی، پر اوہ کوئی 'پانی-ملاوٹی' (کمزور جاں نقلی) ہندو نہیں سی۔

ایہہ اوہ سماں سی جدوں ونڈ توں بعد ہندواں اتے مسلماناں وچکار خونی ٹکراء چل رہا سی، اتے دوواں پاسیاں دے ہزاراں لوک روزانہ مارے جا رہے سن۔ شیام اتے میں اکّ سکھ پریوار نال بیٹھے سی جو راولپنڈی توں اجڑ کے آیا سی؛ پروارک ممبر اپنے تازہ زخماں دیاں کہانیاں سنا رہے سن—اجہیاں کہانیاں جو سچ مچّ دل-دہلاؤن والیاں سن۔ شیام اس سبھ توں اچھوتا نہیں رہِ سکیا۔ میں اس دے من اندر چل رہی اتھل-پتھل نوں چنگی طرحاں سمجھ رہا سی۔ جدوں اسیں اوتھوں جان لگے، تاں میں شیام نوں پچھیا، "میں اکّ مسلمان ہاں؛ "کی تینوں مینوں مار دین دا دل نہیں کردا؟"

شیام نے بہت گمبھیرتا نال جواب دتا، "اس ویلے تاں نہیں... پر جدوں میں مسلماناں دوارا کیتے گئے ظلماں دیاں کہانیاں سن رہا سی... ادوں میں تینوں مار سکدا سی۔" شیام دی ایہہ گلّ سن کے میرے دل نوں ڈونگھی سٹّ وجی۔ اس پل، شاید میں وی اسنوں مار سکدا سی۔ پر بعد وچّ، جدوں میں سوچ-وچار کیتا اتے اس پل تے موجودہ سمیں وچلے

وڈے فرق نوں سمجھیا، تاں مینوں اوہناں دنگیاں دے منووگیانک پچھوکڑ بارے سمجھ آئی، جیہناں وچّ ہر روز سینکڑے نردوش ہندواں اتے مسلماناں دا قتل عام ہو رہا سی۔ اس پل نہیں... پر کسے ہور پل... کیوں؟ جیکر تسیں اس بارے سوچوگے، تاں تہانوں اس "کیوں" دا صحیح جواب منکھی سبھاء وچّ ہی مل جاوے گا۔

بمبئی وچّ فرقو تناء دنو۔دن ودھ رہا سی۔ جدوں اشوک اتے واچا نے 'بمبئی ٹاکیز' دی واگڈور سمبھالی، تاں اہم عہدے—اکّ عجیب اتفاق نال—مسلماناں دے ہتھاں وچّ آ گئے۔ اس نال سٹوڈیوٗ دے ہندو کرمچاریاں وچّ نفرت اتے غصے دی لہر دوڑ گئی۔ واچا نوں اجیہے گم نام پتر ملن لگے جیہناں وچّ سٹوڈیوٗ نوں اگّ لگاؤن دیاں دھمکیاں اتے ہنسا تے موت دیاں چیتاونیاں سن۔ نہ تاں اشوک اتے نہ ہی واچا نے ایہناں ولّ کوئی دھیان دتا۔ حالانکہ، کجھ تاں میرے سنویدنشیل سبھاء کارن اتے کجھ اس لئی کہ میں اکّ مسلمان سی، میں ستھتی دی گمبھیرتا توں پوری طرحاں جانوُ سی۔ میں اکثر اشوک اتے واچا سامہنے اپنی چنتا ظاہر کردا سی اتے سجھاء دندا سی کہ اوہ مینوں 'بمبئی ٹاکیز' توں جان دین، کیونکہ ہندو کرمچاریاں دا منّنا سی کہ مسلمان صرف میرے کارن ہی اتھے داخل ہو رہے سن۔ پر اوہناں نے اس وچار نوں ردّ کر دتا اتے کیہا کہ میرا دماغ خراب ہو گیا ہے۔

اصل وچّ، میرا دماغ اسنتلت ہو رہا سی۔ میری پتنی اتے بچے پاکستان وچّ سن۔ میں اس کھیتر نوں ادوں توں جاندا سی جدوں اوہ بھارت دا حصہ سی اتے اتھے ہون والے کدے۔ کدائیں ہندو۔مسلم دنگیاں بارے چنگی طرحاں جانوُ سی۔ پر مینوں کوئی اندازہ نہیں سی کہ اپنی نویں پچھان ہیٹھ ایہہ دھرتی کی بن گئی سی۔ "اپنی سرکار" دا اصل وچّ کی مطلب سی؟ بہت کوششاں دے باو جود، میں اسدا کوئی مانسک چتر وی نہیں بنا سکیا۔

میں بمبئی وچّ 14 اگست دیاں گھٹناواں نوں واپردیاں دیکھیا۔ پاکستان اتے بھارت دوواں اگزنی بے روک۔ٹوک جاری رہی۔ "ہندوستان زندہ باد" دے نال۔نال "پاکستان زندہ باد"

دے نعرے وی گونج رہے سن۔ کانگرس دے ترنگے دے نال-نال اسلامی جھنڈا وی لہرا رہا سی۔ بازاراں اتے گلیاں وچّ پنڈت جواہر لال نہرو اتے قائد-اے-آزم محمد علی جناح، دوواں دے ناں گونج رہے سن۔ ایہہ سمجھنا اسمبھو سی کہ ہندوستان کسے دا دیش سی جاں پاکستان، جاں ایہہ خون کسدا سی جو ہر روز اینی بے رحمی نال وہایا جا رہا سی۔ ہڈیاں دا سسکار کتھے کیتا جاوے گا جاں اوہناں نوں دفنایا کتھے جاوے گا—اوہ ہڈیاں جیہناں دا ماس دھارمک جنونّ دے چیلاں اتے گدھاں نے نوچ لیا سی؟ ہن جدوں اسیں آزاد سی، تاں ساڈا مالک کون ہووےگا؟ جدوں اسیں غلام سی، تاں اسیں گھٹو-گھٹّ آزادی دی کلپنا تاں کر سکدے سی؛ ہن جدوں اسیں آزاد سی، تاں غلامی دی دھارنا کی ہوویگی؟ پر سوال ایہہ سی: کی اسیں سچ مچّ آزاد سی وی جاں نہیں؟

ہندو اتے مسلمان وڈی گنتی وچّ مر رہے سن۔ اوہ کویں مر رہے سن؟ اوہ کیوں مر رہے سن؟ ایہناں سوالاں دے وکھو-وکھرے جواب سن—ہندوستان، پاکستان اتے انگریزاں دے نظرئیے توں جواب؛ ہر سوال...

اکّ جواب موجود سی۔ پھر وی، جیکر اس جواب دے اندر *سچ* نوں لبھن دا سوال اٹھدا، تاں کوئی جواب نہیں ملدا سی۔ کجھ لوک کہندے سن کہ اسنوں 1857 دے ودروہ (غدر) دے کھنڈراں وچّ لبھیا جاوے؛ دوجیاں دا دعوہ سی کہ ایہہ ایسٹ انڈیا کمپنی دے شاسنکال وچّ پیا سی۔ کجھ ہور لوکاں نے ہور پچھے، مغل سلطنت دے اتہاس وچّ جھاتی مارن دا سجھاء دتا۔ ہر کوئی اتیت ولّ پچھے ہٹدا جا رہا سی، جدوں کہ قاتل اتے قصائی بے روک اگے ودھ رہے سن، اتے خون تے لوہے دا اجیہا اتہاس لکھ رہے سن جسدی دنیا دے اتہاس وچّ کوئی مثال نہیں ملدی۔ d.

بھارت آزاد ہو گیا سی۔ پاکستان وی ہوند وچّ آؤندیاں ہی آزاد ہو گیا سی۔ پھر وی، ایہناں دوواں ملکاں وچّ انسان غلام ہی رہا—پکھپات دا غلام، دھارمک کٹڑتا دا غلام، حیوانیت اتے بربرتا دا غلام۔

میں 'بمبے ٹاکیز' جانا چھڈّ دتا سی۔ جدوں وی اشوک اتے واچا آؤندے، میں صحت ٹھیک نہ ہون دا بہانہ بنا دندا۔ کئی دن اسے طرحاں لنگھ گئے۔ شیام میرے ولّ دیکھ کے مسکراؤندا؛ اوہ میری مانسک حالت نوں چنگی طرحاں سمجھدا سی۔ بہت زیادہ شراب پین دے دور توں بعد، میں اوہ عادت وی چھڈّ دتی سی۔ میں سارا دن سوفے 'تے پیا رہندا، اکّ طرحاں دی بے ہوشی جاں سستی وچّ ڈبیا ہویا۔ اکّ دن، جدوں شیام سٹوڈیوٗ توں واپس آیا اتے مینوں اتھے پئے دیکھیا، تاں اسنے مذاق وچّ پچھیا، "کیوں خواجہ؟ کی توں جگالی کر رہا ہیں؟"

مینوں اس گلّ 'تے بہت چڑ ہندی سی کہ شیام اس طرحاں نہیں سوچدا سی جویں میں سوچدا سی۔ میرے اندر چلن والے طوفان—اوہ جنگاں جو میں دن-رات لڑدا سی—اس دے دل اتے دماغ نوں کیوں نہیں ہلاؤندے سن؟ اوہ ہمیشہ وانگ مسکراؤندا، ہسدا اتے رولا-رپا پاؤندا رہندا سی۔ پھر وی، شاید اوہ اس نتیجے 'تے پہنچ گیا سی کہ ساڈے آلے-دوآلے بنے ماحول وچّ سوچ-وچار کرنا بالکل بے کار سی۔ میں بہت ڈونگھائی نال سوچیا پر اس سبھ دا کوئی مطلب نہیں سمجھ سکیا۔ انت وچّ، تنگ آ کے میں کیہا، "چھڈو وی، چلو چلیئے..." شیام دی رات نوں شوٹنگ سی۔ میں اپنا سامان پیک کرنا شروع کر دتا۔ ساری رات اسے کم وچّ لنگھ گئی؛ سویر ویلے شیام اپنی شوٹنگ ختم کرکے واپس آیا۔ میرے پیک کیتے بیگ دیکھ کے اسنے بس اینا ہی پچھیا، "چلیئے؟"

میں وی اونے ہی سنکھیپ وچّ جواب دتا، "ہاں!"

اس توں بعد، ساڈے وچکار اجاڑے جاں ہجرت بارے کوئی گل بات نہیں ہوئی۔ اسنے میرا باقی سامان پیک کرن وچّ مدد کیتی۔ اس دوران، اوہ لگاتار رات دی شوٹنگ دے قصے سناؤندا رہا اتے کھل کے ہسدا رہا۔ جدوں میرے جان دا سماں آیا، تاں اسنے الماری وچوں برینڈی دی بوتل کڈھی۔ اسنے دو پیگّ پائے، اکّ مینوں پھڑایا اتے کیہا، "سفر

مبارک۔" میں جواب دتا، "سفر سکھاواں رہے،" اتے—زور نال ہسدے ہوئے—اسنے مینوں اپنی چوڑی چھاتی نال گھٹّ کے جپھی پا لئی تے کیہا، "اوئے کمینے۔"

میں اپنے ہنجھو روک لئے—اوہ ہنجھو جو پاکستان لئی سن۔

شیام نے دلوں نعرہ لایا: "پاکستان زندہ باد۔"

ہندوستان زندہ باد۔" اتے میں ہیٹھاں چلا گیا، جتھے ٹرکّ ڈرائیور میری اڈیک کر رہا " سی۔ شیام میرے نال بندرگاہ تکّ گیا۔ جہاز دے روانہ ہون وچّ اجے کافی سماں باقی سی۔ اسنے ادھر-ادھر دے چٹکلے سنا کے میرا حوصلہ بنائی رکھیا۔ جدوں وچھوڑے دا پل آیا، تاں اسنے میرا ہتھ گھٹیا، "سفر سکھاواں رہے" کیہا اتے جہاز دے پل (گینگوےء) توں ہیٹھاں اتر گیا... اسنے مڑ کے میرے ولّ نہیں دیکھیا؛ سگوں، اوہ مضبوط تے ستھر قدماں نال بندرگاہ توں باہر چلا گیا۔

لاہور پہنچن توں بعد، میں اسنوں اکّ چٹھی لکھی۔ اسدا جواب 1948 وچّ آیا:

اتھے ہر کوئی تینوں یاد کردا ہے۔ لوک تینوں اتے تیری اس حاضر-جوابی نوں یاد کردے ہن جو توں اوہناں نال کھل-دلی نال سانجھی کردا سی۔ واچا اجے وی اس گلّ 'تے اڑیا ہویا ہے کہ توں چوری-چھپے نکل گیا—اس وار اسنوں دسے بناں ہی پاکستان بھجّ گیا۔ ایہہ اکّ عجیب ورودھابھاس ہے: اوہی آدمی جو 'بمبے ٹاکیز' وچّ مسلماناں دے داخلے دا ورودھ کرن وچّ سبھ توں اگے سی، اوہی سبھ توں پہلاں پاکستان بھجّ گیا، اتے اصل وچّ اپنی ہی وچاردھارا لئی شہید بن گیا—جاں گھٹو-گھٹّ واچا تاں ایہی سمجھدا ہے۔ مینوں امید ہے کہ توں اسنوں چٹھی لکھی ہوویگی؛ جے نہیں، تاں ترنت لکھ—عام ششٹاچار ایہی منگ کردا ہے۔

تیرا، شیام۔

اج 14 اگست ہے—اوہ دن جدوں پاکستان اتے بھارت نوں آزادی ملی سی۔ سرحد دے دوویں پاسے جشن منائے جا رہے ہن، بھاویں کہ حملے اتے بچاء دیاں تیاریاں وی پورے زوراں 'تے چل رہیاں ہن... میں شیام دی روح نوں سمبودھن کردا ہاں: "پیارے شیام، میں 'بمبے ٹاکیز' چھڈّ دتا اتے اگے ودھ گیا۔ کی پنڈت جواہر لال نہرو کشمیر نوں نہیں چھڈّ سکدے؟ ...ایہہ اکّ حیرانی جنک سمانتا ہے، ہے نہ؟"

سروت:

لیکھک: سعادت حسن منٹو | پرکاشک: ساقی بکّ ڈپو، دلی

راجا مہندی علی خان سعادت حسن مونٹو دے مہان متر سن

جنت سے منٹو کا ایک گلّ

راجا مہندی علی خان

میں خیریئت سے ہوں لیکن کہو کیسے ہو تم 'راجا'

بہت دن کیوں رہے تم فلم کی دنیا میں گھم 'راجا'

یہ دنیا-اے-ادب سے کیوں کیا تمنے کنارہ تھا

ایئے بے-ادب کی شیر سے زر تم کو پیارا تھا/

جو نظمیں تمنے لکھیں پتلی کبھی جنت کے بارے میں

چھپی پتلی وو یہاں بھی 'کھلد' سورگ کے پہلے شمارے انک میں

ادب کی، شیر کی دنیا میں تم لوٹ آئے، اچھا ہے

لکھوا لو نزمین ہن! پھر سے تم چلائے، اچھا ہے

مگر پھر سوچدا ہاں شیر پسند کی کروگے تم؟/

یہ اندازہ ہے میرا گالبا بھکھے مروگے تم

یہ بیہتر ہے کس مل میں نوکری کر لو

کرو تم شاعری تفریح کو اور پیٹ یون بھر لو

2

یہ واہ دنیا ہے جسنے کیس چلوائے ادیباں پر

بہوت کی بارشے-مشکے-سیتم قہر برپنا ہم کھشنسیبوں پر

ہوا پیدا یہاں جو نکت:دان آلوچک، کالا مرمگیا سادیو مرد، سالوں میں

مارا سدکوں پے واہ یا اداس گیا پھر ہسپتلاں میں

ہون زندہ ہم تو نانک اور بھاؤن چڑھاکر نام دھرتے ہیں/

یکیاک ایک دن رینگے یہ، برسی من لینگے

یہ غازی ہم شہیدوں کے لیئے جھنڈے اٹھانگے

پڑینگے مرثیئے، تڑپانگے کر ڈالانگے تکریں!

ہمارا نام کرن کی کریگا لکھ تدابیراں

ہمارے بال-بچوں سے نہ پچھینگے کی کیسے ہو

آدبوں-شائروں کی کردنی ہو تو ایسی ہو

کرن کی، نہ ایہہ دنیا نہ وو دنیا ادیباں کی

یہ دنیا ہے سجاؤں کی، وہ دنیا ہے کہانیں دھرموپدیشک کی

3

زمیں والے ہون کیسے وی وو ہر دم یاد اعتے ہے

جو دنیا میں اٹھائے وہ حسین غم یاد اعتے ہیں

زمین والوں کی صحبت میں کدے جو دن گزارے د

کلام لکھن توں کسیر اسمرتھّ ہے کی وو دن کتنے پیارے

واہ گلیاں بائیکالا کی ڈور سے مجھکو بلاتی ہاں

واہن کے گھر کی یادیں دل میں اب تک گنگنتی ہاں

مجھے ساڈے گھر میں صفیہ کی محبت یاد آتی ہے

مجھے جنت میں بھی وو گھر کی جنت یاد آتی ہے

جہاں بچن کی سرت دیکھ کے مین مسکرتا تھا

جہاں آکر مکھ دنیا کا ہر غم بھول جاتا تھا

بلاّ-ناغہ جہاں ہر شام تم ملنے کو اعتے

جہاں سب دوست آکر اک نئی جنت بستے د

وو جنت لت چکی دل میں مگر آباد ہے اب تک

فضا اس گھر کی، وقفہ-اے-مطم-او-فرید ہے اب تک

تم اکثر اب بھی ساڈے گھر کی سدک پر سے گزرتے ہو

وہ سب کچھ لٹ چکا بیکر تم کیوں آہیں بھارت ہو؟

یہی اجدا ہوا گھر پھر بسنا چاہتا ہوں میں

بلندی چھڈکر پاسی پے آنا چاہتا ہوں مائی

4

فلک پر میں ہوں اور تم ہو زمیں پر، جی نہیں لگتا

جہاں بھی جان جنت میں کہیں پر جی نہیں لگتا

میں چاہوں بھی تو اب دنیا میں وپاس آ نہیں سکتا

خوشی بینکر تمہاری مہپھلوں میں چاہ نہیں سکتا

زمین والوں سے اے ملون دشٹاتما کب تودیگے تم ناطے؟

با-آسانی تم آ سکتے ہو ظالم، کیوں نہیں اعتے؟

فلک سے روز مے آواز دیتا ہوں تمہے راجا

تمہے معلوم ہے راجا کا ہے اک قافیہ 'آجا'

زمیں سے بوریا-بسترا اٹھاؤ اور چلے آؤ

میرے گھر آؤ، میرا بیل بجاؤ اتے چلے آؤ

کرودوں مار گئے چپچھاپ لیکن تم نہیں مرتے

جو مرد نیک ہیں جینے پے اتنی ضد نہیں کردے

اگر کچھ عمر بچی ہے تو کر کے خودکشی آؤ

میں ہوں جب تک یہاں خوف-اے-جہاننم سے نہ گھبراؤ

مکھ جرم خودکشی کو لڑ-جھگڑ کے بکھشوا لونگا/

تمہارا نام جنت کے ہر پرچے میں اچلنگا

چلے آؤ، چلے آؤ مجھے تمسے محبت ہے

چلے آؤ، چلے آؤ یہاں راحت ہی راحت ہے

5

نہیں میں خودغرض سورج لو تمہے میں کیوں بلاتا ہاں

میرے راجا تمہے میں ایک کھشکھبری سنتا ہوں

خبر یہ گرم تھی کچھ دن سے جنت کی حسینوں میں

تمہارا نام بھی شمل ہے جنت کے مکنوں نواس میں

یہ سنکر میں نئی آبادیوں میں دوڑتا آیا

جو کی انکواری ٹو از خبر کو میں سچ پایا

تمہارا محل بھی دیکھ، بہوت ہی خوبصورت ہے

یہ سمجھو جگمگتے نور اور چینی کی مورتِ ہے

تمہاری منتزیر ہریں وہاں بیکھواب رہتی ہیں

چمن کی اندالیبوں بلبل کی طراح بیتاب رہتی ہے

واہ مجھسے پچھتی رہتی ہیں بلاؤ واہ کیسے ہیں

فرشتے ہیں کی شیطان ہیں، وو ایسے ہیں کی ویسے ہیں

تمھاری جھوٹھی تاریپھوں کے پل میں بند دیتا ہوں

خدا سے بعد میں رو-رو معافی مانگ لیتا ہوں

جوان ہراں کہیں بدھی نہ ہو جائیں، چلے آؤ

یہ جنگل میں محبت کے نہ کھو جائیں چلے آؤ/

انھیں چھپ-چھپ کے اک کماکھت ملا گھرا کردا ہے

بچہ لو انکو اے راجا کی وو ان سب پے مرتا ہے

یہ چنچل ہرنیا تکتی ہے اسکو بھاگ جاتی ہے

میری ہوروں کو آکر حال اپنا سبھ سنتِ ہے

6

بہت جو یاد آتی ہے اب انکے نام لیتا ہوں

زمیں کے دوستوں کے نام کچھ پڑم دیتا ہوں

بہں عصمت سے کہنا کب طلاق پھلمیں بناؤگی

یہ حالت ہو گئی ہے آہ کی ہن وی نہ آؤگی

جا یاد آ جائے عصمت کی توں شہید وی چلیا آ

وو ضدی آتی آپنی فلماں سبھ جل آئے

مہندرناتھ کو اور کرشن کو بھی کھات یہ دکھلاؤ

جو ممکن ہو تو دونوں بھائیوں کو ساتھ لے آؤ

اگر دنیا اے نہ آتی ہو موافک فیض-او-رشید کو

تو انسے پوچھکر لکھو، میں بھیجن آپنے قصید کو

نے آنے گڑ تو کہنا پترس نے بلایا ہے

تمہاری یاد میں 'تاثیر' تڑپا تلملایا ہے

تمہے ہر روز 'حسرت' اتے 'سالک' یاد کردے ہن

تمہے دونو اکھباروں کے ملک یاد کردے ہن

مجھے امید ہے یہ سن کے دونوں دودے آوانگے

میری جنت میں آکر اک نئی جنت بسانگے

دعا ہے یا خدا سب زمیں کے دوست مار جائیں۔

یہ جنت کے چمن، یہ گھر، یہ دکھیں انسے بھر جائیں۔

0 0 0

نوٹ:

مشہور کوی اتے فلمی گیت کار راجا مہدی علی خان اتے سعادت حسن منٹو وچکار دوستی بارے کئی قصے پرچلت ہن۔ منٹو دی بے وقتی موت نے اس دے سارے دوستاں اتے پرشنسکاں نوں ڈونگھا جھنجوڑ دتا۔ پھر وی، اس دے دوستاں دا دائرہ۔چاہے کرشن چندر، عصمت چگتائی، جاں راجا۔اوہ لوک شامل سن جو باقی سنسار دے الٹ، سچ مچّ ولکھن سن۔ اوہ نہ تاں عام لوکاں وانگ جیئے اتے نہ ہی اوہناں وانگ مرے۔

منٹو نوں یاد کردے ہوئے، راجا مہدی علی خان نے لکھیا: "میں، منٹو، 'کالی سلوار'، اتے دھوآں..."

راجا مہدی علی خان (23 ستمبر 1915 – 29 جولائی 1966) اکّ بھارتی کوی، لیکھک اتے گیت کار سن۔

راجا مہدی علی خان دا جنم 23 ستمبر 1915 نوں بریٹیش بھارت (ہن پاکستان) دے پنجاب صوبے دے گجراں والہ ضلعے وچّ وزیر آباد نیڑے کرماباد پنڈ وچّ ہویا سی۔ جدوں مہدی علی چار سالاں دے سن، تاں اوہناں دے پتا راجا مہدی غالب خان دا دیہانت ہو گیا۔ اوہناں دی ماتا ہبیا کھانم (ہیبے صاحبہ)—جو کہ اگھے پترکار مولانا ظفر علی خان دی بھین سن—نے اوہناں دی پڑ ھائی-لکھائی دا پربندھ کیتا اتے اوہناں نے اسلامیہ کالج (لاہور) توں اپنی مڈھلی سکھیا پوری کیتی۔

وڈے ہون 'تے، مہدی علی نے لاہور توں چھپدے اردو رسالیاں 'پھول' اتے 'تہذیب-اے-نسواں' دے سمپادکی سٹاف نال کم کرنا شروع کیتا۔ اپنی شروعاتی عمر وچّ اوہ اگھے ودوان علامہ محمد اقبال توں بہت پربھاوت ہوئے، جسدا اثر اوہناں دی کاو-رچنا 'تے وی پیا۔ پھر 1942 وچّ اوہ آل انڈیا ریڈیو، دلی وکھے لیکھک وجوں شامل ہوئے۔ اتھے اوہناں دی ملاقات مشہور لیکھک سعادت حسن منٹو نال ہوئی۔ منٹو، جو ہندی فلم ادیوگ وچّ سرگرم سن، نے فلم اداکار اشوک کمار نوں مہدی علی لئی کوئی کم لبھن لئی کیہا۔ جلدی ہی اوہناں نوں 'اٹھ دن' (1946) نامک فلم ملی، جس وچّ اوہناں نے نہ صرف سنواد

لکھے سگوں اداکاری وی کیتی۔ پھلمستان سٹوڈیوؑ دے بھائیوالاں وچوں اکّ، سشادھر مکھرجی نے مہدی علی نوں اپنی فلم 'دو بھائی' (1947) لئی گیت لکھن دا موقع دتا۔ اس فلم دے گیت، جویں کہ "میرا سندر سپنا بیت گیا" اتے "یاد کروگے"، بہت مقبول ہوئے۔

وچّ، مہدی اتے اوہناں دی پتنی طاہرہ نے پاکستان جان دی بجائے بھارت وچّ ہی 1947 رہن دا فیصلہ کیتا۔

نوٹ:

راجا مہدی علی خان مشہور لیکھک سعادت حسن منٹو دے قریبی اتے جیون بھر دے دوست سن؛ اوہناں نے منٹو دی ولکھن شخصیت اتے پرتبھا نوں درساؤندیاں دل نوں چھوہ لین والیاں ساہتک رچناواں راہیں اوہناں نوں شردھانجلی بھیٹ کیتی۔ اوہناں دی دوستی دی شروعات

- پہلی ملاقات: اوہ 1942 دے آس-پاس دلی وچّ 'آل انڈیا ریڈیو' وکھے اکٹھے کم کردیاں ملے سن۔
- بمبئی جانا: بعد وچّ منٹو بمبئی (ہن ممبئی) چلے گئے اتے راجا نوں وی فلم ادیوگ وچّ اپنے نال شامل ہون لئی منا لیا۔
- سانجھ: بھاویں منٹو بعد وچّ پاکستان چلے گئے اتے راجا نے بھارت وچّ ہی رہن دا فیصلہ کیتا، پھر وی اوہناں دی ڈونگھی نجی سانجھ اتے آپسی پیار سالاں تکّ قائم رہا۔

منٹو بارے راجا مہدی علی خان دیاں لکھتاں

راجا نے اپنے دوست دے جیون، شیلی اتے دکھدائی وچھوڑے بارے دل نوں چھوہ لین والے اتے جیونت وچار قلمبدھ کیتے:

- **میں، منٹو، کالی شلوار اور دھوآں" ("Main, Manto, Kaali Shalwar Aur Dhuwan): راجا دوارا لکھیا اکّ پرسدھ شکھسیئتی چتر (character sketch), جس وچّ منٹو دے بے باک اتے کھلھے-ڈلھ ساہتک وشیاں (جویں کہ اوہناں دیاں مشہور کہانیاں 'کالی شلوار' اتے 'دھوآں') لئی پرشنسا دے نال-نال اوہناں دے اکٹھے بتائے سمیں دے نجی قصے وی شامل ہن۔**

- **جنت سے منٹو کا ایک خط" (Jannat Se Manto Ka Ek Khat): منٹو دی " یاد وچّ لکھی گئی اکّ بہت ہی بھاوک کویتا، جس دی کلپنا سورگ توں منٹو دوارا بھیجے گئے اکّ پتر وجوں کیتی گئی ہے؛ ایہہ اوہناں دی سانجھی ساہتک روح اتے پرانیاں یاداں (نوسٹالجیا) نوں درساؤندی ہے۔**

10-شمارہ 5-جلد 2026 اکتوبر

1. آواز دی بانسری :وقف نوں چڈھا شیام اداکار.....:2

منٹو حسن سعادت

2. منٹو :منٹو اک وڈا کہانی کار یا؟ خدا.....:44

خان زاہد

3. منٹو اک سی:.....56

دت شرد

4. اے منٹو ہی اک صرف وچ ادب اردو.....:77

چندر کرشن

5. اے مثال بے منٹو:.....103

گارگی بلونت

6. دتا مرن نوں اس نے جس دنیا اوہ ..... :135

چگتائی عصمت

7. رکھ دور توں مصیبت ایس مینوں.....:!170

اختر خالد محمد

8. ایں ساڈا توں !منٹو ،آؤ.....:186

جعفری سردار علی

9. درد دا ونڈ:.....190

دنیا تخلیقی تے دور ،زندگی دی منٹو وچ بھر ونڈ دی پاکستان ہند

جلال عائشہ پروفیسر

10. آئینہ مثال بے :نظریہ خوف بے تے انداز منفرد دا منٹو حسن سعادت:...212

گلریز جمیل

11. سی مثال بے واقعی اوہ لکھیا نے اس وی کجھ جو ،قسم دی خدا :.....217

خان زاہد

12. سبق نواں دا منٹو :تات ،خالی اک تے پیار-موہ ،گڈی ویران:.....229

نارنگ چند گوپی

13. منٹو تے ڈرامہ ریڈیو:.....258

ٹوکی راجندر ڈاکٹر

14. منٹو حسن سعادت اتے نگاری-خاکہ:...269

انصاری محمد غلام

15. سیاست توں نظر نقطہ دے منٹو:..... 274

'ندیم' نریش

16. ویکھیا نوں اوہناں نے منٹو کہ جویں :عورتاں 'نیچیاں':.....293

ندیم نریش

326.....:کہانی دی یاری :چگتائی عصمت تے منٹو حسن سعادت .17

الدین اسد ایم پروفیسر

333.....:نیلز آف ڈیٹ — کارز کا نخون .18

ہوشیارپوری حافظ

339 ..... :انٹرویو . 19

(منٹو حسن سعادت بیوی منٹو صفیہ بیگم)

348.....: منٹو : "نیں عیباں دیاں دور ایس عیباں دیاں اندر میرے" .20

(بات گل فرضی اک نال منٹو حسن سعادت)

پرویز اسلم محمد

363.....: دتا بنا آلا لکھن کہانی مختصر اک مینوں نے ویلے مشکل .21

منٹو حسن سعادت

367.....:اردو یا ہندی .22

منٹو حسن سعادت

374.....: خط لکھیا نوں نہرو دا منٹو .23

منٹو حسن سعادت

381.....:قاسمی چٹھیاں دو نوں نسیم احمد دے منٹو حسن سعادت .24

منٹو حسن سعادت

385.....:8-بمبئی ،ڈی آر کلیئر ،چیمبر ایڈیلفی -17 .25

منٹو حسن سعادت

389.....:گولی کہانی دی منٹو حسن سعادت .26

نے بلال بن مز ڈاکٹر ترجمہ وچ انگریزی

430 ..... :ورثہ دا پنجاب .27

431.....:دار شراکت چ آرٹس پرفارمنگ .28

435.....:یوگدان باہرلے وچ کرن مال مالا نوں پنجابی .29

436.....:کردار مکھ دا انسانیت..30

441.....:لفظ دا مہینے .31

442.....:بول ڈھینڈے ڈگدے پنجابی .32

443.....:لوک عظیم چ بنان گوجرانوالہ .33

445 .....:شخصیت دی مہینے .34

448.....:ٹبر مشہور دا پنجاب..35

451.....کاروبار دا خزانے.36

452.....:دستاویزات تاریخی دی خزانے .37

458 .....:جائزہ دا کتاب .38

466.....:کتاب نویں .39

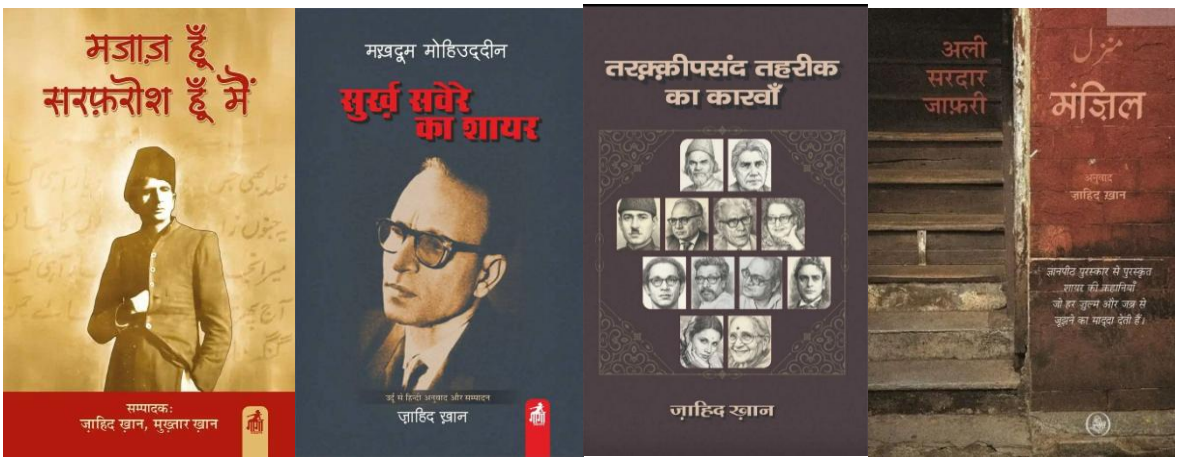
:ایڈیٹر مہمان

لیکھک، پترکار اتے انووادک زاہد خان نے ویہویں صدی وچّ بھارتی ساہت وچّ پرگتیشیل لہر 'تے ویاپک طور 'تے لکھیا ہے۔ اوہناں دیاں کجھ مہتوپورن کتاباں وچّ "کمپینیئنز آف د پروگریسو موومینٹ،" "پاتھوےء ٹو د پروگریسو موومینٹ،" اتے "کاروان آف د پروگریسو موومینٹ" شامل ہن۔ زاہد خان نے "شیلیندر ان د کنپھرنٹنیشن آف ایوری فورس اینڈ اوپریشن،" "بلراج ساہنی: اے ڈیڈیکیٹڈ اینڈ کرئیٹو لائیپھ،" اتے "رتوک گھٹک: د آرٹسٹک کرئیٹر آف نیو-ریئلسٹ سنیما" دا سمپادن کیتا ہے۔ اوہناں نے "مخدوم موہیؤدین، د پوئیٹ آف د سرکش مارننگ،" "آئی ایم مجاز، آئی ایم سرپھروش،" اتے "منٹو صاب ان د آئیز آف پھرینڈز" دا انوواد اتے سمپادن وی کیتا ہے۔ زاہد خان نے کرشن چندر دی اتہاسک رپورٹ "پودے"، حمید اختر دی کتاب "رداد-اے-انجمن"، علی سردار جعفری دا ناٹک "یہ کسکا خون ہے!"، لگھو کہانی سنگریہہ "منزل"، کرشن چندر دا ناٹک "دروازے کھولھ دو،" اتے کتاب "انھا کنجھ بچڑ تے مہتوپورن کتاباں" دا اردو توں ہندی وچّ انوواد اتے انوواد کیتا ہے۔ اردو کہانی کار۔ زاہد خان نے ہن تکّ 23 کتاباں پرکاشت کیتیاں ہن اتے میگزیناں وچّ اکّ ہزار توں ودھ لیکھ پرکاشت کیتے ہن۔

زاہد خان نے یوٹیوب چینل 'کتابی دنیا' 'تے مشہور پروگرام "تراکی-پسند تحریک کا کارواں" دے 25 ایپیسوڈاں لئی سکرپٹاں لکھیاں ہن۔ اوہناں کرشن چندر اتے رجندر

سنگھ بیدی دے وشیش انک 'سالاہیئت' دا سمپادن وی کیتا۔ زاہد خان دی پرسدھ کتاب، "پرگتیشیل اندولن دے کامریڈس" دا مراٹھی اتے اردو وچّ انوواد کیتا گیا ہے۔ اس کتاب لئی، اسنوں مدھ پردیش ہندی ساہت سمیلن ولوں "واگیشوری پرسکار" نال سنمانت کیتا گیا سی۔

منٹو: کی اوہ اکّ مہان کہانی کار ہے جاں ربّ؟

زاہد خان

پنڈت جواہر لال نہرو اتے اقبال ورگے مہان اتے پرسدھ اردو کہانی کار، سعادت حسن منٹو وی اکّ کشمیری پنڈت سن۔ اوہناں دے پرکھے بعد وچّ پنجاب چلے گئے۔ 11 مئی، 1912 نوں انونڈے بھارت دے لدھیانہ ضلعے دے اکّ قصبے سمبرالا وچّ جنمے، منٹو نے اپنی مڈھلی سکھیا لدھیانہ اتے امرتسر وچّ پراپت کیتی۔ اوہناں نے علیگڑھ یونیورسٹی توں اپنی اچّ سکھیا پوری کیتی۔ اپنی پڑھائی توں ترنت بعد، اوہ پترکاری دے کھیتر وچّ داخل ہوئے۔ 'مساوت' اوہ اخبار سی جس نال منٹو نے اپنا پترکاری کریئر شروع کیتا۔ بعد وچّ، اوہ ہور مشہور اخباراں اتے رسالیاں نال جڑے رہے۔ لیکھاں اتے کہانیاں پرکاشت کرن توں لے کے اوہناں اخباراں اتے رسالیاں دے سمپادن تکّ، اوہناں نے ایہناں لیکھاں اتے رسالیاں دے پرکاشن 'تے وی کم کیتا۔ منٹو نے اپنے ساہتک کریئر دی شروعات روسی اتے فرانسیسی لیکھکاں دیاں رچناواں دا انوواد کرکے کیتی، جیہناں دی شیلی اتے وچار اوہناں دیاں شروعاتی لکھتاں وچّ سپشٹ ہن۔ اس سمیں، اسنے ہمایوں دے فرانسیسی ایڈیشن اتے عالم گیر دے روسی ایڈیشن دا سمپادن وی کیتا۔ اس توں علاوہ، اسنے آسکر وائیلڈ دے ضبط کیتے ناٹک "ویرا" اتے وکٹر ہیوگو دی کتاب "د لاسٹ ڈیز آف اے کنڈیمڈ" دا اردو وچّ سرگزاشت-اے-اسیراشت" سرلیکھ ہیٹھ انوواد کیتا۔ سرگزاشت-اے-اسیراشت منٹو دی پہلی کتاب ہے۔ منٹو اپنی جوانی توں ہی روسی اتے چینی ساہت دا ماہر سی۔ حالانکہ، تھوڑھے سمیں بعد، اسنے اپنی وکھری لکھن شیلی وکست کیتی۔ تماشہ منٹو دی پہلی کہانی سی، جو کہ کھلک وچّ پرکاشت ہوئی، جسدے سمپادک باری علیگ سن۔ منٹو دیاں شروعاتی کہانیاں، "شو شو،" "خوشیا،" اتے "دیوالی کے دیاس"، ممبئی توں پرکاشت ہون والے ہفتہ واری فلم اخبار "مساووير" وچّ پرکاشت ہوئیاں سن۔

بعد وچّ، اسنے "مساوویر" دی سمپادکی وی سمبھالی۔ "ساقی" (سمپادک شاہد احمد دہلوی)، "نقوش" (سمپادک محمد طفیل)، "ادب-اے-لطیف" (سمپادک احمد ندیم قاسمی)، اتے "احساس" (سمپادک حمید انور) ساہتک رسالے سن جو منٹو دیاں کہانیاں اتے لیکھاں نوں بہت مہتو دیندے سن۔

سعادت حسن منٹو دی شخصیت، جاں اسدا باہری روپ، کیہو جیہا دکھائی دندا سی؟ اسدا اکّ دلچسپ چتر منٹو دے سمکالی کہانی کار کرشن چندر نے اپنے اکّ لیکھ وچّ بنایا ہے: "لمبا، ترچھا، گورا، ہتھاں دے پچھلے پاسے پھیلیاں ناڑیاں، اکّ جھکی ہوئی گردن، سکیاں لتاں 'تے وڈے پیر، پر غلط نہیں، اکّ عجیب سندرتا، اکّ شرابی پرگٹاوا، اس دے چہرے 'تے جلن، اسدی آواز وچّ بے چینی، اسدی لکھت وچّ بے چینی، اس دے ووہار وچّ کڑتن، اس دے ترن وچّ اتسکتا - ایہہ کجھ اجہیاں چیزاں ہن جو سعادت حسن منٹو نوں پہلی وار دیکھدے سمیں محسوس ہندیاں ہن۔ پر اکّ ہور بھاونا ایہناں بھاوناواں نوں حاوی کر دیندی ہے۔ منٹو دے متھے دی روپ ریکھا اس دے من جنی وشال ہے، اتے ایہہ وی عجیب اتے عجیب۔ اکثر، بدھی مان لوکاں دے متھے دی روپ ریکھا اوہناں تصویراں نال ملدی-جلدی ہندی ہے جیہناں نوں پچھمی چترکار شیطان نال جوڑدے ہن۔ یعنی، اکّ چوڑا متھے اتے وال مندراں دے نیڑے توں پچھے ولّ غائب ہو جاندے ہن۔" منٹو دا متھے شیطان ورگا نہیں ہے۔ منٹو دا متھے آئتاکار ہے، اکّ پردے وانگ، ہیٹھاں تنگ اتے اپر چوڑا۔ اس دے وال سدھے، لمبے اتے سنگھنے ہن۔ اتے اسدیاں اکھاں وچّ اکّ بھیانک چمک ہے۔ اکّ سپشٹتا اتے سپشٹتا ہے۔ اکّ سیانپ ہے، جویں منٹو موت دے دروازے دے اندر جھاتی مار کے ہنے واپس آیا ہووے۔"

منٹو دے پہراوے دی گلّ کریئے تاں، اوہ صاف، چٹے کڑتا-پجامے نوں ترجیح دندا سی۔ اوہ اچّ-گنوتا والے کاغذ 'تے کہانیاں لکھدا سی، اتے اوہ ہر کہانی دی شروعات 786 نمبر

نال کردا سی۔ منٹو دی لکھن دی پرکریا کی سی، اتے اوہ کویں لکھدا سی؟ منٹو نے خود اس بارے نقوش دے سمپادک محمد طفیل نوں بہت وستھار وچّ دسیا، "ہن، میں تہانوں کویں دساں کہ میں کہانیاں کیوں لکھدا ہاں؟ ایہہ اکّ بہت ہی الجھن والا معاملہ ہے۔ جے میں "کس قسم" 'تے وچار کراں، تاں میں جواب دے سکدا ہاں کہ میں اپنے کمرے وچّ سوفے 'تے بیٹھ جاندا ہاں۔ میں کاغذ اتے پینّ پھڑدا ہاں، اتے، بسملاّ کہن توں بعد، اکّ کہانی لکھنا شروع کردا ہاں۔ میریاں تنّ دھیاں رولا پا رہیاں ہن۔ میں اوہناں نال وی گلّ کردی ہاں۔ میں اوہناں دے جھگڑے سلجھاؤندی ہاں۔ میں اپنے لئی سلاد وی تیار کردی ہاں۔ جے کوئی ملن آؤندا ہے، تاں میں اوہناں دی میزبانی وی کردی ہاں۔ پر میں کہانیاں لکھدی رہندی ہاں۔ جے میں کہانیاں نہیں لکھدا، تاں مینوں انجھ لگدا ہے جویں میں کپڑے نہیں پائے جاں نہایا نہیں ہے۔ میں کہانیاں نہیں لکھدا؛ سچ ایہہ ہے کہ کہانیاں مینوں لکھدیاں ہن۔ میں بہت گھٹّ پڑھیا۔لکھیا آدمی ہاں۔ بھاویں میں ویہہ توں ودھ کتاباں لکھیاں ہن، پر میں کئی وار سوچدا ہاں، "ایہہ ویکتی کون ہے جسنے انیاں ودھیا کہانیاں لکھیاں ہن؟" اوہ جسنوں ہر روز مقدمیاں دا سامہنا کرنا پیندا ہے۔ جدوں میرے ہتھ وچّ قلم نہیں ہندی، تاں میں صرف سعادت حسن ہاں، جسنوں نہ تاں اردو، فارسی، انگریزی، نہ ہی فرینچ آؤندی ہے۔ کئی وار، اپنی پتنی دے کہن 'تے، میں اکّ قلم جاں پینسل چکدا ہاں اتے لکھنا شروع کردا ہاں۔ میرا من پوری طرحاں خالی ہندا ہے، پر میریاں جیباں بھریاں ہندیاں ہن۔ اکّ کہانی اپنے آپ ہی ابھردی ہے۔ اس ارتھ وچّ، میں اپنے آپ نوں کہانی کار نہیں سگوں اکّ جیب کٹن والا سمجھدا ہاں۔ اوہ جو اپنی جیب چکّ کے تہانوں سونپ دندا ہے۔ کی دنیاں وچّ میرے ورگا مورکھ کوئی ہے؟'

سبھاء دی گلّ کریئے تاں، منٹو رکھیپن تکّ سپشٹ بولدا سی۔ اوہ بدتمیز سی۔ اسدی تیز بدھی دیاں کئی کہانیاں مشہور ہن۔ اکّ وار، احمد شاہ بخاری نے اسنوں بہت ہی پیار بھرے لہجے وچّ کیہا، "دیکھو، منٹو، میں تہانوں اپنا پتر سمجھدا ہاں۔"

منٹو نے غصے نال جواب دتا، "...پر میں تہانوں اپنا پتا نہیں مندا!"

منٹو نے دو سو توں ودھ کہانیاں، جیونیاں، یاداں، فلم سکرپٹاں اتے سنواد، ریڈیو لئی کئی ناٹک اتے اکّ-ناٹک، پتر، وکھ-وکھ اخباراں اتے رسالیاں وچّ کالم اتے پترکاری لکھی۔ منٹو نے آل انڈیا ریڈیو، نویں دلی وچّ وی کم کیتا، جتھے اسنوں سکرپٹ لیکھک نیوکت کیتا گیا سی۔ فیچر فلماں توں علاوہ، اسنے سو توں ودھ ہور چھوٹیاں کہانیاں وی لکھیاں۔

اسنے بہت سارے ناٹک لکھے۔ ایہہ اس طرحاں سی جویں اسنوں ناٹک لکھن وچّ مہارت حاصل سی۔ وشا کوئی وی ہووے، اوہ اس 'تے جلدی ہی اکّ ناٹک لکھ سکدا سی۔ ناٹک لکھن وچّ اسدی گتی اینی سی کہ اوہ اکّ مہینے وچّ تیہہ توں چالی ناٹک اتے فیچر وی لکھ لیندا سی۔ اس سمیں جدوں زیادہ تر لیکھک قلم اتے کاغذ دی ورتوں کردے سن، منٹو نے اپنیاں ساہتک رچناواں سدھے ٹائیپرائیٹر 'تے لکھیاں۔ ایہہ سویکار کرن وچّ کوئی ہرج نہیں ہے کہ اس دے ناٹک اردو ساہت وچّ آدھونک ناٹک دی شروعات سن۔ ناٹک دا روپ بدل گیا۔ پر منٹو اپنیاں ماسٹرپیساں لئی سبھ توں ودھ جانیا جاندا ہے: "نیا کانونون،" "ہٹک،" "بابو گوپیناتھ،" "ٹھنڈا گوشت،" "موزیل،" "ٹوبا ٹیک سنگھ،" اتے "خول دو۔" جے اسیں منٹو دیاں کہانیاں دا ادھئین کردے ہاں، تاں اسدیاں کہانیاں دے پاتر، اوہناں دے یتھارتھواد وچّ، سانوں گورکی دے "دِ لوئر ڈیپتھس" دے پاتراں دی یاد دواؤندے ہن۔

"چغڑ" کہانی سنگریہہ دے سنکھیپ جان-پچھان وچّ، پرسدھ کوی علی سردار جعفری نے منٹو دیاں کہانیاں 'تے اپنی سپشٹ رائے دیندے ہوئے کیہا، "منٹو دی کہانی سناؤنا بھارتی مدھ ورگ دی دوشی ضمیر دی پکار ہے۔ اس لئی، منٹو اردو ساہت وچّ سبھ توں بدنام کہانی کار ہے۔ اتے منٹو نوں جو بدنامی ملی ہے، جویں کہ سویکرتی اتے پرسدھی، اوہ صرف کوشش نال پراپت نہیں کیتی جا سکدی۔ اس لئی، کلاکار کول سچی پرتبھا ہونی

چاہیدی ہے۔ اتے منٹو دی پرتبھا اسدی قلم دی نوک 'تے اکّ رتن وانگ چمکدی ہے۔"
منٹو اوہناں پاتراں نوں درساؤندا ہے جیہناں دی منکھتا نوں پونجیوادی پرنالی نے لٹّ لیا ہے۔' جعفری اسے پرستاونا وچّ اگے لکھدے ہن، 'منٹو نے سماج دی گندگی دیکھی ہے۔ اوہ منکھاں نوں پیار کردا ہے۔ اس کول سماجک اتے راجنیتک ظلم دا ورودھ کرن دی شکتی ہے۔ اوہ 'پروگریسو قبرستان' (منٹو دا اکّ لیکھ) وچّ پونجیوادی سماج دے ورودھ اکّ بھیانک وینگ شروع کر سکدا ہے۔ اوہ پاکستان اتے بھارت دے موجودہ ٹکراء نوں 'پیشاب گھر' دیاں کندھاں 'تے لکھے اپماناں نالوں زیادہ مہتو نہیں دندا۔ اوہ اپنے اصلی دشمن نوں نہیں پچھاندا اتے ہوا وچّ حملہ کردا ہے، جس نال کسے نوں کوئی نقصان نہیں ہندا۔ اس لئی، اسدا دہشت، انتم وشلیشن وچّ، اسے منکھتا دے ورودھ دہشت بن جاندی ہے جسنوں منٹو بہت پیار کردا ہے۔ پر اتوادی بن کے انقلاب ولّ ودھنا اونا ہی آسان ہے۔"

منٹو 'تے اپنیاں کہانیاں وچّ اشلیلتا اتے نگنتا درساؤن دا وی دوش لگایا گیا سی۔ اسدیاں کہانیاں، "کالی سلوار،" "بو،" "کولڈ میٹ،" "اپر نیچے اور درمیاں،" اتے "دھیان،" بھارتی اتے پاکستانی عدالتاں وچّ مقدمہ چلایا گیا سی۔ ایہہ وکھری گلّ ہے کہ بعد وچّ اسنوں ایہناں وچوں زیادہ تر دوشاں توں بری کر دتا گیا سی۔ عدالت وچّ اپنیاں پوریاں کوششاں دے باو جود، اس دے ورودھی اس دے ورودھ ایہناں گھناؤنے دوشاں نوں ثابت کرن وچّ اسمرتھّ رہے۔ 1934 توں 1947 تکّ، یعنی کہ، ایہناں چوداں سالاں وچّ، منٹو نے 79 کہانیاں لکھیاں۔ پاکستان جان توں بعد، 1948 توں 1955 تکّ، اسنے اکّ سو سٹھّ کہانیاں لکھیاں۔ "آتشپرے،" "منٹو کے افسانے،" "دھیان،" "چگھاڑ،" "لجت۔اے۔ سنگ،" "کولڈ میٹ،" "یازید،" "نامرود کی خدائی،" اتے "پھنڈنے" منٹو دے سبھ توں مہتوپورن کہانیاں دے سنگریہہ ہن۔ "بلیک مارجن" وچّ، منٹو، کئی وار وینگمئی اتے کئی وار کوڑے ڈھنگ نال، 1947 وچّ دیش وچّ پھیلے سمپردائک دنگیاں دی بے رحمی دا ورنن کردا ہے۔ اسدیاں بتی چھوٹیاں کہانیاں، جیہناں نوں "کہانیاں" کیہا جاوے گا، اس حدّ تکّ درساؤندیاں ہن کہ ونڈ دوران منکھتا کس حدّ تکّ بے رحم ہو گئی سی۔ ایہہ کہانیاں

اجے وی پاٹھکاں دے دلاں اتے دماغاں 'تے ڈونگھا پربھاو پاؤندیاں ہن، اوہناں نوں سوچن لئی مجبور کردیاں ہن۔ "نکھوں کا قرض" اکّ کتاب ہے جس وچّ منٹو دی شخصیت اتے ساہتک رچنا نوں اس دے سمکالیاں، جیہناں وچّ عبدل رحمٰن چگتائی، ملکہ پکھراج، امتیاز علی تاج، احمد ندیم قاسمی اتے ہور شامل ہن، نے جوش نال لکھیا ہے۔

پریمچند توں بعد، منٹو ساہت توں فلم ولّ جان والے پہلے لیکھک سن۔ دراصل، اسدی ساہتک پرسدھی اس دے فلمی کریئر توں بعد شروع ہوئی۔ حالانکہ، منٹو فلم توں ساہت ولّ واپس پرتیا اتے کئی ماسٹرپیس لکھیاں۔ ساہتک کھیتر وچّ پوری طرحاں ڈبن توں پہلاں، منٹو نے ممبئی وچّ فلم کمپنیاں امپیریئل، سروج، ہندوستان سنے ٹون، پھلمستان سٹوڈیو اتے بمبے ٹاکیز لئی کم کیتا۔ اسنے ایہناں فلم کمپنیاں اتے سٹوڈیو لئی کہانیاں، سکرپٹاں اتے سنواد لکھے۔ اسنے وی کم کیتا فلم پترکاری۔ منٹو نے "کچڑ،" "نوکر،" اتے "بیگم" فلماں دی کہانی، سکرپٹ اتے سنواد لکھے۔ اس سمیں دی مشہور فلم "مرزا غالب" دی کہانی وی منٹو دی تکھی قلم توں آئی سی۔ اسنے کرشن چندر نال "بنجارہ" فلم دی کہانی سہِ۔لکھی۔ اسنے راجا مہدی علی خان اتے اپیندرناتھ اشک نال فلم "آتھ دن" وچّ وی کم کیتا۔ فلم جگت وچّ منٹو دا دوستاں دا گھیرا کافی وشال سی۔ اوہ اشوک کمار، شیام، ایس۔ مکھرجی، راجا مہدی علی خان، کے۔ آصف، رفیق غزنوی، شاہد لطیف اتے بابوراؤ پٹیل نال نیڑلے دوست سن۔ اسنے آگا حشر کشمیری، اشوک کمار، نور جہاں، نسیم بانو، نرگس، ستارہ دیوی، نواب کشمیری، عصمت چگتائی اتے شیام سمیت ہوراں دے شاندار سکیچّ وی لکھے۔ ایہہ سارے سکیچّ "گنڈجے فرشتے" کتاب وچّ سنکلت ہن۔

منٹو بھارت چھڈّ کے پاکستان نہیں جانا چاہندا سی۔ پر حالاتاں نے اسنوں چھڈنا پیا۔ پاکستان جانا منٹو دی اپنی مرضی نہیں سی۔ ونڈ توں بعد ہوئی ہپھڑا-دپھڑی اتے اتھل-پتھل وچّ، اسدی پتنی صفیہ اتے دھیاں پاکستان چلے گئے اتے اتھے ہی وس گئے۔ منٹو

نوں وی پاکستان جان لئی مجبور کیتا گیا۔ اس دے جان بارے کئی کہانیاں ہن۔ پر منٹو پاکستان کیوں گیا؟ ناٹک لیکھک بلونت گارگی نے منٹو 'تے کیندرت اکّ دلچسپ سکیچّ وچّ اس پوری گھٹنا دا ورنن کیتا ہے۔ جدوں اسنے منٹو نوں اسدی ویاکھیا بارے پچھیا، تاں اسنے جواب دتا، "میرے دوست پچھدے ہن کہ میں پاکستان کیوں گیا۔" میں پاکستان کیوں جا رہا ہاں؟ کی میں ڈرپوک ہاں؟ کی میں مسلمان ہاں؟ پر اوہ ایہہ نہیں سمجھ سکدے کہ میرے دل وچّ کی ہے۔ میں پاکستان جا رہا ہاں۔ تاں جو اتھے اکّ منٹو ہووے جو اتھے دیاں راجنیتک غلطیاں دا پردہ فاش کر سکے۔ بھارت وچّ اردو دا بھوکھ دھندلا ہے۔ ہندی پہلاں ہی اپنا قبضہ کر رہی ہے۔ جے میں لکھنا چاہندا ہاں، تاں میں صرف اردو وچّ لکھ سکدا ہاں۔ میں پرکاشت ہونا چاہندا ہاں تاں جو میں ہزاراں لوکاں تکّ پہنچ سکاں۔ بھاشا دا اپنا ترک ہندا ہے۔ کئی وار بھاشا وی سوچی جاندی ہے۔ ایہہ خون نال جڑی ہوئی ہے۔ اکّ منٹو بمبئی وچّ رہندا سی۔ دوجا لاہور ہووےگا۔'

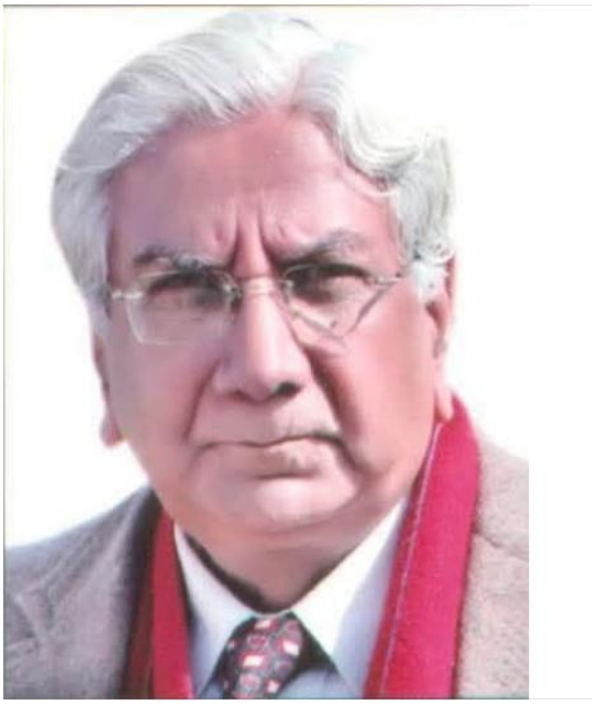
منٹو پاکستان گیا، پر اسدا دل بھارت وچّ ہی رہا۔ امریکی راشٹرپتی، چاچا سیم نوں لکھی اپنی پہلی چٹھی وچّ، منٹو نے اپنا دل دا درد اس طرحاں پرگٹ کیتا: "میرا دیش کٹّ کے آزاد ہویا سی، اتے اسے طرحاں، میں کٹّ کے آزاد ہویا سی۔ اتے چاچاجان، ایہہ تہاڈے ورگے نیک ویکتی توں لکیا نہیں ہونا چاہیدا: جیکر پنچھی دے کھنبھ کٹّ دتے جان تاں اسنوں کس طرحاں دی آزادی ملیگی؟" (پنہ 319, پہلا پتر، سعادت حسن منٹو - دستاویز 4) کسے وی حالت وچّ، لاہور جان توں بعد، منٹو نے انگنت کہانیاں لکھیاں۔ جے لوڑ پئی، تاں اوہ اکّ دن وچّ دو کہانیاں وی لکھدا سی۔ اکلے لکھن نال ہی اپنے پریوار دا گزارا ہندا سی، اتے اوہ ہور بہت گھٹّ کر سکدا سی۔ اسنے اپنی لکھت دی ورتوں سدھے طور 'تے پاکستانی سرکار دا سامہنا کرن لئی کیتی، دھارمک کٹڑپنتھیاں اتے سمپردائکاں ورودھ زوردار ڈھنگ نال لکھیا۔ اسنے امریکی راشٹرپتی نوں تکھے وینگ نال بھرے پتر لکھے۔

منٹو دی ہر شیلی اتے ہر کم دی ویاپک چرچہ ہوئی۔ پھر وی، منٹو دے پتر، جو اسنے اس سمیں دے امریکی راشٹرپتی ہیری ٹرومین اتے بعد وچّ آئیزنہاور نوں لکھے سن، پاکستانی اخباراں وچّ لڑیوار پرکاشت ہوئے، پر اوہناں 'تے چرچہ نہیں کیتی گئی۔ اردو ساہت دے آلوچکاں نے ایہناں پتراں ولّ بہت گھٹّ دھیان دتا، پھر وی اوہناں 'تے چرچہ کرن دے حقدار سن۔ خاص کرکے جیکر اسیں اس سمیں امریکہ اتے پاکستان دے سبندھاں نوں سمجھنا چاہندے ہاں، تاں منٹو دے پتر بہت مددگار ثابت ہو سکدے ہن۔ بہت سپشٹتا اتے نرپکھتا نال، اسنے اپنے دیش اتے اکّ وڈی وشو شکتی امریکہ دے شاسکاں 'تے ڈونگھائی نال نظر ماری۔ اسنے کسے نوں وی نہیں بخشیا۔ اسنے ایمان داری نال اوہی لکھیا جو اسنے دیکھیا۔ منٹو دا انکل سیم نوں لکھن دا سپشٹ ادیش سامراجواد دی اسدھے طور 'تے آلوچنا کرنا سی۔ منٹو نے دسمبر 1951 وچّ امریکی راشٹرپتی نوں اپنا پہلا پتر لکھیا اتے اپریل 1954 وچّ اپنا آخری پتر۔ کلّ نوں پتر تنّ سالاں وچّ لکھے۔ کنی ودھیا چٹھی، ایہہ پاکستان اتے امریکہ دووں وچکار اندرونی ستھتی دی اکّ سپشٹ تصویر ہے! پاکستان دی تنگ سوچ اتے امریکہ دی پونجیوادی شرارتی۔ پاکستان دی دردشا اتے امریکہ دی دوگلی سوچ۔ پاکستان دی بے بسی اتے امریکہ دیاں چلاکیاں، دشٹ منظوریاں۔ پتر لکھے نوں ستّ دہاکیاں توں ودھ سماں بیت گیا ہے، پر نہ تاں کسے وی دیش دی تصویر اتے نہ ہی چرتر بدلیا ہے۔ منٹو دا ایہناں دووں دیشاں دا ملانکن اج وی پوری طرحاں صحیح ہے۔ منٹو نے جو کیہا اوہ اجے وی سچ ہے۔

منٹو اپنے پتراں وچّ امریکہ دیاں سامراجوادی نیتیاں دا تکھا مذاق اڈاؤندا ہے۔ 15 مارچ، 1954 نوں اپنے تیجے پتر وچّ، اوہ لکھدا ہے، "ساڈے نال فوجی سہائتا سمجھوتہ اکّ بہت مہتوپورن چیز ہے؛ اس 'تے قائم رہو۔ بھارت نال وی اسے طرحاں دا رشتہ بناؤ۔" اوہناں نوں پرانے ہتھیار بھیجو، کیونکہ ہن تکّ تسیں پچھلی جنگ وچّ ورتے گئے سارے ہتھیاراں نوں ختم کر دتا ہووےگا۔ تہاڈے پرانے اتے وادھو ہتھیاراں دا نپٹارا کر دتا جاوے گا، اتے تہاڈیاں فیکٹریاں ہن ویہلیاں نہیں رہنگیاں۔" منٹو دی لکھت امریکہ دے سامراجی

چہرے نوں پوری طرحاں بے نقاب کردی ہے۔ ایہہ پرگٹ کردی ہے کہ ایہہ دنیا بھر وچّ اپنے ہتھیاراں دا وپار کویں کردا ہے۔ جنگ صرف اس دے لئی اکّ کاروبار ہے۔ امریکہ پاکستان پرتی اینا "دیالو" کیوں ہے؟ منٹو اپنے پتر وچّ ایہہ وی پرگٹ کردا ہے، "بھارت تہانوں کنا وی طعنے مارے، تہانوں پاکستان نال اکّ فوجی سہائتا سمجھوتے 'تے دستخط کرنے چاہیدے ہن کیونکہ تسیں دنیا دے سبھ توں وڈے اسلامی سامراج دی طاقت بارے ڈونگھی چنتت ہو۔" اتے کیوں نہیں، کیونکہ اتھوں دا ملا روسی کمیونزم دا سبھ توں ودھیا علاج ہے۔"

منٹو نڈر اتے باغی سی۔ اوہ سماج دے جھوٹھ اتے پکھنڈ نوں برداشت نہیں کر سکدا سی۔ پاکستان جان توں بعد، منٹو صرف ستّ سال ہور جیؤندا رہا۔ 18 جنوری، 1955 نوں لاہور وچّ اسدا دیہانت ہو گیا۔ منٹو بھاویں سریرک طور 'تے پاکستان چلا گیا ہووے، پر اسدی آتما بھارت دے فلم اتے ساہتک حلقیاں وچّ بھٹکدی رہندی ہے۔ اسدی موت توں ستّ دہاکے بعد وی، منٹو دیاں لکھتاں بھارتی اپ مہاندیپ دے لکھاں لوکاں دے منا‌ں وچّ زندہ ہن۔ گیت کار راجا مہدی علی خان نے اپنے دوست منٹو بارے لکھیا، "منٹو دی شخصیت دی سبھ توں پرمکھ وشیشتا اسدی سوے-پرشنسا دی عادت سی۔ اکّ ساکھ اسنے ہر قیمت 'تے بنائی رکھی۔" "اسنے جو وی کیہا، جو وی لکھیا، اوہ انتم اتے اٹلّ سی۔" اس توں علاوہ، اس کول بہت زیادہ سوے-مان اتے آتم-وشواس سی، جو اسدی موت تکّ برقرار رہا۔ لاہور وچّ منٹو دی قبر 'تے اکّ شلالیکھ، جو اسدی موت توں پہلاں اسنے لکھیا سی، "اتھے سعادت حسن منٹو پیا ہے۔" اس دے دل وچّ کہانی سناؤن دی کلا دے سارے بھید اتے سراغ دبے ہوئے ہن۔ اس دے دل دی ڈونگھائی وچّ، اوہ اجے وی سوچدا ہے کہ اوہ اکّ مہان کہانی کار ہے جاں ربّ۔

شرد دتّ (جنم 1946 - موت 12 فروری 2023) - ہندی دے اگھے لیکھک، فلم نرماتا اتے دوردرشن دے سابقہ ڈی.ڈی.جی. (DDG) - اج اوہناں دی برسی موقعے۔

شری شرد دتّ چار دہاکیاں توں ودھ سمیں تکّ الیکٹرانک میڈیا نال جڑے رہے۔

اوہناں نے بھارتی سنیما وچّ سرووتم لیکھنی لئی 'راشٹری فلم پرسکار 2013' دی جیوری اتے 'میڈیا اتے منورنجن' (M&E) 'تے 8ویں سالانہ سمیلن (2014) لئی 'ایسوچیم' (Assocham) دی راشٹری کونسل دی پردھانگی کیتی۔

شری دتّ نے دوردرشن بھون، نویں دلی وکھے ڈائریکٹوریٹ جنرل: دوردرشن (2006-2007) وچّ 'افسر آن سپیشل ڈیوٹی' (OSD) وجوں وی کم کیتا۔

اکّ منٹو سی

شرد دتّ

786

شلالیکھ (شلالیکھ)

اتھے سعادت حسن منٹو پیا ہے۔ کہانی سناؤن دی کلا دے سارے بھید اتے سنکیت اس دے دل وچّ دبے ہوئے ہن۔ اوہ اجے وی، مٹی دے ہیٹھاں، سوچدا ہے کہ کی اوہ اکّ مہان کہانی کار ہے جاں ربّ۔

سعادت حسن منٹو

جنوری، 1954 18

جیکر تسیں لاہور دے میانی صاحب قبرستان جاندے ہو، جاں جے تہانوں سمبھاونا ہے، تاں تہانوں منٹو دی قبر 'تے ایہہ شلالیکھ ملیگا، جو منٹو نے اپنی موت توں صرف پنج مہینے پہلاں لکھیا سی۔ اس شلالیکھ دی وی اکّ دلچسپ کہانی ہے۔ منٹو اکّ ساہتک اکٹھ وچّ شامل ہون لئی راولپنڈی وچّ سی۔ اس اکٹھ وچّ، اکّ نوجوان لیکھک نے منٹو نوں اپنی آٹوگراپھ کتاب بھیٹ کیتی۔ منٹو نے اسے آٹوگراپھ کتاب 'تے اپنا شلالیکھ لکھیا۔ ایہہ شلالیکھ سبھ توں پہلاں منٹو دی مشہور کتاب، "پھنڈین" دے پھلیپ 'تے پرکاشت ہویا سی، جو منٹو دی موت توں ٹھیک اکّ مہینے بعد پرکاشت ہوئی سی۔ ایہہ منٹو دے شلالیکھ بارے سی۔ ہن، آؤ منٹو دے جیون 'تے اکّ نظر ماریئے۔

منٹو دے نام دا ذکر پاٹھکاں دی دلچسپی جگاؤندا ہے، بھاویں اوہ اسدی شخصیت ہووے جاں اسدا کم۔ اسدیاں کہانیاں، اس دے ریڈیو ڈرامے، فلمی دنیا وچّ اسدی زندگی، سبھ کجھ رہسّ وچّ گھریا رہندا ہے۔ منٹو دا نام سعادت حسن نوں پچھے چھڈّ دندا ہے۔ اوہ اس بارے

پوری طرحاں جانوُ سی، اسے لئی اسنے اپنے بارے لکھیا، "اتے ایہہ وی سنبھوَ ہے کہ سعادت حسن مر جاوے اتے منٹو نہ مر جاوے۔" اتے ایہی ہویا۔ اوہ اپنے بارے صحیح سی؛ اوہ اپنی ساری زندگی اپنیاں لکھتاں سنبندھی ووادا‌ں وچّ الجھیا رہا۔ اسنوں اپنیاں کجھ کہانیاں نوں لے کے عدالتی کاروائیاں دا ساہمنا وی کرنا پیا۔ منٹو دیاں کہانیاں بارے، آلوچکاں دا منّنا ہے کہ اسنوں منووگیان دی ڈونگھی سمجھ سی جاں اسدیاں کہانیاں اپنے سمیں توں پہلاں لکھیاں گئیاں سن۔ شاید اسے لئی، اسدی موت توں انے سالاں بعد وی، اج اس دے پاٹھکاں دی گنتی اس سمیں نالوں ودھ ہے جدوں اسدیاں کہانیاں لکھیاں گئیاں سن۔ اسدیاں کہانیاں دے پاتر پروارک اتے سماجک شخصیتاں ہن، جیہناں دا اوہ کدے-کدے ساہمنا کردا سی۔

منووگیانیاں دا منّنا ہے کہ بچپن دا ویکتی دے شخصیت 'تے ڈونگھا پربھاو پیندا ہے۔ امریکی ماہراں نے اپنی کھوج راہیں ثابت کیتا ہے کہ وڈے اپرادھی آگوآں دیاں کاروائیاں، انشک طور 'تے، اوہناں دے بچپن توں وانجھے رہن کارن ہندیاں ہن۔ حالانکہ، جیکر اسیں منٹو جاں اوہناں دیاں لکھتاں بارے گلّ کر رہے ہاں، تاں ایہہ سمجھنا ضروری ہو جاندا ہے کہ اوہناں دے بچپن بارے اکّ مہتوپورن گنجھل دار٪ سی، اتے اس نوں سمجھن لئی، اوہناں دے بچپن اتے پروارک واتاورن وچّ ڈونگھائی نال جانا ضروری ہو جاندا ہے۔ سعادت حسن منٹو کشمیری پنڈتاں دے سارسوت براہمن بھائیچارے نال سبندھت سن، جو سرسوت ندی دے کنڈھے رہندے سن۔ اس لئی، اوہناں نوں سارسوت کیہا جاندا سی۔ اسلام دھرم اپناؤن والے سارسوت براہمناں نوں "منٹو" کیہا جاندا سی، جدوں کہ جو ہندو رہے اوہناں نوں "منوتی" کیہا جاندا سی۔ منٹو دے پرکھے اٹھارویں صدی دے اخیر وچّ کشمیر توں پنجاب چلے گئے اتے لاہور وچّ وس گئے۔ اتھے رہِ کے، اوہناں نے اپنیاں وپارک گتیودھیاں دا وستھار کیتا، لاہور توں امرتسر اتے بمبئی تکّ پھیل گئے۔ اوہناں دے پشمینہ شالاں دی منگ اینی ودھ گئی کہ اوہناں دے پرکھے وپار لئی لاہور توں امرتسر چلے گئے۔ کیہا جاندا ہے کہ منٹو دے پرکھیاں نے اینا پیسہ کمایا کہ اسنوں تکڑی 'تے تولیا

جاندا سی۔ کشمیری وچّ، بھار نوں "منت" کیہا جاندا ہے۔ شاید ایہہ "منت" بعد وچّ منٹو بن گیا۔ سعادت حسن نے "منٹو" شبد بارے ہور جانن لئی پنڈت جواہر لال نہرو نوں اکّ پتر وی لکھیا۔ ایہہ سوچ کے کہ پنڈت جی کشمیر دے اتہاس اتے سبھیاچار بارے جانکار سن، اوہ وی اوہناں نوں اس بارے کوئی جانکاری نہیں دے سکے۔

منٹو دے پتا، غلام حسن خواجہ صاحب، خواجہ جمالودین دے سبھ توں چھوٹے پتر سن۔ اوہناں نے دو وار ویاہ کیتا، اتے اوہناں دے باراں بچے سن: چار پتر اتے اٹھ دھیاں۔ منٹو دا جنم اوہناں دی دوجی پتنی، سردار بیگم توں ہویا سی۔ اوہناں دی اکّ بھین، اقبال بیگم وی سی، جو منٹو توں بہت وڈی سی۔ منٹو دے سوتیلے بھرا، جو منٹو توں بہت وڈے سن، ودیش وچّ پڑھائی کیتی اتے ودیش وچّ وس گئے۔ منٹو دا جنم 11 مئی، 1912 نوں لدھیانہ دے نیڑے سمرالا دے پاپدودی پنڈ وچّ ہویا سی۔ اوہناں دے پتا اکّ سرکاری کرمچاری سن۔ جدوں اوہناں دا تبادلہ امرتسر کیتا گیا، تاں اوہ گلی کچا وکیلاں وچّ وس گئے۔ منٹو نے اپنا بچپن اتھے ہی بتایا۔ اوہناں نے اپنی مڈھلی سکھیا وی امرتسر دے اکّ سکول وچّ پراپت کیتی۔ کیدار٪ شرما، اکّ پرسدھ ہندی فلم نرماتا، نردیشک، گیت کار، اتے سنواد لیکھک، نے منٹو بارے اپنیاں یاداں وچّ پشٹی کیتی ہے کہ اوہ اتے منٹو امرتسر سکول وچّ سہ پاٹھی سن اتے کلاس وچّ اکٹھے بیٹھدے سن۔ امرتسر وچّ مڈل اتے ہائی سکول پورا کرن توں بعد، منٹو نے امرتسر دے نیڑے شریپھپرا مسلم ہائی سکول وچّ وی کجھ سماں بتایا۔ منٹو اکّ بہت ودھیا پاٹھک سی۔ اوہ لائبریریاں اتے کتاباں ویچن والیاں توں تیرتھ رام پھروزپری دے ناول ادھار لیندا سی۔ اسنے اپنا زیادہ تر سماں سکول دیاں کتاباں پڑھن دی بجائے ناول پڑھن وچّ بتایا۔ اس کارن کرکے، دسویں وچّ دو وار فیل ہون توں بعد، اسنے اپنی تیجی کوشش وچّ تیجی ڈویزن نال پاس کیتا۔ سبھ توں دلچسپ گلّ ایہہ ہے کہ منٹو اردو وچّ فیل ہو گیا اتے بعد وچّ اکّ مہان اردو کہانی کار بن گیا۔

منٹو دے دوجے سہ پاٹھی، ابو سعید نوں وی اسے طرحاں دا حال دیکھن نوں ملیا۔ اوہ منٹو نال ایپھئے وچّ دو وار فیل ہو گیا۔ دووواں نے علیگڑھ یونیورسٹی وچّ وی کجھ سماں بتایا۔ اوہناں دناں وچّ علیگڑھ اکّ ساہتک کیندر سی۔ مجاز، جزبی، جان نثار اختر، علی سردار جعفری اتے شاہد لطیف اتھے پیدا ہوئے سن۔ منٹو نوں اتھے وی گھر ورگا محسوس نہیں ہویا۔ اتھے دے انوشاست واتاورن وچّ اسدا دم گھٹن محسوس ہویا۔ اس دا اسدی صحت 'تے وی اثر پیا۔ جویں ہی علیگڑھ وچّ منٹو دی صحت لگاتار وگڑدی گئی، اوہ ٹیسٹاں لئی دلی گیا۔ ایکس-ریس دی جانچ کرن توں بعد، ڈاکٹراں نے اسنوں دسیا کہ اوہ ٹی.بی. توں پیڑت ہے۔ ڈاکٹراں نے اسنوں پہاڑی ہسپتال وچّ داخل کرواؤن دی صلاح دتی۔ سٹیشن جان اتے آرام کرن دی صلاح دتی گئی۔ ٹیبی توں پیڑت، منٹو علیگڑھ نوں الوداع کہہ کے امرتسر واپس آ گیا۔ اس سمیں دے آسپاس، منٹو دی وڈی بھین، اقبال بیگم، جسدا ویاہ بمبئی وچّ ہویا سی، امرتسر آ رہی سی۔ اسنے کجھ پیسے دا پربندھ کیتا اتے منٹو نوں علاج لئی کشمیر دے نیڑے بٹوٹ دے اکّ سینیٹوریئم وچّ بھیجیا۔

منٹو نوں اپنے کشمیری مول 'تے بہت مان سی۔ جدوں وی اوہ کسے کشمیری نوں ملدا سی، اوہ ہمیشہ کہندا سی، "میں وی کشمیری مول دا ہاں، پر ہن میں امرتسر توں ہاں۔" ایہہ وڈمبنا سی کہ منٹو، جسنوں اپنے کشمیری مول 'تے بہت مان سی، کدے وی کشمیر نہیں گیا۔ اسدی یاترا صرف بٹوٹ 'تے ہی ختم ہوئی۔ ٹیبی دے علاج لئی اتھے رہندیاں، اسنوں بیگو نام دی اکّ کڑی نال پیار ہو گیا، جس بارے اسنے اسے نام دی اکّ کہانی لکھی۔ منٹو نے اس سمیں دوران "پنچ دن" کہانی وی لکھی۔ تنّ مہینیاں دے علاج توں بعد، منٹو دی صحت وچّ سدھار ہویا، اتے اوہ امرتسر واپس آ گیا۔ منٹو دے پتا، غلام حسن، اکّ بہت ودھیا انشاسنوادی سن۔ اس لئی، منٹو دا بچپن سخت انوشاسن وچّ بیتیا۔ بچپن وچّ، اوہ اپنی عمر دے بچیاں دیاں عام گتیودھیاں وچّ شامل ہون توں اسمرتھّ سی۔ اس انوشاسن نے منٹو دی شخصیت وچّ یوگدان پایا، جس وچّ بغاوت اتے گھمن-پھرن دی

لالسا سی۔ اسدا مکھ کارن اس دے پتا دا پیار دی گھاٹ سی۔ اس سبھ دے باو جود، اسنے اپنا پہلا چھوٹیاں کہانیاں دا سنگریہہ، "آتشپرے"، اپنے پتا نوں سمرپت کیتا، "ان د نیم آف د لیٹ پھادر"۔ اسدی ماں، اپنے پتی دی اس پرتی انگہلی توں جانوُ سی، نے اسنوں بہت پیار دتا، اتے اسنے اسنوں کجھ حدّ تکّ اپنے پتا دی انگہلی نوں بھلن دی آگیا دتی، پر اوہ اسنوں کدے وی پوری طرحاں نہیں بھلی۔ اسے طرحاں، منٹو اپنے متریئے بھراواں دوارا اس پرتی کیتے گئے سلوک نوں نہیں بھلّ سکیا، جسدا ذکر اسدیاں کئی کہانیاں وچّ ملدا ہے۔ اکّ ہور مہتوپورن گلّ ایہہ سی کہ اس دے دوست وی اس توں وڈے سن۔

ایہہ اوہ سماں سی جدوں اوہ مانسک پریشانی توں پیڑت سی۔ دو وار ایف.اے۔ فیل ہون توں بعد، اسدی پڑھائی وچّ دلچسپی گھٹّ گئی سی۔ جوئے اتے شراب وچّ اسدی دلچسپی ودھ گئی سی۔ حیرانی دی گلّ ہے کہ اپنی بھٹکن دوران، اوہ جلھیانوالا باغ وچّ گھنٹے بتاؤندا سی، اکّ درخت ہیٹھ بیٹھدا سی، اتے اکّ انقلابی بنن دے سپنے لیندا سی۔ اوہ بھگت سنگھ نوں اپنا آدرش مندا سی اتے اپنے کمرے وچّ اسدی اکّ مورتی وی رکھدا سی۔ اپنی گھمن-پھرن دوران، منٹو اپنا زیادہ تر سماں حسن عباس اتے ابو سعید قریشی دی سنگت وچّ بتاؤندا سی۔ ایہہ تکڑی چاٹ کھان اتے فلماں دیکھن دا شوقین سی۔ تنوں سواد نال چاٹ کھاندے سن۔ منٹو نوں اس سمیں دیاں مسالےدار فلماں دیکھن دا بہت شوق سی۔ اوہ اپنی من پسند فلم دو جاں تنّ وار وی دیکھدا سی۔ فلماں لئی اسدا جنونّ اسنوں جالندھر اتے لاہور لے گیا۔ منٹو، حسن عباس اتے ابو سعید قریشی اکّ دوجے دے گھر جاندے سن۔ منٹو ایہناں سمیاں دوران جلھیانوالا باغ وی جاندے سن، جتھے اوہ انگریزاں دوارا بھارتیاں 'تے کیتے گئے اتیاچاراں بارے گھنٹیامبدھی چرچہ کردے رہندے سن۔ بریٹیش شاسن ورودھ غصہ اس دے دل وچّ ابلدا رہندا سی۔ (منٹو دی پہلی کہانی، "تماشہ،" ایہناں مانسک اتھل-پتھل دا نتیجہ سی۔)

منٹو وی سولاں سال دی عمر وچّ جوئے دا عادی ہو گیا سی۔ ایہہ امرتسر دے اکّ رئیس دے وگڑے ہوئے پتر ہری سنگھ نال اسدی دوستی دا نتیجہ سی۔ کٹڑا جیمل سنگھ وچّ دینو اتے پھزلو دے ڈیریاں وچّ جوئے دے سیشن ہندے سن۔ شروع وچّ، منٹو ہار جاندا سی، پر اسنے جلدی ہی جوئے دیاں چالاں سکھ لئیاں اتے پھلیش دی کلا وچّ مہارت حاصل کر لئی۔ جوئے دے سیشن دن-رات چلدے رہندے سن۔ ایہہ لگبھگ اکّ سال تکّ جاری رہا۔ پھر، منٹو نے اچانک جوآ کھیڈنا چھڈّ دتا۔ اسنے جوئے دے اڈّیاں وچّ جانا بند کر دتا۔ اسدی بے چینی نے اسنوں ہر پاسیوں گھیر لیا۔ کئی وار، اسدی زندگی ارتھ ہین جاپدی سی۔ پھٹّ دے ایہناں دناں دوران، انقلابی لیکھک اتے پترکار عبدل باری صاحب نوں ملنا منٹو لئی اکّ تحفہ ثابت ہویا۔ اسدی زندگی نوں اکّ دشا ملی۔ اوہ باری صاحب دے اپنے اتے پربھاو دا ورنن ایہناں شبداں وچّ کردا ہے: "اس سمیں دوران، میں باری صاحب دے نیڑے ہو گیا۔ میں اوہناں دی گمبھیرتا اتے ڈونگھی بدھی دی بہت قدر کردا سی۔ میری مانسک اتھل-پتھل نوں محسوس کردے ہوئے، اسنے مینوں پترکاری ولّ لے گیا اتے ہولی-ہولی مینوں ساہت نال جانوُ کروایا۔ پہلاں، میں تیرتھ رام پھروزپری دے ناول پڑھدا سی۔ ہن، باری صاحب دا دھنواد، میں آسکر وائیلڈ اتے وکٹر ہیوگو پڑھنا شروع کیتا۔ مینوں وکٹر ہیوگو بہت پسند سی۔ بعد وچّ، مینوں احساس ہویا کہ فرانسیسی لیکھک دی نصیحت دین دی شیلی باری صاحب دی لکھت وچّ موجود سی۔" اج میں جو ہاں اسنوں آکار دین وچّ باری صاحب دی مکھ بھومکا ہے۔ جے میں اوہناں نوں امرتسر وچّ نہ ملیا ہندا اتے اوہناں نال تنّ مہینے نہ بتائے ہندے، تاں میں بناں شکّ اکّ وکھرا رستہ اپنایا ہندا۔ (اختر شرانی نال کجھ ملاقاتاں، دستاویز، بھاگ 5, پنہ 30)

اوہناں نوں باری صاحب لئی بہت ستکار سی، اکّ وشواس جو اوہناں دی ساری عمر قائم رہا۔ باری صاحب نے منٹو نوں پترکاری دیاں چالاں سکھائیاں اتے اوہناں نوں روسی اتے فرانسیسی ساہت پڑھن لئی اتشاہت کیتا۔ نتیجے وجوں، اوہناں نے آسکر وائیلڈ، گورکی اتے وکٹر ہیوگو دیاں رچناواں دی پڑچول کیتی۔ اوہناں سالاں دوران، اوہناں نے روسی

کہانیاں دا انوواد وی کیتا، جسدا اکّ سنگریہہ "روسی کہانیاں" دے روپ وچّ پرکاشت ہویا۔ باری صاحب دے کہن 'تے، اوہناں نے "مساوت" نامک اکّ اخبار لئی اکّ فلمی کالم لکھنا شروع کیتا۔ "مساوت" بند ہون توں بعد، باری صاحب امرتسر چھڈّ کے لاہور چلے گئے، منٹو نوں اکّ وار پھر اکلاّ چھڈّ دتا۔ پر جدوں اوہ ہن پہلاں وانگ جوآ کھیڈن وچّ مزہ نہیں لیندا سی، تاں اوہ لکھن دا عادی ہو گیا۔ کجھ مہینیاں بعد، باری صاحب نے منٹو دی زندگی وچّ دوبارہ پرویش کیتا اتے اکّ ہفتہ واری اخبار، "خلق" پرکاشت کرن دی یوجنا بنائی۔ اس دے پہلے انک وچّ، منٹو دی پہلی کہانی، "تماشہ" چھپی۔ لگبھگ اسے سمیں، اسنے "عالم گیر" اتے "ہمایوں" ورگے رسالیاں وچّ روسی ساہت اتے فرانسیسی ساہت پڑھنا شروع کر دتا۔ اسنے کیندرت مدعیاں نوں وی سمپادت کیتا۔ ایہہ اس دے لئی اکّ نازک سماں سی۔ وتی مشکلاں دے نال-نال، اسدی صحت وی وگڑدی جا رہی سی۔ جانچ توں بعد، ڈاکٹراں نوں ٹیبی دے دوبارہ ہون دا شکّ ہویا اتے اسنوں ترنت پہاڑی کھیتر دی یاترا کرن دی صلاح دتی۔ اس وار، اوہ کشمیر جانا چاہندا سی، پر اوہ بٹوٹ توں اگے نہیں جا سکیا۔ اوہ تنّ مہینے اتھے رہا، "چگڑ،" "شرط کا موسم،" "للتین،" اتے "ایک خط" ورگیاں چھوٹیاں کہانیاں لکھدا رہا۔

بٹوٹ توں واپس آؤن توں بعد، منٹو نے امرتسر وچّ اپنے آپ نوں ستھاپت کرن دی کوشش کیتی۔ پھر، نظیر لدھیانوی دے سدے 'تے، اسنے 1935 وچّ بمبئی وچّ ہفتہ واری "مساوویر" دے سمپادک وجوں نوکری کیتی۔ اسنوں چالی روپئے مہیناوار تنخواہ دتی جاندی سی۔ اوہ کئی مہینیاں تکّ "مساوویر" دفتر وچّ رہا، جسدے لئی اسدی تنخواہ وچوں دو روپئے کٹے گئے۔ جلدی ہی، اکّ سفارش راہیں، اوہ بائیکلا وچّ نوں روپئے کرائے 'تے اکّ کمرہ پراپت کرن دے یوگ ہو گیا۔ منٹو دے دن دفتر وچّ اتے اسدیاں راتاں بائیکلا اتے ناگپاڑا، نال لگدے علاقیاں وچّ بیتدیاں سن۔ ایہناں علاقیاں وچّ زیادہ تر ہیٹھلے ورگ دے یہودی اتے مسلمان رہندے سن: گھوڑا-گڈی چالک، ویسواواں اتے ٹھگّ، دوویں چلاک اتے ڈاکٹر۔ منٹو نے ایہناں لوکاں دیاں گتیودھیاں نوں نیڑیوں دیکھیا اتے

اتھے اپنیاں بہت ساریاں کہانیاں دے پاتر لبھے۔ ہولی-ہولی، اسدیاں رچیاں ودھدیاں گئیاں، اتے پورا بمبئی شہر اس وچّ رجھّ گیا۔ بھرم دا ایہہ شہر اسدی شخصیت وچّ اینا رجھّ گیا کہ اوہ کہندا سی، "میں اکّ تردا بمبئی ہاں۔" اسنے ایہہ واکنش 28 اکتوبر، 1951 نوں لاہور وچّ اکّ اکٹھ وچّ کیہا سی۔ ایہہ بمبئی چھڈن توں ساڈھے چار سال بعد ہویا سی، جو شہر پرتی اس دے اتھاہ پیار دا پرمان سی۔

مسوویر دی سمپادکی نال، اسدا رچناتمک یگ شروع ہویا۔ اس دے اپنے شبداں وچّ، "میں ہن کہانی لکھن دے کھیتر وچّ پرویش کر گیا سی۔ انوواد دا دور اتھے ہی ختم ہو گیا سی، لاہور اتے امرتسر وچّ۔ میں مولک کہانیاں لکھنیاں شروع کر دتیاں سن، جیہناں نوں سویکار کر لیا گیا سی۔" (اختر شیرانی نال کجھ ملاقاتاں، دستاویز بھاگ 5, پنہ 35) منٹو 1935 توں 1948 تکّ بمبئی وچّ رہا، اتے 1948 وچّ، اوہ پاکستان چلا گیا۔ لگبھگ چوداں سالاں دے اس سمیں دوران، اسنے 79 کہانیاں لکھیاں، جو ایہناں نوں اس دے سبھ توں رچناتمک سال بناؤندیاں سن۔ اس وچکار، اسنے علی پور٪ روڈ 'تے آل انڈیا ریڈیو، دلی وچّ ڈیڈھ سال بتائے۔ منٹو نوں بچپن توں ہی فلماں دا جنونّ پیدا ہو گیا سی۔ نظیر لدھیانوی اس کمزوری توں جانوُ سن۔ اوہ امپیریئل موویٹون دے مالک خان بہادر اردیشیر ایرانی (جسنے پہلی بولدی فلم "عالم آرا" دا نرمان کیتا سی) نال چنگی طرحاں جانوُ سن۔ اسنے منٹو نوں امپیریئل وچّ کہانی کار اتے سنواد لیکھک وجوں نوکری پراپت کروائی۔ منٹو اکلوتا اردو لیکھک ہے جسنے نہ صرف فلمی شخصیتاں 'تے سکیچ لکھے، سگوں اوہناں نوں اپنیاں کہانیاں وچّ پاتراں وجوں وی پردرشت کیتا۔ حالانکہ، جدوں منٹو دی کہانی 'تے آدھارت فلم پھلاپ ہو گئی، تاں نظیر نے اکّ وار پھر اپنے پربھاو دی ورتوں کرکے اسنوں پھلمسٹی وچّ اکّ سو روپئے پرتی مہینہ تنخواہ 'تے نوکری دوائی۔ اس نال اردیشیر ایرانی ناراض ہو گئے، جیہناں نے کمپنی دی وتی ستھتی دا حوالہ دے کے منٹو نوں اسی روپئے پرتی مہینہ تنخواہ 'تے واپس لیاندا۔ حالانکہ، منٹو امپیریئل فلم کمپنی وچّ زیادہ دیر نہیں رہا۔ اس دوران، اسنے کمپنی دی پہلی رنگین فلم، "کسان کنیا" لئی درش

اتے سنواد لکھے۔ 1938 وچّ، اوہ سروج موویٹون وچّ شامل ہو گیا۔ اوہ 1941 تکّ اتھے رہا۔

اس سمیں دوران وی، منٹو دی زندگی رکی نہیں۔ اسنوں احساس ہویا کہ فلم جگت دا گلیمر، جو کہ اکّ دور دی حقیقت جاپدا سی، اصل وچّ اس دے الٹ سی۔ ایہہ نشچت طور 'تے اوہ فلم جگت نہیں سی جسدا اسنے بچپن وچّ سپنا دیکھیا سی۔ اسنوں محسوس ہویا کہ اوتھوں دے لوک روڑیوادی سن اتے نویں وچاراں دے ورودھی سن۔ کلاکاراں، اتے خاص کرکے لیکھکاں دا اتھے ستکار نہیں کیتا جاندا سی۔ پھر وی، اسنے بچن لئی فلم کمپنیاں لئی کم کرنا جاری رکھیا اتے جلدی ہی اپنے آپ نوں دنیا دیاں سبھ توں پرمکھ ہستیاں، جیہناں وچّ نردیشک، اداکار اتے فلم پترکار شامل ہن، وچّ ستھاپت کر لیا۔ اسدیاں کہانیاں دی منگ ودھدی گئی، اتے اسنوں سنواد اتے سکرینپلے لکھن دا کم وی ملن لگا۔ سروج فلم کمپنی ہن ہندوستان سنیٹون بن گئی سی۔ منٹو نے سیٹھ نانوبھائی دیسائی لئی اکّ کہانی، "مٹّ" لکھی۔ اسنوں شکّ سی کہ بریٹیش شاسن دوران اسدی کہانی 'تے آدھارت فلم بنیگی جاں نہیں۔ پر نانوبھائی دیسائی اکّ اتم نرماتا سن۔ اسنے اپنے سمیں دے اکّ مشہور نردیشک دادا گنجل نوں اسدا نردیشن کرن لئی نیوکت کیتا۔ فلم رلیز ہوئی اتے سفل رہی۔

اس فلم وچّ نظیر، اکّ مزدور سی، جسنے بعد وچّ اپنی فلم کمپنی دی ستھاپنا کیتی۔ فلم "مٹّ" نے منٹو دی نظیر نال دوستی نوں درسایا۔ پھر، 1941 دے شروع وچّ، منٹو دلی چلے گئے اتے علی پور٪ روڈ 'تے آل انڈیا ریڈیو وچّ سکرپٹ لیکھک وجوں نوکری کیتی۔ اس سمیں، آل انڈیا ریڈیو ساہتک ہستیاں دا کیندر سی۔ بخاری بردرز دا آل انڈیا ریڈیو 'تے دبدبا سی۔ لوک آل انڈیا ریڈیو نوں بیبیسی، جاں بخاری بردرز کارپوریشن وی کہندے سن۔ جدوں منٹو دلی پہنچے، تاں اے.اے. اڈوانی دلی سٹیشن دے ڈائریکٹر سن۔ دوپہر میم رشید پروگرامنگ دے ڈائریکٹر سن، راجا مہدی علی خان سکرپٹ وبھاگ وچّ سن، اتے ہرندرناتھ چٹوپادھیائے وی دلی سٹیشن 'تے سن۔ کرشن چندر اکّ ناٹک نرماتا سن۔ اجیہی

ستھتی وچّ، منٹو دا اتھے اکّ سکرپٹ لیکھک وجوں آؤنا کیک 'تے آئیسنگ ثابت ہویا۔ کجھ سمیں بعد، اپیندرناتھ اشک نے وی اکّ سکرپٹ لیکھک وجوں ناٹک کھیتر وچّ پرویش کیتا۔

منٹو دا دلی وچّ رہنا اسدی سرجناتمکتا لئی بہت مہتوپورن سی۔ اتھے رہندیاں، اسنے لگبھگ ڈیڈھ سال وچّ لگبھگ 100 ریڈیو ڈرامے لکھے۔ ایہناں وچّ "جیبکترا"، "تماشہ"، "الجھن"، اتے "رندھیر پہلوان" شامل سن (فلم دے پاتر اداکار رندھیر اوہناں دناں وچّ آل انڈیا ریڈیو دلی لئی اکّ ناٹک نردیشک وی سن)۔ (جو اے سیکشن وچّ سی) اتے 'جرنلسٹ' ورگے اچّ-گنوتا والے ناٹک۔ اس سمیں دوران، اسنے 'جنازہ' اتے 'آؤ' ورگے پرشنسا یوگ ریڈیو سیریل وی لکھے۔ منٹو دا لکھن دا کریئر ہمیشہ ووادپورن رہا۔ اسنوں کدے-کدے دوستاں، آلوچکاں، آل انڈیا ریڈیو دے ادھیکاریاں اتے فلم نرماتاواں دے غصے دا سامنا کرنا پیا۔ مشہور ہندی لیکھک اپیندرناتھ اشک، جیہناں نے منٹو نال آل انڈیا ریڈیو دے ڈرامہ وبھاگ اتے 'پھلمستان' وچّ کم کیتا سی، نے منٹو دی موت توں کجھ مہینیاں بعد اکّ ووادپورن، لمی یاداں، 'منٹو میرا دشمن' لکھی۔ منٹو دا آل انڈیا ریڈیو توں وداع ہونا وی اکّ دلچسپ کہانی ہے۔ آل انڈیا ریڈیو نے اس دے کم نال سبندھت رسالے پرکاشت کیتے: انگریزی وچّ 'لسنر'، اردو وچّ 'آواز'، اتے ہندی وچّ 'آکاشوانی'۔ منٹو ایہناں رسالیاں دے کوراں 'تے دکھائی دین والیاں تصویراں توں بہت ناخوش سی۔ اوہناں دناں وچّ اس دے ناٹکاں دا کریز سی۔ منٹو نے زور دے کے کیہا کہ اسدی فوٹو کور 'تے پردرشت کیتی جاوے۔ "لسنیر" دے 1943 دے انک وچّ منٹو دا ناٹک "الجھاں" گھوشنا دے نال-نال دکھایا گیا سی، حالانکہ منٹو دی فوٹو میگزین دے اندر چھپی سی، کور 'تے نہیں۔ اس نال منٹو غصے وچّ آ گیا۔ اسے طرحاں، اس دے ناٹک "جرنلسٹ" دے سنبندھ وچّ، نرماتا نے کجھ سنواداں وچّ بدلاء کرن لئی کیہا۔ منٹو نے زور دے کے کیہا کہ ناٹک نوں لکھتی روپ وچّ پرسارت کیتا جاوے۔ معاملہ ودھ گیا، اتے منٹو نے اعلان کیتا کہ

جیکر ناٹک وچوں اکّ وی شبد ہٹا دتا گیا، تاں اوہ استعفٰی دے دینگے۔ اگلے دن، منٹو نے آل انڈیا ریڈیو چھڈّ دتا۔

منٹو نوں بمبئی وچّ نظیر لدھیانوی توں اکّ توں بعد اکّ پتر مل رہا سی، جس وچّ کیہا گیا سی کہ فلم "خاندان" دے نردیشک شوکت حسین رضوی اس سمیں بمبئی وچّ ہن اتے اوہناں دے نال رہِ رہے ہن۔ اوہ چاہندے سن کہ اوہ اوہناں لئی اکّ کہانی لکھن۔ منٹو پہلاں ہی ریڈیو توں موہ بھنگ ہو گیا سی۔ اس لئی اوہ بمبئی لئی روانہ ہو گئے، 7 اگست، 1942 نوں اتھے پہنچے۔ نظیر لدھیانوی نے منٹو اتے شوکت حسین رضوی وچکار مسوویر دفتر وچّ اکّ ملاقات دا پربندھ کیتا، جو کہ اوہناں دی رہائش وی سی۔ اس ملاقات توں بعد، منٹو نے شوکت حسین رضوی لئی فلم "نوکر" دی کہانی اتے سکرینپلے لکھیا، پر منٹو اوہناں نال ٹھیک نہیں چلیا۔ اوہناں دناں وچّ بمبئی ٹاکیز بمبئی وچّ اکّ پرمکھ نام سی۔ اس بینر نے شاندار سماجک فلماں دا نرمان کیتا، جیہناں وچّ "اچھوت کنیا،" "جھولا،" "بندھن،" اتے "کنگن" شامل سن۔ دیوکا رانی اتے لیلا چٹنس نال اشوک کمار دی جوڑی اکّ پرسدھ فلم سی۔ "قسمت" نے اس سمیں دے سارے ریکارڈ توڑ دتے۔ پر بمبئی ٹاکیز دے سنستھاپک ہمانسو رائے دی موت توں بعد، ششادھر مکھرجی اتے رائے بہادر چنیلال وچّ دیوکا رانی دی کارجشیلی پرتی ودھدی اسنتشٹی پیدا ہو گئی سی۔ ایہہ اکّ سمیں اینا تیبر ہو گیا کہ اوہ بمبئی ٹاکیز توں وکھ ہو گئے اتے پھلمستان نامک اکّ نویں سنستھا بنائی۔ اشوک کمار، جو کہ ششادھر مکھرجی دا جیجا سی، کوی پردیپ، گیان مکھرجی اتے ساوک واچا دے نال پھلمستان وچّ شامل ہویا۔

نظیر لدھیانوی نے شوکت رضوی راہیں منٹو نوں بمبئی بلایا سی۔ پر منٹو دی غیر حاضری وچّ، فلم جگت وچّ کافی بدلاء آ گئے سن۔ فلم پترکاری وچّ وی کافی بدلاء آئے سن۔ بابوراؤ پٹیل دی 'فلم انڈیا' بہت مشہور سی۔ منٹو نے کجھ سمیں لئی بابوراؤ پٹیل نال وی کم کیتا۔ انگریزی ڈرافٹ 'کاروان' نامک اکّ اردو میگزین وچّ پرکاشت ہویا سی۔ منٹو نے اپنے پرانے سبندھاں دی پڑچول کرنی شروع کیتی۔ پھر اوہ علیگڑھ توں اپنے دوست

شاہد لطیف نوں ملیا، جو اس سمیں پھلمستان نال جڑیا ہویا سی۔ شاہد لطیف دے سجھاء 'تے، منٹو وی پھلمستان وچّ شامل ہو گیا۔ منٹو نے پھلمستان لئی کئی کہانیاں لکھیاں۔ اس سمیں، پھلمستان وچّ ایہہ رواج سی کہ کوئی ہور فلم نردیشت کرے، جدوں کہ کریڈٹ وچّ کسے ہور دا نام آؤندا سی۔ اجیہی اکّ فلم "آتھ دن" سی۔ "چل چل رے نوجوان" دی اسپھلتا توں بعد، رائے بہادر چنیلال نے اشوک کمار نوں اکّ فلم بناؤن لئی کیہا۔ اشوک کمار نے نہ صرف فلم دا نرمان کیتا بلکہ اسدا نردیشن وی کیتا، پر اسدا سکرین نام ڈی.آر. پائی سی۔ منٹو نے کرپارام دی بھومکا نبھائی، جو اکّ پاگل سیوامکت سپاہی سی۔ اپیندرناتھ اشک (جو منٹو دے سدے 'تے پھلمستان وچّ شامل ہویا سی) اتے راجا مہدی علی خان نے وی چھوٹیاں بھومکاواں نبھائیاں۔ کجھ سمیں لئی، منٹو نے پنے وچّ زیڈّ.اے۔ احمد دے شالیمار سٹوڈیوؤ وچّ کم کیتا، جتھے جوش ملیہابادی، ساگر نظامی، جان نثار اختر اتے عصمت چگتائی وی جڑے ہوئے سن۔ ایہی اوہ تھاں سی جتھے منٹو شیام نوں ملیا۔ فلم پھول بناؤن توں بعد، کے۔ آصف نے پہلی وار 1944 وچّ کمال امروہی دی کہانی 'تے آدھارت مغل-اے-آزم دی کلپنا کیتی، جس وچّ منٹو نے سنواد لکھے سن۔ چندرموہن، وینا اتے سپرو نے کرم وار اکبر، انارکلی اتے سلیم دیاں بھومکاواں نبھائیاں۔ انل بسواس نے فلم لئی سنگیت تیار کیتا۔ اس دوران، فلم دے نرماتا، حکیم شراز علی، پاکستان چلے گئے اتے کدے واپس نہیں آئے۔ کے۔ آصف نوں فلم نوں وچکار ہی روکنا پیا۔ پھلمستان دے ششدھر مکھرجی دا سبھاء تاناشاہی سی، اتے اسدا انوشاسن اداسی 'تے سی۔ اس سبھ دے کارن، منٹو اتے مکھرجی دا رشتہ پیار اتے نفرت دا سی۔ پھر اکّ گھٹنا واپری۔ بمبے ٹاکیز دی مالکن دیوکا رانی نے روسی کلاکار نکولس روئرچ نال ویاہ کیتا اتے فلم انڈسٹری توں سنیاس لے لیا۔ بمبے ٹاکیز اکّ نازک ستھتی وچّ سی۔ ساوک واچا اتے اشوک کمار دا بمبے ٹاکیز نال بھاوناتمک لگاو سی۔ اس لئی، اوہ پھلمستان چھڈّ کے بمبے ٹاکیز وچّ شامل ہو گئے۔ منٹو وی اوہناں نال جڑ گئے۔ شاہد لطیف اتے کمال امروہی وی بمبے ٹاکیز وچّ شامل ہو گئے۔

ونڈ توں پہلاں منٹو دا پریوار لاہور وچّ رہِ رہا سی۔ منٹو بمبے وچّ ہی رہا۔ ونڈ دی دکھانت دا اس دے من 'تے ڈونگھا پربھاو پیا۔ اسدا اپنا اس دے شبداں وچّ، "ایہہ کسدا خون ہے، جو ہر روز اینی بے رحمی نال وہایا جا رہا ہے؟ اوہ ہڈیاں کتھے ساڑیاں جاں دبیاں جانگیاں، جتھوں دھرم دے گرجھاں اتے گرجھاں نے اوہناں دا ماس توڑ کے کھا لیا ہے؟" اسے طرحاں، "سہائے" کہانی وچّ، منٹو پاکستان جان دی اپنی گھٹنا نوں اکّ شکتی شالی ڈھنگ نال بیان کردا ہے۔ منکھتا دی بے رحمی نال اس دے قدم ہلّ گئے سن۔ اسنے "سیاح حاشیے" وچّ دل توڑن والی بھاشا وچّ ونڈ دی دکھانت دا ورنن کیتا۔ منٹو جنوری 1948 وچّ پاکستان چلا گیا۔ اس دے پرواس پچھے بہت ساریاں کہانیاں ہن۔ ایہناں کہانیاں وچوں اکّ ایہہ ہے کہ جدوں "بمبے ٹاکیز" نے عصمت چگتائی دی کہانی "ضدی" اتے کمال امروہی دی کہانی "محل" 'تے آدھارت فلماں بناؤن دا فیصلہ کیتا، تاں منٹو اسنوں برداشت نہیں کر سکیا۔ دوجی کہانی منٹو دی خود ہے: "کجھ دناں بعد، جدوں میں بمبے ٹاکیز وکھے نظیر اجمیری دی کہانی (جسنوں 'مجبور' وجوں فلمایا گیا سی) دی تکھی آلوچنا کیتی اتے کجھ بدلاء کرنا چاہندا سی، تاں نظیر اجمیری نے اشوک اتے واچا نوں کیہا، 'تہانوں منٹو نوں اجہیاں چرچاواں وچّ شامل نہیں کرنا چاہیدا۔ کیونکہ اوہ خود اکّ کہانی کار ہے، اوہ ضدی ہے...' میں اس بارے دھیان نال سوچیا۔ مینوں کجھ سمجھ نہیں آیا۔ انت وچّ، میں اپنے آپ نوں کیہا، 'منٹو بھائی! تہانوں اگے کوئی رستہ نہیں ملیگا... کار روکو۔ سائیڈ گلی وچوں لنگھ جاؤ۔' اتے میں چپ چاپ سائیڈ گلی وچوں پاکستان چلا گیا..."" (اشوک کمار، دستاویز، بھاگ 5, پنہ 187)

پر ایہناں بیاناں دا کوئی مطلب نہیں جاپدا۔ ایہہ صرف ستہی گلاں جاپدے ہن۔ خیر، منٹو کراچی راہیں لاہور پہنچیا اتے اپنی پتنی، صفیہ اتے دھی نوں ملیا۔ پر منٹو دا من ونڈ دوارا پربھاوت رہا۔ دراصل، اوہ اپنی موت تکّ ونڈ بارے الجھن وچّ رہا۔ اس دے آخری ستّ سال بالکل دکھدائی سن۔ لاہور شروع توں ہی فلماں دا کیندر رہا ہے۔ پر منٹو، جسنے "اپنی نگریا"، "چل چل رے نوجوان" اتے "آٹھ دن" ورگیاں کئی سفل فلماں دی کہانی

اتے سنواد لکھے سن، نوں لاہور وچّ کوئی کم نہیں ملیا۔ اسے طرحاں، جدوں آل انڈیا ریڈیو اس دے ناٹکاں دی بے صبری نال اڈیک کردا سی، پاکستان ریڈیو نے اس دے اکّ وی ناٹک دا پرسارن نہیں کیتا۔ اسنے منٹو نوں تباہ کر دتا۔ اسدی زندگی دے آخری تنّ سال صحت اتے وتی مشکلاں نال بھرے ہوئے سن۔ حالانکہ، اوہ رچناتمکتا دے معاملے وچّ اس دے سبھ توں ودھیا سال سن۔ 1948 توں 1955 تکّ، اسنے اکّ سو سٹھّ چھوٹیاں کہانیاں لکھیاں، نویاں اچائیاں تکّ پہنچیاں۔

منٹو دی شراب دی لت پاکستان وچّ اپنے سکھر 'تے پہنچ گئی۔ وتی تنگی دے کارن، اسنے صرف اکّ بوتل لئی اکّ کہانی لکھنی شروع کر دتی۔ ایہناں آخری دناں دوران، منٹو نے بھرپور لکھیا۔ چاہے دوستاں دے اکٹھ وچّ ہووے، ساہتک پرکاشناں وچّ ہووے، چاہ گھر وچّ ہووے جاں کتاباں دی دوکان وچّ ہووے، اوہ ساریاں نوں چنوتی دندا سی، "مینوں اکّ واک لکھو، اتے میں اسنوں تہاڈے ساہمنے اکّ کہانی وچّ بدل دیانگا۔" کہانی "آنکھیں" نتیجہ سی۔ کوی فرہاد زیدی نے واک لکھیا، "اس دے سارے سریراں وچوں، مینوں اسدیاں اکھاں بہت پسند سن۔" منٹو نے اس واک نال شروعات کیتی اتے "آنکھیں" کہانی لکھی۔ اسنے تیہہ اجہیاں کہانیاں لکھیاں۔ اسے طرحاں، اکّ وار، اکّ فوجی افسر نے اسنوں 15 سرکولر روڈ 'تے "نیا ادارہ" دے دفتر وچّ دیکھیا۔ اسنے اسنوں سلام کیتا اتے کیہا، "منٹو صاحب! تہاڈے بارے ایہہ مشہور ہے کہ تسیں اکّ دتے واک 'تے ادھارت کہانی لکھ سکدے ہو!" "کی تسیں اس طرحاں دا ناٹک لکھ سکدے ہو؟"

منٹو نے سدھا جواب دتا، "کاغذ دا پربندھ کرو۔"

اتے اسنے "کی منجھدار٪ " ناٹک لکھیا۔ اپنے ریڈیو دورے دوران، منٹو نے بینتی کرن 'تے بہت سارے ناٹک لکھے۔ اوہ کاغذ نوں ٹائیپرائیٹر وچّ لوڈ کردا سی اتے پچھدا سی، "میں اج دا ناٹک کس 'تے لکھاں؟" نیڑے-تیڑے دے لوک کہندے سن، "رندھیر (اکّ فلمی پاتر اداکار، پھر آل انڈیا ریڈیو 'تے اکّ ڈرامہ کلاکار) 'تے،" اتے منٹو نے "رندھیر پہلوان" نامک اکّ ریڈیو ڈرامہ لکھیا۔ جنا چر منٹو جیوندا رہا، اوہ ساہت وچّ پرمکھ رہا۔

اسدیاں ہر کہانی، سکیچ، پتر جاں کتاب دا پرکاشن اکّ وڈی ساہتک گھٹنا سی۔ اجیہا کدے نہیں ہویا کہ اسدی سبھ توں مہتوپورن رچنا بناں چرچہ کیتے پرکاشت ہوئی ہووے۔ اسدی ساکھ اسدیاں کہانیاں دوارا گھڑائی گئی۔ اسدیاں کہانیاں نے ہنگامہ، بحث اتے مقدمے بازی شروع کر دتی۔ اسدی چھوی اکّ مہان کہانی کار دی سی، اتے ایہہ چھوی اسدی موت توں بعد وی انے سالاں بعد وی برقرار ہے۔ منٹو نوں اپنیاں کہانیاں لئی پنج وار عدالت جانا پیا۔

منٹو دے انوسار، ''میریاں کہانیاں سنبندھی چار مقدمے دائر کیتے گئے ہن۔ میں پنجواں ہیٹھاں دسانگا۔ پہلیاں چار کہانیاں جیہناں 'تے مقدمہ چلایا گیا اوہ ہن 'کالی شلوار'، 'دھیان'، 'بھو'، 'ٹھنڈھا میٹ'، اتے 'اپر، نیچے اور درمیاں'۔ مینوں پہلیاں تنّ کہانیاں وچّ بری کر دتا گیا سی۔ 'کالی شلوار' لئی، مینوں دو جاں تنّ وار دلی توں لاہور یاترا کرنی پئی۔ 'دھیان' اتے 'بھو' نے مینوں بہت پریشان کیتا۔ مینوں اس لئی بمبئی توں لاہور یاترا کرنی پئی۔ پر 'ٹھنڈھا میٹ' دا کیس سبھ توں ودھ جت گیا۔ اسنے مینوں پاڑ دتا۔ حالانکہ مقدمہ پاکستان وچّ ہویا، پر عدالتاں کجھ اجیہا سی جو میرے ورگا سنویدنشیل ویکتی برداشت نہیں کر سکدا سی۔ عدالت اکّ اجیہی جگہ ہے جتھے ہر اپمان نوں سہنا پیندا ہے۔ ربّ نہ کرے کسے نوں وی عدالت نامک جگہ نال نجٹھنا پوے۔ میں کدے وی اجیہی عجیب جگہ نہیں دیکھی۔''

منٹو دا پنجواں مقدمہ کراچی وچّ ''اپر، نیچے اور درمیاں'' لئی ہویا سی۔ پچھوکڑ ایہہ سی کہ کراچی دے اکّ میگزین، ''پیام-اے-مشرق'' نے اسنوں منٹو دی اجازت توں بناں پرکاشت کیتا سی۔ اسنوں لاہور دے اخبار ''احسان'' توں ہٹا دتا گیا سی۔ جویں ہی ایہہ کراچی وچّ پرکاشت ہویا، منٹو ورودھ وارنٹ جاری کر دتا گیا۔ پہلے چار مقدمیاں نے منٹو نوں ہلا کے رکھ دتا سی۔ اس لئی، کراچی وچّ ججّ مہدی علی صدیقی دی عدالت وچّ داخل ہون 'تے، منٹو نے کیہا، ''میرا نام سعادت حسن منٹو ہے۔ میں کیہا، 'اپر، ہیٹھاں' اس دے شبداں وچّ، ''ایہہ کسدا خون ہے، جو ہر روز اینی بے رحمی نال وہایا جا رہا ہے؟ اوہ

ہڈیاں کتھے ساڑیاں جاں دبیاں جانگیاں، جتھوں دھرم دے گرجھاں اتے گرجھاں نے اوہناں دا ماس توڑ کے کھا لیا ہے؟" اسے طرحاں، "سہائے" کہانی وچّ، منٹو پاکستان جان دی اپنی گھٹنا نوں اکّ شکتی شالی ڈھنگ نال بیان کردا ہے۔ منکھتا دی بے رحمی نال اس دے قدم ہلّ گئے سن۔ اسنے "سیاح حاشیے" وچّ دل توڑن والی بھاشا وچّ ونڈ دی دکھانت دا ورنن کیتا۔ منٹو جنوری 1948 وچّ پاکستان چلا گیا۔ اس دے پرواس پچھے بہت ساریاں کہانیاں ہن۔ ایہناں کہانیاں وچوں اکّ ایہہ ہے کہ جدوں "بمبے ٹاکیز" نے عصمت چگتائی دی کہانی "ضدی" اتے کمال امروہی دی کہانی "محل" 'تے آدھارت فلماں بناؤن دا فیصلہ کیتا، تاں منٹو اسنوں برداشت نہیں کر سکیا۔ دوجی کہانی منٹو دی خود ہے:

"کجھ دناں بعد، جدوں میں بمبے ٹاکیز وکھے نظیر اجمیری دی کہانی (جسنوں 'مجبور' وجوں فلمایا گیا سی) دی تکھی آلوچنا کیتی اتے کجھ بدلاء کرنا چاہندا سی، تاں نظیر اجمیری نے اشوک اتے واچا نوں کیہا، 'تہانوں منٹو نوں اجہیاں چرچاواں وچّ شامل نہیں کرنا چاہیدا۔ کیونکہ اوہ خود اکّ کہانی کار ہے، اوہ ضدی ہے...' میں اس بارے دھیان نال سوچیا۔ مینوں کجھ سمجھ نہیں آیا۔ انت وچّ، میں اپنے آپ نوں کیہا، 'منٹو بھائی! تہانوں اگے کوئی رستہ نہیں ملیگا... کار روکو۔ سائیڈ گلی وچوں لنگھ جاؤ۔' اتے میں چپ چاپ سائیڈ گلی وچوں پاکستان چلا گیا..."" (اشوک کمار، دستاویز، بھاگ 5, پنہ 187)

پر ایہناں بیاناں دا کوئی مطلب نہیں جاپدا۔ ایہہ صرف ستہی گلاں جاپدے ہن۔ خیر، منٹو کراچی راہیں لاہور پہنچیا اتے اپنی پتنی، صفیہ اتے دھی نوں ملیا۔ پر منٹو دا من ونڈ دوارا پربھاوت رہا۔ دراصل، اوہ اپنی موت تکّ ونڈ بارے الجھن وچّ رہا۔ اس دے آخری ستّ سال بالکل دکھدائی سن۔ لاہور شروع توں ہی فلماں دا کیندر رہا ہے۔ پر منٹو، جسنے "اپنی نگریا"، "چل چل رے نوجوان" اتے "آٹھ دن" ورگیاں کئی سفل فلماں دی کہانی اتے سنواد لکھے سن، نوں لاہور وچّ کوئی کم نہیں ملیا۔ اسے طرحاں، جدوں آل انڈیا ریڈیو اس دے ناٹکاں دی بے صبری نال اڈیک کردا سی، پاکستان ریڈیو نے اس دے اکّ وی ناٹک دا پرسارن نہیں کیتا۔ اسنے منٹو نوں تباہ کر دتا۔ اسدی زندگی دے آخری تنّ

سال صحت اتے وتی مشکلاں نال بھرے ہوئے سن۔ حالانکہ، اوہ رچناتمکتا دے معاملے وچّ اس دے سبھ توں ودھیا سال سن۔ 1948 توں 1955 تکّ، اسنے اکّ سو سٹھّ چھوٹیاں کہانیاں لکھیاں، نویاں اچائیاں تکّ پہنچیاں۔

منٹو دی شراب دی لت پاکستان وچّ اپنے سکھر 'تے پہنچ گئی۔ وتی تنگی دے کارن، اسنے صرف اکّ بوتل لئی اکّ کہانی لکھنی شروع کر دتی۔ ایہناں آخری دناں دوران، منٹو نے بھرپور لکھیا۔ چاہے دوستاں دے اکٹھ وچّ ہووے، ساہتک پرکاشناں وچّ ہووے، چاہ گھر وچّ ہووے جاں کتاباں دی دوکان وچّ ہووے، اوہ ساریاں نوں چنوتی دندا سی، "مینوں اکّ واک لکھو، اتے میں اسنوں تہاڈے سامہنے اکّ کہانی وچّ بدل دیانگا۔" کہانی "آنکھیں" نتیجہ سی۔ کوی فرہاد زیدی نے واک لکھیا، "اس دے سارے سریراں وچوں، مینوں اسدیاں اکھاں بہت پسند سن۔" منٹو نے اس واک نال شروعات کیتی اتے "آنکھیں" کہانی لکھی۔ اسنے تیہہ اجہیاں کہانیاں لکھیاں۔ اسے طرحاں، اکّ وار، اکّ فوجی افسر نے اسنوں 15 سرکولر روڈ 'تے "نیا ادارہ" دے دفتر وچّ دیکھیا۔ اسنے اسنوں سلام کیتا اتے کیہا، "منٹو صاحب! تہاڈے بارے ایہہ مشہور ہے کہ تسیں اکّ دتے واک 'تے ادھارت کہانی لکھ سکدے ہو!" "کی تسیں اس طرحاں دا ناٹک لکھ سکدے ہو؟"

منٹو نے سدھا جواب دتا، "کاغذ دا پربندھ کرو۔"

اتے اسنے "کی منجھدار٪ " ناٹک لکھیا۔ اپنے ریڈیو دورے دوران، منٹو نے بینتی کرن 'تے بہت سارے ناٹک لکھے۔ اوہ کاغذ نوں ٹائیپرائیٹر وچّ لوڈ کردا سی اتے پچھدا سی، "میں اج دا ناٹک کس 'تے لکھاں؟" نیڑے-تیڑے دے لوک کہندے سن، "رندھیر (اکّ فلمی پاتر اداکار، پھر آل انڈیا ریڈیو 'تے اکّ ڈرامہ کلاکار) 'تے،" اتے منٹو نے "رندھیر پہلوان" نامک اکّ ریڈیو ڈرامہ لکھیا۔ جنا چر منٹو جیوندا رہا، اوہ ساہت وچّ پرمکھ رہا۔ اسدیاں ہر کہانی، سکیچ، پتر جاں کتاب دا پرکاشن اکّ وڈی ساہتک گھٹنا سی۔ اجیہا کدے نہیں ہویا کہ اسدی سبھ توں مہتوپورن رچنا بناں چرچہ کیتے پرکاشت ہوئی ہووے۔ اسدی ساکھ اسدیاں کہانیاں دوارا گھڑائی گئی۔ اسدیاں کہانیاں نے ہنگامہ، بحث اتے مقدمے

بازی شروع کر دتی۔ اسدی چھوی اکّ مہان کہانی کار دی سی، اتے ایہہ چھوی اسدی موت توں بعد وی انے سالاں بعد وی برقرار ہے۔ منٹو نوں اپنیاں کہانیاں لئی پنج وار عدالت جانا پیا۔

منٹو دے انوسار، ''میریاں کہانیاں سنبندھی چار مقدمے دائر کیتے گئے ہن۔ میں پنجواں ہیٹھاں دسانگا۔ پہلیاں چار کہانیاں جیہناں 'تے مقدمہ چلایا گیا اوہ ہن 'کالی شلوار'، 'دھیان'، 'بھو'، 'ٹھنڈھا میٹ'، اتے 'اپر، نیچے اور درمیاں'۔ مینوں پہلیاں تنّ کہانیاں وچّ بری کر دتا گیا سی۔ 'کالی شلوار' لئی، مینوں دو جاں تنّ وار دلی توں لاہور یاترا کرنی پئی۔ 'دھیان' اتے 'بھو' نے مینوں بہت پریشان کیتا۔ مینوں اس لئی بمبئی توں لاہور یاترا کرنی پئی۔ پر 'ٹھنڈھا میٹ' دا کیس سبھ توں ودھ جت گیا۔ اسنے مینوں پاڑ دتا۔ حالانکہ مقدمہ پاکستان وچّ ہویا، پر عدالتاں کجھ اجیہا سی جو میرے ورگا سنویدنشیل ویکتی برداشت نہیں کر سکدا سی۔ عدالت اکّ اجیہی جگہ ہے جتھے ہر اپمان نوں سہنا پیندا ہے۔ ربّ نہ کرے کسے نوں وی عدالت نامک جگہ نال نجٹھنا پوے۔ میں کدے وی اجیہی عجیب جگہ نہیں دیکھی۔''

منٹو دا پنجواں مقدمہ کراچی وچّ ''اپر، نیچے اور درمیاں'' لئی ہویا سی۔ پچھوکڑ ایہہ سی کہ کراچی دے اکّ میگزین، ''پیام-اے-مشرق'' نے اسنوں منٹو دی اجازت توں بناں پرکاشت کیتا سی۔ اسنوں لاہور دے اخبار ''احسان'' توں ہٹا دتا گیا سی۔ جویں ہی ایہہ کراچی وچّ پرکاشت ہویا، منٹو ورودھ وارنٹ جاری کر دتا گیا۔ پہلے چار مقدمیاں نے منٹو نوں ہلا کے رکھ دتا سی۔ اس لئی، کراچی وچّ ججّ مہدی علی صدیقی دی عدالت وچّ داخل ہون 'تے، منٹو نے کیہا، ''میرا نام سعادت حسن منٹو ہے۔ میں کیہا، 'اپر، ہیٹھاں' ''اتے اس سمیں دوران، میں 'سزا' لکھی ہے۔'' ایہہ سن کے عدالت چپّ ہو گئی۔

ججّ نے منٹو نوں اپر-نیچے دیکھیا اتے پچھیا، ''اج کہڑی تاریخ ہے؟''

ایہہ 25 طریق سی، اس لئی تاریخ سندیاں ہی اسنے منٹو نوں پچی روپئے جرمانہ کر دتا۔ کیس خارج کر دتا گیا۔ اس شام، منٹو ججّ مہدی علی صدیقی نوں ملیا، اتے منٹو نے پچھیا، "کی تسیں وی میری کہانی نوں اشلیل مندے ہو؟"

ججّ چپّ رہا (بلراج مینرا اتے شرد دتّ دوارا سمپادت منٹو دے لیکھ "پنچو مکدما" توں اکّ انش) پر بعد وچّ اس سزا 'تے اکّ لیکھ لکھیا۔ اتھے منٹو دیاں دو کہانیاں دا ذکر کرنا ضروری ہے: "ٹھنڈا گوشٹ" اتے "خول دو"۔ جدوں لاہور وچّ "ٹھنڈا گوشٹ" ورودھ کیس دی سنوائی ہوئی، تاں ہیٹھلی عدالت نے کہانی نوں اشلیل قرار دتا۔ منٹو نے سیشن کورٹ وچّ اپیل کیتی، جتھے اسنوں بری کر دتا گیا۔ حالانکہ، کیس ہائی کورٹ وچّ گیا، جتھے ہائی کورٹ نے ہیٹھلی عدالت دے فیصلے نوں برقرار رکھیا۔ اس لئی، اج وی، "ٹھنڈا گوشٹ" نوں پاکستان وچّ قانونی طور 'تے اشلیل منیا جاندا ہے۔ لاہور دے میگزین "جاوید" وچّ "خول دو" پرکاشت ہون توں بعد، اس دے پرکاشن 'تے چھ مہینیاں لئی پابندی لگا دتی گئی سی۔ منٹو دا 18 جنوری، 1955 نوں دیہانت ہو گیا۔ ایہہ وی اکّ اتفاق ہے کہ جدوں 1955 وچّ منٹو دا دیہانت ہو گیا، تاں اوہناں دوارا لکھی گئی فلم "مرزا غالب" بھارتی سنیماگھراں وچّ پورے گھر چل رہی سی۔ منٹو نے ایہہ کہانی دلی وچّ اپنے ٹھہرن دوران غالب دوارا لکھے اکّ پتر دے ادھار تے لکھی سی، اتے اسنوں نرماتا۔ نردیشک سوہراب مودی نوں ویچ دتی سی۔ 1954 وچّ، سوہراب مودی نے بھارت بھوشن اتے سرئیا ابھنیت فلم "مرزا غالب" بنائی۔ منٹو نوں "کہانی: ایس.ایچ. منٹو" دا سہرا وی دتا گیا سی۔ فلم نوں پہلا راشٹری فلم پرسکار، "سورن کمل" نال سنمانت کیتا گیا سی۔ لیکھ منٹو دے ایپیٹاپھ نال شروع ہویا سی، اس لئی اس ولّ واپس جانا مہتوپورن ہے۔ منٹو دی موت توں ٹھیک چھ سال بعد، 18 جنوری، 1961 نوں دیویندر ستیارتھی نے اس سمارک دا حوالہ دیندے ہوئے لکھیا، "جویں زمین 'تے پہنچ رہا ہووے، منٹو پھر سوچن لگا کہ اوہ وڈا کہانی کار ہے جاں ربّ۔ ربّ نے منٹو دے موڈھے 'تے اپنا ہتھ رکھیا اتے کیہا، "کی تسیں ایہہ 'ٹوبھا ٹیک سنگھ' لکھیا؟"

منٹو نے جواب دتا، "تاں کی ہویا جے میں ایہہ لکھاں؟ جیکر تسیں میرے توں بتالی سال، اٹھ مہینے اتے ستّ دن ادھار لئے ہن، تاں اسدا مطلب ایہہ نہیں ہے کہ تسیں میری کہانی دے چنگے آلوچک ہو سکدے ہو... اپنا ہتھ ہٹاؤ!

بھگوان دے چہرے 'تے اکّ عجیب مسکراہٹ آئی۔ اسنے منٹو دے موڈھے توں اپنا ہتھ ہٹایا اتے اسنوں عجیب ڈھنگ نال ویکھدیاں کیہا، "جاؤ، میں تہاڈے سارے پاپ معاف کر دتے ہن!"

منٹو کجھ پلاں لئی پوری طرحاں چپّ رہا۔ اوہ اس توں بالکل وی خوش نہیں سی۔ اوہ بہت گمبھیر اتے غصے وچّ دکھائی دے رہا سی، "کی تسیں سمجھدے ہو؟ اوہ مینوں پریشان کردا ہے... اسنے مینوں صرف بتالی سال، اٹھ مہینے اتے ستّ دن ادھار دتے، جدوں کہ میں 'سوگندھی' نوں سینکڑے دتے ہن۔"

دوندر ستیارتھی دے انوسار، منٹو نے 'سوگندھی' نوں سینکڑے دتے سن۔ پر منٹو نے بشن سنگھ (ٹوبھا ٹیک سنگھ)، سلطانہ (کالی شلوار)، بھولو (ننگیاں آوازاں)، ممد بھائی (ممد بھائی)، نیتی (لائسینس)، سٹیلا جیکسن (ممی)، اتے موزل (موزل) نال وی ایہہ انصاف کیتا۔ منٹو دیاں کہانیاں دے ایہہ پاتر منٹو دے ماسٹر کہانی کار دی پشٹی کردے ہن۔ اسے لئی منٹو اج وی زندہ ہے۔

کرشن چندر

کرشن چندر (23 نومبر 1914 – 8 مارچ 1977) چھوٹیاں کہانیاں اتے ناولاں دا اکّ بھارتی اردو اتے ہندی لیکھک سی۔ اس دیاں کجھ رچناواں دا انگریزی وچّ انوواد وی ہویا ہے۔ اوہ اکّ اتم لیکھک سی، جس نے اردو وچّ 20 توں ودھ ناول، 30 چھوٹیاں کہانیاں دے سنگریہہ اتے کئی ریڈیو ناٹک لکھے اتے بعد وچّ، 1947 وچّ ونڈ توں بعد، ہندی وچّ وی لکھنا شروع کیتا۔ اسنے وینگ کہانیاں دے لیکھک وجوں اپنی معمولی آمدن نوں پورا کرن لئی بالیوڈّ فلماں لئی سکرین-پلیین وی لکھے۔ کرشن چندر دے ناولاں (کلاسک: ایک گدھے کی سرگزاشت، انوواد 'ایک گدھے دی آتمکتھا' سمیت) دا انگریزی سمیت 16 توں ودھ بھارتی بھاشاواں اتے کجھ ودیشی بھاشاواں وچّ انوواد کیتا گیا ہے۔

اسدی چھوٹی کہانی "انداتا" (انوواد. اناج دا دین والا - بھارتی کساناں دوارا اوہناں دے جاگیردار بھومی -مالکاں لئی ورتیا جان والا اکّ سپشٹ اپنام)، نوں خواجہ احمد عباس دوارا فلم دھرتی کے لال (1946) وچّ بنایا گیا سی - جس کارن اسنوں بالیوڈّ دوارا اکّ پٹکتھا لیکھک وجوں نیمت طور 'تے کم دی پیش کش کیتی گئی سی، جس وچّ ممتا (69) اتے شرطاں (69) ورگیاں پرسدھ ہٹ فلماں شامل ہن۔ اسنے اپنیاں فلماں دیاں سکرپٹاں اردو وچّ لکھیاں

اردو ساہت وچّ صرف اکّ ہی منٹو ہے۔

کرشن چندر

لمبا، جھکیا ہویا، گورا چمڑی والا، ہتھاں دیاں پٹھاں 'تے پھیلیاں ناڑیاں، اکّ پھیلی ہوئی گردن، سکیاں لتاں 'تے وڈے پیر، پر غلط نہیں، اکّ عجیب سندرتا، اس دے چہرے 'تے جلن دی بھاونا جو نشہ درساؤندی ہے، اسدی آواز وچّ بے چینی، اسدی لکھت وچّ بے چینی، اس دے ووہار وچّ اکّ کڑتن، اتے اس دے ترن وچّ اکّ اتسکتا ۔ ایہہ کجھ اجہیاں چیزاں ہن جو سعادت حسن منٹو نوں پہلی وار دیکھدے سمیں محسوس ہندیاں ہن۔ پر اکّ ہور بھاونا ایہناں بھاوناواں نوں حاوی کر دیندی ہے۔ منٹو دے متھے دے روپ اس دے من وانگ وشال ہن، اتے ایہہ وی عجیب اتے ولکھن۔ اکثر، بدھی مان آدمیاں دے روپ اوہناں چتراں نال ملدے۔جلدے ہن جیہناں نوں پچھمی چترکار شیطان نال جوڑدے ہن۔ یعنی، اکّ چوڑا متھے اتے والاں دے پچھے ولّ مندراں دے نیڑے توں غائب ہون دے نال، منٹو دا متھے شیطان نال کوئی سمانتا نہیں رکھدا۔ منٹو دا متھے آئتاکار ہے، اکّ پردے وانگ۔ ایہہ اپر نالوں ہیٹھاں چوڑا ہے، اتے اس دے وال سدھے، لمبے اتے سنگھنے ہن۔ اسدیاں اکھاں وچّ اکّ جنگلی چمک ہے۔ اکّ سپشٹتا اتے سپشٹتا ہے۔ اکّ سیانپ ہے، جویں منٹو موت دے دروازے دے اندر جھاتی مار کے ہنے واپس آیا ہووے۔ میں کدے منٹو نوں اس معاملے بارے نہیں پچھیا۔ میں سنیا ہے کہ اوہ اکّ وار تپدق جاں کسے ہور بھیانک بیماری توں پیڑت سی۔ حالانکہ، اسدیاں وڈیاں، جنگلی اکھاں وچّ دکھ اتے درد اس گلّ دی گواہی دندا ہے کہ منٹو اپنے ٹیچے توں بہت پرے جیون توں واپس آیا ہے۔ ایہہ سنبھوَ ہے کہ ایہہ کوئی بیماری نہیں سی، سگوں اکّ خطرناک پیار سی۔ اتے پیار وی اکّ بیماری ہے۔ جو وی ہووے، ایہہ انوبھوَ منٹو لئی مہنگا نہیں سی۔ اسنے اسنوں اکّ ہیرے وچّ بدل دتا۔

منٹو، جواہر لال اتے اقبال وانگ، اکّ کشمیری پنڈت ہے۔ اسدا پریوار لمبے سمیں توں امرتسر وچّ وسیا ہویا سی۔ اس دے دوویں وڈے بھرا بھارت توں پرواس کر گئے سن۔ وڈا بھرا کینیا وچّ اکّ وکیل ہے اتے اتھے اکّ نیتی نال سبندھت سنستھا دا ممبر ہے۔ میں اس دے وڈے بھرا نوں دیکھیا ہے۔ اسدی داڑھی شریا (اسلامی قانون) دے انوسار ہے، اتے اوہ اکّ بہت ہی ربّ توں ڈرن والا، انوشاست اتے پرارتھنا کرن والا مسلمان ہے۔ منٹو اوہ سبھ کجھ ہے جو اس دے دو وڈے بھرا نہیں ہن۔ اوہ اپنے بزرگاں دا ستکار کردا ہے، پر اوہناں نوں پیار نہیں کردا! آچرن، نیتکتا اتے درشٹیکون وچّ ورودھابھاس اینا ڈونگھا سی کہ منٹو بچپن وچّ ہی اپنا گھر چھڈّ کے اپنے لئی اکّ نواں رستہ لبھن لگّ پیا۔ علیگڑھ، لاہور، امرتسر، بمبئی اتے دلی—ایہناں تھاواں نے منٹو دے وکھ-وکھ رنگ ویکھے ہن۔ منٹو، روسی ساہت دا سمرتھک! منٹو، چینی ساہت دا پریمی! منٹو، کڑتن اتے راجنیتی دا شکار! منٹو، گم نام منٹو! بدنام منٹو! منٹو، جو سراواں، باراں اتے کوفی دیاں دوکاناں وچّ اکثر جاندا سی! اتے پھر گھریلو منٹو سی! منٹو، جو پیار کردا سی! منٹو، جو اپنے دوستاں دی مدد کردا سی! منٹو، جسنے اسنتوش اتے کڑتن نوں مٹھاس وچّ بدل دتا! منٹو، اردو دا سبھ توں ستکار یوگ لیکھک! ایہناں پڑاواں نے منٹو نوں ہر پہلو وچّ دیکھیا ہے۔ اتے منٹو نے وی ایہناں پڑاواں نوں چنگی طرحاں دیکھیا ہے۔

منٹو نے زندگی دے اپنے نریکھن وچّ اپنے آپ نوں مومی مومبتی وانگ پگھلا دتا ہے۔ اوہ اردو ساہت دا اکو اکّ شنکر ہے جسنے زندگی دے زہر نوں نجی طور 'تے سوکھیا اتے پیتا ہے۔ اتے پھر اس دے سواداں اتے رنگاں دا سپشٹ وستھار وچّ ورنن کیتا ہے۔ لوک چڑچڑے اتے ڈرے ہوئے ہن، پر اوہ اسدی نریکھن یوگتا دی اصلیت اتے اسدی دھارنا دی سچائی توں انکار نہیں کر سکدے۔ جیکر شنکر دا گلا زہر کھان نال نیلا ہو جاندا، تاں منٹو وی اپنی صحت گوا چکا ہے۔ اسدی زندگی ٹیکیاں 'تے نربھر ہو گئی ہے۔ صرف منٹو ہی زہر پی سکدا سی۔ کوئی ہور اپنا دماغ گوا بیٹھدا۔ پر منٹو دے دماغ نے زہر

نوں وی سوکھ لیا ہے۔ اوہناں درویشاں وانگ، جو بھنگ توں شروعات کردے ہن اتے انت وچّ سانکھیا ولّ ودھدے ہن اتے اوہناں دیاں جیبھاں نوں سپاں نے ڈنگ لیا ہے۔ منٹو دے ساہت دی تیزی اتے بھیانکتا، اتے اسدی بھاشا دی سرجری دی مہارت، درساؤندی ہے کہ اسدا درویشواد اپنے انتم پڑاء 'تے پہنچ گیا ہے۔

منٹو نوں ملن توں پہلاں، میں اسدیاں کہانیاں پڑھیاں سن۔ اسدیاں کہانیاں ہفتہ واری 'مسوویر' وچّ پرکاشت ہندیاں سن۔ ایہہ کہانیاں انیاں تکھیاں سن، اینی عجیب اتے عجیب بھاشا وچّ لکھیاں گئیاں سن۔ اوہ انے مروڑے ہوئے سن کہ ہار مننی پیندی سی۔ میں شاید ایہہ کہانیاں - "شو شو،" "خوشیا،" اتے "دیوالی کے دیاس" - "مسوویر" وچّ پڑھیاں سن اتے منٹو نوں اوہناں بارے پرشنسا پتر وی لکھے سن۔ منٹو اس سمیں بمبئی وچّ رہندا سی۔ اوہ ہفتہ واری اخبار "مسوویر" دا سمپادک سی۔ اوہ "کیچڑ" لئی کہانی، سکرپٹ اتے سنواد وی لکھ رہا سی۔ پریمچند توں بعد، منٹو ساہت توں فلم ولّ جان والا پہلا لیکھک ہے۔ شاید ایہہ صحیح نہیں ہووےگا، کیونکہ اسدی ساہتک پرسدھی اس دے فلمی کریئر توں بعد شروع ہوئی سی۔ شاید منٹو پہلا لیکھک ہے جو فلم توں ساہت ولّ گیا، اتے اپنی پرسدھی دیاں نینہاں نوں مضبوط کرن توں بعد، فلم ولّ واپس آیا۔ اس دے بارے سبھ کجھ عجیب ہے۔ ایہناں کہانیاں نوں پڑھن توں بعد، میں اسدی کہانی "لالٹین" پڑھی، جو کہ بٹوٹ بارے ہے، جتھے منٹو شاید اپنی گمبھیر بیماری دوران رہندا سی۔ میرے لئی، اس کہانی دا بہت سارا حصہ منٹو دی جیونی نال جڑیا ہویا جاپدا ہے۔ اس دیاں باریکیاں، اتے انت وچّ دکھائی دین والا اداسی اتے بوریئت، رومانٹک منٹو دی زندگی دا ہی اکّ حصہ جاپدی ہے۔ ایہہ اس طرحاں ہے جویں کسے نے منٹو دیاں کہانیاں وچوں اوہناں دی ساری کوملتا، کوملتا اتے مٹھاس کھوہ لئی ہووے، جاں شاید اسنے خود اپنیاں کہانیاں وچوں ایہناں گناں نوں وار-وار باہر دھکّ دتا ہووے۔ مینوں لگدا ہے کہ اوہ کسے مانسک پیڑا، اکّ کوشش، اکّ بھاونا دے پربھاو ہیٹھ اجیہا کردا رہندا ہے۔

باہر نکلو، باہر نکلو... زندگی بہت کوڑی ہے، ایہہ بھاوناواں اس وچّ موجود نہیں ہو " سکدیاں۔ اتھوں نکل جانا بہتر ہے۔"

اسدیاں زیادہ تر کہانیاں وچّ، اجیہا لگدا ہے جویں اوہ جانبجھّ کے اوہناں بھاوناواں نوں باہر دھکّ رہا ہے۔ کئی وار اوہ بچیاں وانگ رون لگّ پیندا ہے، کئی وار اوہ اوہناں دا کوڑا، کوجھا لہجے وچّ مذاق اڈاؤندا ہے، اتے کوئی نہیں سمجھدا کہ ایہہ کڑتن اس گھناؤنے، زہر اتے وینگمئی ہاسے دے پچھے، بہت ساری کوملتا، کوملتا اتے جیون دی اچھا چھپی ہوئی ہے۔ اکّ اچھا جسدی بھکھ سدیوی ہے اتے کدے نہیں مٹدی۔

منٹو انادِ کال توں بھکھا رہا ہے۔ اسدیاں ہر کہانی وچّ، منکھی پیار لئی اکّ سدا ہے۔ اسدی شیلی توں مورکھ نہ بنو۔ اوہ ہزار وار کہندا ہے، "میں انساناں نوں پیار نہیں کردا۔ میں اکّ سڑے ہوئے کتورے نوں پیار کراں گا، پر انساناں نوں نہیں۔"

اوہ کہیگا، "میں دوستی، دیالتا جاں دئیا 'تے بھروسہ نہیں کردا۔ میرا وشواس شراب ہے۔ ایہہ پرگتیشیلتا سبھ بکواس ہے۔ میں پرگتیشیل نہیں ہاں۔ میں صرف منٹو ہاں۔ اتے شاید میں اوہ وی نہیں ہاں۔"

اوہ ایہہ ساریاں گلاں رسمی طور 'تے کہندا ہے۔ کدے تہانوں پریشان کرن لئی، کدے تہانوں چھیڑن لئی، کدے اپنے آپ نوں دھوکھا دین لئی۔ اوہ ایہہ ساریاں گلاں کہندا ہے، پر اسدیاں اکھاں کجھ ہور کہندیاں ہن۔ اسدی قلم کجھ ہور کہندی ہے۔ اتے خوش قسمتی نال ساڈے لئی، اسدی جیبھ وانگ، اسدی قلم اس دے قابو توں باہر ہے۔ اوہ اپنی منکھی ہمدردی، ترقی لئی اپنے پیار، منکھتا لئی اپنے پیار نوں چھپاؤن لئی ہزار وار کوشش کردا ہے۔ اوہ اپنیاں کہانیاں نوں ہاسے-مذاق نال ڈھکدا ہے۔ پر اسدی قلم اس دے قابو توں باہر ہے۔ اتے ہر کہانی دے پردے پچھے، منکھی پیار ابلدا رہندا ہے۔ اوہناں دناں وچّ، میں 'نئی زاویہ' دی پہلی جلد سمپادت کر رہا سی۔ میں منٹو نوں حصہ لین لئی کیہا، اتے اسنے جلدی ہی مینوں اکّ کہانی بھیجی جو، میری رائے وچّ، اج تکّ اردو وچّ سبھ توں ودھیا کہانی ہے۔ اتے اسدی ساہتک ستھتی راجندر سنگھ بیدی دی 'کرشن' اتے ہیاتلا انصاری

دی 'آخری کوشش' دے برابر ہے۔ ایہناں جنیاں ودھیا کہانیاں ہن اردو وچّ لبھنیاں مشکل ہون گیاں۔ میں روسی ماسٹرپیس "مایہ" اتے اسے وشے 'تے کئی فرانسیسی کہانیاں پڑھیاں ہن۔ میں "عمراؤ جان" دے کردار دا وی ادھئین کیتا ہے، پر مینوں اوہناں ناولاں اتے کہانیاں وچّ "ہٹک" دی نائکہ دے برابر اکّ وی کردار نہیں ملیا۔ اک-اک کرکے، منٹو نے موجودہ سماجک ووستھا دے اندر رہن والی اکّ ویشیا دے جیون دیاں پرتاں نوں چھلّ دتا ہے، تاں جو اس کہانی وچّ، نہ صرف ویشیا دے سریر نوں، سگوں اسدی آتما نوں وی اجاگر کیتا جا سکے۔ اکّ شیشے وانگ، تسیں اسنوں دیکھ سکدے ہو۔ منٹو نے اسنوں اپنی بے رحمی اتے بے رحمی نال ننگا کیتا ہے۔ پر اس بدصورت سکیچ دا ہر رنگ، اپنی بدسورتتا دے باو جود، اکّ نویں سندرتا پیدا کردا ہے۔ مینوں ویشیا نال پیار نہیں ہندا، مینوں سوگندھی اتے اسدی زندگی 'تے ترس نہیں آؤندا، پر مینوں سوگندھی دی معصومیت اتے ناریواد، اس دے جیون، اسدی اچھاواں اتے اسدی رچنا وچّ وشواس پیدا ہندا ہے۔ اتے ایہہ سچے اتے سدیوی ساہت دی مہانتا دا سار ہے۔

ہٹک" توں بعد، منٹو دیاں کئی کہانیاں رسالیاں وچّ پرکاشت ہوئیاں۔ اتے بجلی دی اکّ " لشک وانگ، منٹو دا نام پڑھے-لکھے لوکاں دے مناں وچّ چمکیا۔ اوہناں دناں دوران، مینوں آل انڈیا ریڈیو توں سدا ملیا۔ میں لاہور توں دلی لئی روانہ ہو گیا۔ مینوں اتھے آئے نوں اکّ مہینہ وی نہیں ہویا سی کہ مینوں منٹو دا اکّ پتر ملیا کہ اوہ دلی آ رہا ہے اتے میرے نال رہِ رہا ہے۔ مینوں 30,000 روپئے وچّ اکّ چھوٹا جیہا اپارٹمینٹ اتے اکّ نوکر ملیا سی۔ اس لئی، چنتا کرن دی کوئی گلّ نہیں سی۔ میں شام چھ وجے دے قریب دفتر توں واپس آیا سی اتے اپنے گھر دے باہر ٹہل رہا سی جدوں اکّ لما، پتلا، گورا چمڑی والا سجن اندر آیا۔ اسنے اپنی بانہہ ہیٹھ اکّ چمڑے دا بیگ پھڑیا اتے میرے ولّ مسکرایا۔ اسیں دوویں اچانک اکّ دوجے نوں پچھان لیا۔ "کی تسیں کرشن چندر ہو؟" اجنبی نے پچھیا۔ "منٹو!" میں جواب دتا، اتے اسیں دوویں جپھی پا لئی۔

منٹو اکّ لما کوٹ پہن کے آیا سی۔ کمرے وچّ داخل ہو کے، اسنے اپنا اوورکوٹ اتاریا اتے اپنا چمڑے دا بیگ سوفے 'تے سٹّ دتا۔ اوہ کرسی 'تے بیٹھ گیا، لتاں اپر ولّ نوں مڑیاں ہوئیاں سن، جویں کنھئیالال جیب کتدے ہوئے بیٹھدا ہے۔ میں انجانے وچّ ہسّ پیا۔

میں کیہا، "آہ! سگرٹ پیو۔"

ایہہ کوئی سستی سگرٹ سی، جو میں اسنوں دتی سی۔

لاہولا ولکووت!" منٹو نے کیہا، "اوئے! تسیں ایہہ سگرٹ پیندے ہو! ایہہ حیرانی " جنک ہے کہ تسیں انیاں سگرٹاں پین توں بعد انیاں ودھیا کہانیاں کویں لکھدے ہو! تسیں اس سگرٹ نال صرف دفتری کلرکنگ ہی کر سکدے ہو، سمجھو، کرشن چندر ایم.اے....! اتھے! ایہہ سگرٹ پیو، 555!" اتے اوہناں سگرٹاں نوں بھلّ جاؤ۔"

نوکر نے پلیٹ 'تے رکھیاں گرم پھلکیاں بھیجیاں۔

میں کیہا، "پھلکیاں گھیؤ وچّ تلیاں جاندیاں ہن۔ پنجاب توں شدھ گھیؤ۔"

پھلکیاں اتے گھیؤ!" منٹو چیکیا، "لاہولا ولکوت! او میرے بھرا، تسیں اکّ پورن " مورکھ ہو۔ او میرے بھرا! گھیؤ وچّ پھلکیاں نوں کہڑا مورکھ تلدا ہے؟ ایہہ پھلکیاں دا سواد بدل دندا ہے۔ تلن لئی کوئی گھیؤ نہیں ہے، اوہناں نوں تلن دا ڈالڈا نالوں ودھیا کوئی طریقہ نہیں ہے۔ میری پتنی نوں آؤن دیو، پھر میں تہانوں پھلکیاں کھواوانگا، مسالےدار اتے کرسپی۔ اتے بمبئی وچّ جنے سوادی۔ کی تسیں کدے بمبئی گئے ہو؟"

میں کیہا، "ایہہ دلی وچّ میرا پہلا وار ہے۔ اس توں پرے دنیاں کی ہے؟ مینوں نہیں پتہ!" بمبئی آؤ! اتے ایہہ ریڈیو اتے ویڈیو چھڈو! ایہہ لؤ!" "کجھ پیو۔" ایہہ کہندے ہوئے، " منٹو نے اپنے چھوٹے کوٹ دی جیب وچوں اکّ بوتل کڈھی، سولن وسکی نمبر اکّ۔

اسنے کارک کھوہلیا اتے کیہا، "جلدی کرو! اکّ گلاس آرڈر کرو۔ دیر ہو رہی ہے۔"

میں پہلاں کدے شراب نہیں چکھی سی۔ پر منٹو دا چہرہ اینا شانت سی، اسدا سر اینا تکھا سی کہ مینوں لگیا کہ جے میں انکار کر دتا تاں اوہ مینوں مار دیویگا۔ میں بہت آسانی نال دو گلاس آرڈر کیتے۔ منٹو نے وائین ڈولھنی شروع کر دتی۔

اسنے پچھیا، "تسیں کس طرحاں دی وائین پیندے ہو؟"

میں کیہا، "برانڈی جاں کوئی چنگی انگریزی وسکی!"

جپھی منگو!" میں جلدی کیہا۔"

ایہہ سبھ بکواس ہے!" منٹو نے کیہا، "سولن وسکی نمبر ون سبھ توں ودھیا ہے۔ ایہہ " سستا ہے، اتے ایہہ خوشی اتے نشہ دوواں لئی ویج نالوں بہتر ہے۔ ہن توں ویج نہ پیو۔ صرف سولن وسکی نمبر ون، سمجھو!"

ٹھیک ہے، میں ہن توں ویج نہیں پیوانگا۔""

کی مینوں ہور ڈولھنا چاہیدا ہے؟" منٹو نے میرے گلاس ولّ ویکھدے ہوئے کیہا، جو " لگبھگ اکّ چوتھائی بھریا ہویا سی۔

جویں تسیں چاہو۔""

ہور ڈولھ دیو!"..."

تاں، کی تہاڈے کول اکّ پٹیالہ پیگّ ہووےگا؟" منٹو نے حیرانی نال میرے ولّ ویکھدے " ہوئے کیہا۔

میں جلدی کیہا، "ہاں۔""

دراصل، مینوں پتہ وی نہیں سی کہ پٹیالہ پیگّ کی ہندا ہے۔ ہاں، صرف ایہہ کہن نال " مینوں رستے توں بھٹک گیا۔"

تسیں بہت زیادہ پین والے ہو!" منٹو نے کیہا، میرے ولّ سہمتی نال ویکھدے ہوئے۔" " میں پہلاں ہی پہلے ڈرنک نال نشے وچّ سی۔ میں اس توں بعد دوجی نہیں لئی، اتے منٹو نے ضدّ نہیں کیتی، کیونکہ اسنے میری حالت دیکھ لئی سی۔

اپنی قسمت 'تے یقین کردیاں، میں کیہا، "میں پہلی وار پی رہا ہاں۔"

اس 'تے، منٹو نے شراب دے فائدے دسے۔ "پاپ دا سواد شراب وچّ ہے۔ عورت دی سندرتا شراب وچّ ہے۔ ساہت دی مٹھاس شراب وچّ ہے۔ سنسارک جھگڑیاں اتے مصیبتاں توں چھٹکارا شراب وچّ ہے۔ بھرا، تسیں کدوں تکّ ودوان بنے رہوگے؟ آخرکار، تہانوں

ساہت رچنا کرنی پویگی۔ تہانوں سکولی بچیاں نوں پڑھاؤن دی لوڑ نہیں ہے۔ تہانوں زندگی نہیں دکھائی دیویگی! تسیں کوئی اپرادھ نہیں کروگے! تسیں موت دے نیڑے نہیں آؤگے! تسیں دکھ دا سواد نہیں چکھوگے! تسیں سولن وسکی نمبر ون نہیں پیوگے!"

تاں، کی تسیں کجھ لکھوگے؟"

بوتل ختم کرن توں بعد، اوہ وی بے ہوش ہو گیا۔ ہن اسدی منگ سی، "میں کرشن چندر ایمئے کیوں ہاں؟" "صرف کرشن چندر کیوں نہیں؟"

پھر، مینوں چھیڑن لئی، اسنے کیہا، "کرشن چندر ایم.اے.... کرشن چندر ایم.اے.... کرشن چندر ایم.اے."

اتے میں ایہہ کہہ کے جواب دتا، "مینوں دسو، تسیں کون ہو؟ کی تسیں منٹو ہو جاں منٹو؟ ایہہ منٹو کی ہے؟ منٹو... منٹو... منٹو!"

اسنے کیہا، "کرشن چندر ایم.اے.... کرشن چندر ایم.اے.... کرشن چندر ایم.اے."

کجھ دیر اکو وشے 'تے وار-وار چرچہ کرن توں بعد، اسیں سوں گئے۔ میں سوفے 'تے سوں گیا، اتے اوہ اسے کرسی 'تے سوں گیا، اپنی گردن اپنیاں لتاں وچکار رکھ کے۔ اتے اوہ سویر تکّ اسے طرحاں ستا رہا۔ جدوں میں سویرے اٹھیا، تاں اوہ اجے وی اسے ستھتی وچّ ستا پیا سی۔ بوتل میز 'تے مونہہ ڈھکی پئی سی۔ گلاس خالی سن، اتے پھلکے باسی سن۔

میں منٹو نوں جگایا، "اٹھ!"

جویں ہی اوہ اٹھیا، اسنے کیہا، "جے میں ہنے تھوڑا جیہا وی پراپت کر سکدا ہاں، تاں ایہہ میری جیبھ توں شراب کڈھ دیویگا۔" تینوں پتہ ہے، شراب دے سواد توں چھٹکارا پاؤن دا طریقہ ہے کہ سویرے اٹھدے ہی دو گھٹّ پیواں۔ سمجھیا؟ کجھ شراب منگواؤ، پھر مینوں آل انڈیا ریڈیو جانا پویگا۔"

کیوں؟" میں پچھیا۔"

مینوں اتھے ناٹک لکھن لئی بلایا گیا سی۔""

اتے تسیں مینوں بمبئی بھیج رہے سی۔ رات نوں فلماں وچّ کم کرن لئی۔'"
مینوں گولی مارو، بمبئی! اتے ایہہ بکواس بند کرو۔ کجھ ہور شراب منگواؤ۔" ایہہ کہہ " کے، اسنے اپنا چمڑے دا بیگ کھوہلیا، اکّ کہانی کڈھی، اتے مینوں پھڑا دتی۔
بسّ ایہہ پڑھو۔ میں اپنیاں کہانیاں کسے نوں نہیں دکھاؤندا۔ میرے پتا نوں وی نہیں۔ " "
بسّ! میں صرف تہانوں دکھاؤندا ہاں۔ بھاویں تسیں وی بہت ودھیا نہیں لکھدے، پر اوہناں وچّ کجھ خاص ہے۔ میں اوہناں وچّ وشواس کردا ہاں۔ سمجھو، کرشن چندر، ایمئے!"
اسیں دو سال ریڈیو 'تے اکٹھے کم کیتا۔ بعد وچّ، اپیندرناتھ اشک وی شامل ہو گئے۔ میں اکّ ناٹک نرماتا سی۔ منٹو اتے اشک دوواں نے ناٹک لکھے۔ اتے مینوں اوہناں وچکار سنتلن بنائی رکھنا پیا۔ دوویں چنگے لیکھک سن، دوویں اپنے ہنکار وچّ پکے سن۔ نتیجہ ایہہ ہویا کہ اوہناں دناں وچّ بہت سارے شاندار ریڈیو ڈرامے لکھے گئے سن، اتے ایہناں ڈرامیاں دا کسے ہور بھاشا توں انوواد نہیں کیتا گیا سی۔ اوہ ہشیار دماغاں دیاں شاندار رچناواں سن۔ اتے ایہناں ڈرامیاں نے اردو ساہت وچّ آدھونک ڈرامے نوں اچا چکن وچّ مدد کیتی۔ دراصل، اپیندرناتھ نے اس توں بعد ناٹک لئی اپنیاں پوریاں کوششاں سمرپت کیتیاں۔ ایہہ بہت موج-مستی دا سماں سی۔ اسیں تناں وچّ ساہتک بحثاں ہندیاں، مذاق ہندا۔ کہانیاں لکھیاں جاندیاں، ناٹک رچے جاندے۔ لیکھ سانجھے کیتے جاندے۔ پھر بیدی کجھ سمیں لئی احمد ندیم قاسمی اتے نون میم رشید دے نال آئے۔ اتے اس سموہ نے اردو ساہت وچّ اکّ نواں ادھیائے کھوہلیا۔ ندیم نے اپنا لما اوپیرا لکھیا۔ بیدی نے پہلی وار ناٹکاں ولّ دھیان دتا۔ اوہناں دناں دوران رشید دا "ماورا" وی پرکاشت ہویا سی۔ دیویندر ستیارتھی وی آئے سن۔ اوہ بس گھم رہے سن۔ کجھ دناں لئی، اوہناں دی منٹو نال بہت نیڑیوں گل بات ہوئی، پر منٹو دے سبھاء دی کڑتن ستیارتھی دی مٹھا بولن دی ضدّ دوارا بھر گئی۔ اس لئی، اوہ زیادہ دیر تکّ اکٹھے نہیں رہِ سکے۔ منٹو نے اپنی اکّ کہانی وچّ ستیارتھی 'تے حملہ کیتا، اتے ستیارتھی نے "نئی دیوتا" وچّ جواب دتا۔ منٹو اس توں

ضرور حیران سی، اتے اس کہانی دا پربھاو دو جاں تنّ دناں تکّ رہا۔ انت وچّ، اسنے کیہا، "ایہہ 'نواں دیوتا' ٹھیک ہے۔ آؤ اس توں چھٹکارا پا لئیے!"

میں اس نال کدے اس معاملے 'تے چرچہ نہیں کیتی۔

منٹو اکثر مینوں کہندا سی، "مینوں تہاڈا ایہہ ووہار پسند نہیں ہے۔ میں تہاڈے نال لڑنا چاہندا ہاں۔ اتے تسیں ہمیشہ مینوں درد دیندے ہو۔ مینوں تہاڈی رکھی عادت پسند نہیں ہے۔"

میں کیہا، "کی اشک لڑن لئی کافی نہیں ہے؟"

اشک اتے منٹو وچّ بہت مذاق ہندا سی۔ اتے اکثر دنیا دے ہر وشے 'تے۔ اوہ اکّ دوجے دے ساہت دی اینی آلوچنا کردے سن کہ ایہہ اوہناں نوں سارا دن رجھے رکھدا سی۔ منٹو کول اکّ اردو ٹائیپرائیٹر سی۔ اتے اوہ اپنے سارے ناٹک اس طرحاں لکھدا سی: اوہ کاغذ ٹائیپرائیٹر 'تے رکھدا سی، بیٹھدا سی اتے ٹائیپ کرنا شروع کردا سی۔

منٹو دا منّنا سی کہ "دنیاں وچّ ٹائیپرائیٹر توں ودھ سوچن لئی اکساؤن والی کوئی مشین نہیں ہے۔" شبد مشین وچوں نکلدے ہن، باریک بنائے ہوئے موتیاں وانگ چمکدے ہن۔ اکّ قلم دے الٹ، جتھے نبّ پہنی جاندی ہے، چمک مدھم ہندی ہے، اتے کاغذ پتلا ہندا ہے۔ اکّ ٹائیپرائیٹر اکّ لیکھک لئی اکّ ماسٹر جنا ضروری ہندا ہے۔

کہڑی انگریزی وسکی؟" منٹو نے وینگ نال کیہا، "وسکی انگریزی نہیں ہے۔ ایہہ " سکاچ ہے۔ اوہ بہت ہی انگریزی ہن! اوہ شراب وی نہیں بنا سکدے۔ اوہ بھارت 'تے کویں راج کرنگے؟"

میرے دماغ وچّ انگریزی سکاچ وسکی دا اشتہار آیا۔

ہیگ توں پچھو دھندلا نہ بنو""

اس دے لئی اکّ پتنی۔ اتے اپیندرناتھ اشک اتے کرشن چندر ہن، اپنیاں قلماں 'تے پیس رہے ہن۔ اوئے یار! کی اٹھ۔آنے پینّ ہولڈر نال کدے مہان ساہت رچیا جا سکدا ہے؟ تسیں اکّ گدھا ہو، اکّ پورا گدھا!'

میں چپّ رہا۔ پر دو جاں تنّ دناں بعد، اسیں اشک صاحب نوں اپنی بانہہ ہیٹھ اکّ بالکل نواں اردو ٹائیپرائیٹر لے کے آؤندے دیکھیا، اتے اسنے منٹو دے میز دے سامہنے اپنا خود دا سیٹ لگا دتا۔ اوہ رولا پاؤن لگّ پیا۔

اوئے! اکّ اردو ٹائیپرائیٹر دا کی مطلب ہے؟ اکّ انگریزی ٹائیپرائیٹر وی ہونا چاہیدا ہے۔ " کرشنا! کی تسیں اکّ انگریزی ٹائیپرائیٹر دیکھیا ہے؟ دلی وچّ کتے وی اس ورگا نہیں ہووےگا؟ میں اکّ دن اکّ لیاوانگا اتے تہانوں دکھاوانگا۔"

اس کارن کرکے، اشک نے نہ صرف اکّ انگریزی ٹائیپرائیٹر خریدیا، سگوں اکّ ہندی ٹائیپرائیٹر وی خریدیا۔ جدوں اوہ دفتر پہنچدا سی، تاں چپڑاسی اس دے پچھے تنّ ٹائیپرائیٹر لے کے جاندا سی، اکّ انورتیا چھڈّ دندا سی۔ اتے اشک منٹو دے سامہنے توں لنگھ جاندا سی، کیونکہ منٹو کول صرف دو سن۔ انت وچّ، غصے وچّ آ کے، منٹو نے اپنا انگریزی ٹائیپرائیٹر وی ویچ دتا۔ اتے پھر اوہ اپنا اردو ٹائیپرائیٹر وی نہیں رکھنا چاہندا سی۔ پر اسنے اسدا کم سوکھا کر دتا، اس لئی اسنے اسنوں نہیں ویچیا۔ پر اوہ تنّ ٹائیپرائیٹراں دا بوجھ کنا چر سہِ سکدا سی؟ انت وچّ، اسنے اپنا اردو ٹائیپرائیٹر وی ویچ دتا۔

اسنے کیہا، "تسیں جو وی کہو، اکّ مشین قلم دی شکتی نوں حاصل نہیں کر سکدی۔ کاغذ، قلم اتے من وچکار سبندھ ٹائیپرائیٹر دوارا ستھاپت نہیں کیتا جاندا۔ اکّ لئی، ایہہ چیز اکّ ٹھر ٹھر کردی ہے۔ لگاتار، لگاتار! اتے قلم کس کرپا نال چلدی ہے؟ اجیہا لگدا ہے جویں روشنی من توں سدھے کاغذ دی سطح 'تے وگ رہی ہووے۔ ہائے! ایہہ شیپھر قلم کنی سندر ہے۔ اسدی تکھی، دھارا ورگی سندرتا ویکھو، جویں کہ باندرا دی اس عیسائی کڑی۔"

اتے اشک، ایرکھالو، نے کیہا، "کی تہانوں کوئی وشواس ہے؟ کلھ تکّ، تسیں ٹائیپرائیٹراں دی پرشنسا کر رہے سی۔ ہن جدوں تہاڈے کول اکّ ہے، تاں تسیں قلماں دی پرشنسا کر رہے ہو۔ واہ! ایہہ کجھ ہے۔ اسیں اکّ ہزار روپئے خرچ کیتے۔"

منٹو ہسّ کے پھٹّ۔پھٹّ کے اٹھیا۔ اکّ دن، منٹو بہت خوش ہو کے میرے کول آیا۔ اسنے کیہا، "بھرا! ایہہ احمد ندیم قاسمی دا پتر ہے۔ اوہ تہانوں وی نمسکار کردا ہے۔ کرپا کرکے اسنوں پڑھو۔"

میں چٹھی پڑھی۔ ایہہ اکّ پیاری چٹھی سی۔ پر منٹو نے ایہہ مینوں اس لئی دتی کیونکہ اس وچّ منٹو دی کہانی سناؤن دی پرشنسا کیتی گئی سی۔ اسنے منٹو نوں ایہہ مینوں دکھاؤن لئی مجبور کیتا۔ چٹھی دی آخری لائن وچّ لکھیا سی، "تسیں کہانی سناؤن دے بادشاہ ہو۔"

اسنوں پڑھن توں بعد، میں اپنا ڈیسک دراز کھولیا اتے اکّ ہور چٹھی کڈھی۔ ایہہ چٹھی، جو کہ احمد ندیم قاسمی دوارا لکھی گئی سی، اج ہی پراپت ہوئی سی۔ میں اسنوں پڑھیا سی اتے منٹو دے آؤن توں کجھ منٹ پہلاں ہی دراز وچّ رکھ دتا سی۔ میں منٹو نوں چٹھی دتی۔

آہ، بھرا! اس سجن نے مینوں وی اکّ پتر بھیجیا ہے۔ کرپا کرکے اسنوں پڑھو۔""

میری چٹھی وچّ، ندیم نے میری کہانی سناؤن دی پرشنسا کیتی سی۔ چٹھی دی آخری لائن وچّ لکھیا سی، "تسیں کہانی سناؤن دے بادشاہ ہو۔"

میں کیہا، "منٹو! توں صرف اکّ راجا ہیں، میں اکّ بادشاہ ہاں۔ اسیں تیرے توں وڈے ہاں۔ دسّ، ہن توں کی کہندا ہیں؟"

پھر اسیں دوویں ہسن لگّ پئے۔ ندیم نے ساڈے دوواں 'تے اکّ شاندار مذاق اڈایا سی۔ منٹو نے کیہا، "چلو! آؤ دوویں اسنوں اکّ پتر لکھدے ہاں اتے اسنوں اتھے بلاؤندے ہاں۔"

اس سمیں، ستکار یوگ پریواراں دیاں پڑھیاں۔لکھیاں کڑیاں ریڈیو ناٹکاں وچّ حصہ لین توں ڈردیاں سن۔ جدوں میں دلی آیا، تاں ساڈے ناٹکاں وچّ صرف تنّ جاں چار کڑیاں ہی حصہ لے سکدیاں سن۔ اتے جدوں نویں قسم دے ناٹک لکھے جان لگے، جو مدھ اتے اچّ ورگ دے جیون نوں درساؤندے سن، تاں مینوں اپنے سموہ نوں ودھاؤن دی ضرورت محسوس ہوئی۔ اس لئی، بہت محنت نال، میں دس جاں باراں کڑیاں دا اکّ سموہ بنایا جیہناں نے ساڈے ناٹکاں وچّ حصہ لیا۔

اکّ دن، منٹو نے مینوں پچھیا، "دیکھو بھرا! تسیں اپنے ناٹک لئی کنیاں کڑیاں لیا سکدے ہو؟"

کنیاں؟ تہاڈا کی مطلب ہے؟ جنیاں تسیں چاہندے ہو؟""

ہن شیخی نہ مارو! میں تہانوں پچھانگا۔""

تسیں کیوں پچھ رہے ہو؟ توں ڈرامہ لکھ، جنیاں مرضی کڑیاں بھر، میں اوہناں نوں لے " لوانگا۔'

خیر، میں اکّ ڈرامہ لکھانگا، ایہہ سبھ کڑیاں بارے ہووےگا۔ میں چھبی جاں ستائی ' کڑیاں نوں شامل کراں گا۔'

میں کیہا، 'اتے اسدا نام 'ایک مرد!'

ڈرامہ لکھیا گیا سی۔ ایہہ پرسارت ہویا سی۔ ہریک کردار لئی اکّ کڑی لبھی گئی سی۔ اسے طرحاں، سبھ کجھ مقابلے راہیں کیتا گیا سی۔ میں اکّ چنگی کہانی لکھی، اتے منٹو نے وی، اتے پھر اشک نے وی۔ اتے رشید نے وی اکّ کویتا لکھی۔ منٹو نے اکّ ڈرامہ لکھیا، اس لئی اشک وی ضرور اکّ لکھیگا۔ اتے پھر میں اوہناں دی مثال 'تے لکھن دی کوشش کیتی۔ میرے سارے ریڈیو ڈرامے، جیہناں وچّ 'سرائے کے باہر' شامل ہے، اوہناں دناں دی اپج ہن جدوں منٹو اتے میں اکٹھے سی۔ اوہ دن انے ودھیا سن کہ وتی مشکلاں دے باو جود، اسیں بہت خوش سی۔ اتے اسیں بہت کجھ لکھیا۔ اتے اسیں جو وی لکھیا، اسیں تازگی اتے پوری طاقت نال لکھیا۔ سکے دلاں نال نہیں۔ ایہہ اوہناں دناں دوران سی جدوں

منٹو نے اپنے ساہتک کریئر دے سبھ توں ودھیا ناٹک اتے کہانیاں لکھیاں۔ اوہناں دناں وچّ اسدی قلم بہت تیز سی، اتے اوہ ہر دوجے جاں تیجے دن کجھ نواں لکھدا سی ۔ اکّ ناٹک جاں کہانی۔ ساڈے جھگڑیاں دے باو جود، اسیں تنوں انے سہیوگی سی کہ اسیں اپنے پروگراماں نوں بہتر بناؤن لئی وچاراں 'تے وچار کرن لئی دن رات اکٹھے ہندے سی۔ ریڈیو کلاکار خاص کرکے منٹو نوں پیار کردے سن۔ منٹو ساڈے رہرسلاں وچّ بہت گھٹّ شامل ہندے سن، پر جدوں اوہ جاندے سن، تاں اوہ اپنے مذاقیہ پردرشناں نال ماحول وچّ اتشاہ دی بھاونا پیدا کردے سن، جسدا پربھاو گھنٹیاں تکّ رہندا سی۔ اوہناں کلاکاراں نے منٹو دے ناٹکاں نوں پرسارت کرن دی محنت اتے جنونّ، اتے جنتا دی پرسدھی دا اندازہ اس تتھّ توں لگایا جا سکدا ہے کہ منٹو نے اپنے ریڈیو ناٹکاں دی اکّ کتاب اوہناں کلاکاراں نوں سمرپت کیتی۔ اس سمیں دوران، میں اتے منٹو نے اکٹھے اکّ فلم کہانی لکھی۔ ایہہ میری پہلی فلم کوشش سی، اکّ اجیہا حصہ جسنوں میں کدے نبھایا سی۔

"بنجارا،" اسدا نام سی۔ میں اسنوں دلی دے اکّ وترک نوں ویچ دتا۔ کیونکہ اسیں اس سمیں نویں سوٹ سلائی کرواؤنا چاہندے سی۔ اتے اسیں لمبے سمیں توں پرکاشکاں توں کسے پیسے دی امید نہیں کیتی سی۔ پر اس فلم دی کہانی دا دلچسپ پہلو نویں سوٹ نہیں سی، سگوں اس دوارا پیش کیتا گیا انوبھوَ سی، گھٹو گھٹّ ساڈے لئی۔

کہانی سنن توں بعد، سیٹھ نے کیہا، "کہانی بہت ودھیا ہے۔ اسیں اسنوں خریدانگے، پر منٹو صاحب، تسیں فلم وچّ ملّ منیجر نوں بہت نکاراتمک ڈھنگ نال درسایا ہے۔ اسنوں سکاراتمک روشنی وچّ درسایا جانا چاہیدا ہے۔ نہیں تاں، اسدا مزدوراں 'تے نکاراتمک پربھاو پویگا۔"

پھر اسیں اسنوں سکاراتمک روشنی وچّ پیش کرانگے!""

میں حیرانی نال منٹو ولّ دیکھیا۔

میں کہن ہی والا سی، "ایہہ کویں سنبھوَ ہے؟"

اسنے ہتھ ہلا کے مینوں روکیا۔ اتے سیٹھ صاحب نے پھر کیہا، "اتے ایہہ منیجر دی پتنی ہے۔ کی ہووےگا جیکر اوہ اسدی انویاہی بھین ہے اتے ہیرو نال پیار وچّ پے جاندی ہے، اکّ وینپ وانگ! ایہہ کویں ہووےگا، منٹو صاحب؟"

بہت ودھیا...بہت ودھیا!" منٹو نے کیہا۔"

میں پھر حیران رہِ گیا۔ ایہہ اوہی منٹو ہے جو کسے لئی اکّ وی لائن نہیں بدل سکدا، اکّ وی شبد تاں دور دی گلّ ہے۔ اس دیاں کہانیاں ہر پیسے دی قیمت والیاں ہونیاں چاہیدیاں ہن۔ نہیں تاں، اوہ اوہناں نوں واپس لے لویگا۔ کی ایہہ اوہی منٹو ہے؟" میں حیرانی نال اس ولّ دیکھیا۔ جدوں اسیں سیٹھ صاحب نوں ملن توں بعد باہر آئے، تاں منٹو نے کیہا، "بھرا! ایہہ ساہت نہیں ہے، ایہہ فلم ہے۔ ایہہ پڑھے-لکھے، بدھی مان اتے ساہتک ماہراں دے ہتھاں وچّ نہیں ہے۔ ساڈیاں کہانیاں دا نرنا کرن والے مولانا صلاح الدین، کلیم الھا اتے حامد علی خان ہن۔" اوہ شارو بھائی توکرجی پٹیل جاں منگو، بھنگو، جنگو اتے بردرز نہیں ہن۔ اسے لئی اکّ فلم وچّ اکّ ماں نوں بھین، اکّ بھین نوں پریمی اتے اکّ پریمی نوں وینپ بناؤنا ساڈے لئی اکّ بہت ودھیا گلّ ہے۔ سمجھو، ساہت دی سیوا کرو، فلم توں پیسے کماؤ۔ ہن مینوں دسو، کی تہانوں سوٹ چاہیدا ہے جاں نہیں؟'

مینوں چاہیدا ہے۔''

پھر فلم دی کہانی وچّ ضرور بدلاء آؤنگے۔''

بے شکّ ہووےگا، بھرا!''

منٹو اجے وی سبھاء، سریر اتے آتما وچّ اکّ کشمیری پنڈت ہے۔ اوہ کئی طریقیاں نال اشک ورگا ہے۔ مینوں پتہ ہے کہ اوہ ایہہ پڑھ کے بہت پریشان ہووےگا، پر ایہہ سچائی توں دور نہیں ہے۔ کیونکہ اشک وی اکّ براہمن ہے، اکّ پنڈت۔ دوویں لمبے اتے پتلے ہن۔ دوویں دن-رات ٹیکیاں بارے چنتا کردے ہن۔ دوواں وچّ براہمناں دی کٹڑتا اتے ضدّ، اوہناں دی بدھی اتے اوہناں دی چڑچڑاپن ہے۔ اوہ دوویں بہت گلاں کردے ہن۔ ہاں، منٹو دیاں گلاں تھوڑہیاں زیادہ مزےدار٪ اتے ولکھن ہن۔ دنیا دے کسے وی وشے 'تے چرچہ

کرو، اتے اوہ اس بارے اکّ نویں طریقے نال پچھیگا۔ کٹے ہوئے ٹریک توں بچن دی اسدی عادت اسدی شخصیت دی پچھان بن گئی ہے۔ اوہ اسنوں ہلا نہیں سکدا۔ جے تسیں دوستووسکی دی پرشنسا کردے ہو، تاں اوہ سومرسیٹ موگھم دے گن گاؤندا ہے۔ جے تسیں بمبئی دے گناں دی پرشنسا کردے ہو، تاں اوہ دن-رات امرتسر دی پرشنسا کرن وچّ بتائیگا۔ جے تسیں جناح جاں گاندھی دی مہانتا دی پرشنسا کردے جاپدے ہو، تاں اوہ اپنے گوانڈھ دے موچی دی مہان شخصیت دی پرشنسا کریگا۔ جے تسیں بیپھ اتے پالک نوں ترجیح دیندے ہو، تاں اوہ تہانوں مٹن نال بھرمائیگا۔ جے جے تسیں ویاہ کرواؤنا چاہندے ہو، تاں اوہ تہانوں کوارے رہن لئی منا لویگا۔ جے تسیں سوچدے ہو کہ کوارے رہنا بہتر ہے، تاں اوہ ویاہ دے فائدے دسے گا اتے تہانوں ویاہ کرن لئی مجبور کریگا۔ جے تسیں اسدی دیالتا دی پرشنسا کروگے، تاں اوہ تہانوں سراپ دیویگا۔ جے تسیں اسنوں درووہار کروگے، تاں اوہ پنج سو روپئے وچّ نوکری لبھن جاوے گا۔ منٹو دے سبھاء وانگ، اسدی دوستی، دشمنی اتے بدلہ وی ولکھن ہن۔ اتے اوہ سچی منکھتا دے کئی پہلوآں نوں درساؤندا ہے۔

اسدی شدھتا، سپشٹتا اتے کڑتن اکّ قسم دا شیلّ ہے جو اسنے اپنی نرم شخصیت نوں بچاؤن لئی پایا ہے۔ دوجیاں توں بالکل وکھرا دکھائی دین دی اچھا، اصل وچّ، اکّ نشانی توں ودھ کجھ نہیں ہے کہ اوہ ساڈے ورگا ہی ہے۔ دراصل، اوہ ساڈے نالوں زیادہ زخمی ہے۔ ودھیرے بھاوک۔ ودھیرے ہمدرد۔ لوکاں نے اکثر منٹو نوں ہسدے، پیندے، اپنے پیارے دوستاں دا مذاق اڈاؤندے، اتے سویکاریاں گئیاں حقیقتاں اتے سچائیاں نوں وینگمئی ڈھنگ نال انکار کردے دیکھیا ہے۔ پر میں منٹو نوں روندے وی دیکھیا ہے۔ اوہ دنیا دے دکھاں 'تے نہیں رویا، اوہ اپنے دکھاں 'تے نہیں رویا۔ اوہ ڈگیا نہیں سی۔ پیار، اسنوں کوئی گھاتک بیماری نہیں ہوئی سی۔ اوہ اپنے ڈیڈھ سال دے پتر دی موت 'تے رو رہا سی۔ جدوں مینوں خبر ملی، میں اس دے گھر بھجیا۔ منٹو نے اپنیاں خون نال بھریاں اکھاں نال مینوں دیکھیا جویں کہن لئی، ''اتے تسیں ہن آ گئے ہو! جدوں اوہ پہلاں ہی مر

چکا ہے۔ جدوں اسیں اسنوں دفناؤن لئی لے جا رہے ہاں۔ تسیں پہلاں کتھے سی؟ جے تسیں پہلاں آؤندے، تاں شاید میرا بچہ بچ جاندا۔"

اسدا گلا گھٹیا ہویا سی، اتے اسدیاں پلکاں سجیاں ہوئیاں سن۔ اسنے مینوں کیہا، "کرشن! میں موت توں نہیں ڈردا۔ مینوں کسے دی موت دا کوئی اثر نہیں ہندا۔ پر ایہہ بچہ... میں ایہہ اس لئی نہیں کہندا کیونکہ اوہ میرا بچہ ہے۔" میں ایہہ اس لئی کہندا ہاں کیونکہ تسیں اسنوں دیکھدے ہو، ہن وی اوہ اینا معصوم، اینا نواں، اینا پیارا لگدا ہے۔" میں سوچدا ہاں کہ ایہہ کنا وڈا حادثہ ہندا ہے جدوں اکّ نواں وچار پورا ہون توں پہلاں ہی چکناچور ہو جاندا ہے۔ ہر نواں بچہ اکّ وچار ہندا ہے۔ ایہہ کیوں ٹٹیا؟ میں ہنے ہی اس دے سریر وچوں جیون نوں نکلدے دیکھیا۔ میں مر سکدا ہاں، تسیں مر سکدے ہو۔ بڈھے، جوان، ادھ کھڑ عمر دے لوک مر سکدے ہن۔ لوک ہر سمیں مردے ہن، پر ایہہ بچہ! قدرت نوں اکّ نویں وچار نوں اینی جلدی نہیں توڑنا چاہیدا۔"

اتے پھر اوہ رو پیا۔ اسدا نراشاوادی خول ٹکڑے-ٹکڑے ہو گیا۔ میں اسنوں دوبارہ کدے روندے نہیں دیکھیا۔ پر اوہناں ہنجھوآں نے مینوں منٹو دے اندر، اس ڈونگھے سمندر وچّ پہنچا دتا جتھوں اسدا ساہت اگدا ہے۔ اوہ سمندر ڈونگھا، ہرا اتے سنہری ہے۔ اسدا پانی کھارا ہے۔ اتے شارق، آکٹوپس اتے ہور خطرناک سمندری جیو۔ حالانکہ، اندروں اندروں اکّ رنگین دل دے مسکراؤندے پتھر چھپے ہوئے ہن، جو اس دے مخملی ہرے رنگ 'تے آرام کر رہے ہن، جویں کہ گھوگے دے موتی۔ میں ایہہ عجیب درش صرف اکّ وار دیکھیا ہے۔ تسیں اوہ موتی دیکھے ہن جو منٹو، اکّ غوطہ خور وانگ، اپنے دل دیاں ڈونگھائیاں وچوں کڈھدا ہے۔ ایہہ اس دے خون دیاں جمیاں ہوئیاں بوندا ں ہن، جیہناں نوں اوہ اپنے وینگ اتے نراشا نال پالش کردا ہے، اتے تہانوں اکّ ہاسے-مذاق والے ڈھنگ نال پیش کردا ہے۔ اسدی شیلی توں مورکھ نہ بنو۔ ایہہ سچے موتی ہن۔ ایہہ ساڈے دیش دی بدقسمتی ہے کہ اسیں اوہناں دی قدر نہیں کردے۔ بھارت ساہت، سبھیتا، سبھیاچار اتے للت قلعواں دا پنگھوڑا منیا جاندا ہے، پر صدیاں توں، اسیں اپنے مہان کلاکاراں نال اینی

ڈونگھی لاپرواہی نال پیش آئے ہاں کہ سانوں اپنے دوش دا احساس وی نہیں ہندا۔ سہگل دی اداہرن میرے سامہنے ہے۔ جدوں سہگل دا دیہانت ہویا، تاں ساڈے دیش دیاں مہان ہستیاں توں افسوس دا اکّ شبد وی نہیں آیا۔ اتے ایہہ اوہ لوک ہن جو اپنی سنسکرتی، سبھیتا اتے سبھیاچار دی رکھیا لئی دن رات روندے ہن۔ پر جے تسیں کدے اوہناں توں پچھو کہ بھارت دے سبھ توں مہان کلاکار، لیکھک، کلاکار، گائک، چترکار اتے مورتیکار کون ہن، اتے اوہ اجکلھ کی کر رہے ہن؟ تاں اوہناں دیاں زباناں چپّ ہو جانگیاں۔ اوہ اپنے رجھیویاں دا حوالہ دیندے ہوئے چپّ رہنگے۔

منٹو نوں ودھیا کپڑیاں دا شوق نہیں ہے۔ اوہ ودھیا گھراں، چنگے کھانے اتے چنگی شراب دا شوقین ہے۔ تسیں ہمیشہ اسدا گھر صاف۔ستھرا سجایا ہویا پاؤگے۔ اوہ اکّ صاف اتے شدھ واتاورن وچّ کم کرن دا عادی ہے۔ صفائی، ووستھا اتے سدھائی اس دے سبھاء دی وشیشتا ہے۔ لیکھکاں دے گھراں وچّ تہانوں اکثر ملن والی بے صبری اتے اشلیلتا منٹو وچّ نہیں ملدی۔ تہانوں منٹو دے گھر وچّ کجھ وی ٹیڈھا نہیں ملیگا؛ صرف مالک دی سوچ ٹیڈھا ہے۔ پر اتھے وی، اکّ سپشٹ کرم ہے۔ جسدا راز عام طور 'تے کہانی دے سکھر 'تے پرگٹ ہندا ہے۔ منٹو دیاں کہانیاں اس دے موڈ اتے اس دے واتاورن نوں پرگٹ کردیاں ہن۔ منٹو اپنیاں کہانیاں نوں شاندار باریکی نال تیار کردا ہے۔ کوئی ڈھلے سرے نہیں ہن، کوئی موٹے ٹانکے نہیں ہن۔ ویروا شاندار ہے۔ لوہے والیاں، صاف کہانیاں۔ بھاشا سدھاری، سدھائی اتے سرل ہے۔ ہاں، اسدیاں کہانیاں وچّ اکّ ولکھن رنگ سکیم ہے۔ اوہناں دی پالش ولکھن ہے۔ اس دے النکار اچھوتے ہن۔ اوہناں وچّ کویتا دے سندرتا، کاوک اتے پیارے گناں دی گھاٹ ہے۔ اوہ ساہت وچّ سندرتا وچّ نہیں، جیومیٹری وچّ وشواس رکھدا ہے۔ اوہ ہر چیز نوں ماپدا رہندا ہے۔ اوہ اپنے النکاراں دے ارتھ، پربھاو، حالات اتے ماحول توں پوری طرحاں جانوُ ہے۔ اتے اچیت سندرتا نال نہیں۔ اوہ اکّ ڈونگھے کرم اتے جیومیٹری سمگری دوارا پربھاو پیدا کرن دی کوشش کردا ہے۔ اتے ایہہ اکثر رومانٹکس نالوں ودھ سفل ہندا ہے۔ منٹو زمین دے بہت نیڑے ہے۔ اینا نیڑے کہ

گھاہ دے اکّ ٹکڑے وچّ رینگن والے کیڑے وی اکثر اپنی ساری شان وچّ دکھائی دیندے ہن۔ اتے جیون بارے اکّ ستہی، چنتاجنک درشٹیکون دے عادی لوک منٹو دے ڈونگھے نریکھن اتے اس سمرپن دی قدر کرن وچّ اسمرتھّ ہن جس نال اوہ اپنی کہانی دا بھانڈا بناؤندا ہے۔ بناں شکّ، اسدا پھلیا ہویا ہؤمے کئی وار اسنوں دھوکھا دندا ہے۔ جاں شاید اوہ گھاہ وچّ کیڑیاں اتے اسمان وچّ تیردے بدلاں وچکار جیون اتے ساہت وچکار سنتلن بنائی نہیں رکھ سکدا۔ اوہ اکّ نجی اتے قدرتی پہنچ اپناؤندا ہے۔ پر ایہہ بہت گھٹّ ہندا ہے، اتے اسدی بہت ساری لکھت مہان منکھتا دے ادیش نوں پوری طرحاں پورا کردی ہے۔ اتے اپنی سادگی، سچائی اتے کڑتن دے اندر، اوہ اکّ مٹھی سندرتا پرگٹ کردا ہے جسنوں منکھی دل اج وی پراپت کرن لئی ترسدا ہے۔ شروع وچّ، منٹو روسی لکھت توں سپشٹ طور 'تے پربھاوت سی۔ ایہہ حیرانی والی گلّ نہیں ہے۔ دنیا بھر دے پرگتیشیل لیکھکاں، اتھوں تکّ کہ اوہ وی جو اپنے وچاراں وچّ پرتیکریاشیل سن، نے روسی ساہت دی وراثت توں لابھ اٹھایا ہے۔ پر تھوڑھے سمیں بعد، منٹو نے اکّ ولکھن شیلی وکست کیتی، جو ولکھن طور 'تے اسدی اپنی ہے۔ تہانوں عباس، اشک، عصمت اتے کرشن چندر دے بہت سارے نقل کرن والے ملنگے، پر کوئی وی کدے وی منٹو دی ساہتک شیلی دی نقل نہیں کر سکیا، اتے کجھ حدّ تکّ بیدی۔ اردو ساہت وچّ صرف اکّ منٹو ہے۔ اتے صرف اکّ بیدی ہے۔ تہانوں یقیناً ہور لیکھکاں دیاں اجہیاں تصویراں کتے نہ کتے مل سکدیاں ہن۔ منٹو نے جس دلیری نال اپنی قلم چکی، خاص کرکے جنسی ووہار دے مدعے 'تے، ساڈے ساہت، ہندی ساہت، اتے جتھوں تکّ میں مراٹھی، گجراتی اتے بنگالی وچّ پڑھیا ہے، ہور بھاشاواں وچّ وی لبھنا مشکل ہے۔ منٹو نے پہلاں شرم اتے شرم دے پردے کھولھے۔ پھر اسنے گندگی دیاں پرتاں صاف کیتیاں۔ اتے پھر اسنے اصل مدعے نوں صابن نال دھوتا اتے اس حدّ تکّ پالش کیتا کہ اج ساڈے وچوں ہر کوئی سیکس دی مہتتا، اس دیاں گنجھلاں اتے اس دے سارے وکھ-وکھ پربھاواں توں چنگی طرحاں جانوُ جاپدا ہے۔ اس

سیکس سکھیا لئی اسیں منٹو دے بہت رنی ہاں۔ اسنے سانوں ایہہ سکھیا اپنی جوانی اتے صحت دی قیمت 'تے دتی۔

منٹو نے بمبئی دیاں گلیاں، بمبئی دے بار، بمبئی دے ریسٹورینٹ، بمبئی دے کوفی ہاؤساں دا ڈونگھا ادھئین کیتا ہے۔ سچائی دی بھال وچّ، اوہ اس چکڑ وچّ گوڈیاں تکّ ڈبّ گیا۔ اتے اس دے کپڑے ضرور بھجّ گئے، پر اسدی آتما کدے وی گندی نہیں ہوئی۔ اسدیاں کہانیاں وچّ چھپیا درد اسدی گواہی دندا ہے۔ اوہ اکّ عورت دی عزت، اسدی عزت اتے اسدی گھریلوتا نوں اس طریقے نال رکھدا ہے جو کجھ ہور ہی دیکھ سکدے ہن۔ اس لئی جدوں اوہ اکّ عورت دی عزت نوں کھورا لگدا دیکھدا ہے، اسنوں اپنا ستکار گواؤندے دیکھدا ہے، اسدی گھریلوتا نوں الوپ ہندے دیکھدا ہے، تاں اوہ بے چین ہو جاندا ہے۔ اتے ایہہ جاننا چاہندا ہے کہ اجیہا کیوں ہندا ہے۔ اتے جدوں اوہ اپنے نریکھناں نوں پربھاوشالی ڈھنگ نال پیش کردا ہے، ہر وار، اوہ اوہی کرم، اوہی پرنالی، سماج دا اوہی نیم دیکھدا ہے، تاں اسنوں غصے وچّ اسنوں تھپڑ مارن دا من کردا ہے۔ منٹو اپیلاں وچّ وشواس نہیں رکھدا۔ اوہ ڈراؤن۔دھمکاؤن اتے تھپڑ مارن وچّ وشواس رکھدا ہے۔ اسدیاں ہر کہانی دے انت وچّ، اکّ تھپڑ ہندا ہے جو پاٹھک دے چہرے 'تے اینا زور نال پیندا ہے کہ اوہ حیران اتے سراپت ہو جاندا ہے۔ پر منٹو اس تھپڑ توں نہیں ہٹدا۔ اوہ کدے نہیں ہٹیگا۔ بہت سارے آلوچک منٹو دے اپنے پاٹھکاں نوں مانسک پیڑا دین دا کارن اصل وچّ مانسک پیڑا نہیں ہے، سگوں اسدی زخمی منکھتا دا بدلیا ہویا چہرہ ہے۔ اتے تسیں اسنوں منٹو دے ووہار اتے گل بات، اسدی لکھت، اس دے شبداں اتے کماں وچّ ہر جگہ دیکھوگے۔ منٹو دے جیون بارے بہت ساریاں گلاں ہن جو اس دے اپنے شبداں وچّ نہیں کہیاں جا سکدیاں، اتے اس لئی، لکھیاں نہیں جا سکدیاں۔ میں اتھے اکّ گھٹنا دا ورنن کیتے بناں نہیں رہِ سکدا۔

ایہہ گھٹنا شالیمار پکچرز، پنے وچّ میرے سمیں دوران واپری سی۔ اتے میں پرگتیشیل لیکھکاں دے اکّ سمیلن وچّ شامل ہون لئی بمبئی آیا سی۔ میں منٹو نوں ریلگڈی وچّ ملیا۔

اسیں لگبھگ دس منٹ لئی گھمدے رہے۔ کجھ بے ترتیب گل بات توں بعد، منٹو نے اچانک مینوں پچھیا، "بھرا! میں پنے وچّ شین صاحب کول اکّ کڑی بھیجی سی۔ اوہ اداکارہ بنن دی اچھا رکھدی سی۔ اسنوں کی ہویا؟"

میں کیہا، "اوہ کڑی اجکلھ پے صاحب کول ہے۔"

پھر میں پچھیا، "کی تسیں اسنوں پڑھیا ہے؟"

منٹو نے بہت گمبھیرتا نال کیہا، "لاحول۔ولا۔کوتا! میں صرف ویسواواں پڑھدی ہاں۔ میں ستکار یوگ کڑیاں دے نیڑے نہیں جاندی۔"

ایہہ منٹو دا خاص انداز ہے۔

پھر اسنے رک کے کیہا، "غریب کڑی مینوں بہت ستکار یوگ لگدی ہے۔ پر پیٹ اکّ بھیانک چیز ہے۔"

پھر اوہ کافی دیر تکّ چپّ رہا۔ اتے مینوں احساس ہویا کہ اس کول کنی جھجک، شرم اتے آتما دی شدھتا سی۔ اوہ عورتاں نوں صاف، شدھ اتے سدھی دیکھنا کنا چاہندا سی۔ جدوں کوئی جیون، سرشٹی اتے سندرتا دے سروت نوں شدھ اتے گندگی اتے اشدھتا توں مکت دیکھنا چاہندا ہے، تاں اس دے صحت مند درشٹیکون بارے کوئی شکّ نہیں ہے۔ اسدی ساہتک ایمان داری وچّ وشواس کرنا چاہیدا ہے۔ اسدی نرسوارتھتا دے سروت بارے یقین ہونا چاہیدا ہے۔ گھٹو گھٹّ مینوں اس گلّ دا پورا یقین ہے۔ ایہہ وکھری گلّ ہے کہ منٹو اس داعوے نوں غلط ثابت کرن لئی کجھ کہانیاں لکھ سکدا ہے۔ اوہ اجیہا کجھ کر سکدا سی۔ پر ایہہ اسویکار اسدی پرتبھا، اسدی پیداوار، جاں اسدی کلاتمک پرتبھا دا پرمان نہیں ہن؛ اسدی پرتبھا دا بہتا حصہ منکھی سندرتا، منکھی ہمدردی اتے منکھتا نوں بہتر بناؤن دی اچھا دی گلّ کردا ہے۔ اتے ایہہ اسدی ساہتک پرتبھا دے سبھ توں ڈونگھے نشان ہن۔

بلونت گارگی (4 دسمبر 1916 - 21 اپریل 2003) اکّ بھارتی پنجابی بھاشا دا ناٹک کار، تھئیٹر نردیشک، ناول کار، چھوٹی کہانی لیکھک، اتے اکادمک سی۔

منٹو بے مثال ہے

بلونت گارگی

میں منٹو دا نام پہلی وار 1944 وچّ سنیا۔ میں نوکری دی بھال وچّ دلی آیا سی۔ یدھ شروع ہون دے نال، ہر بی۔اے۔ جاں ایم۔اے۔ گریجوئیٹ نوں بھرتی کیتا جا رہا سی۔ میں آل انڈیا ریڈیو دے یدھ خبراں دے پرسارن بھاگ وچّ دو سو روپئے پرتی مہینہ 'تے شامل ہویا۔ اسیں چھ جنے اکّ وڈے کمرے وچّ اکّ وڈی میز دوآلے بیٹھدے سی۔ دن دا ادھا گھنٹہ خبراں دا انوواد کرن اتے دس منٹ پرسارن وچّ بتایا جاندا سی۔ باقی دن مفت سی۔ پر سانوں فوجی حکماں ادھین سی کہ اسیں باہر نہ جاؤ۔ اکثر، اسیں دروازہ بند کر دیندے سی اتے چٹکلے سناؤندے سی۔ ہریچند چڈھا راجنیتک اتے ساہتک اکتاں دیاں دلچسپ گھٹناواں سناؤندا سی، جدوں کہ اپنی ماں اتے بھین نوں گالھاں کڈھدا سی۔ اوہ ویسواواں اتے فوجی کڑیاں دیاں ننگیاں کہانیاں سناؤندا سی۔ کئی وار اوہ میز 'تے نچدا سی، اتے اسیں سارے تاڑیاں وجاؤندے سی۔ پر مذاق ساہتک پرکرتی دا سی۔ جدوں وی اردو کہانیاں دا ذکر ہندا سی، چڈھا، جسدا مونہہ ہمیشہ گالھاں کڈھن لئی کھلا رہندا سی، کہندا سی، "تیرے پتا، منٹو نے سارے لیکھکاں دی ماں نوں مار دتا ہے...!"

سردیاں دا موسم سی۔ باہر مینھ پے رہا سی۔ اکّ عجیب جہی اکلتا اتے اداسی نے میرے دل نوں بھر دتا۔ چڈھا چھٹی لے کے باہر پین لئی چلا گیا۔ اسیں ہور وی تھکے ہوئے اتے اکلاّ محسوس کیتا۔ میں کسے وی چیز 'تے دھیان کیندرت نہیں کر سکیا۔ باہر جاندے سمیں، چڈھا "ادب-اے-لطیف" دا اکّ کہانی نمبر چھڈّ گیا سی۔ میں پنے پلٹنے شروع کر دتے۔ اس وچّ کرشن چندر دی مشہور کہانی، "انداتا" سی، جس وچّ بنگال دے سبھ توں بھیڑے اکال دا ورنن کیتا گیا سی۔ ایہہ بہت لما سی۔ میں دس جاں باراں پنے پڑھے اتے پھر کہانی چھڈّ دتی۔ میں دوجے لیکھکاں دیاں کہانیاں ولّ نگاہ ماری، پر کوئی ساہتک لاٹ نہیں جگائی۔ اچانک، میری نظر سعادت حسن منٹو دے نام 'تے پئی۔ ایہہ اکّ بہت ہی عجیب نام

سی۔ منٹو، بھگوان منٹو جاں پنٹو وانگ۔ اکّ بہت ہی نقلی اتے ہاسوہینا نام۔ پھر میں کہانی دا سرلیکھ پڑھیا، اتے... میں اسنوں پڑھنا شروع کیتا، اتے میں اکّ بیٹھک وچّ پوری کہانی پڑھ لئی۔ ہر وچار سندر سی، پاتراں دے منووگیانک اتے سریرک سبندھ بہت سپشٹ اتے جادوئی سن۔ مینوں اجے وی اس کہانی وچّ ساہ دے وچار، روپک اتے ورنن یاد ہن۔ اسدا اینا ڈونگھا پربھاو پیا کہ مینوں پتہ وی نہیں لگا کہ پنج وجّ چکے ہن، اتے میرے دوست گھر جان لئی اٹھ چکے سن۔ کہانی وچّ اکّ سریرک خوشبو سی۔ اکّ چمک۔ منووگیانک انوبھوَ اتے خوشی سی۔ چھوٹے-چھوٹے وچاراں وچّ سادگی، جو کہ اکّ تجربیکار کلاکار دا سار ہے۔

اس کہانی دا نائک رندھیر ہے، جسنے اکّ گھٹن کڑی نال رات بتائی۔ رندھیر اپنے کمرے دی کھڑکی 'تے بیٹھا سی، بور ہو کے، جدوں اسنے گھٹن نوں دیکھیا، جو اکّ رسی دی فیکٹری وچّ کم کردا سی، مینھ توں بچن لئی اکّ املی دے درخت ہیٹھ کھڑا سی۔ رندھیر، اپنا گلا صاف کرن دا دکھاوا کردا ہویا، کھنگھیا، اسدا دھیان کھچیا۔ اسنے اسنوں اپر ولّ اشارہ کیتا۔ اوہناں وچّ زیادہ گل بات نہیں ہوئی۔ اوہناں دے سریر وچوں نکل رہا ڈر اوہناں دی آواز بن گیا۔ اس دے مینھ نال بھجے کپڑے دیکھ کے، رندھیر نے اسنوں اکّ نویں دھوتی دتی۔ کڑی نے گلے کپڑے نوں کھوہلیا اتے اکّ پاسے رکھ دتا۔ دھوتی وچّ اپنے آپ نوں لپیٹ لیا۔ پھر، جویں ہی اسنے اپنی چولی دیاں تاراں کھولھنیاں شروع کیتیاں، مینھ نال بھجے تاراں دی گنڈھ کسّ گئی۔

اسنے بس کیہا، "ایہہ نہیں کھلہیگا!"

رندھیر دے مضبوط ہتھاں نے تاراں نوں جھٹکا دتا، اتے چولی کھل گئی۔ اتے اس دے ہتھاں وچّ، گھٹن دیاں گلابی چھاتیاں ڈگّ پئیاں۔ منٹو گھٹن دے سریر اتے چھاتیاں دی دھندلی چمک دا ورنن کردا ہے، "جویں کسے گھمیار نے پہیئے توں مٹی دے کپ کڈھ دتے ہون۔" ایہہ اس طرحاں سی جویں کسے گندے تلاِ وچّ دو دیوے جگائے گئے ہون۔

رندھیر نے ساری رات گھٹن دے سریر دی خوشبو نوں ساہ لیا۔ اتے ایہہ خوشبو، اس دے سریر وچوں لنگھدی ہوئی، اس دے من دے ہر کونے وچّ ڈبّ گئی سی۔ پھر، جدوں اسدا ویاہ ہویا، اپنی ویاہ دی رات دا جشن مناؤندے ہوئے، اسدی دلہن دی سندرتا فکی اتے بے سوآدی جاپدی سی، جویں کھٹے ددھ وچّ تیردے مولسک۔

اسدی لال رنگ دی ریشمی ساڑی نے اس دے نرم، چٹے سریر 'تے ڈونگھے نشان چھڈّ دتے سن۔

اوہ کدے وی ریشمی دھبیاں، گھٹن نال بتائی رات، اتے اس دے سریر دی صحت مند خوشبو نوں نہیں بھلّ سکدا سی۔

اس کالی خوشبو توں پہلاں، مدھ ورگ دے لوکاں دا دبیا ہویا پیار، اتے اپنی پتنی نال رسمی پیار، پھکا اتے بے جان جاپدا سی۔ کہانی پڑھن توں بعد، میں پہلی وار نویں اردو ساہت بارے اکّ نویں طریقے نال سوچنا شروع کیتا۔ اس توں پہلاں، میں کشمیر وچّ سیٹ کیتے گئے کرشن چندر دیاں کہانیاں پڑھیاں سن، اتے پیار اتے غریبی دے درد نال جوجھدیاں سن۔ مینوں ہور لیکھکاں دیاں کہانیاں پڑھن دا موقع وی ملیا سی۔ پر اوہناں ساریاں نوں پڑھن توں بعد، میں سوچیا، "میں اس طرحاں دی کہانی لکھ سکدا ہاں۔" ایہہ صرف میرا مانسک وچار سی۔ شاید میں کرشن چندر جاں راجندر سنگھ بیدی ورگی کہانی نہیں لکھ سکدا سی، پر اوہناں نوں پڑھدے سمیں، مینوں لگا کہ میری رچناتمک شکتی اوہناں نالوں ودھ گئی ہے۔ پر جدوں میں منٹو پڑھیا، تاں مینوں احساس ہویا کہ میں اس طرحاں دی کہانی نہیں لکھ سکدا۔ میں چاہندا ہاں کہ میں اجیہی ولکھن اتے مہان کہانی لکھ سکدا۔ نہیں! میں اینی مہان کہانی نہیں لکھ سکدا۔ منٹو میرے لئی کہانی سناؤن دا پرتیک بن گیا۔ اکّ دن، اچانک، دوپہر دے کھانے توں بعد، دفتر دے چپڑاسی نے میرے میز 'تے اکّ لفافہ رکھ دتا۔ مینوں نہیں پتہ کیوں، پر میں اس وچّ اکّ دھمکی دیکھی۔ کجھ گمبھیر آدیش، کجھ پریشان کرن والا سنیہا۔ مینوں اجے وی یاد ہے کہ اسنوں کھولن توں

پہلاں میری مانسک ستھتی کی سی۔ میں لفافہ کھولیا اتے دیکھیا کہ مینوں نوکری توں برخاست کر دتا گیا سی۔ میں لفافہ میجر بخشی کول لے گیا۔

اسنے کیہا، "اسیں کوئی کارن دسن لئی تیار نہیں ہاں۔ ایہہ تہاڈی اکّ مہینے دی ایڈوانس تنخواہ ہے۔"

اسنے اپنے دراز وچوں نویں، کرسپ دس روپئے دے نوٹ کڈھے، اتے میں اوہناں نال واپس آ گیا۔ میرا برخاستگی دا حکم اس لئی آیا کیونکہ سرکار نے اپنی خفیہ پولیس راہیں میریاں پچھلیاں گتیودھیاں دی جانچ کیتی سی۔ اوہناں نوں پتہ لگا کہ مینوں 1944 وچّ آزادی اندولن وچّ حصہ لین لئی گرفتار کیتا گیا سی۔ برخاستگی لئی ایہہ اکّ اپرادھ سی۔

میں کمرے وچّ گیا اتے اپنے ساتھی

آں نوں خبر دتی۔ اکّ ہندی لیکھک ہمدردی وچّ رون لگّ پیا۔ میں اپنی نویں تنخواہ وچوں اکّ کرسپ نوٹ کڈھیا اتے ساریاں لئی چاہ اتے پیسٹ خریدی۔ چڈھا نے چھوٹے جہے ودائگی سماروہ دی پردھانگی کیتی اتے اپنے خاص انداز وچّ کیہا، "اوئے، مدرپھکر! تسیں سارے اتھے سرکار دے غلام بنے رہوگے۔ ایہہ پنچھی آزاد ہے۔"

جاندے سمیں، اسنے مینوں منٹو دیاں کہانیاں دی اکّ کتاب دتی۔ اسنے خود منٹو نال دلی ریڈیو سٹیشن 'تے کم کیتا سی اتے اکثر منٹو دیاں کہانیاں سناؤندا سی۔

اسنے کیہا، "منٹو ساریاں دا پتا سی۔ آل انڈیا ریڈیو 'تے ڈیڈھ سال کم کرن توں بعد، اوہ بمبئی چلا گیا، اپنے پچھے سو ناٹک اتے فیچر چھڈّ کے۔ اتے اس اپیندرناتھ اشک نے ساری عمر اس نال دوستی کرن دی کوشش کیتی، پر اسنے اسنوں نیڑے نہیں آؤن دتا۔"

منٹو دے ساہتک دوستاں دا گھیرا شاہی سی۔ اس وچّ کرشن چندر، عصمت چگتائی اتے راجندر سنگھ بیدی شامل سن۔ پر اپیندرناتھ اشک کدے وی اس گھیرے وچّ شامل نہیں ہو سکیا۔ اوہ کنارے 'تے رہا۔ اکّ وشیش ریڈیو وچّ کم کردے ہوئے، اوہ منٹو دیاں مہان رچناتمک قدراں-قیمتاں نوں چھوہ نہیں سکیا۔ اس لئی، اکّ ہین بھاونا نال گرست، اوہ لگاتار اپنے آپ نوں اتم ثابت کرن لئی شیخی ماردا رہا۔ منٹو بھارتی ساہت دی اکّ اچی

ہستی سی۔ پھر وی، مینوں احساس ہویا کہ منٹو اکّ ولکھن لیکھک، اکّ کرشمہ سی۔ مینوں پتہ سی کہ ہن توں کئی سال بعد، لوک پچھنگے، "منٹو کس کیفے وچّ بیٹھدا سی؟ اوہ کتھے رہندا سی؟ اوہ کس طرحاں دی قلم دی ورتوں کردا سی؟ ریڈیو سٹیشن دے کہڑے کمرے وچّ بیٹھ کے لکھدا سی؟"

اوہناں دناں وچّ، میں اوہناں لوکاں نوں ملیا جو منٹو نال کم کردے سن اتے اوہناں بارے ہر چھوٹی توں چھوٹی جانکاری سکھدے سن۔ ریڈیو سٹیشن دی دوجی منزل 'تے صنوبر خان دا ریسٹورینٹ سی، جتھے اوہ چاہ پین جاندا سی۔ منٹو اپنے بیگ وچّ اکّ چھوٹا جیہا اردو ٹائیپرائیٹر لے کے ریڈیو سٹیشن آؤندا سی، اتے ٹائیپرائیٹر 'تے سدھے ناٹک لکھدا سی۔ اسنوں اپنی کلا 'تے مان سی۔ اتے کئی وار، اوہ سٹے 'تے ناٹک لکھدا سی۔ اکّ وار، اسنے اپنے دوستاں نوں اعلان کیتا کہ جیکر اوہ کوئی نام، لیکھ جاں وشا سجھاؤندے ہن، تاں اوہ اس 'تے آدھارت اکّ ناٹک لکھیگا۔ سٹہ دو درجن بیئر دیاں بوتلاں سی۔ اکّ دوست نے کیہا، "کبوتر!" اس 'تے آدھارت اکّ ناٹک لکھو۔

منٹو نے ٹائیپرائیٹر وچّ کاغذ لدیا اتے "کبوتر" ناٹک لکھیا۔ ایہہ ناٹک بہت مشہور ہویا۔ اکّ وار، جدوں اوہ اپنے دوستاں نال ناٹک بارے سٹہ لگا رہا سی، تاں کوئی کمرے وچّ داخل ہویا اتے پچھیا، "کی میں اندر آ سکدا ہاں؟"

اکّ ہور آدمی نے کیہا، "منٹو، مزہ تاں ایہہ ہے کہ جیکر تسیں اس سرلیکھ ہیٹھ اکّ ناٹک لکھو۔"

بیئر دیاں بوتلاں سٹے 'تے رکھیاں گئیاں سن۔ منٹو نے پچھیا، "کی میں اندر آ سکدا ہاں؟" اتے ناٹک لکھیا۔ اکّ وار، اکّ لیکھک نے ریڈیو 'تے اپنا پروگرام ردّ کر دتا۔ ہر پاسے ہنگامہ ہو گیا، سوچ رہا سی کہ پروگرام کویں پورا کیتا جاوے۔ منٹو نوں اکّ فیچر جاں ڈرامہ لکھن لئی کیہا گیا۔

اسنے غصے نال کیہا، "میں نہیں لکھ سکدا۔ مشین نوں وی سمیں دی لوڑ ہے۔"

اسنوں منا لیا گیا۔ اکّ دوست نے ٹائیپرائیٹر کھوہلیا، اسنوں کاغذ نال لدیا، اتے منٹو نوں کیہا، "دوست، کرپا کرکے لکھو! اسیں باہر بیٹھ کے اڈیک کرانگے۔"

منٹو کجھ دیر لئی ٹائیپرائیٹر دے سامہنے بیٹھا، کاغذ ولّ ویکھدا رہا۔ پھر اسنے سرلیکھ، "انتزار" دا فیصلہ کیتا۔ ایہہ ناٹک اس دے سبھ توں ودھیا ناٹکاں وچوں اکّ ہے۔ اس وچّ، اسنے تکنیکی اتے منووگیانک دوواں درشٹیکوناں نال پریوگ کیتا۔ اکّ نوجوان اپنی پریمکا نوں اکّ پتر لکھدا ہے، جس وچّ اوہ بیٹھا ہون دا دعوہ کردا ہے اتے اسدی اڈیک کر رہا ہے۔ ایہہ نوجوان دو منووگیانک مدعیاں نوں سنبودھت کردا ہے: اکّ ضمیر دا اتے دوجا اچیت دا۔ دوواں وچّ دبدھاجنک، ٹکراء والے سنواد ہن۔ اچیت نوجوان بدھی مان نوجوان نوں روکدا ہے، بحث کردا ہے اتے گل بات کردا ہے، اس دے من دیاں سبھ توں اندرونی ڈونگھائیاں نوں پرگٹ کردا ہے۔ اس طرحاں دی ناٹکی بھاونا اتے پاتر دی اپنی سپشٹتا منٹو دی ساہتک رچنا دے مکھ لچھن سن۔ اکّ وار، ریڈیو سٹیشن دے نردیشک، شری اڈوانی نے منٹو دے اکّ وچار 'تے اعتراز کیتا اتے تبدیلی دی منگ کیتی۔

اوہناں دناں وچّ، اے۔ایس۔ بخاری ڈائریکٹر جنرل سن۔ اڈوانی اکّ بہت پربھاوشالی اتے شکتی شالی نردیشک سن۔

منٹو نے بھیڑ بھرے اکٹھ وچّ کیہا، "اڈوانی صاحب اردو ناٹک لکھنا کویں سمجھدے ہن؟ اوہ اردو ناٹک پڑھنا وی نہیں جاندا۔ اتے پھر وی اوہ میرے ناٹکاں وچّ کمیاں لبھّ رہا ہے۔"

اڈوانی صاحب غصے وچّ آ گئے۔ اسنے منٹو ورودھ کاروائی دی منگ کیتی، اتے معاملہ بخاری صاحب تکّ پہنچیا۔

منٹو نے بخاری نوں کیہا، "میں جو کیہا اوہ سچ ہے۔ اڈوانی نام دا کوئی ویکتی اردو کویں جان سکدا ہے؟"

بخاری صاحب ہسّ پئے، اتے معاملہ چھڈّ دتا گیا۔ میں دلی توں لاہور چلا گیا۔

میں کجھ مہینیاں لئی وہلا رہا۔ 1942 وچّ، اکّ چھوٹا پنجابی ناول اتے ناٹک، "لوہا کٹّ" پرکاشت ہویا۔ اتے مینوں لاہور ریڈیو سٹیشن 'تے اکّ کلاکار وجوں نوکری 'تے رکھیا گیا۔ رجندر سنگھ بیدی نے اتھے کم کیتا۔

اکّ روحانی آواز والی آپا شمیم (موہنی داس) سی۔ امتیاز علی تاج اتے رفیع احمد پیر ڈرامہ بناؤن آؤندے سن۔ ملکہ پکھراج سٹوڈیوٗ وچّ بیٹھ کے پانی پیندی اتے گاؤندی۔ ایہہ اکّ بہت ہی رچناتمک ماحول سی۔ منٹو دا ذکر اکثر اوہناں اکتاں وچّ ہندا سی۔ لاہور دے اردو میگزین، ادب-اے-لطیف دے سمپادک اتے مالک، چودھری نظیر احمد سن۔ نظیر احمد پنجاب دے اکّ پنڈ دا کسان سی۔ اسدا نام نظیر اے سی۔ اوہ چوتھی جماعت پاس کر چکا سی، درمیانے قدّ دا سی، مضبوط سریر والا سی، چمکدے دند سن، اتے عام پنجابی بولدا سی۔ اپنے چاچا برکت علی نال مل کے، اسنے مکتبا اردو دی ستھاپنا کیتی، جو سارے بھارت وچّ سبھ توں وڈا اتے سبھ توں مشہور پرکاشن گھر بن گیا۔ اوہ نظیر اے۔ اوہ نظیر احمد بن گیا، اتے پھر چودھری نظیر احمد۔ چودھری نظیر خود ہر کہانی پڑھدا اتے ملانکن کردا سی۔ منٹو اکلوتا لیکھک سی جسدی کہانی دا اوہ اکثر انتظار کردا سی، اپنے پیپر وچّ دیری کردا سی۔ اوہ منٹو نوں چٹھیاں لکھدا سی اتے ٹیلیگرام بھیجدا سی، اتے جدوں منٹو دی کہانی بمبئی توں آؤندی سی، تاں اوہ خوشی نال ہسدا سی اتے کہندا سی، "ہن، میرا پیپر پورا ہو گیا ہے۔"

جدوں منٹو دی کہانی "بو" پرکاشت ہوئی اتے اس 'تے اشلیلتا دا مقدمہ چلایا گیا، تاں اسنوں مقدمہ چلاؤن لئی لاہور آؤنا پیا۔ بہت سارے لیکھک منٹو دے حق وچّ گواہی دین لئی ضلع عدالت گئے۔ اتے ایہہ اتھے سی جتھے میں اسنوں پہلی وار دیکھیا۔ پتلا، لمبا، سوٹی ورگا موڑ والا۔ اکّ چوڑا میؤسدا نکّ کشمیری، تکھا سی، اتے اکھاں اتے عینک سی۔ اسنے چٹی قمیض، شیروانی، اکّ ٹیسل والی شال اتے بروکیڈ جتے پائے ہوئے سن۔ اسدا سر اچا چکیا ہویا سی۔ اسنے ساڈے ولّ بے پرواہی نال دیکھیا۔ اوہ عصمت چگتائی دے کول کھڑا سی۔ اسیں پوری عدالت وچّ سی۔ پروفیسر کنھیا لال کپور نے ساڈی ساریاں

دی جان-پچھان کروائی۔ پر منٹو نے "دھنواد" شبد نہیں بولیا، اتے نہ ہی اسنے کوئی خوشی پرگٹ کیتی۔ اسے ویلے، چودھری نظیر جلدی نال آیا۔ "آؤ، فون ہو گیا ہے۔"

جویں ہی لیکھکاں دا ایہہ سموہ ججّ دے کمرے وچّ داخل ہویا، اوہناں ساریاں نے "بو" دے کلاتمک گناں دی پرشنسا کیتی اتے اعلان کیتا، "اس وچّ کجھ وی اعتراز یوگ نہیں ہے۔" اتے ایہہ اکّ ساہتک شاہکار ہے۔"

سبھ توں ستکارت پنجابی لیکھکاں وچوں سردار گربخش سنگھ پریتلڑی سن، جیہناں نے خود پریم کہانیاں لکھیاں اتے سماجک ودروہ دا جھنڈا چکیا۔ جدوں اوہناں نوں منٹو دی کہانی دے حق وچّ گواہی دین لئی کیہا گیا، تاں اوہناں نے انکار کر دتا، "ایہہ کہانی اشلیل ہے۔"

جدوں عصمت اتے منٹو نوں اس بارے پتہ لگا، تاں اوہ حیران رہِ گئے۔

منٹو نے کیہا، "ایہہ حیرانی جنک ہے کہ پنجابی وچّ اس طرحاں دے لیکھک ہن۔ اس بھاشا دے ساہت نوں صرف پرماتما ہی نینترت کردا ہے!"

گواہی ختم ہو گئی۔ ججّ نے اگلی سنوائی لئی اکّ تاریخ نردھارت کیتی۔

منٹو ضلع عدالت دے ماحول توں بور ہو گیا سی۔ ہر پاسے ٹٹے بینچ، لوہے دیاں کرسیاں، دھوڑ اتے گندگی، وکیلاں اتے کلرکاں دی قانونی گل بات، اکّ عجیب قسم دی گھبراہٹ اتے چنتا۔ سارے لیکھک اتے دوشی نظر آ رہے سن۔

منٹو نے کیہا، "نظیر! میں گھر جا رہا ہاں۔ گھوڑے والی گڈی لے آؤ۔"

کی کوئی ہور جانا چاہندا ہے؟ "بسّ اکّ؟""

میں نیڑے ہی کھڑا سی۔ میں ترنت اگے ودھیا اتے اگلی سیٹ 'تے بیٹھ گیا۔ اسیں رستے وچّ تھوڑی جہی گل بات کیتی۔

اسنے کیہا، "ایہہ لوک مینوں بناں کسے کارن ہیرو بنا رہے ہن۔ مینوں جیل توں ڈر لگدا ہے۔ ہر وار بمبئی توں اتھے آؤنا بہت مشکل ہے۔ ایہہ بہت مہنگا ہے۔ ایہہ جرمانہ کافی

ہے۔ میں اکّ فلم لئی سکرینپلے تیار کر رہا سی جدوں چودھری توں اکّ ٹیلیگرام آیا،
''تسیں ہن کی کر رہے ہو؟''
میں اسنوں اپنے بارے تھوڑا دسیا۔ اسدا میرے 'تے بہت پربھاو سی۔ جدوں بلو ڈوم آیا، تاں میں اتر گیا۔
اسنے کیہا، ''میں سدھا گھر جاوانگا۔ صفیہ وی اتھے ہے۔'' مینوں چودھری لئی کہانی پوری کرنی پویگی۔'
پھر اسنے اچانک کیہا، ''شام نوں میرے گھر آؤ۔ میں ادوں تکّ کہانی پوری کر لوانگا۔''
اوہ مینوں چھڈّ کے چلا گیا۔ اس دے جان توں بعد، میں ساری ستھتی دا جائزہ لیا۔ اسدی آواز نرم اتے نگھی سی، جو اسدی شخصیت دی پوری تیبرتا نوں درساؤندی سی۔ ایہہ کسے سیاستدان جاں درویش ورگی نہیں سی۔ اس دی بجائے، ایہہ بے صبری اتے ڈر نال بھریا ہویا سی۔ اسنے میرے نال پنجابی وچّ گلّ کیتی۔ اس شام، میں منٹو نوں ملن گیا۔ اوہ فروزپور روڈ 'تے اکّ رشتے دار دے گھر ٹھہریا ہویا سی۔ نوکر نے مینوں ڈرائنگ روم وچّ بیٹھن لئی کیہا، کیونکہ منٹو اکّ کہانی لکھن وچّ رجھیا ہویا سی۔ ایہہ اوہی کہانی سی جو 'ادب-اے-لطیف' وچّ 'راجبھئیا' نام ہیٹھ پرکاشت ہوئی سی۔ پھر، 'میرا نام رادھا ہے' سرلیکھ ہیٹھ اس وچّ، اسنے پرتھویراج کپور دی سختی دا مذاق اڈایا سی۔ دس منٹ بعد، منٹو نال والے کمرے وچوں باہر آیا۔
اسنے جلدی نال پچھیا، ''کی تہانوں چاہ چاہیدی ہے؟''
پھر اسنے آواز ماری، ''صفیہ، تسیں کی کر رہے ہو؟ اتھے آؤ!''
اسدی پتنی اندر آئی۔ منٹو نے اپنا جان-پچھان کروایا۔ اسے دوران، ہور لیکھک آ گئے۔ چودھری نظیر وی آ گئے۔ کسے دے گھر اکّ اکٹھ سی۔ اوہ منٹو نوں لین آیا سی۔
منٹو نے مینوں کیہا، ''ٹھیک ہے! کلھ ملدے ہاں۔ میں مکتبا اردو وچّ ہووانگا۔''
منٹو کول قلم نہیں سی، سگوں اکّ تیز چاقو سی۔ اس نال، اسنے سماج دیاں ناڑیاں وچوں گندہ خون کڈھیا۔ اوہ ڈاکٹر نہیں سی، سگوں اکّ سرجن سی۔ اسدی تیز نگاہ سماج نوں

دیکھن لئی دوہری لینس وجوں کم کردی سی۔ اس دے بیان منموہک سن۔ ہر کوئی جاندا سی کہ اوہ کسے ہور نالوں بہتر لکھدا ہے۔

ہر کوئی اسدی پرتبھا نوں سویکار کردا ہے۔ میں منٹو نوں دوبارہ ملیا۔ اوہ مکتبا اردو وچّ بیٹھا اپنی کتاب دے اشتہار ولّ دیکھ رہا سی۔ اس وچّ لکھیا سی، "منٹو اس یگ دا سبھ توں مہان کہانی کار ہے۔ اسدیاں کہانیاں، چیکھوو دے برابر، بھاوناواں نوں بھڑکاؤندیاں ہن اتے جادو کردیاں ہن، کلا دیاں اچائیاں 'تے پہنچدیاں ہن۔"

منٹو نے کیہا، "ہے، چودھری! تسیں کہڑی بکواس لکھی ہے؟"

اسنے ساری پرشنسا کٹّ دتی اتے اشتہار خود لکھیا۔

اس وچّ لکھیا سی، "منٹو بکواس لکھدا ہے۔ لوک اسنوں اشلیل کہندے ہن، پر اکّ وار جدوں تسیں اسنوں پڑھنا شروع کر دیندے ہو، تاں تسیں اسنوں ادوں تکّ نیواں نہیں کر سکدے جدوں تکّ تسیں اکّ کہانی ختم نہیں کر لیندے۔"

اشتہار وچّ "بکواس" اتے "اشلیل" شبداں دی ورتوں موٹے اکھراں وچّ کیتی گئی سی۔ اسنے اوہی گلاں لکھیاں جو اس دے ورودھی کہنا چاہندے سن، لوکاں نوں حیران کرن لئی۔ اوہ مٹھے بولاں، مٹھے لیکھاں اتے مٹھے، رسمی وچاراں توں چڑچڑا سی۔ اکّ وار، کسے نے اسدی اکّ پرمکھ ہستی نال ملاقات دا پربندھ کیتا۔

اس آدمی نے کیہا، "منٹو صاحب! میں تہانوں مل کے بہت خوش ہاں۔"

منٹو نے جواب دتا، "میں تہانوں مل کے بالکل وی خوش نہیں ہاں۔"

ایہہ سر، ایہہ کوڑا سچ، ایہہ حیران کرن والا منتر، اس دے سبھاء دا حصہ سی۔

چودھری نظیر نے مینوں دسیا، "منٹو کیلاش ہوٹل وچّ بیٹھا ہے۔ اوہ کہہ رہا ہے، 'مینوں اتھے جانا چاہیدا ہے۔'"

کیلاش ہوٹل انارکلی وچّ سی۔ تنّ منٹ دی پیدل دوری 'تے۔ میں ہوٹل دیاں پوڑیاں چڑھ کے پہلی منزل 'تے پہنچ گیا۔ منٹو تنّ ہور لیکھکاں نال بیٹھا پی رہا سی۔

جویں ہی اسنے مینوں دیکھیا، اسنے کیہا، "بسّ! چلو ہن چلیئے۔ کی تسیں پیوگے؟"

میں کیہا، "نہیں!"

اکّ لیکھک نے کیہا، "منٹو صاحب! تہاڈیاں کہانیاں شاندار ہن۔ 'ہٹک' اتے 'کالی شلوار' ماسٹرپیس ہن۔ کوئی اجیہی مہان کہانی...!"

منٹو نے کیہا، "بکواس کرنا بند کرو! تسیں شراب پینا چاہندے سی، اس لئی تسیں پیتی۔ ہن گواچ جاؤ۔"

میں ڈر گیا۔ اوہ اٹھ کے چلے گئے۔

منٹو نے کیہا، "میں تہاڈا انتظار کر رہا سی جدوں ایہہ تنے بدمعاش اپنی میز توں اٹھے اتے اتھے آ کے بیٹھ گئے۔ اوہ دو-دو ڈرنکس پین توں بعد شرابی ہون لگّ پئے۔ اوہ میری پرشنسا کرن توں بعد تیجا ڈرنک پینا چاہندے سن۔

چلو، چلیئے؟"

میں نال چلیا۔ رستے وچّ، اسنے پچھیا، "اسیں کتھے جا رہے ہاں؟"

عبدل باری نوں۔""

مینوں یاد نہیں کہ اسیں عبدل باری دے گھر جا رہے سی جاں نہیں۔" کی اوہ اتھے گیا سی، جاں سانوں اوہ کتے ہور ملیا سی؟ میں عبدل باری نوں کئی ساہتک اتے راجنیتک اکتاں وچّ دیکھیا سی۔ اوہ اکّ کالی چمڑی والا پترکار سی، اتے اوہ دنیا بھر دے تتھاں دا حوالہ دیندے ہوئے بھاشن دندا سی۔ اس دے سکے بھاشن سن کے، مینوں کدے اسنوں ملن دی اچھا نہیں ہوئی۔ پر منٹو اسنوں لبھدا رہا۔ اسنے مینوں کیہا، "عبدل باری اسدا ساہتک گورو سی۔"

اسیں تنوں اکّ اچّ-پدھری پشاوری گڈی وچّ بیٹھے سی۔ میں اتے عبدل باری کوچمین دے نال اگلی سیٹ 'تے بیٹھے سی، اتے منٹو، ہمیشہ وانگ، بروکیڈ جتے پہنے ہوئے سن، اس دے پیر پچھلی سیٹ 'تے پھیلے ہوئے سن۔

گڈی مال روڈ توں ہیٹھاں ولّ گھمن لگی۔ مکھ ڈاک گھر لنگھدیاں، ایہہ رک گئی، اتے باری اتر گیا۔

منٹو نے اپنا بٹوآ کڈھیا اتے اسنوں اکّ ہرا نوٹ دتا۔ باری بھولاناتھ دی دوکان 'تے گیا۔
اسیں دوویں گڈی وچّ ہی رہے۔ دس منٹ بیت گئے۔
منٹو نے بے صبری نال کیہا، "ایہہ اگیانی بندہ میرا سماں برباد کر رہا ہے۔ اینی دیر! کی اوہ ہیرے خرید رہا ہے؟ بکواس!"
بس ادوں ہی، باری پرگٹ ہویا۔ اوہ بھاری، تیز قدماں نال تریا اتے گڈی وچّ چڑھ گیا۔
اسنے اپنے ہتھ وچّ جونی واکر دی اکّ لمبی بوتل پھڑی۔
منٹو نے پچھیا، "ٹھیک ہے۔"
باری نے کیہا، "ہاں!"
گڈی پھر دوڑن لگی۔ اسیں عجائب گھر اتے سرکاری کالج کولوں لنگھ رہے سی، راوی روڈ ولّ جا رہے سی۔ کی ایہہ لوک کشتی چلا رہے سن؟ شام پے گئی سی۔ لائیٹاں جگ رہیاں سن۔ اوہ کتھے جا رہے سن؟ مینوں کوئی پتہ نہیں سی کہ اوہناں دی منزل "ہیرامنڈی" ہے، جتھے ویشواگھر سن۔ گڈی شاہی مسجد دے نیڑے بازار وچّ رک گئی۔
باری نے ڈرائیور نوں پیسے دتے۔ اتے اسیں تنوں سندرتا دے بازار وچّ داخل ہو گئے۔
میں پہلاں کدے اتھے نہیں سی گیا۔ ایہہ کسے سماجک پابندیاں کارن نہیں سی۔ میں پہلاں ہی ویسواواں اتے دلالاں دے وپارک ماحول توں ڈردی سی۔ بچپن توں ہی، میرے من وچّ ایہہ تصویر سی: ایہہ لوک جھگڑالو اتے پیسے دے شوقین ہن۔ اوہ چاقو ورتدے ہن۔ اس ڈر دے پچھے اکّ ادکھّ، انجان دنیاں وچّ پہلا قدم رکھن دا رومانچ اتے کمبنی وی لکی ہوئی سی۔ پر منٹو اس سمیں میرے نال سی۔
اس لئی مینوں ڈر نہیں سی۔ ایہہ اس طرحاں سی جویں میں مگرمچھ دی پٹھّ 'تے دریا وچّ گھم رہا ہوواں۔ بازار بہت ہی رونق بھریا اتے ہل چل والا سی۔ سکیور کباب، سپاری دے پتیاں، پھلاں دے ہاراں اتے درشکاں دی بھیڑ دی بھیڑ۔ اس بھیڑ-بھڑکے وچّ عجیب جہیاں ہلچلاں، چپ چاپ اشارے اتے گھوردیاں نظراں سن۔

سودےبازی چپ چاپ چل رہی سی۔ میں باری نوں اکّ پاسے کھڑا دیکھیا، اکّ پٹھان نال ہولی-ہولی گلاں کر رہا سی۔ میں پٹھان دیاں مہندی نال رنگیاں مچھاں دیکھ سکدا سی۔

پھر

اوہ دوویں ساڈے کول آئے۔ باری نے سانوں ویسوا دی قیمت 'تے گل بات کرن لئی کیہا۔

منٹو نے غصے نال کیہا، "ایہہ معاملہ تسیں آپ ہی سلجھا لؤ، مورکھ، چلے جاؤ!"

منٹو نوں اس طرحاں دی سودےبازی پسند نہیں سی۔ اسے ویلے باری اتے پٹھان آ گئے۔

پٹھان نے کیہا، "آؤ! اس ویسواگھر وچّ کجھ بہت ودھیا چیزاں ہن۔"

اسیں چارے پوڑیاں چڑھے۔ بالکونی وچوں لنگھدے ہوئے، اسیں کمرے وچّ داخل ہوئے۔

اکّ پٹھان ویسوا اتھے بیٹھی سی۔ اوہ پینتی دے قریب ہوویگی، موٹیاں اکھاں والی۔ اس دے والاں وچّ تیل سی،

اتے اوہناں وچّ چمیلی دیاں کلیاں، سستے ریشم دے نیلے دھبیاں والی قمیض اتے ساٹن سلوار۔

اتے اس دے مونہہ وچّ سپاری دا پتہ۔

آؤ! بیٹھو۔""

پٹھان اوہناں دے نال بیٹھ گیا۔ اسدا مچھاں والا چہرہ، سدا دین والا، نرم اتے بہت سہنشیل جاپدا سی۔ اوہ حکماں دا پورا پالن کرن والا سی۔ اوہ اس ویشواگھر وچّ ویسواواں دا مکھ دلال سی۔ منٹو نے ویسوا دے ہلدے سریر 'تے اکّ نظر ماری۔ اکّ نوکر آیا اتے تنّ گلاس رکھے۔

منٹو نے کیہا، "سوڈا آرڈر کرو۔ اتے رات دے کھانے لئی ٹکے اتے کباب! تسیں کی کھانا پسند کروگے؟"

میں اوہناں دناں وچّ ماس نہیں کھاہدا۔ میں اکّ وار ماس ازمایا، اتے جدوں میں اسنوں چبایا، تاں ایہہ ربڑ ورگا محسوس ہویا۔

میں کیہا، "میں اکّ آملیٹ کھاوانگا۔"

منٹو نے اپنی جیب وچوں دس روپئے دے کرسپ نوٹ کڈھے اتے پٹھان نوں دے دتے۔ دس منٹ بعد، اوہ اتے اسدا نوکر ماس، کباب اتے آملیٹ دیاں پلیٹاں، سوڈا اتے برف دیاں بوتلاں دے نال واپس آئے۔ اکّ پلیٹ وچّ نمبو اتے پیاز۔ جدوں اسنے باقی پیسے واپس کیتے،

منٹو نے کیہا، "ایہہ رکھو۔"

باری نے بوتل کھولھی، تنّ گلاساں وچّ شراب ڈولھ دتی، اتے سوڈا اتے برف پا دتی۔

میں کیہا، "میں نہیں پیندا۔"

باری دا کالا چہرہ پہلی وار مسکراہٹ وچّ پھٹّ پیا۔

بھرا! شراب جوانی دی چیز ہے۔ پیو...پیو۔""

منٹو نے کیہا، "میں ایہہ نہیں پیندا۔"

پھر اسنے ویشوا دے پٹّ 'تے تھپڑ ماریا اتے کیہا، "توں پیو، میرے پیار!"

ویشوا نے منٹو ولّ تکھیاں اکھاں نال دیکھیا اتے اکّ چوڑی مسکراہٹ دکھائی۔ پھر اسنے اپنا گلاس چکیا اتے پین لگی۔ منٹو اتے باری نے ترنت اپنے گلاس خالی کر دتے۔ پھر اوہناں نے ڈبل ڈرنک تیار کیتے۔

اکّ گھٹّ لین توں بعد، منٹو نے کیہا، "ہن مینوں سامان دکھاؤ۔"

ویشوا نے پٹھان نوں اشارہ کیتا۔ تھوڑی دیر بعد، پٹھان اکّ ودھیا کپڑے پائی ویسوا نوں اندر لے آیا۔ اوہ سامہنے بیٹھ گئی۔ منٹو نے اس ولّ دھیان نال دیکھیا۔ میں وی اسنوں دلچسپی نال دیکھ رہا سی۔ اوہ پتلی سی، اس دے چہرے 'تے گلال لگا ہویا سی۔ اسدیاں اکھاں وچّ بہت سارا کوہل، جامنی رنگ دی جارجیٹ ساڑی، اسنے مسکراہٹ نال پچھیا، "تسیں کتھوں دے ہو؟"

تہاڈی ماں دے پنڈ توں!" منٹو نے کیہا۔ "تسیں کتھوں دے ہو؟""

منٹو دے دو-تنّ سوالاں توں بعد، ویسوا نوں کڈھ دتا گیا۔ پٹھان دے اشارے نال، اوہ چلی گئی۔

پھر اوہ اکّ ہور لے آیا، پھر تیجا۔ منٹو نوں تنوں پسند نہیں آئے۔ پھر چوتھی ویسوا آئی۔ تکھے گن، اس دے چہرے 'تے اکّ سیکسی مسکراہٹ، اتے گوڑھے عینک۔ اوہ اپنے گوڈیاں نوں جھکا کے بیٹھی سی،

جویں پرارتھنا کر رہی ہووے۔ منٹو نوں اسدا سارا انداز پسند آیا۔ اسنے کجھ سوال پچھے، جیہناں دا ویسوا نے چپ چاپ جواب دتا۔ منٹو دی دلچسپی ودھ گئی، پر اکّ ہور جنونّ وی کم وچّ سی۔

اسنے پچھیا، "تسیں رات نوں اوہ کالے عینک کیوں پہندے ہو، میرے پیارے؟"

اسنے کیہا، "مینوں ڈر ہے کہ تیری سندرتا مینوں انھا کر دیویگی۔"

اسدیاں اکھاں وچّ ویکھدے ہوئے، منٹو نے کیہا، "تیرے نال بسترے وچّ ہونا بہت مزےدار٪ ہووےگا، میرے پیارے۔ پر پہلاں، مینوں دیکھن دیو کہ توں کون ہیں۔"

اس دے نال، اسنے اچانک اس دے کالے عینکاں اتار دتے۔ ویسوا نے جھپکی ماری۔ اسدی اکّ اکھ جھپک رہی سی۔

منٹو نے کیہا، "جے توں اپنی عینک توں بناں آؤندی، تاں میں تینوں پیار کردا۔ مینوں تیری جھپکی والی اکھ نال پیار ہو جاندا۔ پر میں چوری برداشت نہیں کر سکدا۔"

اس ویسوا نوں وی موڑ دتا گیا۔ رات دے 11 وجّ چکے سن۔ میٹ، کباب اتے آملیٹ تنّ وار پروسے جا چکے سن۔ منٹو پہلاں ہی پنج پیگّ پی چکا سی۔ اسدیاں پتلیاں پھیل گئیاں سن۔ پر اس دے شبداں وچّ اوہی چمک اتے اتشاہ سی۔ جویں ہی اوہ چھیواں پیگّ پاؤن ہی والا سی، ویسوا نے اسدا ہتھ پھڑ لیا، "میں تینوں سہوں چکدی ہاں، ہور نہ پی۔"

میں منٹو نوں کیہا، "ہور نہ پی۔ اوہ صحیح ہے۔ اسنوں ہمدردی ہے۔"

اسنے کیہا، "ہمدردی! لاہنت! اوہ چار پیگّ بچاؤنا چاہندی ہے۔ اپنے دلال لئی۔ جے اوہ صاف۔صاف کہندی ہے، تاں میں اس لئی اکّ بوتل منگوا سکدی ہاں۔" پر ایہہ گھٹیا عورت ہمدرد ہون دا دکھاوا کردی ہے۔

اسنے اپنا ڈرنک بھریا اتے اکّ نویں گھٹّ دا آنند لین لگا۔

ویسوا نے منٹو دا ہتھ پھر پھڑ لیا، "ربّ جاندا ہے! توں بہت ودھیا لگّ رہی ہیں۔"
منٹو نے اسدا پٹّ تھپڑ ماریا، "میری پیاری! توں دنیاں دیاں ساریاں عورتاں نالوں زیادہ سندر ہیں۔" توں کلیوپیٹرا ہیں، توں ہیلن ہیں۔"
منٹو نے پٹھان نوں دتے نوٹاں دی گنتی نہیں رکھی۔ ہر وار، پٹھان باقی پیسے اپنے کول رکھ لیندا سی۔ منٹو بے رحمی نال کرسپ نوٹ سٹّ رہا سی۔ میں منٹو دے اندر "بابو گوپیناتھ" نوں دیکھیا۔ اسدی کہانی دا پاتر، جو سبھ کجھ جانن دے باو جود اکّ ویشواگھر جاندا ہے اتے پیسے برباد کردا ہے۔ اسنوں ویسواواں اتے دلالاں، جاں دھارمک ستھاناں اتے مزارعاں وچّ سنتاں اتے فقیراں دی دنیا پسند ہے، پر "بابو گوپیناتھ" بے فکر ہے۔
منٹو اسدا پرتیبمب سی۔ جاں میں ایہہ کہہ لواں کہ بابو گوپیناتھ وچّ رہن والی منکھتا منٹو دی آتما سی۔ منٹو دی آتما وچّ اکّ عجیب اکلتا سی۔ ویسواواں دی دنیا وچّ رہندیاں، اوہ ٹٹیا ہویا محسوس کردا سی۔ پر اسنے ایہناں ویسواواں وچّ چھپی ہوئی منکھتا اتے ویسوا دے دل وچّ عورت نوں دیکھیا۔ اسنے عورت وچّ ویسوا اتے ویسوا وچّ عورت نوں دیکھیا۔ اوہ ماس بازار وچّ آتماواں دا وپاری سی۔ اگلے دن، گیاراں وجے، منٹو ریڈیو سٹیشن 'تے پہنچیا۔ اوہناں وچّ دناں وچّ، جگل کشور مہرا سٹیشن ڈائریکٹر سی۔ اکّ وڈا آدمی، جس نال سارا پرشاسن کمبدا سی۔ اکّ حلقہ جیہا سریر، اس دے چہرے 'تے ہلکے چیچک دے نشان، بگھیاڑ ورگیاں اکھاں، اتے اکّ اداکار وانگ سچجی آواز۔ ٹویڈ کوٹ پہنے ہوئے، اس دے مونہہ وچّ سگار۔ اکّ السیشیئن کتے نال، اوہ اسنوں ریڈیو سٹیشن لے جاندا سی۔
میں اپنے کمرے وچّ بیٹھا کم کر رہا سی۔ چپڑاسی آیا اتے کیہا، "منٹو صاحب بلا رہے ہن۔"
میرے کول منٹو دا بٹوآ نوٹاں نال بھریا ہویا سی، جسنوں اسنے پہلی رات مینوں سنبھالن دتا سی۔ جویں ہی میں باہر نکلیا، منٹو نے اچی آواز وچّ کیہا، "جگل، میں جا رہا ہاں۔"
بسّ ادوں ہی مہرا صاحب باہر آئے اتے منٹو نوں کیہا، "رکو، دوست! آؤ اکٹھے چلیئے۔"

منٹو نے بے پرواہی نال کیہا، "توں دوڑ جا۔ مینوں دوڑ وچّ کوئی دلچسپی نہیں ہے۔ بورنگ! میں جا رہا ہاں۔"

میں منٹو دا بٹوآ واپس کر دتا۔ اسنے پیسے نہیں گنے۔ اسنے صرف بمبئی دیاں ٹکٹاں دیکھیاں۔

اسنے مینوں کیہا، "میں اج شام نوں واپس جا رہا ہاں۔"

شام نوں، میں ریلوے سٹیشن پہنچیا۔ پھرنٹیئر میل 'تے اس دے کول دو ریزرو سیٹاں سن۔ صفیہ اس دے نال سی۔ اسنے سوٹکیس اتے لاہور توں خریدیاں چیزاں دا بنڈل سیٹاں دے ہیٹھاں رکھ دتا۔

اسیں دوویں پلیٹ فارم 'تے کھڑے ہو گئے۔

منٹو نے کیہا، "چودھری اجے نہیں آیا۔" سگنل بند ہو گیا، اتے مینوں نہیں پتہ کہ اوہ کتھے ہے۔"

تھوڑی دیر بعد، اوہ پھر بولیا، "اس گدھے نوں سمیں دا کوئی پتہ نہیں ہے۔ اوہ پنڈ چھڈّ کے سدھا لاہور چلا گیا۔ اوہ اکّ کسان دا کسان ہے۔ اوہ اجے نہیں آیا۔ میں اپنے سارے کپڑے دھون لئی دے کے اکّ وڈی غلطی کیتی ہے۔ چھ سلواراں، چھ قمیضاں، اکّ چکن۔ اوہ مورکھ اجے نہیں آیا۔"

گارڈ نے سیٹی ماری۔

منٹو بڑبڑایا، "اس گدھے دا کوئی پتہ نہیں ہے۔"

اسے دوران، چودھری نظیر کپڑیاں دا بنڈل لے کے آیا، ہپھ رہا سی۔

میں بہت مشکل نال پہنچیا۔ میں نیڑے کھڑا ہو گیا اتے اپنے کپڑے پریس کیتے۔""

منٹو نے غصے نال دیکھیا۔

ٹرین جان والی ہے، اتے تسیں ہنے آئے ہو!""

چودھری نے جلدی نال کپڑے ریلگڈی وچّ پا دتے۔ اوہ اتر گیا، اتے ریلگڈی چلن لگی۔ جدوں ریلگڈی پلیٹ فارم توں چلی، تاں اسنے اپنے متھے توں پسینہ پونجھیا اتے کیہا، "اوہی راج کردا ہے۔" جویں میں اس دے پتا دا نوکر ہوواں۔"

اسیں دوویں ہولی-ہولی ترن لگے۔

اسنے کیہا، "اوہ سوچدا ہے کہ اوہ اکّ کلین آدمی ہے۔ اوہ میرے توں کپڑے لیندا ہے اتے مینوں دھکےشاہی کردا ہے۔

جدوں اوہ اتھے آیا، تاں میں اسنوں اکّ ناول لکھن لئی دو ہزار روپئے پہلاں ہی دے دتے۔ اسنے میرے سامہنے اکّ ہزار روپئے برباد کر دتے۔ اوہ ہر جگہ بلاں دا بھگتان کرن لئی اتھے ہے۔ آخرکار، پیسہ ساڈے توں آؤندا ہے۔"

اوہ بڑبڑاؤندا رہا۔ جدوں اسدا غصہ ٹھنڈھا ہویا، تاں اسنے کیہا، "بلونت! میں اس آدمی دے غصے نوں برداشت کردا ہاں کیونکہ اوہ منٹو ہے! مینوں کسے ہور دی کیوں پرواہ ہے؟ اچّ-درجے دے ججّ، پروفیسر اتے نردیشک میرے کول آؤندے ہن کہ میں اپنیاں کتاباں پرکاشت کراں۔ میں پرکاشت نہیں کردا۔ میں صرف اوہی پرکاشت کردا ہاں جو میں نجی طور 'تے، اوہناں دی جانچ کرن توں بعد، پرکاشن دے یوگ سمجھدا ہاں۔ پر منٹو کہانیاں دا ربّ ہے۔" شاید کسے دن میں منٹو دے کپڑیاں دا بنڈل چکن اتے اسنوں ریلگڈی وچّ چڑھن وچّ مدد کرن لئی جانیا جاوانگا۔ اوہ اکّ وکھری قسم دا لیکھک ہے۔"

اس توں بعد، چودھری مکتبا اردو لئی روانہ ہو گیا۔ اکّ دن، منٹو اچانک لاہور آ گیا۔ اوہ مکتبا اردو وچّ پیراں نال لتاں بنھ کے بیٹھا سی۔ اس دن، اسنے اکّ ریشم دا کڑتا، اکّ تنگ فٹنگ والی سلوار اتے میچنگ جتے پائے ہوئے سن۔ فکر تونسوی اکثر مکتبا اردو دے پچھے اکّ کمرے وچّ بیٹھ کے کتاباں دی پروف ریڈنگ کردا سی۔ اسنے کیہا، "منٹو صاحب! تسیں اس وار اپنے آؤن دی مینوں سوچنا نہیں دتی!"

منٹو نے اپنی اڈی تھپتھپاؤندے ہوئے کیہا، "جدوں نرگس بمبئی دے سٹوڈیو وچّ آئی سی، تاں اسنے چٹی ساڑی اتے میچنگ جتے پائے ہوئے سن۔ کرسی 'تے بیٹھی اوہ اپنی اڈی

نوں اس طرحاں تھپتھپاؤندی سی۔ اسنوں کویں پتہ لگّ سکدا سی کہ تسیں ساڑی نال میچنگ جتے نہیں پہندے؟ میں بہت پریشان سی۔" میں
اتھے آیا اتے اکّ کڑتا اتے سلوار سلائی اتے جتے خریدے۔ ہن میں جا کے اسنوں دسانگا، "دیکھو!
اس طرحاں پیراں دے انگوٹھے والی جتی پہنی جاندی ہے۔"
اس دے سبھاء وچّ وی اس طرحاں دی شاہی شان سی۔ منٹو نے اوہناں تھاواں دے ماحول وچّ ڈبیاں کہانیاں لکھیاں جتھے اوہ رہندا سی۔ میں اتھے رہندیاں بمبئی دے ناگپاڑا پولیس سٹیشن، پرشیا روڈ، ویسواواں دی کلونی اتے لاہور دے فلم سٹوڈیوؤ توں جانوُ ہو گیا۔ "کالی شلوار" دی ویسوا سلطانہ، دلی دے اجمیری گیٹ دے باہر جیبی روڈ 'تے اکّ ویسواگھر وچّ رہندی سی۔ اس دے سامہنے انگنت ریلوے پٹڑیاں نال کتاربدھّ اکّ ریلوے وہڑھا سی۔ اج وی، ویسواگھراں دیاں قطاراں ہن۔ اتے منٹو دا درش اتے ویسوا دے دل دی ستھتی دا ورنن اوہی رہندا ہے۔ اوہ لکھدا ہے، "جدوں ایہہ لوہے دیاں پٹڑیاں دھپّ وچّ چمکدیاں سن، تاں سلطانہ اپنے ہتھاں ولّ دیکھدی سی، جیہناں 'تے نیلیاں ناڑیاں ایہناں پٹڑیاں وانگ ہی باہر کھڑھیاں ہندیاں سن۔ اسے لئی انجن اتے ریلگڈیاں لگاتار لمبے، کھلھے میدان وچّ گھم رہیاں سن، کدے اتھے، کدے اتھے۔ ایہناں انجناں اتے ریلگڈیاں دی دھڑکن اتے پھوک لگاتار گونجدی رہندی سی۔" کئی وار، جدوں اوہ اکّ ریلگڈی نوں انجن دوارا اکّ پاسے دھکیا جاندا، پٹڑیاں 'تے اکلاّ چلدا دیکھدی سی، تاں اوہ اپنے بارے سوچدی سی۔ اوہ سوچدی سی کہ کسے نے اسنوں زندگی دیاں پٹڑیاں 'تے دھکّ دتا ہے اتے اتھے چھڈّ دتا ہے۔ اتے ایہہ اپنے آپ چل رہا سی۔ کون جاندا ہے کتھے؟ پھر اکّ دن آویگا جدوں اس دھکے دی طاقت ہولی-ہولی گھٹّ جاوے گی۔ اتے ایہہ کتے رک جاوے گی۔ کتے اسنے کدے نہیں دیکھیا سی۔ کئی وار اس دے من وچّ ایہہ وچار آؤندا سی: اس دے سامہنے پھیلیا ہویا ریلوے پٹڑیاں دا ایہہ جال، وکھ-وکھ تھاواں توں بھاف اتے دھوآں

اٹھ رہا سی، اکّ وڈا پہیہ سی۔ بہت ساریاں ریلگڈیاں سن، جیہناں نوں کجھ بھاری انجناں دوارا اگے-پچھے دھکیا جاندا سی۔
کئی وار، سلطانہ نوں اوہناں امیر آدمیاں وانگ محسوس ہندا سی جو کدے-کدائیں انبالہ وچّ اس دے ویشواگھر جاندے سن۔
منٹو دیاں اپروکت سطراں اردو ساہت وچّ کلاسک بن گئیاں ہن۔ ایہہ کتھن زندگی دے سنکیتاں، اداسی اتے واتاورن دیاں گھٹناواں نوں مانسک تبدیلیاں نال جوڑدا ہے۔ دیش دی ونڈ توں بعد، منٹو لاہور چلا گیا اتے پاکستان اتے سنگھرشاں بارے لکھیا۔ اوہ کدے وی کوڑی سچائی نوں نگلن توں جھجکیا نہیں۔ اوہ سدھا سچ بولدا سی۔ اسنے کدے وی بھاوناتمک طور 'تے سمجھوتہ نہیں کیتا۔

اکّ دوست نے پچھیا، "تسیں کنے مسلمان ہو، منٹو؟"
اسنے جواب دتا، "جدوں اسلامیہ کالج اتے ڈیئیڈی کالج وچکار فٹ بال میچ ہندا ہے، اتے اسلامیہ کالج گول کردا ہے، تاں میرا دل خوشی نال اچھل پیندا ہے۔ میں یقیناً مسلمان ہاں۔"
پر ایہہ دوستی 'تے نہیں جھلکدا سی۔ اس دے سبھ توں چنگے دوست شیام، اشوک کمار اتے مکھرجی سن۔ اوہ اکثر اوہناں دا ذکر کردا سی۔ شاید اسنے فٹ بال میچ دا ذکر اس لئی کیتا کیونکہ بہت سارے ہندو لیکھک، جو پرگتیشیل لیکھک ہون دا دعوہ کردے سن، پر ڈونگھے شردھالو ہندو سن، اسنوں کھل کے پرگٹ نہیں کر سکدے سن۔ اوہناں بھاوناواں بارے لکھ کے جو ساڈے اچیت وچّ پرگٹ ہندیاں ہن، اتے جیہناں 'تے ساڈا اپنی چیتن اوستھا وچّ کوئی کنٹرول نہیں ہے، منٹو نے سانوں اکّ ڈونگھے سچ نال سامہنا کیتا۔ موت بارے اسدا درشٹیکون وکھرا سی۔ اسنے کیہا، "اکّ ویکتی دی موت اکّ دکھانت ہے۔ جے اکّ لکھ لوک مر جاندے ہن، تاں ایہہ قدرت 'تے اکّ وڈا مذاق ہے۔"

اسنے پنجاب دی ونڈ، قتل اتے بلاتکار دیاں بھیانک منکھی گھٹناواں بارے کہانیاں لکھیاں۔ ہر کوئی "ٹوبھا ٹیک سنگھ،" "ٹھنڈا گوشٹ،" اتے "خول دو" دی مہانتا نوں جاندا ہے۔ اس لئی، "سیاح حاشیے" وچّ اسنے سمپردائک ہنسا دی بے رحمی دا ورنن کیتا۔ ایہہ کالے چٹکلے ہن۔ چھوٹیاں کہانیاں، جویں کہ "لکمن دیاں کہانیاں" اتے "پنچتنتر" وچّ، اکّ تکھی اتے مروڑی ہوئی بدھی ہے۔ ایہہ گنڈاگردی، قتل اتے منکھی مورکھتا نوں اجاگر کردیاں ہن۔ اس طرحاں دا کالا ہاسرس پہلی وار بھارتی ساہت وچّ پرگٹ ہویا۔ سالاں بعد، پھیلنی نے یورپ وچّ فلماں وچّ کالا ہاسرس پیش کیتا، اتے منٹو نے ساہت وچّ۔ منٹو اس توں پہلاں، انتررراشٹری ساہتک راجمارگ 'تے کھڑے ہو کے، نویں رستے تیار کیتے۔ اکثر، منٹو دے پاتراں دے نام وی اصلی سن۔ ایہہ پاتر انے دلچسپ اتے ولکھن ہن کہ اوہناں دے اصل اتے ادکھّ روپاں وچّ کوئی انتر نہیں ہے۔ "بابو گوپیناتھ" وچّ "عبدل رحیم سینڈو" اکّ بہت ہی عجیب پاتر ہے، اتے اسدی بھاشا وی بے تکی ہے۔ اسنے فلماں وچّ اکّ استر وجوں کم کیتا۔ اج وی، تسیں بمبئی دے فلم سٹوڈیؤ وچّ عبدل رحمٰن سینڈو نوں پچھان سکدے ہو۔ اوہ اپنیاں گلاں باتاں وچّ ارتھ ہین اتے اسنگت شبداں دی ورتوں کردا ہے، اوہناں دا جادوئی پربھاو بمب وانگ پھٹدا ہے۔ اداہرن وجوں، منٹو نوں بابو گوپیناتھ نال ملاؤندے سمیں، اوہ کہندا ہے، "منٹو صاحب! تسیں بھارت دے نمبر اکّ لیکھک ہو۔ تسیں اپنیاں کہانیاں وچّ اجیہی نرنترتا جوڑدے ہو کہ مہانتم آدمی وی بولن توں رہِ جاندے ہن۔ کی ایہہ منٹو صاحب نہیں ہے؟ اینٹی دا پینٹی پو!"

ایہہ شبد کسے وی بھاشا وچّ نہیں ہن، پر جدوں منٹو نے ایہناں دی ورتوں کیتی، تاں ایہہ نویاں کاڈھاں وانگ چمکے اتے اردو ساہت دا حصہ بن گئے۔ "ٹوبھا ٹیک سنگھ" وچّ وی، اوہ پاتراں دی اچیت اوستھا نوں پرگٹ کرن لئی اس طرحاں دے جادوئی جادو دی ورتوں کردا ہے۔ ہندو، سکھ اتے مسلم پاگل مانسک شرن وچّ بند ہن۔ دیش دی ونڈ توں

بعد، اوہ وی ہر چیز وانگ ونڈے جا رہے ہن۔ اکّ پاگل سکھ عجیب اتے بے تکی گلاں بولدا ہے۔

اوہ الجھن وچّ ہے: اوہ بھارت وچّ کویں سی اتے اوہ پاکستان وچّ کویں ختم ہویا؟ اتے " پاکستان کتھوں آیا؟ اتے اسدا پنڈ، ٹوبھا ٹیک سنگھ، کتھے گیا؟ اتے اسنوں ہن کتھے جانا پویگا؟"

اوہ وار-وار اس واکنش نوں دہراؤندا ہے، "اوگھڑ، گھڑمسّ، انکا، بیدھیانن، مونگ، دال، لالٹین دا!"

ایہہ شبد اسدی کھنڈت مانسکتا دا پرتیبمب ہن۔ اکّ وار، منٹو بمبئی دی اکّ الیکٹرک ٹرین وچّ پھلمستان جا رہا سی جدوں اسنے اکّ نام پڑھیا، جو اگے-پچھے لکھیا ہویا سی۔ ایہہ برکتؤلا جاں ہنیپھلھا لکھیا ہو سکدا ہے، پر اصل وچّ ایہہ ہپتلا لکھیا گیا سی۔ اسنے ایہناں شبداں نوں دو وار دہرایا، اتے اوہ پربھاوت ہویا کہ جدوں اکّ سٹوڈیؤ وچّ اکّ فلم نردیشک توں اسدی رائے منگی گئی، تاں اسنوں اکّ کہانی لئی کیہا گیا۔

منٹو نے کیہا، "ٹھیک ہے! پر ایہہ کہانی ہپتلا دی نہیں ہے۔'

شبداں دا کوئی ارتھ نہیں سی، پر اوہ سمجھ گیا کہ کہانی ودھیا نہیں سی۔

اس توں بعد، "ہپتلا" شبد فلم انڈسٹری وچّ اکّ عام شبد بن گیا جس وچّ فلم دی بنتر، سنواد، ستھتی اتے سکھر شامل سن۔ اگست 1947 وچّ، جدوں قتل اتے خون-کھرابے دا بازار گرم سی، اتے ہر پاسے دنگے بھڑک اٹھے، میں لاہور توں صرف اکّ قمیض اتے پینٹ لے کے بھٹنڈا آیا۔ مینوں پتہ لگا کہ ایہہ ستلج پل نوں سرکھیت پار کرن والی آخری ریلگڈی سی۔

جدوں میں بھٹنڈا پہنچیا، تاں اتھے وی دنگے شروع ہو گئے سن۔ میں اس خونی ماحول وچّ نہیں رہنا چاہندا سی،

جتھے میرے بچپن دے دوست فضل مراسی اتے اسدی بھین نوراں دا قتل کر دتا گیا سی۔ میں دلی آیا،

اتے اتھے وی خون-کھرابا ہویا۔ اکّ مہینہ اتھے رہن توں بعد، بے روزگاری اتے انشچت بھوکھ دا ساہمنا کردے ہوئے،

میں بمبئی جان دا فیصلہ کیتا۔ مینوں ملک راج آنند دا پتہ یاد آیا۔ میں اپنا چھوٹا سوٹکیس اتے بسترا وکٹوریا کیریج وچّ پا دتا اتے کوچمین نوں مینوں کف پریڈ لے جان لئی کیہا، جتھے ملک راج آنند رہندا سی۔ اسنے میری میزبانی کیتی۔ اتھے ساہتک اتے سبھیاچارک اکٹھ ہندے سن۔ کرشن چندر، علی سردار جعفری، بمبئی دے چترکار اتے نرتک، اتے پرگتیشیل بدھیجیوی آؤندے سن اتے شانتی بارے گلّ کردے سن۔ جویں-جویں شام ہندی سی، اکّ ڈر جیہا گھر کردا سی۔ پاکستان بنن توں بعد، مسلمان جا رہے سن۔ کدے-کدے قتل ہندے سن۔ میں منٹو نوں فون کیتا۔ اسنے پچھیا، "تسیں کدوں آئے؟" میں اسنوں اپنے بارے دسیا اتے کیہا، "میں اسنوں ملنا چاہندا ہاں۔"

اسنے کیہا، "اج شام نوں آؤ۔ تسیں میرا گھر جاندے ہو، ٹھیک ہے؟ ایہہ بائیکلا وچّ کلیئر روڈ 'تے ہے۔"

اسنے مینوں اپنا گھر نمبر اتے پچھان دتی۔ اس شام، کرشن چندر اتے کجھ ہور دوست ملن آئے۔ ہور گل بات ہوئی۔ ہنیرا چھا گیا۔

جدوں میں کیہا، "مینوں منٹو نوں ملن جانا ہے۔"

ساریاں نے کیہا، "تہانوں اتھے دا رستہ نہیں پتہ۔ پہلاں ہی ہنیرا ہے۔ خطرناک ہے۔ کلھ چلے جاؤ۔"

میں وی ڈر گیا سی۔ میں نہیں گیا۔ اگلے دن میں منٹو نوں فون کیتا، اتے اسنے اچی، گرما-گرم آواز وچّ کیہا، "اوئے! میں کلھ شام تہاڈا انتظار کر رہا سی۔ تسیں کیوں نہیں آئے؟"

میں جواب دتا، "کرشن چندر آیا سی۔ اتے ملک راج آنند وی اتھے سی۔ میں نہیں آ سکیا۔"

اسنے اسے گرما۔گرم آواز وچّ کیہا، "اوئے! ملک راج آنند اتے کرشن چندر کون ہن؟ کی تہانوں نہیں پتہ کہ منٹو اتھے تہاڈا انتظار کر رہا ہے؟"

میں معافی منگی اتے شام نوں آؤن دا وعدہ کیتا۔

اسنے کیہا، "میرے نال کھانا کھاؤ۔ اتے اتھے سوں جاؤ۔ سارا گھر خالی ہے۔ صفیہ چلی گئی ہے۔" میں وی جاوانگا۔"

جدوں میں اس شام کلیئر روڈ پہنچیا، تاں لائیٹاں پہلاں ہی جگ چکیاں سن۔ پوڑیاں چڑھدیاں، میں پہلی منزل 'تے اس دے فلیٹ دا دروازہ کھڑکایا۔

اکّ اچی، نگھی آواز آئی، "کون ہے؟"

میں اسنوں اپنا نام دسیا۔ کجھ پلاں بعد، رسوئیے نے دروازہ کھوہلیا، اتے میں اندر داخل ہویا۔ منٹو لکڑ دی کرسی 'تے بیٹھا سی، اپنے گٹیاں نوں اپر کرکے لکھ رہا سی۔ وائین دی اکّ بوتل میز 'تے پئی سی۔

اسنے کیہا، "میں صفیہ نوں اکّ پتر لکھ رہا ہاں۔ صرف دو شبد۔ تسیں، اتھے بیٹھو۔"

اسنے اسے پوز وچّ لکھنا جاری رکھیا، اسدی سلیٹ اس دے گوڈیاں 'تے۔

چٹھی ختم کرن توں بعد، اسنے کیہا، "چنگا ہویا کہ تسیں آئے۔ میں اکلاّ سی۔ مینوں اکلے ہون کرکے بہت چنتا ہو رہی ہے۔ کی تسیں کجھ وائین چاہوگے؟"

میں کیہا، "نہیں۔"

اسنے اکّ گلاس وچّ وائین ڈولھ دتی۔

اسنے اکّ گھٹّ بھری اتے کیہا، "میرے رسوئیے نے اکّ مرغی بھنی ہے۔" ہن تسیں ماس کھانا شروع کر دتا ہے، ہے نہ؟'

ہاں۔''''

ہن دسو؟ صفیہ نے مینوں لاہور توں اکّ چٹھی بھیجی۔ اسنے لکھیا، "مینوں اتھے '' لکشمی بلڈنگ وچّ اکّ بہت ودھیا فلیٹ ملیا ہے۔ ودھیا فرنیچر، اکّ فرجّ۔ اوہ بہت خوش

ہے۔ عورت! او، توں کتی! توں کس گلوں اینی خوش ہیں؟ منٹو اتھے بیٹھا ہے۔ میرے بناں اس فرجّ دا کی فائدہ؟ بکواس! میں سنگڑیا ہویا کباب بن گیا ہاں۔"

پھر اسنے اپنا پتر پڑھیا۔ اس وچّ اسدی اپنی اکلتا، رسوئیے، بمبئی دے حالات، اسدی ' اکلتا اتے لکشمی بلڈنگ دے فرجّ بارے گلّ کیتی گئی سی۔ اوہ شکایت کر رہا سی کہ اوہ بمبئی دی دنیا، فلماں دی زندگی اتے دوستاں دے پیار نوں چھڈّ کے لاہور جا رہا ہے۔ صفیہ اتے اپنیاں دھیاں دی خاطر۔ اتے اوہ فرجّ دے گن گا رہی سی! چٹھی وچّ اکّ پتی اتے اکّ پتا دا جنونّ سی، اتے اکّ برباد ہوئے گھر وچّ رہن والی اداسی سی۔ اسدا اپنا فلیٹ اس مانسک ستھتی دا ساتھی سی۔ اسدی پتنی اتے بچے پاکستان وچّ سن، اتے اوہ بمبئی وچّ سی۔ اسنے اکّ ہور گلاس بھریا۔ اسدیاں اکھاں اتے دماغ تیز ہو گئے۔ اسنے کیہا، "میرے دوست پچھدے ہن کہ میں پاکستان کیوں جا رہا ہاں؟ کی میں ڈرپوک ہاں؟ میں اکّ مسلمان ہاں! پر اوہ ایہہ نہیں سمجھ سکدے کہ میرے دل وچّ کی ہے۔ میں پاکستان جا رہا ہاں تاں جو اتھے اکّ منٹو ہووے، کوئی اجیہا جو اتھے راجنیتک ککرماں دا پردہ فاش کر سکے۔ بھارت وچّ اردو دا بھوکھ بھیانک ہے۔ ہندی پہلاں ہی پرسدھی پراپت کر رہی ہے۔ جے میں لکھنا چاہندا ہاں، تاں میں صرف اردو وچّ لکھ سکدا ہاں۔ میں پرکاشت ہونا چاہندا ہاں تاں جو میں ہزاراں لوکاں تکّ پہنچ سکاں۔ بھاشا دی اپنی پرگٹاوے دی شکتی ہندی ہے۔ کئی وار بھاشا وی سوچی جاندی ہے۔ ایہہ خون نال جڑی ہندی ہے۔ اکّ منٹو بمبئی وچّ رہندا سی۔" ایہہ اکّ ہور لاہور ہووےگا۔"

اوہ دیر رات تکّ گلاں کردا رہا۔ میں اس کمرے وچّ سوں گیا۔ اگلے دن میں منٹو نال رہا۔ اکّ ہفتے بعد، میں دلی واپس آ گیا۔ پھر مینوں پتہ لگا کہ منٹو لاہور چلا گیا ہے۔ لاہور وچّ، اسنے انگنت کہانیاں لکھیاں۔ اسنے سرکار دا ساہمنا کیتا، سمپردائکتا دے ورودھ لکھیا، اتے امریکہ وچّ انکل سیم نوں چٹھیاں لکھیاں، جو کہ تیبر وینگ نال بھریاں سن۔ اوہ نڈر اتے باغی سی۔ اوہ سماج دے جھوٹھ اتے پکھنڈ نوں بے نقاب کرن وچّ ماہر سی۔ اوہ دنیا دی چنوتی نوں سویکار کر سکدا سی، پر اوہ اکّ دوست دے حملے نوں برداشت

نہیں کر سکدا سی۔ پاکستان وچّ، 1950 وچّ، پرگتیشیل لیکھکاں نے منٹو 'تے روڑھیواد اتے اشلیل لکھت دا دوش لگاؤندے ہوئے اکّ سرکولر جاری کیتا، حکم دتا کہ منٹو دی کوئی وی کہانی کسے وی رسالے وچّ پرکاشت نہ کیتی جاوے۔ ایہہ سرکولر دلی وی پہنچیا۔ سبھ توں بدقسمتی والی گلّ ایہہ سی کہ منٹو دے قریبی اتے پیارے دوست، احمد ندیم قاسمی، اس لہر دے جنرل سکتر سن۔ اسدا منٹو 'تے ڈونگھا پربھاو پیا۔ اوہ اپنی ہی دنیاں وچّ اکّ اجنبی وانگ محسوس کردا سی۔ وتی مشکلاں اتے اس دے دوستاں دی اداسینتا نے اسنوں ہور شراب پین لئی پریرت کیتا۔ اوہ اکّ بوتل دی قیمت 'تے اکّ کہانی لکھدا سی۔ اوہ اکثر اکّ دن وچّ تنّ کہانیاں لکھدا سی اتے پرکاشکاں نوں ویچنا شروع کر دندا سی۔ کہانیاں دا اکّ سنگریہہ پرکاشت ہویا، اتے اسنے تاریخاں نوں وستھار وچّ درج وی کیتا۔

پرستاونا وچّ، اسنے لکھیا، "میں اپنے دماغ دوارا میرے پیٹ وچّ کیتے گئے چمتکاراں لئی پرشنسا پراپت کرنا چاہندا ہاں!"

اوہ بہت پتلا ہو گیا۔ اوہ شراب توں بناں کجھ وی ہضم نہیں کر سکدا سی۔ اکّ عجیب جنونّ پیدا ہو گیا۔ اسنوں علاج لئی اکّ مانسک سنستھا وچّ داخل کروایا گیا۔

مانسک شرن وچّ ہون دے باو جود، اسدا رچناتمک پرواہ اٹلّ رہا۔ اسنے لکھنا جاری رکھیا۔ اسدی کہانی "ٹوبھا ٹیک سنگھ" شرن وچّ اس دے نجی انوبھواں دا نچوڑ ہے۔ ایہہ کہانی اکّ ونڈی ہوئی منکھتا بارے وشو ساہت وچّ اکّ ماسٹرپیس ہے۔ منٹو جاندا سی کہ اوہ اکّ مہان کہانی کار سی۔ اسنے اپنی قبر 'تے اکّ سمادھی وی لکھی: "اتھے منٹو پیا ہے۔ کہانی سناؤن دی کلا اس دے نال دفنائی گئی ہے۔"

ایہہ بھوکھبانی سچ ثابت ہوئی۔

عصمت چگتائی

عصمت چگتائی (21 اگست 1911 – 24 اکتوبر 1991) اکّ بھارتی اردو ناول کار، کہانی کار، اداروادی مانووادی اتے فلم نرماتا سن۔ 1930 دے دہاکے توں شروع کردیاں، اوہناں نے عورتاں دی کامکتا اتے ناریتو، مدھ۔ورگی شرافت اتے ورگ۔سنگھرش ورگے وشیاں 'تے کافی لکھیا، جس وچّ اکثر مارکسوادی درشٹیکون جھلکدا سی۔ ساہتک یتھارتھواد والی شیلی صدقہ، چگتائی نے ویہویں صدی دے اردو ساہت وچّ اپنی اکّ اہم پچھان بنائی اتے 1976 وچّ بھارت سرکار ولوں اوہناں نوں 'پدم شری' نال سنمانت کیتا گیا۔

اوہ دنیاں جسنے اسنوں مرن دتا

عصمت چگتائی

جویں ہی میں ادیلپھی چیمبر دیاں پوڑیاں چڑھی، مینوں گھبراہٹ محسوس ہوئی، بالکل اسے طرحاں جویں میں پریکھیا حال وچّ داخل ہون توں پہلاں محسوس کردی سی۔ میں ہمیشہ نویں لوکاں نوں مل کے گھبرا جاندی سی، پر اتھے منٹو سی، اوہ 'نواں آدمی' جسنوں میں پہلی وار ملن والی سی۔ میری گھبراہٹ ڈر دے بندو 'تے پہنچ گئی۔
میں شاہد نوں کیہا، "چلو واپس چلیئے۔ منٹو گھر نہیں ہو سکدا۔"
پر شاہد نے میریاں امیداں نوں چکناچور کر دتا۔ "اوہ شام نوں گھر رہندا ہے کیونکہ اوہ ہر شام پیندا ہے۔"
ایہی ہے، 'اوہ موت توں سو گنا بھیڑا ہے!' منٹو وی ہے، اتے اوہ شرابی منٹو وی ہے۔ پر میں اپنا ارادہ مضبوط کیتا۔ کی مطلب ہے؟ اوہ مینوں نہیں کھاویگا۔ ایہہ اسدی جیبھ دی نوک 'تے ڈنگ ہووے۔ میں کوئی بلبلا نہیں ہاں کہ جے اوہ میرے 'تے پھوک ماردا ہے تاں میں ڈھیہہ جاوانگا۔ چیک-چہاڑا، دھوڑ نال بھریاں پوڑیاں چڑھن توں بعد، اسیں دوجی منزل 'تے پہنچ گئے۔ فلیٹ دا دروازہ ادھا کھلا سی۔ ڈرائنگ-روم دے اکّ کونے وچّ اکّ سوفا سیٹ سی۔ دوجے پاسے اکّ وڈا، چٹا، سادہ بسترا پیا سی۔ اکّ چھوٹی مکڑی دے آکار دا اکّ آدمی کھڑکی دے کول اکّ وڈی، بھاری بھری میز دے سامہنے اکّ وڈی کرسی 'تے بیٹھا سی۔ "آؤ، آؤ!" منٹو خوشی نال کھڑا ہویا۔ منٹو ہمیشہ اپنی کرسی 'تے بیٹھدا سی اتے بہت چھوٹا دکھائی دندا سی، پر جدوں اوہ کھڑا ہندا سی، تاں اوہ باہر ولّ کھچیا جاندا سی، کافی اچائی دکھاؤندا سی۔ اتے کئی وار، جدوں اوہ اس طرحاں کھڑا ہندا سی، تاں اوہ کافی بھیانک دکھائی دندا سی۔ اسنے کھادی کڑتا-پجامہ اتے جواہر-کٹّ شال پائی ہوئی سی۔

اوہ! میں سوچیا سی کہ تسیں بہت پتلے، پتلے اتے کمزور ہو،" اسنے دنداں وچّ " مسکراؤندے ہوئے کیہا۔

اتے میں سوچیا سی کہ تسیں اکّ بہت ہی دبدبا، چیکدے پنجابی ہو۔" میں سوچیا، "چلو " رسید دیندے رہیئے، کتے اوہ اسنوں اپنے ہتھاں وچّ نہ لے لوے۔"

اتے اگلے ہی پل، اسیں دوویں بڑے دھیان نال بحث کرن لگّ پئے، جویں کہ سانوں انے لمبے سمیں تکّ اکّ دوجے توں انجان رہن کرکے بہت وڈا نقصان ہویا ہووے اتے اسدی بھرپائی کرن دی لوڑ ہووے۔ گل بات دو جاں تنّ وار گنجھل دار٪ ہو گئی، پر تھوڑی جہی اجیبتا بنی رہی، اس لئی اسیں اسنوں اکّ ہور ملاقات لئی رکھ لیا۔ گھنٹیاں تکّ، ساڈے جباڑے مشیناں وانگ کلکّ کردے رہے، وکھ-وکھ وشیاں 'تے واک بناؤندے رہے۔ اتے سانوں جلدی پتہ لگا کہ، میرے وانگ، منٹو وی ٹوکن لئی تیار سی۔ اوہ ساڈی پوری گلّ سنن توں پہلاں ہی بول گیا۔ اتے جو وی اجیبتا بچی ہوئی سی اوہ غائب ہو گئی۔ گل بات اکّ بحث وچّ بدل گئی، اتے بحث اکّ پوری طرحاں پھیلی ہوئی بحث وچّ بدل گئی، اتے کجھ گھنٹیاں دی جان-پچھان دے ادھار تے، اسیں اکّ دوجے نوں، سبھ توں نمر شبداں وچّ، مورکھ، ہنکاری اتے بے کار بحث کرن والے کیہا۔ ہپھڑا-دپھڑی دے وچکار، میں اکّ پاسے ہو گیا اتے نیڑیوں دیکھیا۔ موٹیاں عینکاں دے پچھے، وڈیاں، کالیاں پتلیاں والیاں اکھاں، گھور رہیاں سن، انجانے وچّ مینوں مور دے کھنبھاں دی یاد دواؤندیاں سن۔ مور دے کھنبھاں دا اکھاں نال کی سبندھ ہے؟ میں کدے ایہہ نہیں سمجھ سکیا، پر جدوں وی میں اوہناں اکھاں نوں دیکھدا سی، مینوں اوہ یاد آؤندیاں سن۔ شاید، اوہناں دے ہنکار اتے بے رحمی دے نال، اوہناں دی بے لغام خوشی نے مینوں مور دے پیراں دی یاد دوائی۔

جدوں میں اوہناں اکھاں نوں دیکھیا تاں میرا دل دھڑکن توں رہِ گیا۔ میں اوہناں نوں کتے دیکھیا ہے۔ میں اوہناں نوں بہت نیڑیوں دیکھیا ہے۔ ہسدا، دلوں مسکراؤندا، وینگ ورھاؤندا، اتے پھر موت وچّ ڈبّ جاندا! اوہی نازک انگ، اس دے سر 'تے والاں دی اکّ

ٹوکری، فکے گلھ، اتے عجیب طور 'تے غلط آکار والے دند۔ اچانک، شراب پیندے سمیں، منٹو دا دم گھٹّ گیا اتے کھنگھن لگّ پیا۔ میرا سر گھمن لگّ پیا۔ ایہہ کھنگھ جانی-پچھانی سی۔ میں ایہہ بچپن توں سنیا سی۔ میں پریشان سی۔ مینوں نہیں پتہ کیوں، پر میں کیہا، "ایہہ بالکل غلط ہے!"

اتے اسیں اکّ پوری طرحاں لڑائی وچّ پے گئے۔

تسیں بناں کسے کارن بحث کر رہے ہو۔""

ایہہ دلیری ہے۔""

ایہہ دھوکھا ہے، بھین عصمت۔""

تسیں مینوں بھین کیوں کہہ رہے ہو؟" میں چڑچڑے ہو کے کیہا۔"

بسّ اسے طرحاں۔ میں عام طور 'تے عورتاں نوں بھیناں گھٹّ کہندا ہاں۔" میں اپنی " بھین نوں 'بھین' وی نہیں کہندا۔"

پھر توں مینوں چھیڑ رہا ہیں!""

نہیں تاں، تینوں ایہہ کویں پتہ لگا؟""

کیونکہ میرے بھرا ہمیشہ مینوں چھیڑدے رہندے سن، چھیڑدے سن، کٹدے سن، جاں " مینوں کٹدے سن۔"

منٹو اچی-اچی ہسّ پیا۔ "پھر میں تینوں ضرور بھین کہانگا۔"

تاں بس یاد رکھو کہ میرے بھراواں دے وی میرے بارے چنگے وچار نہیں ہن۔ تہانوں " کھنگھ ہے، تسیں اسدا علاج کیوں نہیں کردے؟"

علاج؟ ڈاکٹر مورکھ ہن۔ تنّ سال پہلاں، اوہناں نے کیہا سی، 'تسیں اکّ سال دے اندر مر " جاؤگے، تہانوں ٹی.بی.سی. ہے۔' سپشٹ طور 'تے، نہ مر کے، میں اوہناں دی بھوکھبانی نوں سچ ہون توں روکیا۔ اتے ہن، بسّ! میں ڈاکٹراں نوں مورکھ مندا ہاں۔ جو لوک جادو اتے جادو دا ابھیاس کردے ہن اوہ اس نالوں زیادہ بدھی مان ہن۔"

ایہی گلّ اکّ بڈھا آدمی تہاڈے سامنے کہندا ہندا سی۔""

کہڑا بڈھا آدمی؟""

میرا بھرا، عظیم بیگ! اوہ نوں من مٹی دے ہیٹھاں آرام کر رہا ہے۔""

اسیں کجھ دیر لئی عظیم بیگ دی کلا 'تے بحث کیتی۔ اسیں صرف ملن لئی آئے سی، پر رات دے 11 وجّ چکے سن۔ شاہد، جو دوروں ساڈیاں دلیلاں دیکھ رہا سی، پہلاں ہی بھکھ نال تھکّ گیا سی۔ جدوں اسیں ملاڈ پہنچے تاں 1 وجے دا سماں ہووےگا، اس لئی سانوں کھانا چاہیدا ہے۔ منٹو نے مینوں الماری وچوں پلیٹاں اتے چمچے لین لئی کیہا اتے ہوٹل توں روٹی لین چلا گیا۔

بسّ اس شیشی وچوں اچار لے لؤ۔" منٹو نے جلدی نال کھانا میز 'تے رکھیا اتے کرسی " 'تے بیٹھ گیا۔

اوہی میز جو کجھ پل پہلاں ساہتک گتیودھیاں لئی کھیڈ دا میدان سی، اچانک ڈائننگ میز وجوں کم کرن لگّ پیا، اتے کسے نوں "پہلاں تسیں" کہے بناں، اسیں کھانا شروع کر دتا۔

میں سالاں توں اس بھوجن دا عادی ہاں۔""

کھانے دوران گرما۔گرم چرچاواں جاری رہیاں۔ اوہ پچھے مڑدا سی اتے رجائی دیاں سیماں نوں پاڑنا شروع کر دندا سی، جو اوہناں دناں وچّ میرے لئی اکّ دکھدائی تھاں سی۔ میں اس توں بچن دی کوشش کیتی، پر اوہ ضدّ نال اڑیا رہا، ہر اکّ دھاگہ کڈھدا رہا۔ اوہ ایہہ سن کے حیران رہِ گیا کہ میں مینوں "لہاپھ" لکھن دا افسوس ہے، اس دے میرے 'تے سٹے گئے سارے کٹھور شبداں توں بعد، مینوں بالکل کائر اتے دوردرشی کیہا گیا۔ میں "لہاپھ" نوں اپنی ماسٹرپیس وجوں سویکار کرن لئی تیار نہیں سی، اتے منٹو اڈول سی۔ تھوڑھے سمیں وچّ، ساڈی اکّ بہت ہی کھلی بحث ہوئی، اتھوں تکّ کہ "لہاپھ" بارے وی۔ اتے میں حیران سی کہ منٹو سبھ توں گندیاں اتے بیتک گلاں اینی آسانی اتے معصومیت نال کہہ سکدا سی کہ اسنے جھجکیا جاں مینوں کوئی سماں نہیں دتا۔ اس دے شبداں نے مینوں گھناؤنی جاں غصہ نہیں دتا۔ جویں ہی اسیں چلے گئے، اسنے صفیہ دا

ذکر کیتا۔ اسیں بہت دیر تکّ بیٹھے رہے، اتے صفیہ دی یاد نے منٹو نوں کئی وار تسیہے دتے۔

صفیہ اکّ بہت ودھیا کڑی ہے۔""

تسیں اسنوں مل کے بہت خوش ہوووگے۔""

جے تسیں اسدی اینی یاد کردے ہو، تاں تسیں اسنوں کیوں نہیں بلاؤندے؟" میں کیہا۔ "

"ہے... تہانوں کی لگدا ہے، میں اس دے بناں سوں نہیں سکدا۔" اوہ اپنی اصلیت نال سمجھوتہ کرن لگّ پیا۔

میں صلیب 'تے وی سوں سکدا ہاں۔" میں وشے نوں ٹال دتا اتے اوہ ہسّ پیا۔"

کی توں صفیہ نوں بہت پیار کردی ہیں؟" میں گپت ڈھنگ نال پچھیا۔"

پیار!" اوہ چیکیا، جویں میں اسنوں بے عزت کیتا ہووے۔"

میں اسنوں بالکل وی پیار نہیں کردا۔" اسنے کوڑا چہرہ بنایا اتے اپنیاں اکھاں چوڑیاں "

کر لئیاں۔ "میں پیار وچّ وشواس نہیں کردا۔"

اوئے، کی توں کدے کسے نوں پیار نہیں کیتا؟" میں حیرانی دے دکھاوے نال کیہا۔"

نہیں۔""

اتے تینوں کدے زکام وی نہیں ہویا۔ تینوں خسرہ وی نہیں ہویا۔ پر تینوں کالی کھنگھ ..."

ضرور ہوئی ہوویگی۔"

اوہ ہسّ پیا۔"

پیار توں تہاڈا کی بھاوَ ہے؟ پیار اکّ بہت ویاپک چیز ہے۔ توں اپنی ماں نوں وی پیار "

کردا ہیں۔" اکّ بھین، اکّ دھی، اتے اکّ پتنی نوں وی پیار کردا ہے۔ میرا اکّ دوست اپنے کتے نوں پیار کردا ہے۔ ہاں! میں اپنے پتر نوں پیار کردا سی۔"

اوہ اپنے پتر دے وچار 'تے اپنی کرسی 'تے چھال مار گیا۔ "ربّ دی سونہ! اوہ بہت چھوٹا سی، اوہ اپنے پیراں 'تے تردا سی۔ اوہ بہت کھیڈن والا سی۔ جدوں اوہ رینگدا سی، تاں اوہ فرش 'تے پئیاں درازاں توں مٹی کھاندا سی۔ اوہ ہمیشہ میری گلّ مندا سی۔"

عام پتاواں وانگ، منٹو نے ساریاں نوں اپنے پتر دی اجیبتا بارے سمجھاؤنا شروع کر دتا۔ میرا وشواس کرو، جدوں اوہ چھ جاں ستّ دناں دا سی، تاں میں اسنوں اپنے نال سلاؤنا " شروع کر دتا۔ میں خود تیل لگاؤندا سی اتے اسنوں نہاؤندا سی۔ جدوں اوہ اچی-اچی ہسن لگّ پیا تاں اوہ اکّ مہینے دا وی نہیں سی۔ صفیہ نوں کجھ نہیں کرنا پیا۔ اسنے اسنوں کھاؤن توں علاوہ اس دے لئی کجھ نہیں کیتا۔ رات نوں، اوہ صرف لیٹ جاندی سی اتے سوں جاندی سی۔ میں چپ چاپ بچے نوں ددھ پلاؤندی سی۔" "تہانوں ددھ چنگھاؤن توں پہلاں اسنوں یوڈی-کولن جاں سپرٹ نال صاف کرنا چاہیدا ہے، نہیں تاں بچے دے مونہہ وچّ ڈینٹن وکست ہو جاوے گا۔"

اوہ بہت گمبھیرتا نال بولیا، اتے میں حیرانی نال اسنوں دیکھدا رہا، سوچ رہا سی کہ ایہہ کیہو جیہا آدمی سی؟ بچیاں دی پرورش کرن وچّ ماہر۔

پر اوہ مر گیا۔" منٹو نے اپنے چہرے 'تے نقلی مسکراہٹ نال کیہا، "ایہہ چنگا ہویا کہ " اوہ مر گیا۔ اسنے مینوں نوکرانی بنا دتا۔ جے اوہ اج زندہ ہندا، تاں میں اس دے ڈائپر دھو رہی ہندی، بے کار، میں کجھ وی نہیں کر سکدی۔ مینوں سچ مچّ اس نال پیار سی، عصمت بھابی۔"

جدوں اوہ چلے گئے، تاں اسنے پھر کیہا، "صفیہ آ رہی ہے۔ بسّ! تسیں اسنوں مل کے بہت خوش ہووگے۔"

اتے سچ مچّ، صفیہ نوں مل کے مینوں خوشی ہوئی۔ منٹاں وچّ ہی، اسیں انے گھٹّ گئے کہ اسیں گلاں کرن لگّ پئے، اوہ گپت گلاں جو صرف عورتاں کہندیاں ہن، اوہ گلاں جو مرداں لئی سنن لئی نہیں ہن۔ صفیہ اتے مینوں اس طرحاں اکٹھے پھسپھساؤندے دیکھ کے، منٹو غصے وچّ آ گیا اتے سانوں طعنے مارن لگّ پیا۔ اسنے پچھلے کمرے دی لکڑ دی کندھ نال اپنا کنّ دبا کے ساڈیاں ساریاں پھسپھسپھسیاں سن لئیاں سن۔

اوہ اکّ کھیڈدے بچے وانگ بولیا، "ہائے ربا! میرے دوت وی نہیں جاندے کہ عورتاں اجہیاں گندیاں گلاں کردیاں ہن۔"

صفیہ دے گلھ شرم نال لال ہو گئے۔

"اتے تسیں، عصمت بھابی، مینوں یقیناً امید سی کہ تسیں آنڈھ-گوانڈھ دیاں اگیانی عورتاں وانگ گلّ کروگے۔ تہاڈا ویاہ کدوں ہویا؟ تہاڈے ویاہ دی رات کویں بیتی؟ بچہ کدوں اتے کویں پیدا ہویا؟ ہائے ربا!" اوہ چھیڑن لگا۔

میں ترنت اسنوں لگام لگا دتی۔ "ایہہ بہت زیادہ ہے، منٹو صاحب! میں کدے نہیں سوچیا سی کہ تسیں انے تنگ دماغ والے ہو۔ اتے تسیں وی ایہناں چیزاں نوں گندہ کہندے ہو۔ ایہناں وچّ اینا گندہ کی ہے؟" بچے دا جنم دنیا دا سبھ توں سندر سماگم ہے، اتے ایہہ پھسپھساؤنا ساڈا سکھلائی سکول ہے۔ تسیں کی سوچدے ہو؟ کی سانوں کالج وچّ بچے پیدا کرنا سکھایا جاندا ہے؟ اتھے دا پرانا پروفیسر، تہاڈے وانگ، جھکیا ہویا سی اتے کہندا رہا، "ایہہ آنڈھ-گوانڈھ دیاں عورتاں توں ہے کہ اسیں زندگی دے سبھ توں مہتوپورن راز سکھے ہن۔"

"ایہہ صفیہ اکّ پوری طرحاں اگیانی ہے۔ اوہ ششٹاچار نوں نہیں سمجھدی اتے ہر چیز 'تے تھکدی ہے۔ اوہ تہاڈیاں لکھتاں توں بہت غصے ہے۔" کی تسیں گھنٹیاں بدھی گلاں کردے نہیں تھکدے کہ قورمے وچّ کنی ہلدی ہے، جاں اڑد دال دہیں دے گولے..."

او، مسٹر منٹو! قورمے وچّ ہلدی کتھے ہے؟" صفیہ نے ڈردے ہوئے پچھیا۔"

اتے منٹو لڑائی وچّ پے گیا۔ اوہ اس گلّ 'تے اڑیا ہویا سی کہ ہر پکوان وچّ ہلدی پاؤنی چاہیدی ہے، اتے جو وی نہیں پایا گیا اوہ نری بے رحمی اتے بے انسافی سی۔

"میرا اکّ راجپوت دوست سی جو سردیاں وچّ گھیوٗ اتے ہلدی پین توں بعد کسرت کردا سی۔ اوہ اکّ پورا پہلوان سی۔"

اتے اسیں اس گلّ 'تے اڑے سی کہ تہاڈا دوست گھیوٗ اتے ہلدی چھڈّ کے مٹی پیویگا۔ اسیں کسے وی حالت وچّ ہلدی پاؤن لئی تیار نہیں سی، اتے منٹو نوں سہمت ہونا پیا۔ جیکر صفیہ اتے میں پنج منٹ لئی وی ملدے، تاں ایہہ پنج گھنٹے دا پروگرام بن جاندا۔ منٹو نال بحث کرنا ساڈی مانسک طاقت نوں تکھا کرن ورگا محسوس ہندا سی۔ جال صاف ہو رہے

سن، من صاف ہو رہا سی، اتے کئی وار چرچاواں انیاں لمبیاں اتے سنگھنیاں ہو جاندیاں سن کہ ایہہ بہت سارے کچے دھاگیاں وانگ محسوس ہندیاں سن۔ اس دے وچار الجھ گئے سن، اتے اسدی سوچن اتے سمجھن دی یوگتا سچ مچّ ختم ہو گئی سی۔ پر اسیں دوویں بحث کردے رہندے، الجھ جاندے، اتے برا خون بننا شروع ہو جاندا۔ میرے کول اپنی ہار نوں چھپاؤن دا ہنر سی، پر منٹو ہنجھوآں نال ٹٹّ جاندا۔ اسدیاں اکھاں مور دے کھنبھاں وانگ چوڑیاں ہو جاندیاں، اسدیاں ناساں بھڑک جاندیاں۔ اسدا مونہہ کوڑا اتے تکھا ہو جاندا، اتے اوہ اپنے سمرتھن لئی نراشا وچّ شاہد نوں پکاردا۔ اتے لڑائی ساہت جاں درشن توں گھریلو لڑائی وچّ بدل جاندی۔ منٹو ہسدے-ہسدے چلے جاندا۔

شاہد میرے نال گلّ کردا۔ اسیں بحث کردے، "تسیں میرے دوست نال اینی بے رحمی نال کیوں بولدے ہو؟ منٹو اج غصے وچّ چلا گیا۔ اوہ نہیں آویگا، اتے میرے وچّ اسدی جگہ جان دی ہمت نہیں ہے۔ اوہ اکّ بے رحم آدمی ہے۔ جے اوہ کجھ کہندا ہے، تاں میری اس نال پرانی دوستی ختم ہو جاوے گی۔"

اتے کئی وار مینوں لگدا سی کہ میں سچ مچّ منٹو نوں کجھ سخت کیہا سی۔ اوہ پریشان ہو سکدا ہے، اتے صفیہ دی دوستی، جو ہن منٹو نالوں ڈونگھی ہو گئی سی، وی ختم ہو جاوے گی۔ منٹو دا سوے-مان ہنکار 'تے سی۔ اسنوں اپنے دوستاں نوں ڈراؤنا بہت پسند سی۔ اتے جے... کوئی اوہناں دوستاں دے ساہمنے اسدا مذاق اڈاؤندا جیہناں نوں اسنے پربھاوت کیتا سی، اوہ بہت چڑچڑا ہو جاندا سی۔ اسنوں وشواس سی کہ اوہ اتے میں اکّ دوجے نال گلّ کر سکدے ہاں، پر سانوں "عام لوکاں" دے ساہمنے اکّ دوجے 'تے حملہ نہیں کرنا چاہیدا۔ اوہ زیادہ تر لوکاں نوں اپنے توں نیواں سمجھدا سی جیہناں نوں اوہ ملدا سی۔ پر جے ساڈی سویرے لڑائی ہندی، اتے سنجوگ نال اسیں شام نوں دوبارہ ملدے، تاں اوہ ساڈا سواگت انے اتشاہ نال کردا جویں کجھ ہویا ہی نہ ہووے! اسیں اکو جہے دوستانہ ڈھنگ نال گلاں کردے سی۔ کجھ سمیں لئی، اسیں اکّ دوجے نال بہت ہی نرم سر وچّ گلّ کردے سی، ہر گلّ 'تے سہمت ہندے سی۔ پر میں جلدی ہی اس رسم توں تھکّ جاندا

سی، اتے اوہ وی۔ پھر دوویں پاسیاں توں آتشبازی شروع ہو جاندی سی، اتے گولیاں تیار ہو جاندیاں سن۔ کئی وار، لوک سانوں دوواں نوں چھیڑدے سن، اتے اسیں صلح کر لیندے سی اتے واپس اکٹھے ہو جاندے سی۔ اسیں اپنے آنند لئی بحث کردے سی، نہ کہ بٹیر وانگ کم کرکے رولا پاؤن لئی۔ منٹو دی رائے سی کہ اسیں گھر وچّ کنی وی بکواس کیوں نہ کریئے، سانوں مصیبت دے سمیں اکّ مورچہ بناؤنا چاہیدا ہے، اتے ساڈا مورچہ اینا مضبوط ہووےگا کہ ایہہ سبھ نوں ہرا دیویگا۔ پر میں عام طور 'تے مورچے پرتی اپنی وفاداری گوا بیٹھا، اتے مورچہ سنگاں دے آلھنے وانگ چیکدا سی۔ میں کدے نہیں دسّ سکدا سی کہ منٹو شرابی سی جاں شرابی۔ مینوں اسدی چال وچّ کوئی رکاوٹ جاں اسدی بولی وچّ کوئی تھڑکن نظر نہیں آئی۔ مینوں کدے کوئی فرق نظر نہیں آیا۔ ایہہ صرف ایہہ سی کہ جدوں اوہ شرابی ہندا سی، تاں اوہ مینوں یقین دواؤن دی کوشش کردا سی کہ اوہ پوری طرحاں شرابی نہیں سی، اتے میں اپنے ہوش وچّ آ جاندا سی۔

میں تہانوں سچ دسّ رہی ہاں، بھین عصمت! میں بالکل وی شرابی نہیں ہاں، اتے میں " اج ہی شراب چھڈّ سکدی ہاں۔ میں جدوں چاہاں شراب چھڈّ سکدی ہاں! تسیں سٹہ لگاؤ۔" میں سٹہ نہیں لگاوانگا۔ کیونکہ تسیں ہار جاؤگے۔ تسیں شراب نہیں چھڈّ سکدے، اتے " تسیں شرابی ہو۔"

کی سبھ...!""

منٹو ثابت کریگا کہ اوہ شرابی نہیں سی اتے ہنے شراب چھڈّ سکدا ہے۔ "بازی لگاؤن وچّ تھوڑا سماں لگدا ہے۔"

اکّ دن، تنگ آ کے، مینوں اکّ سٹہ لگاؤنا پیا، اتے منٹو ہار گیا۔ میں جت گیا۔ پر کی؟ سٹہ لگایا گیا سی، پر کجھ وی پکا نہیں ہویا۔ اس توں بعد، جدوں منٹو بہت غصے وچّ آ جاندا سی اتے سٹہ لگاؤن 'تے زور دندا سی، اتے اسنوں اس توں باہر نکلن دا کوئی رستہ نہیں دکھائی دندا سی، تاں مینوں ہار کے اسنوں لینا پیندا سی۔ منٹو نوں اپنی پرشنسا کرن دی عادت سی۔ پر عام طور 'تے، جدوں اوہ میرے آلے-دوآلے ہندا سی، تاں اوہ مینوں اپنے

نال کھچدا سی۔ اتے اس سمیں، اوہ میرے اتے اپنے آپ توں علاوہ دنیا وچّ کسے نوں وی لیکھک نہیں مندا سی۔ اوہ خاص طور 'تے کرشن چندر اتے دیویندر ستیارتھی دے ورودھ ہو جاندا سی۔ جے میں اوہناں دی پرشنسا کردا سی، تاں اوہ غصے وچّ آ جاندا سی۔

میں کہندا سی، "تسیں آلوچک نہیں ہو، آخرکار، کہ تہانوں سنیا جاوے۔"
اتے اوہ آلوچکاں دی آلوچنا کرنا شروع کر دندا سی۔ اسنے اوہناں دے وجود نوں پوری طرحاں گھٹّ سمجھیا، خاص کرکے ساہت لئی۔
ایہہ لوک بکواس کر رہے ہن!" اوہ غصے نال کہندا سی۔ "اوہ جو وی کہندے ہن، بسّ " الٹ کردے رہو۔" ایہی لوک جو اعتراز کردے ہن، گپت روپ وچّ میریاں کہانیاں پڑھدے ہن، اتے اوہناں توں سکھن دی بجائے، اوہ اوہناں دا آنند ماندے ہن، اتے پھر، اس آنند توں شرمندہ ہو کے، بکواس لکھدے ہن۔"
اوہ کئی وار اینا چڑچڑا ہو جاندا سی کہ میں اسنوں دلاسہ دین دی کوشش کردا سی، "جے تہانوں یقین ہے کہ ایہہ لوک بکواس لکھدے ہن، تاں تسیں اوہناں دا جواب کیوں دیندے ہو؟ جے آلوچنا تہاڈی مدد نہیں کردی، تاں اسنوں نہ منو، پر لوکاں دے وچاراں دا نرادر نہ کرو۔"
پر اوہ بڑبڑاؤندا رہا۔ اکّ دن، اوہ بہت گمبھیر بھاوَ لے کے آیا اتے کیہا، "اسیں مقدمہ دائر کرانگے۔"
میں پچھیا، "کیوں؟"
اسنے کیہا، "اسیں، یعنی تسیں اتے میں، اس آدمی نے، میریاں اتے تہاڈیاں کہانیاں نوں اکّ سنگریہہ وچّ پرکاشت کیتا، لکھیا، 'اوہ اشلیل ہن؛ دیش نوں اجیہے ساہت توں بچایا جانا چاہیدا ہے۔' ہن اس بدمعاش توں پچھو کہ اوہ کی بکواس کہہ رہا ہے؟ پہلاں، اوہ اوہناں نوں اکّ کتاب وچّ پرکاشت کرکے پرچار پراپت کر رہا ہے۔ دوجا، اوہ پیسے کماؤن

لئی ہور پربندھ کر رہا ہے۔ اسنے ساڈی آگیا توں بناں کہانیاں کیوں پرکاشت کیتیاں؟ میں اسنوں معاوضے دی منگ کرن لئی نوٹس بھیج رہا ہاں۔"

پھر مینوں نہیں پتہ کہ اسنے کی سوچیا۔ منٹو میرے سامہنے اپنے دوستاں بارے اپنے نالوں ودھ شیخی ماردا سی۔ اسنوں رفیق غزنوی لئی اکّ عجیب قسم دا پیار سی، جسنوں میں سمجھ نہیں سکیا۔ جدوں میں اسدا ذکر کیتا، تاں اسنے کیہا،

"اوہ اکّ بدمعاش ہے، اکّ بدمعاش۔ اسنے اک-اک کرکے چار بھیناں نال ویاہ کروائے ہن۔ لاہور وچّ اکّ وی ویسوا نہیں ہے جسدے ورودھ اسنے اپنا نکّ رگڑن لئی نہ بنایا ہووے۔"

اوہ رفیق بارے اس طرحاں گلّ کردا سی جویں بچے اپنے وڈے بھرا بارے گلّ کردے ہن۔

اوہ اپنیاں پریم کہانیاں نوں وستھار وچّ دسدا سی۔ اکّ دن، اسنے مینوں اسدی جان-پچھان کرواؤن لئی کیہا۔

میں کیہا، "جے میں اسنوں ملاں تاں میں کی کراں گا؟ تسیں کہندے ہو کہ اوہ اکّ بدمعاش ہے۔"

اسنے کیہا، "اوئے! میں تہانوں اسدی جان-پچھان کروا رہا ہاں۔" تہانوں کسنے کیہا کہ اکّ بدمعاش اتے اکّ بدمعاش برے آدمی ہن؟ رفیق اکّ بہت ہی چنگا آدمی ہے۔

میں کیہا، "منٹو صاحب! ایہہ کیہو جیہا آدمی ہے، بدمعاش، چنگا، بدمعاش؟ مینوں سمجھ نہیں آؤندی۔ شاید میں اونا بدھی مان اتے تجربیکار نہیں ہاں جنا تسیں سوچدے ہو۔"

تسیں دکھاوا کردے ہو۔" منٹو نوں غصہ آیا اتے اسنے کیہا، "اسے لئی میں تہانوں " رفیق نال ملاؤنا چاہندا ہاں... اوہ اکّ بہت ہی دلچسپ آدمی ہے۔ کوئی وی عورت پیار وچّ ڈگے بناں نہیں رہِ سکدی۔"

میں وی اکّ عورت ہاں،" میں کیہا، چنتت لگّ رہا سی۔"

اتے اوہ چڑ گیا۔ "میں تہانوں اپنی بھین مندا ہاں۔"

پر تہاڈی بھین وی اکّ عورت ہو سکدی ہے۔""

"

منٹو ہسّ پیا۔ "ایہہ ہو سکدا ہے! ایہہ ٹھیک کیہا ہے۔" پر منٹو نے ضدّ کیتی۔ "تہانوں اسنوں ملنا پویگا۔ بس تسیں خود دیکھ لؤ۔"
میں اسنوں سٹیشن 'تے دیکھیا ہے۔ توں مینوں کیہا سی کہ میں بھجّ گیا سی تاں جو " مینوں اس بدمعاش نال پیار نہ کرنا پوے۔"

اتے رفیق نوں ملن توں بعد، مینوں احساس ہویا کہ منٹو دا ادھئین کنا ڈونگھا سی۔ دنیا دیاں ساریاں کمیاں دے باو جود، رفیق وچّ اوہ سارے گن سن جو اکّ سبھئک ویکتی کول ہونے چاہیدے ہن۔ اوہ اکّ عجیب بدمعاش ہو سکدا ہے، پھر وی بہت ایماندار اتے نیک وی۔ کویں اتے کیوں؟ میں سمجھن دی کوشش نہیں کیتی۔ ایہہ منٹو دا کھیت سی۔ اسنے دنیا دی چھڈی ہوئی، چھڈی ہوئی گندگی وچوں موتی کڈھے۔ اسنوں مٹی وچوں کھودنا پسند سی۔ کیونکہ اسنوں دنیا دے پالکاں 'تے بھروسہ نہیں سی۔ اسنوں اوہناں دی سیانپ اتے نرنے 'تے بھروسہ نہیں سی۔ اوہ اوہناں دیاں ستکار یوگ اتے پوتر پتنیاں دے دلاں وچّ چور نوں پھڑ لیندا ہے اتے اسدی تلنا اکّ ویشواگھر وچّ رہن والی اکّ ویسوا دی پوترتا نال کردا ہے۔ گندگی اتے پسینے وچّ سڑ رہی اکّ عورت عطر وچّ بھجی خوشی دی بھال کرن والی دلہن نالوں ودھیرے خوشبودار دکھائی دیندی ہے۔ حالانکہ، "بو" وچّ، ایہہ سبھ صرف سریر ہن۔ جے تسیں دھیان نال دیکھوگے، تاں سریر دے اندر اکّ آتما ہے۔ وشیش ادھیکار پراپت ورگ دی آتما، دہیں والے ددھ وانگ پھلی ہوئی، اتے اصلیت دبے۔ کچلے ورگ دا، اس دے دکھاوے توں مکت۔ جے ایہہ ورگی انتر دا سوال نہیں ہے، تاں اسیں اسنوں بھوتک مدعا وی نہیں کہہ سکدے۔ منٹو نوں دو ورگاں وچکار انتر دا احساس ضرور سی، اتے اسنے اوہناں مورتیاں نوں توڑن وچّ بہت ہمت محسوس کیتی جیہناں دی دنیاں پوجا کردی ہے۔ اوہ ہمیشہ اپنے بدمعاش دوستاں دے کارنامے مان نال سناؤندا سی۔

اکّ دن، میں اسنوں ساڑن دا حکم دتا، "لوک جھوٹھ بولدے ہن۔" اصلیت وچّ، اسدا کدے وی ہزاراں ویسواواں نال سبندھ نہیں رہا، نہ ہی اسنے کدے کسے عورت دی عزت نال کھیڈیا ہے۔"

اتے اسنے مینوں کئی طریقیاں نال یقین دواؤنا شروع کر دتا کہ "ایہہ لوک سچ مچّ برے لوک ہن۔" صرف ایہہ ہی نہیں، سگوں ہور وی۔ "ایہہ سبھ جھوٹھ ہے!"
میں بڑبڑاؤنا شروع کر دتا، "تسیں اس 'تے وشواس کیوں نہیں کردے؟ تسیں جویں مرضی بازار جا سکدے ہو۔"
پر جو ویسواگھر جان دی ہمت کردے ہن، اوہناں وچّ ہمت نہیں ہندی۔ بہت سارے ہندے " ہن، اوہ سنگیت سنن توں بعد آؤندے ہن... پر میں خود ویسواگھر گیا ہاں۔"
سنگیت سنن لئی،" میں چھیڑیا۔"
نہیں! اپنے پیسے لین لئی، اتے مینوں ہمیشہ اپنے پیسے ملدے ہن۔""
پھر وی، میں کیہا، "میں اس 'تے وشواس نہیں کردا!"
کیوں؟" اوہ اٹھیا اتے میرے سامہنے کارپیٹ 'تے بیٹھ گیا۔"
ایہہ صرف میری مرضی ہے۔ تسیں مینوں ڈراؤنا چاہندے ہو!""
بھرا! میں ربّ دی سہوں کھاندا ہاں، میں چلا گیا ہاں۔"
تسیں ربّ وچّ وشواس نہیں کردے، اسنوں بے لوڑا نہ گھسیٹو۔"

اوہ دلوں ہسیا، اتے پھر ہولی جہی کیہا، 'پر ہن، گھٹو گھٹّ سہمت ہو۔'
میں کیہا، 'بالکل نہیں۔'

مینوں نہیں پتہ کہ منٹو کول تجربہ سی جاں نہیں، جاں اسنے ویسواواں بارے جو لکھیا سی اوہ اس دے اپنے سدھانتاں اتے وشواساں 'تے ادھارت سی۔ کیونکہ جیکر اوہ کسے

ویسوا دے ویسواگھر گیا ہندا، تاں وی اسنے اکّ ویسوا نالوں اکّ عورت دا دل زیادہ دیکھیا ہندا۔ کھوہ وچّ کیڑا ہون دے باو جود، اوہ جیون دیاں قدراں۔قیمتاں دی قدر کردی سی۔ اوہ اپنے بنائے پیمانیاں دی ورتوں کرکے چنگے اتے ماڑے نوں ماپن لئی عام طور 'تے ستھاپت ماپدنڈاں نوں توڑ دندا سی۔ 'خوشیا' ورگے ضدی اتے نکمے ویکتی دی عزت دی بھاونا وی ہلّ سکدی سی۔ گوپیناتھ ورگا کومل ویکتی وی دیوتیاں نوں پچھاڑ سکدا ہے۔ شکتی شالی دیوتے وی جھک سکدے ہن۔ راشٹری سوے۔سیوک دشٹ ہو سکدے ہن، اتے لاش نال سیکس کرن والا ویکتی خود لاش بن سکدا ہے۔ کئی وار، منٹو اتے میں انیاں گرم بحثاں وچّ پے جاندے سی کہ اجیہا لگدا سی کہ دھاگہ ٹٹن والا ہے۔ اکّ دن، اوہ کسے چیز 'تے اینا چڑچڑا ہو جاندا سی کہ اسدیاں اکھاں وچوں خون وہِ جاندا سی۔

دند پیسدے ہوئے، اسنے کیہا، "تسیں اکّ عورت ہو، نہیں تاں میں کجھ اجیہا کیہا ہندا جو میرے دنداں نوں ٹھیس پہنچاؤندا۔"

کرپا کرکے اپنے دل دی اچھا پرگٹ کرو؛ "دئیا دی کوئی لوڑ نہیں ہے،" میں چھیڑیا۔"

اسنوں ہن جان دیو۔ جے ایہہ آدمی ہندا، تاں تسیں مینوں دسیا ہندا۔""

مینوں دسو۔ تہاڈے ترکش وچّ کہڑے تیر بچے ہن؟ مینوں اوہناں نوں کڈھن دیو۔""

تسیں شرمندہ محسوس کروگے۔""

میں ربّ دی سہوں کھاندا ہاں، میں نہیں کراں گا۔""

تاں تسیں عورت نہیں ہو!""

کیوں، کی اکّ عورت لئی شرمندہ محسوس کرنا اینا ضروری ہے؟ "اوہ شرمندہ ہووے " جاں نہ ہووے!" ایہہ بہت دکھ دی گلّ ہے، شری منٹو! تسیں وی مرداں اتے عورتاں لئی وکھو۔وکھرے سدھانت بناؤندے ہو۔ میں سوچیا سی کہ تسیں "عام لوکاں" دے پدھر توں اپر ہو۔ میں مذاق اڈایا، "پھر مینوں اوہ شرمندہ کرن والی گلّ دسو۔"

میں اپنے مرے ہوئے بچے دی سہوں کھاندا ہاں، میں صرف اکّ وار نہیں، پر..."

جھوٹھی سہوں کھا کے تسیں اکّ مرے ہوئے بچے دا کی نقصان کر سکدے ہو؟""
اتے منٹو اتھے پیراں 'تے لتاں مار کے بیٹھ گیا، کہندا ہویا، "اج میں تہانوں ایہہ منن لئی مجبور کراں گا کہ میں اکّ ویسوا ہاں۔"
مینوں صفیہ دی گواہی مل گئی۔ میں دو منٹاں وچّ صفیہ نوں ہرا دتا، ایہہ کہندے ہوئے، "ایہہ سنبھوَ ہے کہ اسنے تہانوں دسیا سی کہ اوہ اکّ ویسوا دے گھر جا رہا سی۔ اتے جے اسنے اجیہا کیتا، تاں اسنے اسنوں نمسکار کیتا ہووےگا اتے واپس آ گیا ہووےگا۔"
صفیہ چپّ ہو گئی۔ ہن اوہ ایہہ نہیں کہہ سکدی سی کہ اسنے اسنوں نمسکار کیتا سی جاں..." اوہ اکّ عجیب الجھن دی ستھتی وچّ رہِ گئی سی۔ منٹو، اپنے اتشاہ وچّ، تھوڑا جلدی پی گیا اتے غصے نال بحث کرن لگا، "میں تہانوں اج ایہہ منن لئی مجبور کراں گا کہ میں اکّ پکا ویسوا ہاں۔"
اتے میں کیہا، "اج دنیاں بدل سکدی ہے، پر میں ہار نہیں منانگا۔"
پہلا، نشہ، اتے دوجا، منٹو دی اندرونی کڑتن۔ جے اوہ اپنی مرضی کردا، تاں اوہ میرا چہرہ پاڑ دندا۔
صفیہ نے ہنجھوآں نال کیہا، "بھین! منّ لؤ۔"
شاہد نے کیہا، "بہت ہو گیا! چلو ہن گھر چلیئے۔"
پر منٹو نے شاہد دی لتّ کھچنی شروع کر دتی اتے اعلان کیتا، "میں تہانوں یقین دوائے بناں نہیں جان دیانگا۔"
کافی ہنگامہ ہویا۔ بہت گمبھیرتا نال، منٹو نے شاہد نوں کیہا، "چلو، ہنے ویشواگھر جاؤ۔ جے میں اج تہانوں یقین نہیں دوایا، تاں میں سور دا ددھ پیتا ہے، ماں دا نہیں۔"
پر میں اسنوں ہور چھیڑیا، "توں نہیں جاوینگا۔ توں بسّ بائیکلا پل دے آلے-دوآلے گھمیگا اتے واپس آوینگا، اتے اسیں تیری گلّ نہیں منانگے۔ کی مطلب ہے؟"
آہ!"""

ہن ایہہ منٹو دے سر 'تے وجیا سی، پر اسدی اڈی 'تے لگن توں بعد ایہہ تھوڑا جیہا ہی شانت ہویا سی۔

اپنے غصے 'تے قابو پاؤندیاں، اسنے پچھیا، "پھر میں تہانوں کویں منا سکدا ہاں؟"

میں کیہا، "سانوں، یعنی کہ صفیہ اتے مینوں، اپنے نال لے جاؤ۔"

میں نہیں جاوانگی!" صفیہ غصے وچّ آئی۔ "تسیں اپنا دماغ گوا چکے ہو! تسیں اکلے " چلے جاؤ۔"

تسیں کویں نہیں جا سکدے؟" منٹو گرجیا۔"

آؤ، آؤ...!" اسیں صفیہ ولّ اکھ ماری اتے اسیں چارے چلے گئے۔ اسیں دوویں دروازے " توں باہر آ گئے۔ صفیہ کسے طرحاں منٹو نوں قابو کرن وچّ کامیاب ہو گئی۔ اگلی وار جدوں اسیں ملے، میں پچھیا، "کی تسیں اجے وی غصے ہو؟"

نہیں! غصہ ہن شانت ہو گیا ہے،" اسنے مسکراؤندے ہوئے کیہا۔"

خیر، مینوں دسو، دوستی وچّ، اوہ خطرناک چیز کی سی؟""

کجھ نہیں۔ مینوں ہن کجھ یاد نہیں ہے۔ ایہہ کجھ خاص نہیں سی۔ "شاید اسنے مینوں " اچی آواز وچّ گالاں کڈھیاں ہون گیاں!"

بسّ!" میں نراش محسوس کردے ہوئے کیہا۔"

جاں ہو سکدا ہے کہ اسنے کسے نوں تھپڑ ماریا ہووے،" میں شرمندہ ہو کے کیہا۔"

اسدا میرے 'تے بالکل وی اثر نہیں پیندا۔ میں انیاں گندیاں گالاں سنیاں ہن کہ ایہہ " اوشواشیوگ ہے۔ اتے میرے تھپڑ کافی سخت ہن۔ پر پہلی وار، تسیں مینوں اکّ عورت سمجھ کے نرمی دکھائی۔ میرے بھرا نے مینوں کئی وار تھپڑ ماریا ہے۔"

اتے اسیں دوبارہ جڑ گئے۔ اکّ دن، دفتر دی گرمی توں تھکّ کے، میں منٹو دے گھر جا کے آرام کرن دا فیصلہ کیتا۔ پھر میں ملاڈ واپس جاوانگا۔ دروازہ ہمیشہ وانگ کھلا سی۔ میں گیا اتے دیکھیا کہ صفیہ اتھے اداس چہرے نال پئی ہے۔ منٹو بسترے دے ہیٹھاں، ہتھ

وچّ جھاڑو لے کے، اتے اپنے کڑتے دے کنارے نوں نکّ اتے رکھ کے میز دے ہیٹھاں جھاڑو لگا رہا سی۔

تسیں کی کر رہے ہو؟" میں میز دے ہیٹھاں جھاتی ماردیاں پچھیا۔"

میں کرکٹ کھیڈ رہا ہاں،" منٹو نے جواب دتا، اسدیاں اکھاں وڈے مور دے کھنبھاں " " وانگ مروڑ رہیاں سن۔

اتھے! اسیں سوچیا سی کہ اسیں تہاڈی جگہ 'تے آرام کرانگے، پر تسیں لوک غصے " وچّ ہو۔" میں چلے جان دی دھمکی دتی۔

اوئے!" صفیہ اٹھ کے بیٹھ گئی۔ "آؤ، آؤ۔""

لڑائی کس بارے سی؟" میں پچھیا۔"

کجھ نہیں۔ میں کیہا، 'کھانا بناؤنا، گھریلو کم، آدی مرداں دے کم نہیں ہن۔" جویں اوہ " تہاڈے نال بحث کردے ہن۔ اوہ میرے نال بحث وی کرن لگّ پئے، ایہہ کہندے ہوئے، "مرداں والا کم کیوں نہیں؟ میں ہنے جھاڑو مار سکدی ہاں۔" میں اوہناں نوں روکن دی کوشش کیتی، پر اوہ ہور وی لڑ پئے۔ اوہناں کیہا، "جے اجیہا ہے، تاں طلاق لے لؤ،" صفیہ نے ہنجھوآں نال کیہا۔

میں منٹو توں جھاڑو ہٹاؤن لئی کھنگھن دا ناٹک کیتا۔

سویرے اٹھ کے، نگر پالکا دے صفائی کرمچاری نے ویہڑے دی صفائی دے بہانے " میرے گلے وچّ مٹی پا دتی۔ ہن تسیں اپنا غصہ کڈھ سکدے ہو۔" گرمی مینوں مار رہی ہے۔"

جھاڑو نوں جلدی چھڈّ کے، منٹو ہوٹل توں برف لین چلا گیا۔ صفیہ گھڑا ہلاؤن گئی۔ برف لیاؤندے ہوئے، منٹو نے تولیا کندھ نال ماریا، اسنوں اکّ پلیٹ وچّ رکھیا، اتے بیٹھ گیا۔ مینوں ہور دسو!" اسنے ہمیشہ وانگ کیہا۔"

گھڑے وچّ گرمی نے مینوں متلی محسوس کروائی۔ "او، صفیہ، کی تسیں اکّ لاش نوں ساڑ رہے ہو؟" میں کیہا، اپنا نکّ چمیا۔

منٹو نے حیران ہو کے میرے ولّ دیکھیا۔ اسدیاں اکھاں سر توں پیراں تکّ پھیل گئیاں اتے اوہ چھال مار گیا۔ صفیہ رسوئی وچّ چیکدی رہی، اتے اسنے پانی دا گھڑا واپس گھڑے وچّ سٹّ دتا۔ واپس آؤندے ہوئے، اوہ ڈر کے کرسی 'تے بیٹھ گیا اتے پھر شرمندگی نال ہسیا۔ میں اکّ مورکھ وانگ دیکھیا۔ جدوں صفیہ بڑبڑاؤندی ہوئی اندر آئی، تاں میں اسنوں تیزی نال جھڑکیا اتے پھر شرم نال کیہا، "کی تہاڈی ککھّ وچّ کوئی بچہ ہے؟"

جویں بچہ اسدی ککھّ وچّ سی، میری نہیں۔ مینوں ترنت احساس ہویا۔

جدوں صفیہ گربھ وتی سی، تاں اسنوں وی مسالیاں توں متلی محسوس ہوئی۔"'

منٹو صاحب! ربّ دا بھلا، داعیاں وانگ گلاں نہ کر،" میں چڑچڑے ہو کے کیہا۔"

اوہ اچی-اچی ہسیا۔ "اوہ، واہ! اس وچّ کی غلط ہے؟ تہانوں کھٹے پدارتھ پسند ہون گے۔ میں ترنت انب لے کے آوانگا۔"

اوہ بھجّ کے ہیٹھاں آیا اتے بچیاں وانگ اپنے کڑتے دے سرے وچّ بھرے انب لے آیا۔ انب چھلدے ہوئے، اسنے اوہناں نوں نمک اتے مرچ نال سوادی بنایا اتے مینوں دے دتا۔ اوہ ہیٹھاں بیٹھ گیا، میرے ولّ دھیان نال ویکھدا ہویا، اتے مسکراؤندا ہویا۔

صفیہ، ہے صفیہ!" اوہ چیکیا۔ صفیہ اپنے پلو نال اپنیاں دھونئیں نال بھریاں اکھاں " پونجھدی ہوئی آئی۔ "کی ہے، منٹو صاحب! تسیں اینا کیوں چیک رہے ہو؟"

مورکھ! اسدیاں لتاں بھاریاں ہن،" اسنے صفیہ دے کمر دوآلے اپنا ہتھ رکھدے ہوئے " کیہا۔

اف! گندگی ماپ توں پرے ہے۔ اسے لئی لوک تہانوں اشلیل لیکھک کہندے ہن۔"'

میری گلّ سن کے منٹو ہسّ پیا اتے اکّ بڈھی عورت وانگ صلاح دین لگّ پیا۔

زیتون دے تیل نال اپنے پیٹ دی مالش کرن نال کھرچن توں بچاء ہووےگا۔"'

خالی پیٹ سیب دا جیم کھان نال متلی توں بچاء ہووےگا۔"'

ناریل کھان نال تہاڈا بچہ گورا اتے جنیپے وچّ آسان ہو جاوے گا۔"'

سردیاں وچّ برف نہ چباؤ؛ نالیاں سکّ جاندیاں ہن۔ کیوں، صفیہ؟"""
اکّ پاسے ہٹ جاؤ، منٹو صاحب! "تسیں کی کہہ رہے ہو؟" صفیہ گھناؤنی سی۔"
اتے جدوں سیما دا جنم ہویا، تاں صفیہ میرے کول بیٹھی، کمب رہی سی۔ پر بچے نوں دیکھ کے، منٹو نوں اپنے پتر دی یاد آئی۔ اسنے مینوں اپنے چھوٹے-چھوٹے مذاق بارے دسن وچّ بہت سماں بتایا۔ صفیہ دا دل پگھل گیا، اتے اکّ سال دے اندر، منٹو دی وڈی دھی دا جنم ہویا۔ مینوں پنے توں واپس آؤن توں بعد پتہ لگا۔ میں ترنت گئی، پر منٹو گھر بدل گیا سی۔ کجھ دیر بھال کرن توں بعد، میں نویں گھر پہنچی اتے ڈرائنگ روم وچّ کپڑے دی لائن 'تے پئے کپڑے پائے۔ نواں گھر بہت چھوٹا اتے ہوا رہت سی۔ منٹو اس لئی چلا گیا سی کیونکہ فرش گندہ سی؛ جے بچہ اپنے گوڈیاں 'تے رینگدا سی، تاں اوہ پھس جاندی سی اتے اس دے مونہہ وچّ مٹی پے جاندی سی۔ اتھے، نکھت خوشی نال فرش 'تے کھیڈ سکدی سی۔ بھاویں نکھت کجھ ہفتیاں دی سی۔
مینوں سچ مچّ بچے پسند نہیں ہن،" منٹو نے گمبھیرتا نال کیہا۔ "اوہ اکّ پریشانی ہن۔ " اس لئی میں اوہناں توں ڈردی ہاں۔" میں ہمیشہ اوہناں بارے سوچدا رہندا ہاں، میں کسے ہور چیز 'تے دھیان نہیں دے سکدا۔" اوہ ددھ دیاں بوتلاں دھوندا سی اتے اپنے فلسفیاں 'تے وچار کردا سی۔ اوہ میری بھتیجی مینوں نوں بہت پیار کردا سی۔ اوہ اس نال گڈیاں اتے جھولیاں بارے گھنٹیاں بدھی گلاں کردا سی۔ بینتی کرن 'تے، اوہ بانس دے کھمبھے وچوں لنگھدا سی اتے اس لئی املی توڑدا سی، پھر اوہناں نوں اپنے کڑتے دے سرے وچّ واپس لیاؤندا سی۔ اوہ سیما نوں پاٹی 'تے بٹھا کے چیکدا سی۔ اوہ بچیاں دا بہت وڈا پریمی سی، کیونکہ اوہ اوہناں نوں پیار کردا سی۔ میں بے بس محسوس کردی سی۔ اکّ دن، جدوں اسیں ملاڈ وچّ رہندے سی، رات دے لگبھگ 12:30 وجے دروازہ کھڑکایا ہونا۔ مینوں احساس ہویا کہ صفیہ اتھے کھڑی سی، ساہ چڑھیا ہویا سی۔
میں پچھیا، "کی ہویا؟"

اسنے کیہا، "میں تہانوں کیہا سی کہ اس حالت وچّ کسے دے گھر نہ جانا، پر اوہ کدے نہیں سندے۔"

منٹو، ندا جی، اتے خورشید انور دے نال اندر آئے۔

ایہہ صفیہ کون ہے جو نہ کہے؟""

تنوں اندر آئے، بوتلاں اتے گلاس ہتھاں وچّ۔ شاہد نے پارٹی دا سواگت کیتا اتے کیہا، "میں تہاڈی سیوا وچّ ہاں!"

فیصلہ کیتا گیا کہ اوہ بہت بھکھے سن، سارے ہوٹل بند سن۔ ٹرین دا سماں ختم ہو گیا سی۔ جے اوہناں نوں کجھ ملدا، تاں اوہ خود پکاؤنگے اتے کھانگے۔ بس اوہناں نوں آٹا اتے دال دیو۔ میں رسوئی وچّ جا کے خود پکاوانگی۔ صفیہ نوں آدمیاں دا کھانا بناؤنا پسند نہیں سی۔ پر اوہ نہیں سندے سن۔ اوہناں نے رسوئی وچّ حملہ کر دتا۔ منٹو آٹا گنن لگّ پیا۔ ندا جی چلھے 'تے جھپٹ پئے، اتے خورشید انور نوں آلو چھلن لئی دتے گئے، اوہناں نوں چھلن نالوں کچا کھان دا زیادہ ارادہ سی۔ اتے پھر بوتل رسوئی وچّ آ گئی۔ اوہناں نے اکّ رسوئی کاؤنٹر لگایا اتے اتھے بیٹھ کے پراٹھے پکائے اتے کھاندے رہے، کچے اتے پکے ہوئے۔ منٹو نے آٹے نوں بہت چنگی طرحاں گنیا سی اتے روٹیاں نوں بہت دھیان نال پکا لیا سی۔ پھر اسنے جلدی نال اوہناں نوں پدینے دی چٹنی وچّ ڈبویا۔ کھان توں بعد، اوہ اتھے ہی پھیل جاندے اتے سوں جاندے، جیکر اوہناں نوں زبردستی ورانڈے وچّ نہ کھچیا جاندا۔ ایہہ اوہ جیون سی جو منٹو نوں سبھ توں دلچسپ لگیا۔ اس سمیں، لاہور سرکار نے منٹو اتے میرے ورودھ کیس دائر کیتا۔ منٹو دی لمبے سمیں توں پیاری اچھا پوری ہوئی۔ لاہور وچّ رہنا خوشی دی گلّ سی۔ اسیں شاندار ڈھنگ نال دعوت کیتی۔ ایہہ لاہور وانگ اکّ تیرتھ یاترا سی۔ اسیں دوویں اکٹھے بروکیڈ جتے خریدن گئے سی۔ منٹو دے پیر نازک اتے چٹے سن۔ کمل دے پھلاں وانگ، بروکیڈ جتے بہت ودھیا لگّ رہے سن۔

میرے پیر بہت بدصورت ہن۔ میں اوہناں نوں نہیں خریدانگا! انے سندر جتے،" میں کیہا۔"

اتے میرے پیر انے ناریوادی ہن کہ مینوں اوہناں توں شرم آؤندی ہے۔""

پر اسیں بہت سارے جتے خریدے۔
تہاڈے پیر بہت سندر ہن،" میں کیہا۔"
ایہہ بکواس ہے، میرے پیر۔ آؤ اوہناں نوں بدلیئے۔""
جے تہانوں اوہناں نوں بدلنا پوے، تاں آؤ اپنا سر بدلیئے،" میں سجھاء دتا۔"
ربّ دی سونہ! مینوں کوئی اعتراز نہیں ہے،" منٹو نے خوشی نال کیہا۔"
پیار دے مدعے 'تے ساڈے وچّ بہت بحث ہوئی، پر اسیں کسے نتیجے 'تے نہیں پہنچ سکے۔
اوہ صرف کہندا، "پیار کی ہے؟ مینوں اپنے بروکیڈ جتے پسند ہن۔" رفیق اپنی پنجویں پتنی نال پیار کردا ہے۔
میرا مطلب اوہ پیار ہے جو اکّ نوجوان اکّ جوان عورت لئی محسوس کردا ہے۔""

ہاں...میں سمجھدا ہاں!" منٹو نے دور بھوتکال دے دھند وچّ کسے چیز نوں چھوہدے " ہوئے کیہا۔
کشمیر وچّ اکّ چرواہی سی۔""
پھر؟" میں کہانی کار وانگ گرجیا۔"
تسیں مینوں اجہیاں گندیاں گلاں دسدے ہو، اتے اج تسیں شرمندہ ہو رہے ہو۔""
کہڑا گدھا شرمندہ ہو رہا ہے؟" منٹو نے کیہا، سچ مچّ شرمندہ ہو کے۔ بہت مشکل نال، " اسنے سمجھایا، "بسّ!...جدوں اسنے ڈنگراں نوں بھجاؤن لئی اپنی سوٹی چکی، تاں میں اسدیاں چٹیاں کوہنیاں دیکھ سکدا سی۔"
میں تھوڑا بیمار سی۔ ہر روز، میں اکّ کمبل لے کے پہاڑی 'تے لیٹ جاندا سی۔ اتے " میں رکے ہوئے ساہ نال اس پل دی اڈیک کردا سی جدوں اوہ اپنی بانہہ چکدی، اسدی بانہہ پھسلدی، اتے میں اسدی چٹی کوہنی دیکھدا۔
کوہنی!" میں حیرانی نال پچھیا۔"

ہاں! میں کدے وی اسدی کوہنی توں علاوہ اس دے سریر دا کوئی حصہ نہیں دیکھیا۔ " اسنے ڈھلے-فٹنگ والے کپڑے پائے ہوئے سن۔ مینوں اس دے سریر دا کوئی نشان نہیں دکھائی دے رہا سی۔ پر اس دے سریر دی ہر حرکت میریاں اکھاں نوں اسدی کوہنی دی اکّ جھلک دیکھن لئی مجبور کر دیندی سی۔"

اگے کی ہویا؟""

پھر اکّ دن، میں اکّ کمبل 'تے لیٹیا ہویا سی۔ اوہ آ کے میرے توں تھوڑی دور بیٹھ " گئی۔ اسنے اپنے کمربند وچّ کجھ لکاؤنا شروع کر دتا۔ میں پچھیا، "مینوں دکھاؤ...!" اسدا چہرہ شرم نال گلابی ہو گیا۔ اسنے کجھ نہیں کیہا۔ بسّ! میں اڈول سی۔ میں کیہا، "میں تینوں ادوں تکّ نہیں جان دیانگا جدوں تکّ توں مینوں نہیں دکھاؤندا۔" اوہ رون لگّ پئی، پر میں اڈول رہی۔ اتے انت وچّ، اکّ لمبی بحث توں بعد، اسنے اپنی مٹھی کھولھی اتے اپنی ہتھیلی میرے ساہمنے رکھی، اتے شرم نال، اپنا چہرہ اپنے گوڈیاں وچّ دب لیا۔

اسدی ہتھیلی وچّ کی سی؟" میں بے صبری نال پچھیا۔"

مصر دی کینڈی دا اکّ ڈلا! ایہہ اسدی گلابی ہتھیلی 'تے برف دے ٹکڑے وانگ چمک " رہا سی۔"

پھر تسیں کی کیتا؟""

میں دیکھدا رہا۔ اوہ سوچاں وچّ گواچی جاپدی سی۔""

پھر؟""

پھر اوہ اٹھی اتے بھجّ گئی۔ اوہ دوروں واپس آئی، ڈلا میری گود وچّ رکھ دتا، اتے " نظراں توں الوپ ہو گئی۔ ڈلا کافی دیر تکّ میری قمیض دی جیب وچّ رہا۔ پھر میں اسنوں اکّ دراز وچّ رکھیا، اتے کجھ دناں بعد، کیڑیاں نے اسنوں کھا لیا۔"

اتے کڑی؟""

کہڑی کڑی؟" اسنے حیران ہو کے پچھیا۔"

اوہی جسنے تینوں مصری ڈلا پھڑایا سی۔"" "
میں اسنوں دوبارہ نہیں دیکھیا۔""
تیرا پیار کنا پھسپھساؤندا ہے!" میں نراشا توں کھجھ کے کیہا۔ "میں اکّ بہت ہی "
بھاوک قسم دے پیار دی امید کر رہا سی۔"
بالکل پھسپھساؤندا نہیں!" منٹو لڑائی وچّ اتر گیا۔"
ایہہ بالکل بکواس، تیجے درجے دا، غصے والا پیار سی! توں مصری ڈلا لے کے آیا "
سی۔ توں سر 'تے میخ ماری۔"
تاں میں ہور کی کر سکدا سی...؟ میں اس نال سوندا۔ اسدی گود وچّ اکّ گھٹیا کتورے "
نوں چھڈّ کے، میں اج اسدی یاد وچّ اپنی مردانگی بارے شیخی ماردا۔" اوہ غصے وچّ آیا۔
تسیں صحیح ہو۔ مصری ڈلا کیڑے-مکوڑیاں دوارا کھان والی چیز نہیں ہے، سگوں "
ہولی-ہولی چوسن والی ہے۔"
ایہہ اوہی منٹو سی۔ اشلیل لیکھک۔ گندے دماغ والا۔ اوہ جسنے 'کولڈ میٹ' لکھیا سی۔ پر
"مرزا غالب" وچّ چودھویں پتنی مرزا غالب دی پیاری ہے جاں نہیں، ایہہ نردھارت کرنا
اسمبھو ہے۔ پر منٹو دے وچاراں وچّ اکّ کڑی ضرور ہے، جسنوں اوہ چھوہنا نہیں چاہندا۔
اوہ اپنی پوری زندگی اسدی کوہنی دی اکّ جھلک دیکھن لئی انتظار کر سکدا سی۔ ایہہ اوہ
ورودھابھاس سی جو منٹو دیاں وکھ-وکھ کہانیاں وچّ وکھ-وکھ سمیں 'تے پرگٹ ہویا۔ اکّ
پاسے، اوہ "نئی قانون" لکھدا ہے، اتے دوجے پاسے، "بو"۔ دوواں وچّ، اوہ اپنے آپ
نوں تباہ کرکے لکھدا ہے۔ لوک اکّ اشلیل لیکھک نوں یاد کردے ہن، اتے اوہ کسے
اجیہے ویکتی نوں وی یاد کردے ہن جو ستھتیاں بارے اینی چنگی طرحاں لکھدا ہے۔
اوہ الجھن وچّ پے جاندے ہن۔ سازش کی سی؟ ایہہ اوہی گلّ ہے۔ دیش وچّ مصیبتاں شروع
ہو گئیاں۔ ونڈ توں بعد، اسنوں پیشکشاں ملن لگیاں۔ منٹو اس سمیں پھلمستان وچّ لگبھگ
ستھائی طور 'تے نوکری کر رہا سی۔ اوہ بہت خوش جاپدا سی۔ اسنوں پرشنسا ملی، اسدی
زندگی دا سمرتھن۔ اسدی فلم، "آٹھ دن"، اسپھل رہی۔ مینوں نہیں پتہ کہ اسنے پھلمستان

کیوں چھڈّ دتا اتے اشوک کمار نال بمبے ٹاکیز چلا گیا۔ اسنوں اشوک کمار بہت پسند سی۔ مینوں نہیں پتہ کہ مکھرجی نے اسنوں کی کیہا جس کارن اوہ اس دے بالکل ورودھ ہو گیا۔

ایہہ بکواس ہے، مکھرجی! تسیں یقیناً اکّ دھوکھے باز ہو!" اوہ کوڑے ڈھنگ نال " کہندا۔

بمبے ٹاکیز وچّ اکّ سال رہن توں بعد، اسنے مینوں سینئر یونٹ وبھاگ وچّ نوکری دوائی اتے بہت خوش سی۔
ہن اسیں دوویں اکٹھے کہانیاں لکھانگے۔ ایہہ ہل چل پیدا کریگا۔ میری کہانی اتے " تہاڈی، اشوک کمار ہیرو۔" بسّ! پھر تسیں دیکھوگے۔"
میز 'تے منٹو دی اکّ کہانی سی۔ اشوک کمار نوں ایہہ پسند آئی۔ اس توں پہلاں، اسنوں "مجبور" دی کہانی پسند آئی۔ پھر اسنے اسنوں چھڈّ دتا اتے منٹو دی کہانی پسند آئی۔ میرے پہنچن توں بعد، اسنوں میری کہانی، "ضدی" پسند آئی۔ خیر، منٹو اس نال ختم نہیں ہویا سی۔ ہن، اشوک کمار نے مینوں منٹو دی کہانی 'تے کم کرن لئی کیہا، اتے منٹو میری۔ نتیجے وجوں، منٹو مینوں شکّ دی نظر نال دیکھن لگا، اتے میں منٹو ولّ شکّ دی نظر نال دیکھیا۔ اس دوران، کمال امروہی "محل" لئی کہانی لے کے آیا اتے اشوک کمار نوں ایہہ پسند آئی۔ اتے ساڈی کہانی مصیبت وچّ سی۔ جے ایہہ صرف وکار دا معاملہ ہندا، تاں ایہہ اکّ گلّ ہندی۔ ہن، ستھتی اجیہی ہو گئی کہ ساڈی کہانی نہیں بن رہی سی، اتے ساڈی مہنتا ختم ہو گئی۔ سانوں کیہا گیا، "چپّ کرکے بیٹھو۔ تہانوں اپنی تنخواہ ملدی رہیگی۔" کیونکہ اقرارنامہ دستخط ہو گیا ہے، پر ساڈی کہانی نہیں بنیگی۔"
اس لئی، شاہد اتے میں اپنی کہانی، "ضدی" بناؤن لئی اپنیاں ساریاں کوششاں کیتیاں۔ اشوک کمار توں بناں، "ضدی" دوجے درجے دیاں فلماں دی اکّ لڑی بن گئی۔ پر منٹو دی

کہانی بنی رہی۔ منٹو سارا دن اپنے کمرے وچّ بیٹھا رہندا سی، اپنی کہانی 'تے وچار کردا رہندا سی۔ کدے اوہ انت نوں شروعات وجوں لکھدا سی، کدے شروعات نوں انت وجوں، کدے وچکار توں شروع کرکے شروع وچّ ختم کردا سی، اتے کدے وچکار نوں انت وچّ بدلدا سی۔ ہزاراں کاروائیاں دے باو جود، اشوک کمار نوں کہانی دا کوئی وی روپ پسند نہیں سی۔ پر منٹو کہندا سی، "تسیں گانگلی نوں نہیں سمجھدے! مینوں سمجھ آؤندا ہے۔ اوہ میری کہانی وچّ ضرور کم کریگا۔"

تہاڈی کہانی وچّ، اسدی بھومکا رومانٹک نہیں ہے، ایہہ اکّ پتا دی ہے۔ اوہ کدے وی " اجیہا نہیں کریگا۔"

اتے پھر منٹو نال لڑائی دوبارہ شروع ہو جاندی سی۔ پر ساہتک بھاشا اپنے آپ بارے چنتت سی۔ اتے ایہی ہویا: "ضدی" اتے "محل" بنیاں۔ منٹو دی کہانی بنی رہی۔ منٹو نے اسدی امید نہیں کیتی سی اتے اسنوں بہت اپمان محسوس ہویا۔ اوہ کجھ وی سہِ سکدا سی، پر اوہ نرادر برداشت نہیں کر سکدا سی۔ اس دوران، دیش وچّ ستھتی ناٹکی ڈھنگ نال وگڑ گئی سی۔ اسدی پتنی اتے بچے اسنوں پاکستان بلاؤن لگّ پئے۔ منٹو نے مینوں وی چلے جان لئی کیہا۔

پاکستان دا بھوکھ اجول ہے۔ تہانوں اتھے بھجن والیاں لئی رہائش ملیگی۔ اسیں اتھے " اپنے سارے ہووانگے۔ اسیں جلدی خوشحال ہووانگے۔"

میرے جواب 'تے منٹو سچ مچّ میرے نال ناراض سی۔ میری اس نال بہت لڑائیاں اتے بحثاں ہوئیاں سن، پر اسیں کدے وی اس طرحاں دے گمبھیر سدھانت 'تے بحث نہیں کیتی سی۔ اتے ادوں مینوں احساس ہویا کہ منٹو کنا کائر سی۔ اوہ کسے وی قیمت 'تے اپنی جان بچاؤن لئی تیار سی۔ اوہ اوہناں لوکاں دی جان بچاؤن 'تے نظر رکھ رہا سی جو اپنا بھوکھ سرکھیت کرن لئی بھجّ گئے سن۔ اتے میں اسنوں نفرت کردا سی۔ اتے اکّ دن، بناں دسے جاں ملے، اوہ پاکستان چلا گیا۔ مینوں بہت اپمان محسوس ہویا۔ پھر، جدوں اسدا پتر آیا، اسنے کیہا، "اوہ بہت خوش ہے۔ اسدا اکّ شاندار گھر ہے۔ وشال اتے سندر، قیمتی

چیزاں نال سجایا گیا۔" اسنے سانوں پھر ہلا دتا۔ فلم "ضدی" ختم ہو گئی سی، اتے اسیں "آرزو" شروع کر دتی سی۔ برا سماں آیا اتے چلا گیا۔ اس دے دو ہور پتر آئے۔ اسنے مینوں سدا دتا سی۔ اسنے مینوں اکّ سنیما دین دا وعدہ کیتا سی۔ میں بہت دکھی سی۔ میں پہلاں اس دے پیار وچّ وشواس کیتا سی، پر ہن مینوں ہور وی ہار مننی پئی۔ پر میں اس دے پتر پاڑ دتے، اس گلّ توں چڑ گیا کہ اوہ میرے سدھانتاں دا ستکار نہیں کردا! میں اسنوں جان توں نہیں روکیا، تاں اوہ مینوں اپنے رستے وچّ کیوں کھچّ رہا سی؟ پھر میں سنیا کہ منٹو بہت خوش سی۔ گھر کھوہ لیا گیا سی، پر دوجی کافی ودھیا سی۔ اکّ ہور دھی دا جنم ہویا۔ اتے سال بیت گئے۔ اکّ ہور دھی دا جنم ہویا۔ منٹو توں اکّ پتر آیا، "کوشش کرو اتے مینوں بھارت واپس لے جاؤ۔"

پھر سانوں پتہ لگا کہ منٹو 'تے مقدمہ چلایا گیا سی اتے جیل بھیج دتی گئی سی۔ اسیں وہلے بیٹھے رہے۔ کسے نے وی وروده نہیں کیتا۔ دراصل، عام رویہ ایہہ سی کہ اسنوں جیل بھیج دتا گیا سی۔ ہن اوہ اپنا من واپس عام وانگ کر لویگا۔ کوئی اکٹھ نہیں ہویا، کوئی میٹنگ نہیں ہوئی، کوئی متا پاس نہیں ہویا۔ پھر ایہہ سپشٹ ہو گیا کہ اوہ اپنا دماغ گوا بیٹھا سی اتے اس دے دوستاں نے اسنوں مانسک شرن وچّ بھیج دتا سی۔ پر اکّ دن، منٹو دا پتر آ گیا۔ اوہ پوری طرحاں ٹھیک سی اتے اسنے لکھیا سی، "میں ہن بالکل ٹھیک ہاں۔ جے تسیں مکھرجی نوں مینوں بمبئی واپس بھیجن لئی کہہ سکدے ہو، تاں ایہہ بہت ودھیا ہووےگا۔"

اس توں بعد، مینوں بہت سمیں تکّ کوئی خبر نہیں سنائی دتی۔ نہ ہی مینوں اپنی چٹھی دا جواب ملیا۔ پھر میں سنیا کہ اسنوں دوبارہ مانسک شرن بھیج دتا گیا ہے۔ ہن، منٹو دیاں خبراں نے مینوں ڈراؤنا شروع کر دتا۔ میں اسنوں پچھن دی ہمت نہیں کیتی۔ ربّ جاندا ہے کہ اسدا اگلا قدم کتھے ہے۔ پر مانسک شرن توں پرے جو قدم جاندا ہے اوہ کدے واپس نہیں آؤندا۔ میں پاکستان توں واپس آؤن والے لوکاں توں انیاں سخت رپورٹاں سنیاں ہن کہ میں تنگ آ گیا ہاں۔ اوہ بہت زیادہ شراب پین لگّ پئے ہن۔ اوہ دوستاں اتے اجنبیاں دوواں

توں پیسے منگدے ہن۔ اخبار والے تہانوں تہاڈے سامہنے بٹھاؤندے ہن اتے لیکھ لکھدے ہن۔ جے تسیں پہلاں توں بھگتان کردے ہو، تاں اوہ ایہہ سبھ کجھ کھوہ لین گے۔ منٹو دی آخری چٹھی آئی، جس وچّ اسنے مینوں اس دے بارے اکّ لیکھ لکھن لئی کیہا۔ ترنت، میری دکھی جیبھ دھندلی ہو گئی، "میں ایہہ لیکھ مرن توں بعد ہی لکھانگا۔"

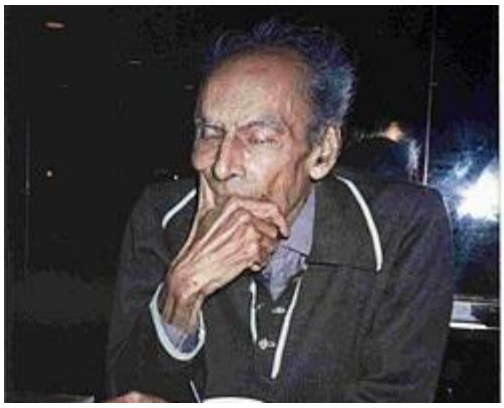
اتے اج، میں منٹو دی موت توں بعد لکھ رہا ہاں۔ صرف منٹو ہی نہیں، سگوں میرے اتے منٹو وچکار بہت سمیں توں بہت کجھ مر چکا ہے۔ اج، صرف اکّ ہی پیڑ جیوندی ہے۔ مینوں نہیں پتہ کہ پیڑ کس بارے ہے؟ کی ایہہ

کی مینوں شرم آؤندی ہے کہ اوہ مر گیا ہے اتے میں زندہ ہاں؟ ایہہ قرضہ میری چھاتی 'تے اینا بھارا کیوں ہے؟ مینوں یاد نہیں کہ میں منٹو دا کوئی قرضہ سی۔ اتے اسدا کی قرضہ سی؟ اوہ مینوں بھین کہندا سی۔ پر بھیناں اپنے بھراواں نوں مردے دیکھ کے نال کھڑھیاں رہندیاں ہن، اتے کجھ نہیں کر سکدیاں۔ موت زخم چھڈّ جاندی ہے جو نہ تاں دکھائی دیندے ہن اتے نہ ہی وگدے ہن۔ اوہ چپ چاپ سڑدے ہن۔ اج، مینوں صفیہ دی بہت یاد آؤندی ہے۔ کاش اسیں اپنے سر جوڑ کے گلّ کر سکیئے، جویں اسیں کئی سال پہلاں اڈیلپھی چیمبر وچّ کردے سی۔ پر اوہ ساڈے ویاہ دی رات سی، اتے اسیں اپنے بچیاں بارے گلّ کیتی، ایہہ موت بارے گلاں ہن۔ اس لئی میں ڈردا ہاں، اتے میری قلم سکّ جاندی ہے۔ مینوں نہیں پتہ کہ ایہناں کجھ سالاں وچّ اوہ کی گزر رہی ہے! میں کس دل نال پچھاں، بھاویں ساری دنیاں منٹو نوں بھلّ گئی ہووے، تہاڈا پیار اس طوفانی شخصیت دا چٹان وانگ سمرتھن کردا رہا؟ جاں کی تہاڈا پیار تھکیا اتے تھکّ گیا سی؟ کی ایہناں باراں جاں تیراں سالاں دے اتھل-پتھل نے تہانوں ہلا کے تہانوں تھکا دتا، جاں کی تسیں اجے وی منٹو صاحب دی صفیہ سی؟ جدوں آنڈھ-گوانڈھ دے نمر لوک اتے رشتے دار اس دے غلط رستے 'تے چلن 'تے جھکدے سن تاں تسیں کی کیتا؟ تسیں اوہناں چپّ والاں نوں کی کیہا سی؟ اوہ تہاڈے آلے-دوآلے اداسینتا اتے لاپرواہی نال گھمدے رہندے سن۔ ایہہ دم گھٹن والا سی۔ کی اوہ تہاڈی پیاری گود وچّ مر گیا؟ جاں کی اوہ اکّ پریوار وچّ اکلاّ، اکلاّ

اتے اکلاّ مر گیا؟ کی کڑیاں سوچدیاں سن کہ اوہناں دا پتا پاگل، کنگال اتے شرابی سی؟ کی اسنے تہانوں مشکل اتے شرم توں علاوہ کجھ نہیں دتا؟ مینوں کجھ وی نہیں پتہ۔ مینوں نہیں پتہ کیوں؟ اسدیاں لکھتاں اسدی زندگی دا سبھ توں اسپشٹ پرتیبمب وی نہیں درساؤندیاں۔ اوہ اپنیاں مشکلاں نوں اپنیاں کمزوریاں 'تے دوش دندا سی۔ اسنے اوہناں نوں کمیاں وانگ لکایا۔ اوہ ہنکاری سی کہ جے اوہ چاہندا، تاں اوہ لکھاں کما سکدا ہے اتے اوہناں نوں اکّ پل وچّ ستّ سکدا ہے۔ اس لئی اسنوں وشواس نہیں ہو رہا سی کہ اوہ بھکھا رہِ سکدا ہے، اتے اسدی قلم بے بسی نال گھٹّ گئی۔ کی تسیں لیکھکاں توں تنگ آ چکے ہو؟ اوہ اپنے آپ نوں دم گھٹدے ہن اتے اپنے عزیزاں نوں چکڑ وچّ کھچدے ہن!

...اتے پھر اکّ دن، اوہ سانوں اکلے چھڈّ کے چلے جاندے ہن۔ تاں، بھین! ایہہ صرف اکّ لیکھک دی عادت نہیں ہے؛ ساڈے دیش وچّ لکھاں لوک اس طرحاں زندگی وچّ اسپھلتا اتے نراشا دا ساہمنا کردے ہن۔ بھاویں اوہ لیکھک ہون جاں کلرک! ایہہ اوہناں دی زندگی ہے، اتے گھٹو-گھٹّ ایہی نتیجہ ہندا ہے۔ جو زیادہ سنویدنشیل ہن اوہ پاگل ہو جاندے ہن اتے روندے رہندے ہن۔

مینوں نہیں پتہ کہ میرا دل کیوں کہندا ہے کہ منٹو دی جوانی دی موت وچّ میرا وی ہتھ ہے۔ میرے کپڑیاں 'تے ادکھّ خون دے دھبے ہن، جو صرف میرا دل ہی دیکھ سکدا ہے۔ جس دنیاں نے اسنوں مرن دتا، اوہ میری دنیاں ہے۔ اج اوہناں نے اسنوں مرن دتا، اتے کلھ اوہ مینوں مرن دینگے۔ اتے پھر لوک سوگ مناؤنگے۔ میرے بچیاں دا بوجھ اوہناں دیاں چھاتیاں 'تے چٹان وانگ بن جاوے گا۔ اوہ اکٹھ کرنگے، دان اکٹھا کرنگے، اتے اپنے رجھیویاں دے کارن، کوئی وی اوہناں وچّ شامل نہیں ہو سکیگا۔ سماں بیت جاوے گا۔ اوہناں دے دلاں 'تے بوجھ ہولی-ہولی حلقہ ہو جاوے گا، اتے اوہ سبھ کجھ بھلّ جانگے۔

محمد خالد اختر (1920–2002) پاکستان دے اکّ اگھے اردو ناول کار، کہانی کار، نبندھکار، ہاس-رس لیکھک اتے سفرنامہ لیکھک سن۔ جیونی اتے پچھوکڑ - جنم اتے موت: جنم 23 جنوری 1920 نوں بہاول پور (الہٰ آباد تحصیل)، پنجاب وکھے ہویا؛ موت 2 فروری 2002 نوں کراچی وچّ ہوئی۔ سکھیا اتے پیشہ: اکّ الیکٹریکل انجینیئر وجوں سکھلائی پراپت کرن والے اختر نے بہاول پور اتے لاہور وچّ پڑھائی کیتی اتے 1946 وچّ پوسٹ-گریجوئیٹ سکھلائی لئی انگلینڈ گئے۔

اس مصیبت نوں میرے توں دور رکھو!

محمد خالد اختر

دیاں گرمیاں وچّ میں لاہور وچّ اکّ پرکاشک دوست نال کجھ دناں لئی رہِ رہا سی۔ 1951 منٹو ہنے لاہور آیا سی، اتے میرا پرکاشک دوست اپنیاں کجھ کتاباں پرکاشت کر رہا سی۔ منٹو اس پرکاشن دوارا پرکاشت اکّ ساہتک میگزین نوں سمپادت کرن لئی وی سہمت ہو گیا سی۔ میرا پرکاشک دوست منٹو توں بہت پربھاوت ہویا سی۔ اوہ "اکّ بہت ہی پیارا آدمی،" "ایشیا دا سبھ توں مہان منکھ" ورگے شبداں نال اسدی پرشنسا کردا سی۔ اجیہے سرلیکھاں دا میرے 'تے کوئی پربھاو نہیں پیا۔ میں اس عمر توں بہت اگے لنگھ چکا سی جدوں ہر لیکھک دا نام بہت وکار رکھدا سی۔ میں اپنے شرمیلے اتے ڈرپوک دوست دی پرشنسا 'تے شاندار مسکراؤندا سی اتے منٹو نوں ملن لئی اس دے نال جان دے وعدیاں نوں ٹالدا رہندا سی۔ پھر اکّ سویر، مینوں دسیا گیا کہ ایشیا دا سبھ توں مہان آدمی مینوں ملنا چاہندا سی۔ اوہ میریاں کہانیاں وچوں اکّ بارے مینوں ملنا چاہندا سی۔ میں ہردوار دی اپنی یاترا بارے اکّ لمبی کہانی لکھی سی۔ ہر پچی سال دے نوجوان لیکھک وانگ، مینوں وشواس سی کہ میں اکّ ودھیا کہانی لکھی ہے۔ پر سمپادکاں دے وچار میرے نالوں وکھرے سن۔ نتیجے وجوں، کہانی لمبے سمیں تکّ پرکاشت نہیں رہی۔ پھر میں اسنوں اپنے پرکاشک دوست نوں بھیجیا۔ اسنے اسنوں منٹو نوں پڑھن لئی دتا۔ منٹو نوں ایہہ پسند آیا، پر اسنے بے رحمی نال اسنوں ادھا کٹّ دتا۔ اسنے بہت ساریاں لائیناں مٹا دتیاں جیہناں نوں میں بہت شکتی شالی سمجھدا سی۔

کہانی نوں 'اردو ادب' وچّ پرکاشن لئی چنیا گیا سی۔ پر جدوں مینوں پتہ لگا کہ اسنوں بہت زیادہ سمپادت کیتا گیا ہے، تاں میں ترنت غصے وچّ آ گیا۔ منٹو کون سی جسنے میری کہانی نوں اینی باریک کٹیا؟ اپنی ہمت وچّ، میں ایہہ کلپنا کرن وچّ اسپھل رہا کہ ایہہ سمپادن کلا دے اکّ ماسٹر دوارا کیتا گیا سی۔ ایہہ کہانی بعد وچّ سویرا وچّ "کھوآ ہوا

اپھاک" سرلیکھ ہیٹھ پرکاشت ہوئی۔ مینوں اجے وی وشواس ہے کہ میں شاید اس توں ودھیا کہانی کدے نہیں لکھانگا۔ صرف منٹو دے سمپادن نے اسنوں اکّ سفل کہانی بنایا۔ میں منٹو نال ناراض سی۔ پھر وی، میں اپنے دوست نال اس دے سدے 'تے اس دے گھر گیا۔ ایہہ مال روڈ 'تے بنگلے ورگے گھراں دے بلاکاں وچوں اکّ سی۔ اوہ زمینی منزل 'تے رہندا سی۔ ایہہ چھوٹے، سہاونے گھر اوہناں دے ادھے کھیتر 'تے اکّ ہرے گولاکار باغ نوں گھیردے سن۔ ایہہ جگہ ضرور اوہی سی جسنوں انگریزی وچّ "پوش" کیہا جا سکدا ہے۔ اکّ اردو لیکھک لئی بہت ہی شاندار جگہ سی جسدی روزی-روٹی صرف اسدی لکھت 'تے نربھر سی۔ مینوں امید سی کہ منٹو اکّ تنگ، ہنیرے فلیٹ وچّ رہے گا جس وچّ گندے بالکونیاں ہن۔ مینوں لگدا ہے کہ ورانڈے دے باہر ہرے رنگ دے ٹنسل دی اکّ بانس دی جالی وی سی۔

جدوں میرے دوست نے دستک دتی، تاں اکّ آدمی آیا اتے دروازہ کھوہلیا۔ اکّ وڈا، گمبد۔ آکار والا سر والا آدمی، جسدیاں اکھاں اس دے چوڑے متھے ہیٹھوں باہر نکلدیاں جاپدیاں سن۔ ایہہ منکھی اکھاں نہیں سن۔ میں کدے وی منکھی چہرے 'تے اجہیاں عجیب اکھاں نہیں دیکھیاں سن۔ ایہہ آدمی بے داغ چٹے پجامے اتے کڑتے وچّ سجیا ہویا سی۔ اسنے اکّ کھلا پھہارا پینّ پھڑیا ہویا سی۔ خوشی اتے پیار دی روشنی چمک اٹھی، اتے اسنے میرا ہتھ انے نگھے پیار نال ہلایا کہ میری ساری کٹھورتا اتے شرم ترنت غائب ہو گئی۔ دو لوکاں وچکار موجود ہنیری، عجیب کندھ پانی وانگ شانت ہو گئی۔ میں اسنوں جاندا سی؛ اوہ میرا کئی سالاں دا دوست سی۔ منٹو لمبے سوفے 'تے بیٹھا سی۔ اس 'تے اکّ نوٹبکّ کھلی پئی سی۔ ساڈے پہنچن توں پہلاں، اوہ کہانی لکھن وچّ رجھیا ہویا سی۔ اوہناں دناں وچّ، اوہ ہر روز اکّ کہانی پوری کر رہا سی اتے اسنوں اپنے پرکاشک نوں سونپ رہا سی۔ اسنوں ہریک کہانی لئی تیہہ جاں ویہہ روپئے ملدے سن۔ ایہہ روپئے رنگین بوہیمیئن لئی بہت لابھدائک سن۔ اوہ "کافر" خرید سکدے سن جو اس دے دل دے بہت

نیڑے سی، اتے جو اسدی غریبی اتے تنگی دے درد نوں شانت کردا سی۔ اوہ اسدی پتنی اتے پیارے بچیاں لئی اکّ آرامدائک جیون پردان کر سکدے سن۔

کمرے وچّ ہر چیز صاف-ستھری سی۔ سوفے دے نیڑے اکّ تپائی 'تے اکّ پھلدان سی (اس وچّ اصلی، جیونت پھلّ سن!) اتے اکّ ایشٹرے۔ ایہہ آدمی، میں سوچیا، نازک سی اتے ہر چیز وچّ صفائی اتے سجاوٹ دا پریمی سی۔ اوہ اپنی زندگی وچّ وی ووستھا اتے ووستھا دا پریمی سی، جویں کہ اوہ اپنیاں کہانیاں وچّ سی۔ ہر شبد نوں چھانٹیا اتے صاف-ستھرا رکھیا گیا سی۔ ایہہ اکّ مہان لیکھک دا کمرہ نہیں سی۔ ایہہ اکّ امیر شہر دے وکیل جاں اکّ دفتر سپرڈینٹ دا کمرہ ہو سکدا سی۔ اکّ لیکھک دے کمرے وچّ، کوئی ہپھڑا-دپھڑی دی امید کردا ہے... سبھ کجھ گڑبڑیا ہویا ہے، کاغذ اتے کتاباں میز 'تے بے ترتیب ڈھیر ہن، باسی کوفی دے کپ، سگرٹ دے بٹّ فرش 'تے کھنڈے ہوئے ہن۔ کجھ مہان لیکھکاں نے اپنیاں مہان رچناواں اجیہے کمریاں وچّ لکھیاں ہن۔ بالزاک اجیہے ماحول وچّ کم کردا سی اتے اپنے آلے دوآلے دی ہپھڑا-دپھڑی وچّ موج-مستی کردا سی۔ مینوں یقین ہے کہ دوستووسکی نے وی اسے طرحاں لکھیا سی، جسدا لکھن والا کمرہ (جدوں ایہہ جیل دی کوٹھڑی نہیں سی) اکّ سچا کباڑخانہ سی۔ اس دے مہان ناول الجھے ہوئے، ہپھڑا-دپھڑی والے اتے سمپادت نہیں ہن۔ چنگیاں چیزاں نال بھرے ہوئے ہن، پر بہت سارے کوڑے اتے کوڑے نال وی بھرے ہوئے ہن۔ اوہناں وچّ ووستھا جاں تکنیک دا کوئی نشان نہیں سی۔ اس دے ناول پڑھنا اکّ وشال کباڑخانے وچّ داخل ہون ورگا ہے، جتھے کوئی شروع وچّ الجھ جاندا ہے، پر پھر، کباڑ دے ڈھیراں دے وچکار، کسے دی نظر درلبھّ چیزاں 'تے آ جاندی ہے۔

منٹو اپنی کلا وچّ بے ترتیبی اتے وگاڑ نوں نفرت کردا سی۔ اوہ اپنے آلے دوآلے دی ہر چیز وچّ اسے سندرتا، ووستھا اتے سجاوٹ لئی پیار نوں پیار کردا سی۔ ہر چیز اپنی جگہ 'تے ہونی چاہیدی ہے۔ ہر چیز صاف-ستھری ہونی چاہیدی ہے۔ میرے پرکاشک دوست نے مینوں صفائی اتے ووستھا پرتی اپنے جنونّ بارے بہت ساریاں دلچسپ گلاں دسیاں سن۔

ہن میں اسنوں خود انوبھوَ کیتا۔ اسدی لمبی، چٹی انگلی میرے ساہمنے سوفے 'تے سی۔ اوہناں وچوں اکّ چھوٹا جیہا آدمی بیٹھا سی، جسنے اکّ سڑدی سگرٹ پھڑی ہوئی سی اتے وڈیاں، گاں ورگیاں اکھاں نال میرے ولّ دیکھ رہا سی۔ اوہ اپنی نجی زندگی وچّ وی صفائی وچّ وشواس رکھدا سی۔ اس دے کپڑے چٹے اتے چمک دار٪ سن۔ اس دے غیر۔ قدرتی رنگ دے چہرے دا سبھ توں بھاوپورن پہلو اسدیاں وڈیاں، بھریاں اکھاں سن۔ اوہ سچ مچّ غیر۔منکھی اتے بھیانک سن۔ جویں کہ دیوتیاں نے اوہناں نوں خاص طور 'تے منکھی آتماواں وچّ جھاتی مارن، اوہناں دی چنگیائی اتے دشٹتا نوں سمجھن لئی بنایا ہووے۔ میں اوہناں نوں بھیانک کیہا، پر ایہہ پوری طرحاں سچ نہیں ہے۔ کیونکہ، رپ وین ونکل دے پنڈ دیاں پہاڑیاں وانگ، اوہ ہمیشہ اکو جیہا رنگ اتے ستھتی نہیں سن۔ اوہ خوشی اتے پیار نال بھریاں ہو سکدیاں سن۔ اتے اوہناں توں ودھ سندر کوئی اکھاں نہیں سن۔ اوہ کھیڈن والیاں، ہسدیاں اکھاں وی بن سکدیاں سن۔ اتے اکّ ددھ چنگھاؤن والے بچے دیاں اکھاں وانگ معصوم۔ اتے اوہ پتھر دیاں اکھاں سن ۔ کوڑیاں اتے ٹھنڈیاں!

جدوں اسیں معافی منگی، تاں اسنے ہولی جہی کیہا، "نہیں، بالکل نہیں! ایہہ دکھدائی نہیں ہے کہ اسنے اسنوں لکھیا۔"

ساڈے جان توں بعد، اوہ کہانی نوں اوتھوں ہی دوبارہ شروع کریگا جتھوں اسنے چھڈیا سی۔ اسنے ڈرافٹ چکیا اتے سانوں دکھایا۔ آخری وچار اجے وی ادھورا سی۔ اوہ موڈ جاں پل نال سہمت نہیں سی۔ اسنے کیہا کہ رات نوں سون توں پہلاں، اوہ اگلے دن دی کہانی دے وشے لئی بھج۔دوڑ کریگا، پر کجھ وی نہیں آیا۔ سویر تکّ، اسنوں کوئی پتہ نہیں سی کہ اوہ کی جاں کویں لکھیگا! پھر، شیو کردے سمیں جاں نہاؤندے سمیں، اکّ وچار اس دے من وچّ آؤندا سی۔ اکّ پلاٹ من وچّ آؤندا سی، پھر کجھ پاتر ابھردے سن، اتے اوہ کہانی لکھن لئی بیٹھ جاندا سی۔ پھر پاتر خود کہانی بناؤن دا کم سمبھالدے سن۔ منٹو اوہناں نوں نہیں بناؤندا، اوہ اسنوں بناؤندے ہن۔ اوہ اپنے پاتراں دے ساہمنے بے بس ہے۔ منٹو ہمیشہ ایہہ گلّ اپنے دوستاں نوں دہراؤندا سی، پر اپنے آپ نوں۔ "نکوش" وچّ

اکّ چھوٹے جہے سکیچ وچّ، اسنے منیا، "ایہہ صرف بکواس ہے۔" میری رائے وچّ، سچائی ایہناں دو سیماواں دے وچکار کتے ہے۔ منٹو نے پلاٹ اتے پاتراں بارے سوچیا۔ پر اکّ وار جدوں اوہ اکّ دوجے نوں جان گئے، تاں پاتراں نے لیکھک نوں نال لے لیا، اتے کہانی نے اپنے آپ نوں لکھیا۔

ہے، دوست محمد خالد اختر!" اسنے اٹھ کے سگرٹاں دا پیکیٹ میرے ولّ ودھاؤندے " ہوئے کیہا، "تسیں سنیا ہے کہ میرا رنگ جانبجھّ کے خراب کیتا گیا ہے، بھرا۔ مینوں تہاڈا کم پسند آیا۔ میں اس وچّ کوئی بدلاء نہیں کیتا، میں اسنوں کٹیا اتے پاڑ دتا۔"

میں اسدی بینتی توں شرمندہ ہو گیا۔ اسدیاں اکھاں نے مینوں پیار نال دیکھیا، تھوڑا دوشی بھاونا نال۔

نہیں، شری منٹو! میں ناراض نہیں سی، ہے نہ؟"

ہن ایہہ گلّ جیوندی رہیگی!" اسنے نرنائک ڈھنگ نال کیہا۔"

میں اسنوں چنگی طرحاں نہیں جاندا سی، اس لئی میں اپنی تعریف توں ناراض ہو گیا۔ ایہہ آدمی اپنے آپ نوں کی سمجھدا ہے؟

خیر، کی تسیں کجھ سمیں لئی میرے نال رہوگے؟ میں کلھ آوانگا۔" "تسیں مینوں سچ " مچّ پیارے لگدے ہو،" منٹو نے سانوں الوداع کہندے ہوئے کیہا۔

اسنے میری کھچّ نوں پوری طرحاں جت لیا سی۔ ایہہ منٹو دا چہرہ سی...پر جویں کہ میں پہلاں کیہا سی، اس دے کئی چہرے سن۔ اس پہلی ملاقات توں بعد، میں لاہور وچّ اپنے تھوڑھے سمیں دے ٹھہراؤ دوران اسنوں کئی وار ملیا۔ اوہ میرے لکھن دے یتناں توں دلچسپ سی۔ پر مینوں ہمیشہ ڈر سی کہ اسدیاں وڈیاں، ڈراؤنیاں اکھاں میرے وچّ جھاک رہیاں ہون گیاں، اتے اوہ سچائی نوں محسوس کر سکدا ہے۔ شاید اوہ مینوں اپنیاں کہانیاں وچوں اکّ دا پاتر بناؤنا چاہندا سی۔ میں ایہہ سوچ کے کمب گیا۔ میں خوش قسمت ہندا جیکر اوہ مینوں اپنیاں کہانیاں وچوں اکّ دے پاتراں وچوں اکّ بناؤندا۔ اس طرحاں، میں امر ہو جاندا۔ ساڈی پہلی ملاقات توں اگلے ہی دن، اوہ میرے پرکاشک دوست دے

گھر مینوں ملن آیا۔ میں اکلاّ پیا سی، بخار نال پیڑت سی۔ منٹو نے لگبھگ سارا دن میرے نال بتایا۔ مینوں یاد ہے کہ اوہ میری بیماری دا مذاق اڈا رہا سی اتے مینوں اپنی کڑتے دی جیب وچّ برانڈی دی اکّ چھوٹی جہی بوتل وچوں پنج جاں چھ گھٹّ لین لئی مجبور کر رہا سی۔ مینوں بہت زیادہ زبردستی دی لوڑ نہیں سی، اتے میں لمبے، مضبوط گھٹّ لئے۔ منٹو نے مینوں بھروسہ دوایا کہ میں ہن ٹھیک ہو جاوانگا۔ اسنوں برانڈی دی علاج شکتی 'تے پورا وشواس سی۔ اوہ اسنوں زکام توں لے کے سزاک تکّ ہر چیز لئی اکّ لابھدائک اتے پربھاوشالی دوائی مندا سی۔ مینوں ہن اس دے شبد یاد نہیں ہن۔ ہاں! اوہ میرا منورنجن کرن لئی میرے نال گلاں کردا رہا۔ منٹو دی بولی فکی۔فکی ہندی گئی، پر اسدی من دی سپشٹتا اڈول رہی۔ اتے پچھلیاں گلاں باتاں دی اسدی یاد کدے وی اسپھل نہیں ہوئی۔ اسدی گل بات دے اوہ سارے گھنٹے مینوں کجھ تھکّ گئے سن۔

اگلے دن، اوہ میرے پرکاشک دوست کول آیا، شاید اسدی اکّ کہانی لئی بھگتان منگن لئی۔ اس دن، اوہ اکّ بدلیا ہویا منٹو سی۔ اسدیاں اکھاں پتھر اتے برف ورگیاں سن۔ میں اس دے کول بیٹھا اتے اسنوں گل بات وچّ شامل کرن دی کوشش کیتی۔ اکّ گھنٹے تکّ، اسنے اکّ شبد نہیں کیہا اتے میرے ولّ اس طرحاں ویکھیا جویں اسیں پوری طرحاں اجنبی ہوئیے۔ ایہہ میرے لئی اکّ عجیب انوبھوَ سی۔ مینوں لگیا کہ کسے انھی شکتی نے اسنوں اپنے قبضے وچّ کر لیا ہے۔ اسنے پیسے لئے اتے چپ چاپ اٹھیا اتے اکّ وی شبد کہے بناں چلا گیا۔ اوہ اس شام نوں واپس آیا، بہت چنگے موڈ وچّ اتے بہت خوش ثابت ہویا۔

اگلے ہی دن، اوہ مینوں ملن لئی اپنے نال لے گیا۔ لاہور دی فلمی دنیا۔ اتھے ہر کوئی اسنوں جاندا سی۔ اوہ بہت سارے نردیشکاں اتے اداکاراں دے ویاہاں وچّ شامل ہندا سی۔ میں اکّ وار اسدیاں اکھاں وچّ چمک اتے چہرے 'تے لالی ویکھی۔ جدوں اکّ فلم سٹوڈیؤ وچّ منٹو دی جان۔پچھان کروائی گئی، تاں اکّ اداکار نے مشہور نام توں اپنی انجانتا ظاہر کیتی۔ منٹو سانوں اکّ سٹوڈیؤ وچّ وی لے گیا جتھے اسدی اکّ کہانی پھلمائی جا رہی سی۔ باہر آؤن 'تے، میں اسنوں تیبر غصے دی ستھتی وچّ پایا۔ اسدا چھوٹا جیہا سریر پتے

وانگ کمب رہا سی۔ اپنے قبیلے دی پرمپرا دے انوسار، نردیشک نے منٹو دی کہانی نوں ردّ کر دتا سی۔ اسنے اسنوں ہور 'پرسدھ' بنا دتا سی۔ منٹو، دل ٹٹیا ہویا، اسنوں بے انت وار دہراؤندا رہا۔

اختر، ایہہ جگہ کوڑا ہے!""

اکّ سویر، میرا پرکاشک دوست منٹو اتے مینوں اکّ کم 'تے لے گیا۔ اسنے اکّ ہومیوپیتھک کالج شروع کرن دا فیصلہ کیتا سی اتے نویں صحت اتے سکھیا منتری نوں اس دے ادگھاٹن دی پردھانگی کرن لئی بینتی کرنا چاہندا سی۔ منتری دے نواس 'تے پہنچن 'تے، منٹو نے اپنا من بدل لیا، کیہا، "بھرا، تسیں منتری نوں ملو۔ میں اتھے بیٹھا ہاں۔"

جدوں اسیں منتری نوں ملن توں بعد باہر آئے، تاں منٹو کتے وی دکھائی نہیں دتا۔ کجھ دیر بعد، اسیں اسنوں اکّ فقیر دی جھونپڑی توں سانوں بلاؤندے سنیا، جتھے اوہ خوشی نال بیٹھا سی، منکھی سبھاء 'تے اکّ کتاب پڑھ رہا سی۔ مینوں لگدا ہے کہ ایہہ اسدی مہانتا سی۔ منکھاں وچّ اسدی ڈونگھی دلچسپی نے اسنوں سدھے انوبھوَ کرن دی آگیا دتی۔ اوہ اپنے سمکالیاں ورگا نہیں سی، جو کتاباں توں منکھی سبھاء بارے سکھدے ہن جاں چمکدیاں گلیاں وچوں اچے گھوڑیاں 'تے سواری کردے ہن۔ اس سمیں دے آسپاس، منٹو دے دو دوست چنیوٹ توں لاہور آئے۔ مینوں نہیں پتہ کہ منٹو نے اوہناں نوں کویں سدا دتا، جاں اوہ اس دے دوست کیوں سن۔ منٹو اوہناں بارے بہت اتشاہت سی۔

اختر!" اسنے مینوں کیہا، "چلو تہانوں اوہناں نال ملاؤندے ہاں۔ اوہ بہت مزےدار٪ " لوک ہن۔"

اسنے مینوں دسیا کہ دوویں خوجے پھلیٹلی ہوٹل وچّ ٹھہرے ہوئے سن۔ اوہ اپنے نال اکّ چاندی دا "ہون دست" لے کے آئے سن، جسنوں اوہ بھنگ بناؤن لئی ورتدے سن۔ منٹو لئی، اوہ اکّ بچے لئی سونے دے خزانے وانگ سن۔ اوہ اوہناں نوں منکھتا دیاں دو دلچسپ اداہرناں سمجھدا سی۔ مینوں اجیہے لوکاں نوں ملن وچّ کوئی دلچسپی نہیں سی۔

میں منٹو نال پھلیٹلی کدے نہیں گیا۔ پر اکّ دن، میں اوہناں دووواں نوں مال روڈ 'تے اکّ گہنیاں دی دوکان 'تے دیکھیا۔ اوہناں وچوں اکّ نے گیرو رنگ دا چوگا اتے اکّ لما کڑتا پایا ہویا سی۔ منٹو اوہناں دی موجودگی وچّ سی، اتے اوہ اوہناں دی سنگت وچّ کافی خوش اتے مان محسوس کر رہا سی۔ منٹو چنیوٹ وچّ اوہناں کھوجاں بارے اکّ کہانی لکھنا چاہندا سی۔ اوہ کہانی کدے نہیں بنی۔ اتے کھوجکرتا، بدقسمتی نال، امرتا توں بچ گئے۔ منٹو دی اکّ بھیانک، بھیانک تصویر میرے من وچّ اکر گئی ہے۔ اکّ تپدی دوپہر، میں اتے میرے کجھ دوست مال روڈ 'تے چینی ریسٹورینٹ دے ساہمنے اکّ گھوڑے والی گڈی توں اترے۔ نیڑے ہی، اکّ آئیس-کریم دی دوکان دے ساہمنے، اس دے سر 'تے تولیا رکھیا ہویا سی، لال، پتھریلیاں اکھاں نال کھالیپن ولّ ویکھ رہا سی، سعادت حسن منٹو کھڑا سی۔ دکھ اتے منکھی اکلتا دی سمپورن تصویر۔ اسنوں اس طرحاں دیکھ کے میرے دل وچّ چاقو وانگ ونھیا ہویا محسوس ہویا۔ اپنے دوستاں نوں چھڈّ کے، میں اس دے کول گیا۔ اسنے خالی، انجان اکھاں نال میرے ولّ دیکھیا۔

مینوں کجھ برف چاہیدی ہے،" اسنے اکّ ڈگمگا رہی آواز نال کیہا۔"

برف ویچن والے نے اپنے شرابی گاہک ولّ عجیب نظراں نال دیکھیا۔ (غریب آدمی نوں کویں پتہ لگّ سکدا سی کہ اکّ وڈا اتے ودھیرے نیک آدمی اسدی دوکان 'تے کدے نہیں آویگا؟) منٹو نے برف دا اکّ وڈا ٹکڑا خریدیا۔ اسنوں تولیئے وچّ لپیٹ کے، اسنے کیہا، "جاؤ، اپنے دوستاں نال چینی جاؤ۔ جاؤ، تسیں۔"

اسنے اپنا لما، پتلا ہتھ ودھایا اتے، اپنی بانہہ دے ہیٹھاں تولیئے وچّ لپیٹیا برف دا ٹکڑا پھڑ کے، تھکے ہوئے، ادیشہین قدماں نال اپر ولّ تر پیا۔ میں اس دے نال جان لئی ترس رہا سی، پر میرے دوست چینیاں وچّ میرا انتظار کر رہے سن۔

منٹو دی زندگی موپاسنت دی چھوٹی کہانی، "ویٹر، اکّ پیگّ ہور" دے نائک وانگ خالی اتے اجاڑ سی۔ اوہ اکّ جہاز ورگا سی جسدا لنگر ٹٹّ گیا سی۔ اس دے لئی، اس دکھدائی سنسار دے سمندر وچّ شانتی دا کوئی ٹاپو نہیں سی، اتے اسنے اس خالی تھاں نوں

سستی، تیز شراب دے لگاتار گھٹاں نال بھر دتا۔ میں ایہہ نہیں کہہ سکدا کہ ایہہ غریبی اتے اسنتشٹی سی، جاں اس دے ساتھی ناگرکاں دی نیچتا اتے سوآرتھ، جسنے اسنوں بے بسی نال شراب دے دروازے 'تے لے جایا۔ شاید اسدی اپنی (کلاکار دی) اکلتا اس دے شراب پین دا کارن سی۔ شبداں نوں پینٹ کرنا اکّ تھکا دین والا، تھکا دین والا کم ہے۔ اتے اس وچّ کوئی شکّ نہیں ہے کہ منٹو ہر پل اکّ کلاکار سی۔ صحیح شبداں دی اسدی بھال اکّ نرنتر سی۔ اسدی وڈیا اکھاں والی نگاہ ہمیشہ دوجے لوکاں دے دلاں وچّ جاندی رہندی سی، اتے اسدا من بے رحمی نال چھوٹیاں توں چھوٹیاں گلاں نوں وی سرکھیت رکھدا سی۔ اسدی ایہہ عادت اکثر اسدی سنگت نوں بوجھ بناؤندی سی۔ اسدی سنگت اکّ عام انوبھوَ نہیں سی۔ مینوں اجے وی 1951 دا اوہ عجیب، بھیانک دن یاد ہے، جس بارے سوچ کے اجے وی میری ریڑھ دی ہڈی کمب جاندی ہے۔ اجیہا دن میری زندگی وچّ اچھوتا ہے۔ ایہہ اکّ ہنیرے، پاگل سنسار نال سبندھت جاپدا سی، نہ کہ چمک دار٪ ، دھپّ والی دنیاں نال۔ اس سال دے اس کرسمس 'تے، اسیں لاہور گئے اتے میکلیوڈ روڈ 'تے لاہور ہوٹل وچّ اتر گئے۔ اسیں تنّ دوست سی۔ میں اکّ نوں 'ایپیکرس' کہانگا، کیونکہ اوہ اپنے آپ نوں ایپیکرس وی کہندا سی اتے اکّ دارشنک سبھاء دا سی۔ دوجے دا نام پیٹر ہووےگا۔ پیٹر اکّ کوی اتے اکّ ساتھی سی۔ اسیں ایپیکرس دی کار وچّ خوشی مناؤن دے اچے ارادے نال لاہور آئے سی۔ میں اکّ شانت، ٹھنڈے دماغ والا ویکتی ہاں...عادت جاں سریرک طور 'تے خوشی مناؤن دے یوگ نہیں سی۔ پر ایپیکرس اتے پیٹر نے مینوں زبردستی اپنے نال کھچّ لیا۔ لاہور، میرے ودیارتھی دناں دا لاہور، مینوں ہمیشہ اکّ دلچسپ شہر جاپدا رہا ہے۔ پہنچن توں اگلے دن، لاہوری گیٹ دے باہر میرے پرکاشک دوست دی دوکان 'تے، مینوں دسیا گیا کہ منٹو صاحب ایپیکرس اتے میرا انتظار کرن توں بعد ہنے ہی چلے گئے ہن۔ میرے پرکاشک دوست نے منٹو نوں ساڈی آمد دی تاریخ بارے دسیا سی۔ اسیں اجے وی اتھے کھڑے سی جدوں منٹو اتے راہی اکّ گڈی وچّ آئے۔

جویں ہی منٹو اتریا، اوہ ساڈے ولّ بھجیا، "ہے اختر! میں بہت سمیں توں تہاڈا انتظار کر رہا ہاں۔ رشید توں پچھو کہ اوہ کنی وار آیا ہے۔"

ایپیکرس اتے پیٹر نوں ایہہ اچانک آگمن پسند نہیں آیا۔ اوہناں دیاں ہور یوجناواں سن، اتے ایہہ سپشٹ سی کہ منٹو اوہناں نوں چھڈّ کے نہیں جاوے گا۔

منٹو نے کیہا، "چلو، گھر چلیئے۔" پر اوہ اٹھیا اتے افریقہ چلا گیا۔ اوہ اتری افریقہ توں ہندا۔"

اس دے رشتے داراں دا نیروبی وچّ کاروبار سی۔ میں دیکھیا کہ اسدا چہرہ شراب نال لبڑیا ہویا سی، اتے اسدی بولی عام نالوں زیادہ دھندلی سی۔ منٹو کار وچّ چڑھ گیا، اتے اسیں لاہور ہوٹل جان دا فیصلہ کیتا۔

پر دوست، یاتری! میں عام شراب توں کم لے لیا ہے۔ کی مینوں اتھے جا کے ایہہ لینی " چاہیدی ہے؟ چلو لے لیندے ہاں، پر پیسے؟... آؤ! گرائینڈر دی وی چنتا نہ کرو۔" اسنے ساڈے ولّ مڑ کے دیکھیا، "ایہہ ساڈا خالد ہے۔ ریاض، پندراں روپئے وچّ، اوہ کجھ لے لویگا۔"

پندراں روپئے گواؤن دے وچار نے سانوں بہت خوش نہیں کیتا۔

منٹو صاحب!" میں کیہا، "لاہور ہوٹل وچّ تہاڈے لئی اکّ بلیک اینڈ وائٹ ہے۔""

پیٹر اپنے نال وسکی دی اکّ بوتل لے کے آیا سی۔ لاہور دے اپنے ہوٹل دے کمرے وچّ پہنچ کے، منٹو خوشی نال فرش دی چٹائی 'تے بیٹھ گیا۔

ایہہ لؤ!""

پیٹر نے بلیک اینڈ وائٹ دی بوتل کھولھی اتے پین والے پدارتھ نوں اکّ گلاس وچّ ڈولھ دتا... منٹو نے اکّ گھٹّ وچّ اسنوں گھٹّ لیا۔ اسنوں پیندے ہوئے دیکھنا ڈراؤنا سی۔ جنا زیادہ اوہ پیندا سی، اونا ہی پیاسا ہندا جاندا سی۔ ہر پندراں جاں ویہہ منٹاں بعد، پیٹر اسنوں وسکی دا اکّ گلاس ڈولھ دندا سی، اتے اوہ اسنوں گھٹدا رہندا سی۔ اسدی گل بات

لپسٹک اتے ارتھ ہین سی۔ اسدیاں بڈھیاں، ہرن ورگیاں اکھاں، اپنے درشاں وچّ گواچیاں ہوئیاں اتے کسے گواچی ہوئی چیز دی بھال وچّ، ہن اکّ کھیڈ۔کھیڈ والیاں بچیاں ورگی مسکراہٹ رکھدیاں سن۔ کجھ دیر لئی، اسنے مینوں میرے اکّ ناول، "ہے اختر! میں تہاڈا ناول پڑھ لیا ہے" دے کھرڑے بارے چھیڑیا۔ شدھ بکواس، بکواس...او، ایہہ سبھ بکواس، جس لئی تسیں دو سو پنے نہیں لکھے، پر اسنوں چھ پنیاں وچّ پرگٹ کیتا جا سکدا ہے۔ ہے، تسیں لکھدے رہو، پر تھوڑا جیہا...!'

مینوں اپنی ماسٹرپیس نوں 'بکواس' دا لیبل دتے جان 'تے کوئی اعتراز نہیں سی۔ ایہہ بکواس سی، منٹو نے اسنوں پڑھیا سی۔ موہت اتے کجھ ڈرے ہوئے، اسیں اس عجیب آدمی دی بکواس اتے سیانی گلّ سنی۔ اسدیاں اکھاں بلدے انگیاراں ولّ مڑ گئیاں۔ اس دے ہتھ کمبن لگّ پئے۔ پھر وی، اسنے اکّ پل لئی وی اپنا سنجم نہیں گوایا۔ ساڈے لئی، ایہہ اکّ برے سپنے وچّ ساہ لین ورگا سی۔ اوہ کئی وار اٹھیا۔

آؤ، یاتری۔" "تہانوں کتھے جانا ہے؟" اسنے ساڈے ولّ دوش لگاؤندیاں ویکھیا، پھر " بیٹھ گیا۔

تسیں تر کے کی کروگے؟" "افریقہ اتر ولّ آ رہا ہے۔""

چار گھنٹے لگاتار شراب پین توں بعد، اوہ سوں گیا، بچیاں وانگ بسترے 'تے جھکیا، اپنیاں اکھاں 'تے اپنا ہتھ رکھیا۔ اوہ ہر ادھے گھنٹے بعد اس پریشان، بے چین نیند توں جاگدا اتے بسترے 'تے بیٹھ جاندا۔ ٹریزر آئیلینڈ دے سمندری ڈاکو بلی بونس وانگ، اوہ اپنیاں لال اکھاں ساڈے 'تے ٹکاؤندا اتے موت دی دوائی دا اکّ ہور گلاس منگواؤندا۔ ڈر کے، اسیں انکار کرن دی ہمت نہیں کیتی۔ اکّ وار، اسنے ایپیکرس اتے مینوں بلایا، "اتھے آؤ اتے بیٹھو، دوست!"

اسیں گئے اتے اس دے کول بیٹھ گئے...کجھ گھبرا گئے،کجھ موہت..."ہے اختر! تسیں بکواس لکھ رہے ہو۔ لکھو، پر سنکھیپ وچّ، سنکھیپ وچّ...!

کسے طرحاں اسیں اسدیاں کہانیاں دا ذکر کیتا، اتے اوہ غصے وچّ آ گیا، اسدا کمزور سریر کمب رہا سی۔

"میرا ذکر کرنا بند کرو،" اسنے کیہا، "میرے بارے گلّ نہ کرو۔""

اسنے اپنی اکّ انگلی توں اکّ پینّ بنایا اتے دوجے ہتھ نال لکھن لئی اشارہ کیتا۔

"مینوں بھلّ جاؤ۔ مینوں اکّ لائن لکھن دیو، ایہہ کلا ہے۔""

اوہ اکّ ہنکاری موڈ وچّ سی۔ اسیں ڈر نال ڈر گئے۔ عجیب گلّ ایہہ سی کہ ایہہ خالی شیخی نہیں سی۔ اسدا دعوہ 100% سچ سی۔ اسنے جو وی لکھیا اوہ کلا سی۔ اسدا غصہ ترنت شانت ہو گیا، اتے اسنے چاپلوسی بھرے لہجے وچّ کیہا،

'اختر! تسیں اس بکواس توں بچنا چاہندے ہو؟ مینوں اپنے نال پہاڑاں 'تے لے جاؤ، " مینوں بہت دور لے جاؤ...'

میں کیہا، "اسیں اسنوں اپنے نال کاگھان گھاٹی لے جاوانگے۔"

'اس چیز نوں دور رکھو، مینو!" اسنے وسکی دی بوتل ولّ اشارہ کیتا۔ آزادی اتے " پہاڑی ہواواں دے وچار نال اسدیاں اکھاں سپنمئی ہو گئیاں۔ اچانک، اسدا چہرہ اداس اتے گمبھیر ہو گیا۔

"میری پتنی اتے بچے...اوہناں دا کی ہووےگا؟ سانوں اوہناں لئی پربندھ کرنے پینگے۔""

اکّ وار اسنے ایہہ وی کیہا، "جے میں مر گیا، تاں منٹو، توں وی، اختر، روونگا، تسیں سارے رووگے!"

جویں ہی شام ہوئی، اوہ آخرکار گھر جان لئی اٹھیا۔ "چلو، بھرا، آؤ افریقہ وچّ ملدے ہاں۔"

میں اسنوں اتے راہی نوں ہیٹھاں سڑک 'تے چھڈّ دتا۔ میکلیوڈ روڈ دے نیلے ہنیرے وچّ گھوڑیاں نال کھچیاں گڈیاں اتے کاراں دیاں لائیٹاں ٹمٹماؤندیاں سن، اتے زندگی اکّ رنگین، دلچسپ اتے مورکھ میلہ سی۔ اکّ راہ گیر نے گھوڑیاں نال کھچی گڈی دا سواگت کیتا۔

منٹو نے میرا ہتھ ہلایا، "اوہ، بھرا اختر!"

پھر اچانک میرے اندر انجانتا اتے تناء دی رسی ٹٹّ گئی، اتے میں اس پیارے اکلے آدمی نوں گلے لگا لیا۔ جدوں میں اسنوں گڈی وچّ وداع ہندے دیکھ کے واپس آیا، تاں منکھی اکلتا دے اس دکھانت بارے سوچ کے میریاں اکھاں وچّ ہنجھو آ گئے۔ میں منٹو نوں دوبارہ کدے نہیں دیکھیا۔ جدوں اسدی کہانی "موزیل" پرکاشت ہوئی، تاں میں اسنوں پرشنسا دا اکّ پتر لکھیا... جس طرحاں دا اکّ چیلا اپنے گورو نوں لکھدا ہے۔ میں لکھیا، "اوہ بناں شکّ... "اس چٹھی توں اوہ بہت خوش ہویا، اتے اپنے اکو-اک جواب وچّ، اسنے کیہا، "مینوں منٹو دے غبارے وچّ اینی ہوا نہیں پھوکنی چاہیدی کہ ایہہ سچّ جاوے اتے اسمان دے وشال پسار وچّ الوپ ہو جاوے۔" اسنے اس رات جو کیہا سی اسنوں دہرایا: "اسنے اپنے کردار نہیں بنائے، پر ہر نویں کردار دے نال، اکّ نواں منٹو پیدا ہندا ہے۔" میں ایہہ چٹھی گوا دتی ہے۔ ہن، میں اسنوں واپس پراپت کرن لئی کجھ وی تیاگن لئی تیار ہاں! اس آخری ملاقات توں بعد، میں دو جاں تنّ وار لاہور گیا، پر میں منٹو نوں نہیں ملیا۔ میں اپنی باقی دی زندگی لئی اس لئی اپنے آپ نوں سراپانگا۔ مینوں اس دیاں خبراں وی ملدیاں رہیاں۔ اسدیاں بیماریاں، شراب چھڈن لئی مانسک ہسپتالاں وچّ داخل ہونا، اپنی پتنی اتے بچیاں نوں آرامدائک رکھن لئی اس دے سنگھرش - پر میں پچھلے چار جاں پنج مہینیاں توں اس توں کجھ نہیں سنیا سی۔ ایہہ اکّ اداس سردیاں دی شام سی... سڑک 'تے پتے کھنڈے ہوئے سن، اکّ طوفان آیا، اتے پیٹر، اداس چہرے نال، گڈی توں باہر نکلیا، چیکدا ہویا، "منٹو مر گیا ہے!"

میں ریلگڈی پھڑن لئی سٹیشن جا رہا سی۔ پیٹر ضرور مذاق کر رہا سی، جویں کہ اسدی عادت سی۔ پر اس دے چہرے نے مینوں دسیا کہ اجیہا نہیں سی۔ میرا دل ڈبّ گیا، دنیاں الٹی ہوئی جاپدی سی۔ ساڈے وچوں بہوتیاں لئی، اس دن زندگی دی لاٹ بجھ گئی سی۔

علی سردار جعفری (29 نومبر 1913 – 1 اگست 2000) اردو بھاشا دے اکّ بھارتی لیکھک سن۔ اوہ اکّ کوی، آلوچک اتے فلمی گیت کار وی سن۔

علی سردار جعفری دا جنم بلرامپر (موجودہ اتر پردیش) وچّ ہویا سی، جتھے اوہناں نے اپنا مڈھلا جیون بتایا۔

منٹو، آؤ! تسیں ساڈے ہو۔

علی سردار جعفری

منٹو دی کہانی سناؤنا بھارتی مدھ ورگ دی دوشی ضمیر دی بینتی ہے۔ اس لئی، منٹو اردو ساہت وچّ سبھ توں بدنام کہانی کار ہے۔ اتے منٹو نوں جو بدنامی ملی ہے، اوہ سویکرتی اتے پرسدھی دے الٹ، صرف کوشش نال پراپت نہیں کیتی جا سکدی۔ اس دے لئی، اکّ کلاکار کول سچی پرتبھا ہونی چاہیدی ہے۔ اتے منٹو دی پرتبھا اسدی قلم دی نوک 'تے اکّ ہیرے وانگ چمکدی ہے۔ منٹو نے اوہناں پاتراں نوں درسایا ہے جیہناں توں پونجیوادی پرنالی نے اوہناں دی منکھتا کھوہ لئی ہے۔ اوہناں 'تے اکّ نظر مارو: اوہناں وچوں اکّ گھوڑا-گڈی چالک ہے جو اکّ ٹومی توں بدلہ لین دی کوشش کر رہا ہے؛ اکّ چنے ویچن والا جو اپنے مکان مالک دے درووہار نوں سنن توں بعد، اسدا خون پینا چاہندا ہے، پر بے بسی وچّ، صرف اسنوں درووہار کر سکدا ہے۔ اکّ دلال ہے جسدی مردانگی نوں اکّ ویسوا نے اپمانت کیتا ہے۔ اکّ ویسوا ہے جسدی ناریواد اس دے دل وچّ جاگدی ہے، اتے اوہ سماج توں بدلہ لین لئی اپنے کتے نال سوندی ہے۔ اکّ بچہ اپنے پتا دی مورکھتا 'تے رو رہا ہے، اتے پتا اسدی معصومیت دے ساہمنے مورکھ جاپدا ہے۔ اکّ بے فکر کڑی ہے جو زندگی دیاں رسیاں سکھ رہی ہے اتے اپنیاں ادھوریاں بھاوناواں نوں پورا کرن لئی بیتاب ہے۔ اکّ گھمدی ہوئی عورت ہے جو گربھ وتی عورتاں دے ڈھڈاں 'تے تیل لگا کے، اوہناں دے بچیاں دے بھوکھ دی بھوکھبانی کردی ہے۔ اکّ تھکیا ہویا نوجوان ہے جو اپنی اکلی زندگی دی اکسارتا نوں دور کرن لئی، اکّ نقلی پریمی بناؤندا ہے اتے اس نال پیار کردا ہے - ایہہ اکّ شاندار تصویر گیلری ہے، جو ساڈے مدھ-ورگی سماج دیاں وکاراں نوں اجاگر کردی ہے۔

اوہ سارے کدے منکھ سن، جاں منکھ ہون دی سمبھاونا رکھدے سن، پر لٹّ 'تے ستھاپت اس سماج نے اوہناں ساریاں نوں جانوراں وچّ بدل دتا ہے۔ اوہ جانور جیہناں دے چہرے

منکھاں ورگے ہن، اتے اوہناں دے دل وی۔ سنگھرش نے اوہناں دی دولت نوں بحال کر دتا ہے۔ پر منٹو اوہناں ولّ دیکھدا وی نہیں ہے۔ اسے لئی اوہ ساہتک ہنسا دا سہارا لیندا ہے۔ اتے جے اوہ کر سکدا ہے، تاں اوہ راجنیتک ہنسا دا سہارا وی لے سکدا ہے:

"...جدوں میرے ہتھ وچّ پستول ہووے اتے مینوں تھوڑا جیہا وی شکّ نہ ہووے کہ ایہہ اپنے آپ ہی چل جاوے گا، تاں میں اسنوں لہراؤندا ہویا باہر جاوانگا اتے اپنے سچے دشمن دی پچھان کرن توں بعد، جاں تاں ساریاں گولیاں اسدی چھاتی وچّ سٹّ دیانگا جاں خود گولیاں نال چھلنی ہو جاوانگا۔ جدوں، اس موت توں بعد، میرا کوئی وی آلوچک کہیگا کہ میں پاگل سی، تاں میری آتما ایہناں شبداں نوں سبھ توں وڈے سنمان وجوں لویگی اتے اپنی چھاتی 'تے سزا سہن کریگی۔" ('منٹو دیاں کہانیاں' دی جان-پچھان)

منٹو نے سماج دی گندگی دیکھی ہے۔ اوہ منکھاں نوں پیار کردا ہے۔ اس کول سماجک اتے راجنیتک ظلم دا ورودھ کرن دی طاقت ہے۔ اوہ "دِ پروگریسو قبرستان" (منٹو دا اکّ لیکھ) وچّ پونجیوادی سماج دے ورودھ اکّ بھیانک وینگ پیش کر سکدا ہے۔ اوہ پاکستان اتے بھارت وچکار موجودہ ٹکراء نوں "مورتی" دیاں کندھاں 'تے لکھے اپماناں نالوں زیادہ مہتو نہیں دندا۔ اوہ اپنے سچے دشمن نوں نہیں پچھاندا اتے ہوا 'تے حملہ کردا ہے، جو کسے نوں نقصان نہیں پہنچاؤندا۔ اس لئی، اسدا کٹڑواد، انتم وشلیشن وچّ، اسے ویکتی دے ورودھ کٹڑواد بن جاندا ہے جسنوں منٹو بہت پیار کردا ہے۔ پر کٹڑتا توں انقلاب دے ٹیچے ولّ ودھنا وی اونا ہی آسان ہے۔ جدوں وی میں منٹو دی کوئی کہانی پڑھدا ہاں، مینوں اس نال اپنی ملاقات یاد آؤندی ہے۔ ایہہ پندراں سال پہلاں دی گلّ ہے۔ میں علیگڑھ مسلم یونیورسٹی یونین وچّ اکّ کویتا سنا کے ہیٹھاں آیا سی اتے اکّ ودیارتھی میرے کول آیا اتے مینوں اپنے کمرے وچّ لے گیا۔ کندھ 'تے وکٹر ہیوگو دی تصویر سی اتے میز 'تے گورکی دیاں کتاباں۔ اسنے کیہا، "میں وی اکّ انقلابی ہاں۔" اج، ساڈے دیش دے لوک انقلاب دے راہ 'تے چل رہے ہن۔ اوہناں دا دشمن اوہناں دے ساہمنے ہے۔ پونجیواد دا بھوت، جس دے پیر اکھاڑ دتے گئے ہن، اتے ایہہ پورا قافلہ،

ایہہ پوری فوج، سعادت حسن منٹو نوں پکار رہی ہے، "اپنی قلم دی تکھاپن، اپنی سرجناتمک کلپنا دی اچائی اتے اپنیاں بھاوناواں دی تیبرتا نال آؤ! تسیں ساڈے ہو، اتے ساڈیاں لائیناں توں علاوہ دنیا وچّ کتے وی تہاڈے لئی کوئی جگہ نہیں ہے۔"
(اپریل 1948 وچّ پرکاشت چھوٹی کہانی سنگریہہ "چگھاڑ" دے پہلے سنسکرن دی بھومکا)۔

پروفیسر عائشہ جلال اکّ پاکستانی-امریکی اتہاسکار ہن۔ اوہ ورتمان وچّ ٹپھٹس یونیورسٹی (Tufts University) وچّ اتہاس دی 'میری رچرڈسن پروفیسر' وجوں سیوا نبھا رہے ہن۔ اپنے کریئر دی شروعات وچّ، جلال نے ہارورڈ یونیورسٹی اتے کولمبیا یونیورسٹی وچّ پڑھایا۔ اوہ 1998 دی میکارتھر فاؤنڈیشن پھیلوشپ دی پراپتکرتا سن۔ جلال دا جنم 1956 وچّ لاہور، پاکستان وچّ ہویا سی؛ اوہناں دے پتا حامد جلال اکّ سینئر پاکستانی سول ادھیکاری سن اتے ماتا دا ناں زکیہ جلال سی۔ اردو لیکھک سعادت حسن منٹو نال اوہناں دا دو طرحاں دا رشتہ سی۔ اوہناں دی دادی منٹو دی بھین سن۔ دوجے پاسے، منٹو دی پتنی صفیہ، عائشہ دی ماں زکیہ جلال دی بھین سن۔ دوجے شبداں وچّ، منٹو اتے حامد جلال (جو آپس وچّ چاچا-بھتیجا سن) دا ویاہ دو بھیناں—صفیہ اتے زکیہ—نال ہویا سی۔

ونڈ دا دکھانت (The Pity of Partition)

بھارت-پاکستان ونڈ دے دور وچّ منٹو دا جیون، سماں اتے رچناواں

عائشہ جلال، ٹپھٹس یونیورسٹی

بمبئی ڈر اتے انہونی دے کھدشے نال بھریا ہویا سی۔ انگریزاں نے ونڈ دی کہاڑی چلا دتی سی۔ اتری بھارت، خاص کرکے پنجاب وچّ ہوئے بھیانک قتل عام دیاں خبراں نے اس بہو-سبھیاچارک شہر نوں دھارمک لیہاں 'تے اصل اتے کلپت دشمنی دے میدان-اے-جنگ وچّ بدل دتا سی۔ چار چنگے پنجابی دوست—تنّ ہندو اتے اکّ مسلمان—اکّ-دوجے توں وچھڑ رہے سن۔ ممتاز پاکستان جا رہا سی، اکّ اجیہا دیش جس بارے اوہ نہ تاں کجھ جاندا سی اتے نہ ہی اس لئی اس دے من وچّ کوئی خاص جذبات سن۔ اسدا جان دا فیصلہ اچانک سی پر حیرانی جنک نہیں۔ پچھمی پنجاب وچّ اس دے ہندو دوستاں دے رشتے داراں نوں جان-مال دا نقصان جھلنا پیا سی۔ لاہور وچّ مسلم گینگاں دوارا اپنے چاچے دے قتل دی خبر سن کے دکھی ہوئے جگل نے ممتاز نوں کیہا سی کہ جیکر اوہناں دے علاقے وچّ ہنسا بھڑکی تاں اوہ اسنوں مار دیویگا۔ اٹھ دناں دی گمبھیر چپّ توں بعد، ممتاز نے اعلان کیتا کہ اوہ کجھ گھنٹیاں وچّ ہی کراچی لئی روانہ ہو رہا ہے۔

جدوں اوہ جہاز دے ڈیکّ 'تے کھڑے برانڈی پی رہے سن، تاں جگل نے ممتاز اگے معافی منگی۔ جدوں ممتاز نے پچھیا کہ کی اوہ سچ مچّ اسنوں مار سکدا سی، تاں جگل نے ہاں 'جے توں مینوں مار دتا ہندا تاں تینوں ہور وی زیادہ افسوس ہندا—بشرطے تینوں ایہہ احساس ہندا کہ توں ممتاز نوں—اکّ مسلمان اتے اپنے دوست نوں—نہیں، سگوں اکّ انسان نوں ماریا ہے۔ ہو سکدا ہے کہ میرے دھرم دے لوک مینوں شہید کہن، پر ربّ دی سہوں، میں اپنی قبر وچوں باہر نکل آوانگا اتے اجیہی ڈگری لین توں انکار کر دیواں گا جس لئی میں کوئی امتحان ہی نہیں دتا۔' ہور بھاوک ہندیاں، ممتاز نے سمجھایا کہ دھرم توں اسدا اصل بھاوَ اس آستھا توں ہے جو انساناں نوں شکاری جانوراں توں وکھرا کردی ہے۔ اسنے اپنے دوستاں نوں کیہا، 'ایہہ نہ کہو کہ اکّ لکھ ہندواں اتے اکّ لکھ مسلماناں

دا قتل عام ہویا ہے۔ ایہہ کہو کہ دو لکھ انسان مارے گئے ہن... جو لوک سوچدے ہن کہ بندوقاں نال دھرم دا شکار کیتا جا سکدا ہے، اوہ مورکھ ہن۔ دھرم، آستھا، وشواس اتے شردھا آتما دے معاملے ہن، سریر دے نہیں۔ چاقو، خنجر اتے گولیاں دھرم نوں ختم نہیں کر سکدیاں۔' (1)

ممتاز، اردو کہانی دے منے-پرمنے استاد سعادت حسن منٹو دی لکھی کہانی 'سہائے' دا اکّ پاتر اتے بیانکرتا ہے۔ انشک طور 'تے سوے-جیونیمئی ایہہ کہانی کالپنک اتے اتہاسک برتانتاں وچکارلے فرق نوں مٹا دیندی ہے۔ ونڈ بارے اس دیاں ودھیرے مشہور کہانیاں دے وشال سنگریہہ دے نال-نال، ایہہ کہانی اتہاسک طور 'تے دردناک ٹٹ-بھجّ دے دور وچّ منٹو دے جیون اتے اسدی رچنا وچکار اکّ دلچسپ اتے ڈونگھا رشتہ ستھاپت کردی ہے۔ اجیہے ویکتی لئی جو روزانہ جیون وچوں اکٹھے کیتے تتھاں توں کہانیاں بنن لئی زمینی حقیقتاں نال جڑے رہنا پسند کردا سی، منٹو—اکّ ویکتی اتے لیکھک وجوں— ونڈ دے اتہاسکار لئی اکّ آدرش ادھئین-وشا ہے۔ جگل، سہائے، رام کھلاون جاں ان پچھاتے قاتلاں ورگے پاتراں دی نیڑلی اتے نجی تصویر راہیں، منٹو کہانی-لیکھنی نوں اپنے اس وشواس دا پرمان بناؤندا ہے کہ منکھی برائی، بھاویں کنی وی اصلی اتے ویاپک کیوں نہ ہووے، کدے وی منکھتا دی بھاونا نوں پوری طرحاں ختم کرن وچّ سفل نہیں ہو سکدی۔ اسدی آستھا اسے طرحاں دی منکھتا وچّ سی۔

منٹو دی ہوند کویں سنبھوَ ہوئی؟ مان-ابھیمانی اتے ہنکار دا پردرشن کرن دے سبھاء والا منٹو، اپنی پرتبھا اتے اتہاس وچّ اپنی تھاں بارے بہت اچا خیال رکھدا سی۔ منٹو دی تلنا گائی ڈی موپاساں (Guy de Maupassant) نال کیتی جاندی رہی ہے؛ اجیہا اس لئی نہیں کہ اسنے جان- بجھ کے اس فرانسیسی کہانی کار دی نقل کرن دی کوشش کیتی، سگوں اس لئی کیونکہ اسدی طرحاں ہی اسدا مقصد وی سماجک برائییاں اتے جیون دے پاکھنڈاں نوں اجاگر کرنا سی، بشرطے کہ منکھاں وچّ موجود اندرونی سندرتا وچّ اسدا وشواس قائم رہے۔(2) اپنی قسمت جاں ہونی بارے اکّ اجیہی احساس-بھری سوچ رکھن

والے — جسنے اکثر اس دے سمکالیاں نوں حیران کیتا — سعادت حسن منٹو نے اپنے جیون، شخصیت اتے لکھتاں بارے ڈونگھی سمجھ پردان کرن والا اکّ بے حدّ امیر دستاویزی ورثہ پچھے چھڈن دا پورا دھیان رکھیا۔ جویں کہ اسنے اپنی اکّ خاص وینگمئی سوے-جیونیمولک رچنا وچّ ٹپنی کیتی سی، ایہہ بالکل 'ممکن ہے کہ سعادت حسن مر جاوے پر منٹو جیوندا رہے'، پر اجیہا ہونا بالکل اس آنڈے دے چھلکے ورگا ہووےگا جس وچوں سفیدی اتے زردی (یوک) دوویں ہی غائب ہون۔ 'منٹو' نام کشمیری شبد 'منت' (mant) توں نکلیا ہے، جسدا ارتھ ہے ڈیڈھ سیر (جاں لگبھگ تنّ پونڈ) وزن والا پتھر؛ منیا جاندا ہے کہ ایہہ اس حق ولّ اشارہ کردا ہے جو اس دے سارسوت براہمن پرکھیاں نوں کھیتی کرن والے کساناں توں لگان (کر) وجوں وصولن دا ادھیکار سی۔(3)

اپنے نام نال کھیڈدیاں، منٹو نے ٹپنی کیتی سی کہ اوہ اکّ 'اک-دو آدمی' (one-two man) سی، جیہناں دا جوڑ تنّ بندا سی۔

سعادت حسن منٹو دا جنم سو سال پہلاں، 11 مئی 1912 نوں لدھیانہ ضلعے دے سمرالا وکھے اکّ کشمیری مسلم وپاری پریوار وچّ ہویا سی، جو پنجاب آ کے وسیا سی۔ d انت وچّ امرتسر وچّ وس گیا۔ اپنے جدی شہر ولّ اکّ پرانی جھات ماردے ہوئے، سعادت حسن منٹو نے 'اے سٹوری آف 1919' شروع کیتی، ایہہ سوچدے ہوئے کہ 1947 دیاں گھٹناواں نے امرتسر نال کی کیتا سی - بستیواد ورودھی سنگھرش دا کیندر جتھے بریٹیش مشین گنر نے سینکڑے آزادی پریمیاں نوں بے رحمی نال کچل دتا سی۔ اوہ اوہناں شاندار دناں نوں یاد کرنا چاہندا سی۔ 'حالیہ گھٹناواں نوں بھلّ جاؤ،' اسنے لکھیا، 'اوہناں دی یاد میرے دل 'تے بھاری ہے'۔ کجھ لوکاں نے ونڈ دے سمیں ہوئے قتل عام لئی انگریزاں نوں دوشی ٹھہرایا، پر منٹو 'اپنے ہتھاں 'تے خون دیکھ کے' نہیں رہِ سکیا۔ (4)

یاد اتے بھلنا اتہاسک برتانت دی کلا وچّ اینا اندرونی ہے کہ دووواں نوں وکھ کرنا اکّ نازک اتے سخت ابھیاس ہو سکدا ہے۔ 1947 وچّ بھارت دی ونڈ، جو کہ دھارمک لیہاں

'تے دکھائی دیندی ہے، سرحداں دے منمانے پنر-نرمان 'تے ادھارت یدھ توں بعد دے اپ-بستیواد دی سبھ توں ناٹکی اداہرن ہے۔ اندازاً ساڈھے چوداں ملیان لوکاں دے زبردستی پرواس، اتے شاید دو ملیان معصوم مرداں، عورتاں اتے بچیاں دے قتل نے اپ-مہاندیپی مانسکتا نوں تباہ کر دتا۔ وستھاپن دیاں دردناک یاداں اتے رشتے داراں دی بھیانک ہتیا نے ڈونگھے منووگیانک زخم چھڈّ دتے ہن جو اجے تکّ ٹھیک نہیں ہوئے ہن۔

آدھونک اتہاس وچّ دکھدائی گھٹناواں دے حال ہی دے ودواناں وچّ یادداشت ادھئین پرتی اکّ جنونّ رہا ہے۔ اتہاسک پراپتی دے سادھن وجوں یادداشت دیاں اپنیاں سیماواں ہن۔ چونویں یادداشت وچّ موجود سمسیاواں توں علاوہ، ذمہ واری دے گنجھل دار٪ مدعے نال یادداشت دا اندرونی اتے گنجھل دار٪ سبندھ ہے۔ ونڈ ہنسا دے معاملے وچّ ایہہ مدعا ہولوکاسٹ نالوں وی زیادہ گنجھل دار٪ ہے۔ اکّ بھائیچارے دے ورودھ نسل کشی مہم چلاؤن والے اکّ تاناشاہی راج دی بجائے، 1947 وچّ ہندواں، مسلماناں اتے سکھاں وچّ اکّ قاتلانہ تانا-بانا دے دوشی اتے پیڑت سن، جدوں اکّ جا رہے بستیوادی راج دے پربندھکاں دوارا ذمہ واری دی ساری بھاونا نوں تیاگ دتا گیا سی۔ اتیت دے اتہاسک ورودھی پرتیندھتاواں وچّ یادداشت اتے پرانیاں یاداں نوں رومانٹک بناؤن دی اکّ تازہ پرورتی نے اوہناں طریقیاں نوں اسپشٹ کر دتا ہے جس وچّ صدمے دیاں یاداں دی ہیراپھیری اتر-بستیوادی راج دے راشٹروادی برتانتاں نوں مضبوط اتے اگے ودھاؤندی ہے۔ جدوں راشٹری کلپناواں دا ٹٹنا یاداں نوں سٹیٹسٹک چھاپ توں بچن دی آگیا دندا ہے، تاں وی نجی اتے سموہک یاداں شاید ہی کدے اتیت دیاں چونویاں یاداں وچّ ورتمان دی ستھرتا توں مکت ہندیاں ہن۔ 1947 دے صدمے نوں کسے وی طریقے نال گھٹّ کیتے بناں، ونڈ دے دوجے پاسے نوں دیکھن دی ضرورت ہے، اس طرحاں کہنا۔ ونڈ دے دوجے پاسے نوں دیکھن دا مطلب ہے بھائیچارک دلدل نوں پار کرنا اتے روزانہ جیون دے وشو-ویاپیواد نوں ساہمنے لیاؤنا جو ورودھی دھارمک بھائیچاریاں نال سبندھت لوکاں نوں زبردستی وچھوڑے دی گمبھیرتا توں پہلاں اتے بعد وچّ بنھدا ہے، جسدی

کسے نے کلپنا وی نہیں کیتی سی کیونکہ بھارت دے اتہاس وچّ اسدی کوئی اداہرن نہیں سی۔

منٹو ورگا سماجک ودروہی اجیہی جانچ لئی اکّ سپشٹ وکلپ نہیں جاپدا۔ پر منکھی مانسکتا دیاں ڈونگھائیاں نوں ڈونگھا کرن اتے نیتک طور 'تے چنوتیپورن سوال اٹھاؤن دی اسدی مہارت اسنوں اکّ دلچسپ کیس سٹڈی بناؤندی ہے۔ امرتسر، بمبئی، دلی اتے لاہور وچّ پھیلے بتالی سالاں دے اپنے بہت سنکھیپ جیون دوران، منٹو بہت سارے لوکاں دے سمپرک وچّ آیا اتے کجھ اسادھارن دوستیاں بنائیاں جو بھارت اتے پاکستان وچکار من مانی سرحداں دے تناء دا ساہمنا کردیاں سن۔ اسدی وشوویاپیتا نوں اکّ پدھر 'تے روسی، فرانسیسی اتے چینی ساہت وچّ اسدی ڈونگھی دلچسپی توں دیکھیا جا سکدا ہے اتے دوجے پاسے، دھرم دے بھیدبھاو نوں اس دے دوستاں دی چون وچّ دخل دین توں اسدا درڑھ انکار۔ اس دے دوستاں اتے جانکاراں دی وشال گلیکسی، کجھ کُ دے نام لین لئی، پرگتیشیل اردو اتے ہندی ساہت دے دگج، راجندر سنگھ بیدی، کرشن چندر، عصمت چگتائی، علی سردار جعفری اتے احمد ندیم کاسمی شامل سن؛ سلائیڈ 10: بمبئی فلم انڈسٹری دے آئیکن جویں کہ اداکار اشوک کمار اتے شیام؛ نرماتا ایس. مکیرجی اتے وی. شانترام؛ نردیشک کے. آصف اتے شوکت حسین رضوی؛ سنگیت نردیشک خورشید انور اتے سنیکت بھارت دی بے مثال بلبل اتے پاکستان دی میلوڈی کوین، میڈم نور جہاں۔ کجھ مشہور ہستیاں بارے مذاقیہ اتے بے رحمی نال سپشٹ سکیچاں دی اکّ لڑی وچّ، جسنوں اوہ چنگی طرحاں جاندا سی، "بالڈ اینجلس" سرلیکھ نال، منٹو نے اپنی نجی یادداشت دی رچناتمک ورتوں اپ-مہاندیپ دے سموہک سماجک اتے سبھیاچارک اتہاس دی جھلک دین لئی کیتی جو ونڈ دے بپھڑا-دپھڑی اتے اجاڑے وچّ نظر انداز ہو گئے سن جاں اتیت دے چونویں راشٹروادی پنر نرمان دے وہاء دوارا اکّ پاسے وہِ گئے سن۔ ویکتیاں اتے گھٹناواں دی استھائی، جے ستھانک تتکالتا جس بارے اسنے لکھیا سی، نجی یادداشت

اتے سموہک اتہاس دے اکّ ودھیرے پربھاوشالی سنیوگ دا نتیجہ ہے جو کئی دہاکیاں بعد یاداں دی پراپتی 'تے نربھر کردا ہے۔

منٹو دے بمبئی وچّ دن، جتھے اوہ پہلی وار 1936 وچّ گیا سی، اسدیاں اپنیاں اتے ہور لوکاں دیاں لکھتاں وچّ امر ہن۔ شہر دیاں تالاں، اسدیاں الیکٹرک کاراں، ساہ لین والے سمندر دے درش، ودیشی کھان-پین دیاں تھاواں، بدبودار گلیاں، اتے اتسک اپبھاشاواں اس دے اندر گوڑھے اتے ستھائی تاراں نوں ماردیاں سن۔ اکّ س توں بعد دلی وچّ آل انڈیا ریڈیو وکھے کم کرن توں بعد، منٹو اگست 1942 وچّ بمبئی واپس پرتیا—اکّ اجیہا شہر جو 'بھارت چھڈو اندولن' دی سیاست دی گرمی وچّ تپ رہا سی۔ فروری دے اخیر اتے مارچ دے شروعاتی دن ہولی—رنگاں دا ہندو تیوہار—مناؤن دا سماں ہندے ہن، جس وچّ وکھ-وکھ دھرماں دے لوک بسنت رتّ دے آگمن دی خوشی وچّ اکّ-دوجے 'تے رنگین پاؤڈر اتے پانی سٹدے ہن۔ پھلمستان وکھے منٹو دی فلم 'چل چل رے نوجوان' دی شوٹنگ چل رہی سی، جس وچّ اشوک کمار اتے نسیم بانو مکھ بھومکاواں نبھا رہے سن۔ ہولی والے دن، منٹو ملاڈ ستھت اپنے فلیٹ دی بالکونی وچّ عصمت چگتائی دے پتی شاہد لطیف نال بیٹھ کے شراب پی رہا سی جدوں اوہناں نے باہر رولا-رپا سنیا۔ گیٹ 'تے پھلمستان دے کرمچاریاں دا اکّ سموہ موج-مستی کرن دے پورے موڈ وچّ اتے رنگ-عبیر لے کے کھڑا سی۔ 'چل چل رے نوجوان' دے نرماتا ایس۔ مکھرجی سبھ توں اگے سن اتے اوہناں دے نال اوہناں دی خوش مزاج تے موٹی-تازی پتنی—جو اشوک کمار دی بھین وی سی—عورتاں دے سموہ دی اگوائی کر رہی سی۔ شروع وچّ اس دکھلئنندازی 'تے تھوڑا اعتراز جتاؤن توں بعد، عصمت نے اپنا ارادہ بدل لیا اتے صفیہ نال مل کے جشن وچّ شامل ہو گئی۔ اوہ گھوڈبندر روڈ 'تے نسیم بانو دے گھر ولّ ودھن لگے اتے رستے وچّ ملن والے ہر ویکتی 'تے نیلے، پیلے، لال، ہرے اتے کالے رنگ دے پاؤڈر اتے رنگ سٹن لگے۔ چمک دار٪ رنگاں نال لبڑے چہرے اتے عینکاں کارن عجیب دکھائی دے رہی عصمت ہن اس ٹولی دی مکھ آگوُ بن گئی سی؛ اس دی آواز وچّ کسے فوجی کمانڈر ورگا

آتم-وشواس جھلک رہا سی جدوں اسنے اوتھوں لنگھ رہی اکّ بھاری-بھرکم بنگالی عورت دے چہرے 'تے کول-تار (coal tar) دی موٹی پرت مل دتی۔ مشہور فلمی ستارے دے گھر پہنچن 'تے، اوہناں نے دیکھیا کہ اسنے ہلکے رنگ دی خوبصورت ساڑھی پہنی ہوئی سی اتے پورا میکئپّ کیتا ہویا سی۔ کسے نے سجھاء دتا کہ اسنوں جا کے کپڑے بدل لینے چاہیدے ہن۔ نسیم بانو دے مونہوں 'ایہہ ٹھیک ہے' (this is fine) شبد نکلدیاں ہی اس 'تے ہولی دے رنگاں دی بچھاڑ ہو گئی، جس نال بمبئی دی اوہ پری-چہری حسینا اکّ ڈراؤنی بہو-رنگی ڈین وچّ بدل گئی؛ اس دے چمک دار٪ چٹے دند اتے وڈیاں اکھاں کسے پہلاں مرداں دے مقابلے ہوئے اتے اس توں بعد عورتاں وچکار ودھیرے دلچسپ مقابلہ ہویا۔ جدوں وی موٹی-تازی شریمتی مکھرجی زمین 'تے ڈگدی، تاں ہاسے دے پھہارے چھٹّ پیندے۔ رنگ نال لبڑی عینک کارن صفیہ اکثر غلط دشا ولّ دوڑن لگّ پیندی، جدکہ نسیم ایہہ دکھاؤن دی کوشش وچّ اکّ تھاں کھڑی رہندی کہ اوہ سریرک گتیودھیاں دی عادی نہیں سی۔(5)

منٹو دوارا بمبئی وچّ ہولی دے موقعے 'تے منائیاں گئیاں منموہک خوشیاں دا بیان—جو رنگین اتشاہ دے ماحول وچّ وکھ-وکھ لوکاں وچکار پاڑے نوں مٹاؤندا سی—ادوں ہور وی یادگاری لگدا ہے جدوں اس دی تلنا کجھ سالاں بعد شہر دیاں گلیاں وچّ وہن والے خون-کھرابے دیاں دردناک یاداں نال کیتی جاندی ہے۔ اپنی مرضی نال وکھرا نظریہ رکھن والے اتے زیادہ تر مدعیاں نوں نویں ڈھنگ نال دیکھن والے منٹو نوں اپنے اپنائے ہوئے شہر وچّ ودھ رہا ہندو-مسلمان تناء چنتاجنک اتے سمجھ توں باہر لگدا سی۔ اسنے محسوس کیتا کہ 'مسلم لیگ اکّ مسجد ہے اتے کانگرس اکّ مندر ہے؛ لوک ایہی سوچدے ہن اتے اخبار وی ایہی کہندے ہن'۔ بائکلا وچّ جتھے اوہ رہندا سی، اوتھوں اکّ لمبی سڑک ماہم ولّ جاندی سی، جس دے انت 'تے اکّ مشہور مسلم درگاہ سی۔ جدوں گڑبڑ شہر دے اس حصے تکّ پہنچی، تاں منڈیاں نے پھٹپاتھاں توں درخت پٹّ لئے اتے بازار وچّ رکاوٹاں کھڑھیاں کرنیاں شروع کر دتیاں۔ جدوں کجھ ہندو منڈیاں نے سٹیل دی واڑ نوں

درگاہ ولّ کھچنا شروع کیتا، تاں کجھ مسلمان اگے آئے اتے اوہناں وچوں اکّ نے ہولی جہی کیہا، 'دیکھو، اتھے نہ جاؤ... اتھوں پاکستان شروع ہندا ہے' اتے سڑک 'تے اکّ لکیر کھچّ دتی۔ اس لئی ہندو منڈے واڑ نوں دوجے پاسے لے گئے، جس توں بعد 'کسے غیر-مسلم نے پاکستان ولّ جان دی کوشش نہیں کیتی'۔(6)

انونڈے بھارت وچّ منٹو دے آخری سالاں وچّ اوہ کھچّ جاں سہج نہیں سی جو اکثر بعد وچّ اوہناں نال جوڑیا جاندا ہے۔ ہیروشیما اتے ناگاساکی 'تے پرمانو بمب سٹے جان نال اوہ بہت دکھی ہویا۔ سبھ کجھ وارتھ جاپدا سی۔ اجیہا لگدا سی جویں ورتمان اتے بھوکھ ارتھ ہین ہو گئے ہون۔(7) اوہ اجے وی بمبئی نوں پیار کردا سی، پر اپنے حالاتاں توں بالکل وی خوش نہیں سی۔ اشلیلتا دے دو مقدمیاں وچّ اپنا بچاء کرنا بھاوناتمک اتے وتی طور 'تے بہو ایہناں اوکھے سمیاں دوران مانٹو دیاں نجی دوستیاں وی اوہناں لئی دلاسے دا اکّ اہم ذریعہ سن؛ خاص طور 'تے بمبئی دے دو پرمکھ فلمی اداکاراں، اشوک کمار اتے شیام نال اوہناں دی دوستی بہت مشہور سی۔ 'بالڈ اینجلس' (Bald Angels) وچّ، مانٹو نے اشوک کمار نال اپنے گوڑھے سبندھاں بارے گلّ کیتی ہے، جیہناں نوں اوہ پیار نال 'دادامونی' کہہ کے بلاؤندے سن۔ مانٹو نے پھلمستان وکھے اشوک نال کئی فلماں 'تے کم کیتا، جیہناں وچوں سبھ توں اہم سی 'اٹھ دن' (Aath Din); اس فلم لئی اوہناں نے سکرپٹ لکھی اتے اکّ صدمے-گرست (shell-shocked) سپاہی دی بھومکا نبھاؤندے ہوئے اداکاری دے کھیتر وچّ وی شروعات کیتی۔ ایہہ فلم وپارک طور 'تے سفل رہی اتے اسنے اوہناں نوں آلوچکاں توں وی بھرپور پرشنسا دوائی۔

اشوک کمار، جیہناں نے پھلمستان چھڈّ کے بمبئی ٹاکیز وچّ کم کرنا شروع کر دتا سی، نے مانٹو نوں وی اتھے شامل ہون لئی منا لیا۔ 15 اگست 1947 نوں، اکّ سال دے اقرارنامے 'تے دستخط کرن توں بعد، مانٹو نے چرچگیٹ سٹریٹ 'تے ستھت بمبئی ٹاکیز وچّ کم شروع کیتا۔ بھارت دی ونڈ ہو چکی سی۔ پنجاب اتے اتری بھارت دے ہور حصے بھیانک ہنسا دی لپیٹ وچّ سن۔ اوہناں دی پتنی اتے دھی لاہور چلے گئے سن، جسدا اکّ کارن ہنسا

توں بچنا وی سی ...نہ صرف ہنسا توں بچن لئی، سگوں صفیہ نوں اپنی سبھ توں چھوٹی بھین دے ویاہ دی تیاری کرن وچّ مدد کرن لئی وی، جو کہ منٹو دے پسندیدہ بھتیجے اتے انگریزی انووادک، حامد جلال نال ہون والا سی۔ آؤن والے حالاتاں دی پہلی جھلک اوہناں نوں ادوں ملی جدوں 1947 دے شروع وچّ امرتسر دی 'لائرز کلونی' (Lawyers Colony) وچّ اوہناں دے رشتے داراں دے گھر ساڑ دتے گئے اتے لٹّ لئے گئے؛ ایہہ اوہی علاقہ سی جتھے منٹو وڈا ہویا سی اتے جتھے اسنے سبھ توں پہلاں انقلاب دا سپنا دیکھیا سی۔ دلی وچّ وی حالات تنائپورن سن، جتھے چاقو مارن دیاں گھٹناواں واپر رہیاں سن اتے ایہناں دا شکار ہون والیاں وچّ اوہ ٹانگا۔چالکا وی شامل سن جو کرفیو توں مکت علاقیاں وچّ کم کردے سن۔ بمبئی دے حالات وی استھر سن۔

اکّ دن اشوک اسنوں اپنی کار وچّ گھر چھڈن جا رہا سی جدوں اوہ مسلماناں دے اکّ اجیہے علاقے وچوں لنگھے جتھے جان دی ہمت کوئی ہندو نہیں کر سکدا سی۔ اکّ ویاہ دا جلوس اوہناں ولّ آ رہا سی اتے جویں ہی منٹو نے نال چل رہے بینڈ دی آواز سنی، اسنے اشوک دا ہتھ پھڑ لیا اتے کیہا، "دادامونی، تسیں کتھے آ گئے ہو؟" "چنتا نہ کرو،" اشوک نے بے حدّ شانت لہجے وچّ جواب دتا۔ منٹو نوں ڈر سی کہ اشوک دی ترنت پچھان ہو جاوے گی؛ اس علاقے وچّ موجود بدمعاشاں لئی کسے مشہور ہندو دا قتل کرنا اکّ وڈی پراپتی ہو سکدی سی۔ قرآن دی اکّ وی آیت یاد نہ آؤن 'تے اتے تیزی نال دھڑکدے دل نال، منٹو نے ارداس کیتی: "ہے ربا، رحم کریں... کرپا کرکے کسے مسلمان دے ہتھوں اشوک دا قتل نہ ہون دیئیں، تاں جو مینوں ساری عمر اس دے خون دا بوجھ اپنے گل 'تے نہ ڈھونا پوے۔ ایہہ دیش دی گردن نہیں، سگوں میری اپنی گردن ہے، اتے پھر وی میں نہیں چاہندا سی کہ اجیہے گھناؤنے کم لئی ایہہ کسے ہور بھائیچارے دے ساہمنے جھکے۔" جویں ہی کار ویاہ دے جلوس دے نیڑے پہنچی، لوکاں نے 'اشوک کمار، اشوک کمار' دے نعرے لگاؤنے شروع کر دتے۔ منٹو صدمے کارن جویں جم ہی گیا، پر اشوک نے چپ چاپ اپنے ہتھ سٹیئرنگ وھیل 'تے ٹکائے رکھے۔ جدوں منٹو ایہہ

کہن ہی والا سی کہ اوہ مسلمان ہے اتے اشوک صرف اسنوں گھر چھڈن آیا ہے، تاں دو نوجوان اگے ودھے اتے شانتی نال کیہا، "اشوک بھائی، تہانوں اگے جان دا رستہ نہیں ملیگا، نال والی گلی وچوں چلے جاؤ۔" منٹو نے سوچ شاید اوہناں نے اپنے پسندیدہ فلمی ستارے دی موجودگی وچّ اس ولّ دھیان وی نہیں دتا سی۔ جدوں کار مسلم علاقے توں باہر نکلی، تاں منٹو نے سکھ دا ساہ لیا۔ اشوک ہسیا اتے کیہا: 'تسیں بناں وجہ گھبرا گئے سی؛ ایہہ لوک کلاکاراں نوں تنگ نہیں کردے'۔(8)

جس بھیڑ نوں اکثر بدنام کیتا جاندا سی، اس وچّ اسدی سوچ نالوں کتے ودھ سمجھ-بوجھ سی۔ ایہہ اکّ اجیہی گھٹنا سی جسنے ونڈ دوران ہوئی ہنسا بارے منٹو دی سمجھ نوں ڈونگھائی نال پربھاوت کیتا۔ آزادی دے ناں 'تے اپ-مہاندیپ دے منچ 'تے کھیڈی گئی خون نال لتھپتھ 'ہولی' دے اس دے سپشٹ اتے ایماندار ورنن نے اسنوں راشٹرواد دیاں عدالتاں - بھاویں اوہ بھارتی ہون جاں مسلم - وچّ بناں کسے نرپکھّ سنوائی دے دوشی ٹھہرا دتا۔ بمبئی وچّ اپنے آخری دناں دوران ہندو-مسلم ہنسا کارن پیدا ہوئی اراجکتا نوں یاد کردیاں، اسنے لکھیا کہ جدوں وی اوہ اتے اس دے دوست گھروں باہر نکلدے سن، تاں اوہ اپنے نال دو ٹوپیاں ضرور رکھدے سن: اکّ ہندو ٹوپی اتے اکّ رومی ٹوپی۔ ہنسا دے دور وچّ دھارمک پچھاناں نوں ظاہر کرن لئی ٹوپیاں بدلن دے روپک دی ورتوں کردیاں، منٹو نے وینگ کیتا، 'پہلاں دھرم منکھ دے دل وچّ ہندا سی، ہن ایہہ ٹوپیاں وچّ ہے... راجنیتی وی ایہناں ٹوپیاں راہیں ہی چلدی ہے۔ ٹوپیاں زندہ باد!' (9)

ٹوپیاں بدلن دا مطلب دل بدلنا نہیں سی۔ 'بالڈ اینجلس' (Bald Angels) سنگریہہ وچّ شامل اپنے سبھ توں سنویدنشیل اتے دل نوں چھوہ لین والے سکیچ 'مرلی کی دھن' (بھاوَ کرشن دی بنسری دی آواز) وچّ، منٹو اپنے بہت پیارے دوست، اداکار شیام بارے پیار نال لکھدا ہے، جسدی موت اپریل 1951 وچّ اکّ فلم دی شوٹنگ دوران گھوڑے توں ڈگن کارن ہو گئی سی۔ شیام، جسدا اصلی نام سندر شیام چڈھا سی، سیالکوٹ توں سی۔ اکّ جندا-دل اتے پیاری شخصیت والا شیام منٹو نوں اکّ روسی ناول دے پاتر دی یاد دواؤندا سی۔ اوہ

دوویں شراب دے شوقین سن اتے اوہناں دی دوستی ترنت گوڑھی ہو گئی۔ اوہناں وچکار چلن والے مذاقاں وچوں اکّ سی 'ہپتلا' (Hiptullha) شبد؛ ایہہ اکّ عجیب نام سی جو منٹو نوں اکّ اخبار دے کھیڈ بھاگ وچّ ملیا سی اتے جو کسے وی وکھری جاں انوکھی چیز لئی اکّ محاورہ بن گیا سی۔ ونڈ توں کجھ مہینے پہلاں، شیام کلیئر روڈ 'تے ستھت '18 آکسفورڈ چیمبرز' والے منٹو دے نویں فلیٹ وچّ اس نال رہن آ گیا؛ منٹو اتھے ادوں ہی رہن آیا سی جدوں اسدی پتنی اتے دھی بمبئی توں چلے گئے سن۔ دووواں نے اکّ 'ہپتلا' (مست-مولّی) قسم دی زندگی بتائی۔(10)

ونڈ دوران بھڑکی ہنسا نے وی دووواں دوستاں وچکار سانجھ اتے پرواہ دے رشتے وچّ کوئی تریڑ نہیں پائی، سوائے اکّ چھوٹے جہے پر گمبھیر پل دے۔ اکّ وار اوہ سکھ شرنارتھیاں دے اکّ پریوار نوں سن رہے سن جو راولپنڈی وچّ مسلماناں دوارا کیتے گئے قتل عام دیاں بھیانک کہانیاں سنا رہے سن۔ منٹو نے دیکھیا کہ شیام بہت زیادہ پریشان سی اتے اوہ اس مانسک اتھل-پتھل نوں سمجھ گیا جس وچوں شیام لنگھ رہا سی۔ جدوں اوہ اس تھاں توں باہر نکلے، تاں منٹو نے اسنوں کیہا: "میں اکّ مسلمان ہاں، کی تیرا مینوں مارن دا دل نہیں کردا؟" شیام نے پوری گمبھیرتا نال جواب دتا: "ہن تاں نہیں، پر جدوں میں مسلماناں دوارا کیتے گئے ظلماں بارے سن رہا سی... تاں میں تینوں مار سکدا سی۔" منٹو نوں یاد آیا کہ اوہ شیام دے شبداں توں حیران رہِ گیا سی اتے اسنے منیا کہ شاید اوہ خود وی اجیہے حالاتاں وچّ اپنے سبھ توں چنگے دوست نوں مار دندا۔ پر جدوں اسنے بعد وچّ اس بارے سوچیا—اتے اس سمیں تے بعد دے سمیں وچّ بہت وڈا فرق سی—تاں اسنوں اچانک احساس ہویا کہ ہندواں اتے مسلماناں وچکار ہوئے خون-کھرابے دی جڑھ کی سی۔ منٹو شیام دے شبداں بارے سوچدا رہا اس سمیں اس نوں ونڈ دی تراسدی دا اصل جواب سمجھ آیا—اکّ اجیہا جواب جو منکھی سبھاء وچّ ہی سمایا ہویا سی۔ شیام دی کہی گلّ اوہ 'موتی' سی جس دی بھال منٹو روزانہ اخباراں وچّ کردا رہندا سی۔ اس گلّ نے اس 'تے اپنا ڈونگھا پربھاو پایا کہ اس نے شیام نال ہوئی اپنی گل

بات نوں 'سہائ' (Sahai) نامک کہانی وچّ دہرایا؛ شاید صرف ایہہ ثابت کرن لئی کہ اس دی کلپنا-کتھا (fiction) ادوں تکّ بیمائنے ہے جدوں تکّ اوہ اصلیت دے نیڑے نہیں پہنچدی۔

جدوں 1947 دا سال ختم ہون دے نیڑے سی، تاں منٹو لئی بمبئی وچّ رہنا بے حدّ مشکل ہو گیا سی۔ اس دی وشال اتے سرب-سانجھی سوچ (cosmopolitan vision) قتل عام، اگزنی اتے بلاتکار دے نرنتر چل رہے دور کارن زہریلے ہوئے ماحول نال تالمیل نہیں بٹھا سکی۔ منٹو الجھن وچّ سی۔ اوہ ایہہ فیصلہ نہیں کر पा رہا سی کہ بھارت اس دا وطن ہے جاں پاکستان۔ اس نوں اوہ گھٹنا یاد آئی جدوں اشوک کمار نوں مسلماناں دے علاقے وچّ روک کے دسیا گیا سی کہ اگے کوئی رستہ نہیں ہے؛ تد اس نے اپنے آپ نوں کیہا، "منٹو بھائی، ایہہ گلی تینوں کتے نہیں لے کے جاوے گی؛ بہتر ہے کہ کسے پاسے والی گلی (side lane) راہیں جایا جاوے۔" اتے اس طرحاں اس نے پاکستان جان لئی 'پاسے والا رستہ' چنن دا فیصلہ کیتا۔(11) لاہور جان دا فیصلہ کرن توں بعد، منٹو نے اپنا سمان بنھنا شروع کر دتا۔ اس نے کجھ ضروری کم نپٹائے، جویں کہ دھوبیاں دی بستی وچّ جا کے اپنے کپڑے واپس لینا—جس بارے اس نے 'رام کھلاون' کہانی وچّ بہت پربھاوشالی ڈھنگ نال لکھیا ہے۔ جدوں شیام ساری رات چلی شوٹنگ توں بعد واپس پرتیا، تاں اس نے بنھے ہوئے سمان ولّ دیکھیا اتے لاپرواہی نال پچھیا: "جا رہے ہو؟" منٹو نے ہاں وچّ جواب دتا۔ اس معاملے بارے ہور کوئی گلّ نہیں ہوئی۔ جدوں اس دے جان دا سماں آیا، تاں شیام نے برانڈی دے دو وڈے پیگّ پائے اتے کیہا، "ہپتلا" l (Hiptullha) منٹو نے وی ترنت جواب دتا، "ہپتلا"۔ پھر شیام نے اس نوں گلوکڑی پائی اتے کیہا، "سور" l (swine) اپنے ہنجھوآں نوں روکدے ہوئے منٹو نے جواب دتا: "پاکستانی سور"۔ شیام نے پورے جوش نال نعرہ لایا: "زندہ باد پاکستان"۔ منٹو نے وی کراچی جان والے جہاز 'تے سوار ہون لئی بندرگاہ ولّ ودھن توں پہلاں جواب دتا: "زندہ باد بھارت"۔ شیام اس دے نال جہاز دے ڈیکّ تکّ گیا اتے اپنی عادت مطابق مذاقیہ گلاں سناؤندا رہا۔ جدوں جہاز

دے روانہ ہون دا اعلان کردا گھنٹہ وجیا، تاں اسنے اچی آواز وچّ 'ہپتلا' کیہا، جہاز توں اترن والے رستے (گینگوےء) توں ہیٹھاں اتریا اتے بناں پچھے مڑ کے دیکھے چلا گیا۔(12)

منٹو کراچی دے رستے 7 جاں 8 جنوری 1948 دے آس-پاس لاہور پہنچیا اتے اگلے تنّ مہینے بے چینی اتے الجھن دی حالت وچّ بتائے۔ اوہ ایہہ فیصلہ نہیں کر سکیا کہ کس بارے لکھے؛ 'کوشش کرن دے باو جود میں بھارت نوں پاکستان توں اتے پاکستان نوں بھارت توں وکھ نہیں کر سکیا'۔ منٹو نے پاکستان وچّ اپنی پہلی کہانی 'ٹھنڈا گوشت' لکھی۔ پنجاب وچّ ونڈ دوران ہوئی ہنسا دے پچھوکڑ 'تے آدھارت ایہہ کہانی ایشور سنگھ ناں دے اکّ ان پڑھ اتے بہت زیادہ کامک پرورتی والے سکھ بارے اکّ دل-کمباؤ برتانت ہے؛ اکّ مانسک طور 'تے توڑ دین والی گھٹنا توں بعد اوہ نپنسک ہو جاندا ہے، جس کارن اسدی بہت زیادہ کامک ساتھن، کلونت کور، نراش ہندی ہے۔ دنگیاں وچّ سرگرمی نال حصہ لیندیاں، اوہ اکّ مسلم پریوار دے ادھا درجن جیاں نوں مارن توں بعد اکّ خوبصورت مٹیار نوں اغوا کر لیندا ہے۔ کڑی نوں موڈھیاں 'تے چکّ کے ایشور سنگھ ریلوے لائیناں دے نیڑے شہر دی نہر ولّ ودھدا ہے، اسنوں جھاڑیاں ہیٹھ لٹاؤندا ہے اتے اس نال زبردستی کرن ہی والا ہندا ہے کہ اسنوں ایہہ احساس ہندا ہے کہ اوہ تاں ڈر دے مارے پہلاں ہی مر چکی سی؛ ایہہ احساس اسنوں اندر تکّ ہلا کے رکھ دندا ہے۔ ایشور سنگھ ڈونگھی مانسک پیڑ وچّ ہے، اس لئی نہیں کہ اسنے نردوش لوکاں نوں ماریا ہے، سگوں اس لئی کہ اوہ اس کڑی دے ٹھنڈے پے چکے سریر (ٹھنڈے گوشت) دے احساس توں ابھر نہیں پا رہا۔ اپنی پریمکا دی ایرکھا دا سامنا کردیاں، اوہ اسنوں بھریاں اکھاں نال دردناک کہانی سناؤندا ہے اتے اچانک دم توڑ دندا ہے - اس دے ہتھ برف نالوں وی ٹھنڈے سن۔(13)

منٹو دے دوست کاسمی نوں کہانی پسند تاں آئی پر اسنے اسنوں چھاپن توں انکار کر دتا، کیونکہ اسنوں ڈر سی کہ ایہہ 'نقوش' (Naqoosh) لئی بہت زیادہ ووادپورن جاں 'گرم'

سی؛ 'نقوش' اکّ سانجھا ادم سی جو اسنے پاکستان وچّ اردو دے پرچار لئی بنائے گئے بورڈ نال مل کے شروع کیتا سی۔ منٹو نے چپ چاپ کہانی واپس لے لئی اتے اسنوں اگلی شام واپس آؤن لئی کیہا۔ جدوں کاسمی اگلے دن واپس آیا، تاں منٹو 'کھل دو' (اسنوں کھولھ ونڈ ویلے ہوئی ہنسا 'تے آدھارت 'ٹھنڈا گوشت' وانگ، 'کھل دو' سراجودین ناں دے اکّ مسلمان پتا دی کہانی ہے جو اپنی اغوا ہوئی دھی، سکینہ، نوں بے چینی نال لبھّ رہا ہے۔ شرنارتھی کیمپاں وچّ ولنٹیئر وجوں کم کر رہے اٹھ مسلمان نوجواناں دے اکّ سموہ نے اسنوں لبھن وچّ مدد کرن دی پیش کش کیتی۔ سکینہ دے ملن 'تے، اوہ اس نال سموہک بلاتکار کردے ہن اتے اسنوں ریلوے لائیناں دے نیڑے بے ہوش حالت وچّ چھڈّ دیندے ہن۔ اسنوں کیمپ دے ہسپتال لجایا جاندا ہے جتھے سراجودین نوں انت وچّ اوہ لاش وانگ بے جان پئی ملدی ہے۔ جدوں اکّ ڈاکٹر اندر آؤندا ہے اتے کڑی دی نبض دیکھدا ہے، تاں اوہ کھڑکی ولّ اشارہ کرکے سراجودین نوں کہندا ہے، 'اسنوں کھولہو'۔ ڈاکٹر دے شبد سن کے، ادھ-موئی سکینہ مشینی انداز وچّ پرتیکریا دیندی ہے؛ اوہ اپنی پجامی دی گنڈھ کھولھدی ہے اتے اسنوں ہیٹھاں اپنیاں پٹاں تکّ سرکا دیندی ہے۔

سراجودین دا جھرڑیاں بھریا چہرہ خوشی نال چمک اٹھدا ہے، 'میری دھی زندہ ہے'؛ ڈاکٹر دے متھے 'تے پسینہ آ جاندا ہے۔(14) دھارمک کارناں کرکے ہون والی ہنسا دے بھرم نوں توڑدی ہوئی، ایہہ کہانی دل نوں ولوندھر دیندی ہے اتے راج-کیندرت راشٹرواد دیاں بناں سوال کیتے منیاں جان والیاں دھارناواں 'تے چپ-چپیتے وینگ کردی ہے۔ منٹو نے کاسمی نوں کمبدے ہوئے دیکھیا جدوں اوہ آخری سطراں پڑھ رہا سی، اتے پھر ہمت جٹا کے کیہا، 'ایہہ ودھیا ہے... میں اسنوں لوانگا'۔(15)

پاکستان وچّ منٹو دے نجی سنگھرشاں اتے مشکلاں دے اتہاسک دستاویزاں نے اسنوں اس بے چین گٹھجوڑ بارے اکّ نظریہ دتا جو ابھر رہا سی راج اتے سماج بارے اسدی سمجھ نے اسنوں اپنویش-ورودھی دور (post-colonial moment) دا اکّ بہت ہی باریک-بین درشک اتے آلوچک بنا دتا سی۔ شیت یدھ دے سکھرلے دور وچّ، جدوں

امریکہ کمیونزم دے پسار نوں روکن دی اپنی نیتی تحت پاکستان نال سرکھیا سمجھوتہ کرن بارے وچار کر رہا سی، تاں منٹو نے 'انکل سیم' (امریکہ) نوں اپنے پاکستانی بھتیجے وجوں کئی چٹھیاں لکھیاں۔ منٹو نے اپنے ستکار یوگ چاچے نوں لکھن دی ہمت اس لئی کیتی کیونکہ "تسیں جاندے ہو کہ میرا دیش بھارت توں کویں وکھرا ہو کے بنیا اتے اسنے آزادی کویں پراپت کیتی"۔ جویں "میرا دیش آزادی پراپت کرن لئی ونڈیا گیا سی، اویں ہی میں وی ونڈے جان نال آزاد ہو گیا"۔ "چاچا جی، تہاڈے ورگا سرو-گیانی رشی ایہہ سمجھ سکدا ہے کہ کٹے ہوئے کھنبھاں والا پنچھی کس طرحاں دی آزادی دا آنند لے سکدا ہے"۔ اس توں پہلاں بھارت دے اکّ مہان کہانی کار وجوں اس 'تے اشلیلتا لئی تنّ وار مقدمہ چلایا گیا سی؛ ہن پاکستان دے سبھ توں ودھیا کہانی کار وجوں اس 'تے اکّ وار مقدمہ چلایا گیا سی۔ اسنوں بہت گھٹّ محنتانہ ملدا سی اتے اسنوں ستھانک طور 'تے کڈھی گئی گھٹیا قسم دی وسکی پینی پیندی سی۔ "جے ایہہ وسکی تہاڈے دیش وچّ بنی ہندی، تاں تسیں پرمانو بمب نال اس شراب-بھٹھی نوں تباہ کر دیندے، کیونکہ اس بھیانک چیز نوں پین والا کوئی وی ویکتی اکّ سال توں وی گھٹّ سمیں وچّ پرلوک سدھار جاندا ہے۔" (16)

ہور سبھ چیزاں نالوں ودھ، منٹو اکّ "چھوٹا جیہا، نکا جیہا پرمانو بمب" چاہندا سی جسنوں اوہ پاکستانی ملاں اتے اوہناں ورگے ہور لوکاں 'تے سٹّ سکے، کیونکہ صفائی اتے جنتک ششٹاچار بارے اوہناں دے بھدے وچاراں نے اسدی سنویدنشیلتا نوں ٹھیس پہنچائی سی۔ منٹو دی نظر وچّ پاکستان نال فوجی سمجھوتہ کرن دا وچار اکّ ادبھت کارنامہ سی۔ "تہانوں بھارت نال وی اجیہا سمجھوتہ کرنا چاہیدا ہے،" اتے دوواں دیشاں نوں دوجے وشو یدھ دے ورتے ہوئے ہتھیار ویچنے چاہیدے ہن۔ (17) "بھاویں بھارت جنا مرضی رولا پاوے، تہانوں پاکستان نال فوجی سمجھوتہ ضرور کرنا چاہیدا ہے کیونکہ تسیں دنیا دے سبھ توں وڈے اسلامی دیش دی ستھرتا بارے بہت چنتت ہو۔ اتے کیوں نہ ہووو، جدوں کہ ساڈا ملاں روسی کمیونزم دا سبھ توں ودھیا توڑ (علاج) ہے۔ اکّ وار

جدوں فوجی مدد ملنی شروع ہو جاوے، تاں سبھ توں پہلاں ہتھیار ایہناں تہانوں اوہناں نوں امریکہ وچّ بنیاں تسبیاں اتے نماز والیاں جائنمازاں (جاں مصلے) وی بھیجنیاں چاہیدیاں ہن... استرا اتے قینچیاں سوچی وچّ سبھ توں اپر ہونے چاہیدے ہن۔' جدوں ملاں—جیہناں دے وال امریکی قینچیاں نال کٹے گئے ہون اتے پجامے شریعت دے سخت نیماں انوسار امریکی مشیناں نال سیونتے گئے ہون—امریکہ وچّ بنیاں جائنمازاں 'تے بیٹھنگے، تاں سوویئتاں نوں پاکستان وچّ اپنیاں گتیودھیاں روکنیاں پینگیاں۔(18) اگلی چٹھی وچّ، بھتیجے نے اپنے 'ستکار یوگ چاچے' ولوں اپنا تحفہ—پرمانو بمب—نہ بھیجن 'تے ناراضگی ظاہر کیتی؛ اوہ صرف 'اکّ چھوٹا جیہا' بمب چاہندا سی۔ اسنے ایہہ وی سنیا سی کہ سنیکت راج امریکہ نے اکّ ہائیڈروجن بمب بنایا ہے تاں جو دنیا وچّ ستھائی شانتی قائم ہو سکے۔ منٹو نوں اپنے امریکی چاچے 'تے پورا بھروسہ سی پر اوہ سوچدا سی کہ 'اس ستھائی شانتی نوں قائم کرن' لئی 'دھرتی دے نقشے توں کنے دیشاں نوں مٹاؤنا پویگا'۔ اسدی بھتیجی نے اسنوں دنیا دا نقشہ بناؤن لئی کیہا سی۔ اسنے اپنے چاچے نال صلاح۔مشورہ کرن توں بعد اجیہا کرن دا وعدہ کیتا سی تاں جو 'اوہناں دیشاں دے نام پتہ کیتے جا سکن جیہناں نے بچے رہنا سی'۔(19)

منٹو دے مذاقیہ لہجے کارن اس دے گمبھیر سندیش نوں انگولیا نہیں کیتا جانا چاہیدا۔ اکّ پکے کشمیری ہون دے ناطے، اسنوں ایہہ گلّ عجیب لگدی سی کہ پاکستان اتے بھارت کشمیر نوں لے کے لڑ رہے سن اتے سنیکت راشٹر وچولگی کرن دی کوشش کر رہا سی۔ 'پنڈت جواہر لال نہرو [میرے وانگ] اکّ کشمیری ہن اتے کشمیر نوں اویں ہی پیار کردے ہن جویں میں کردا ہاں... جویں کوئی وی ہور کشمیری کردا ہے۔' جیکر مہان کشمیری کوی مہجور زندہ ہندے، تاں منٹو نوں یقین سی کہ ڈاکٹر۔ گراہم ورگے سنیکت راشٹر دے وچولیاں دی کوئی لوڑ نہ پیندی۔(20) 'انکل سیم' (امریکہ) نوں لکھی اکّ چٹھی وچّ اسنے ایہہ سجھاء دین دی ہمت کیتی کہ واشنگٹن پنڈت جواہر لال نہرو نوں، جو کہ اکّ کشمیری سن، اکّ بندوق تحفے وجوں دیوے۔ ایہہ اجیہی بندوق ہونی چاہیدی سی جو—

کشمیریاں دے لڑن دی اچھا نہ رکھن بارے پرچلت کہاوت دے انوسار—دھپّ وچّ رکھے جان 'تے اپنے-آپ چل پوے۔ 'میں وی اکّ کشمیری ہاں، پر مسلمان، اسے لئی میں اکّ چھوٹے جہے پرمانو بمب دی منگ کیتی ہے۔' (21) مانٹو دا مقصد اس راہیں جنگ نوں روکن دا سی—بھاویں ایہہ کوئی اجیہی جادوئی چھڑی نہیں سی جو نہرو نوں کشمیر دے مدعے 'تے واجب رویہ اپناؤن لئی منا سکدی—پر اس دے اس نکے جہے پرمانو بمب دا پرتیکاتمک ارتھ جاناں بچاؤنا سی، جدکہ بھارت اتے پاکستان نوں روائتی ہتھیاراں نال لیس کرن نال اجیہا بالکل نہیں ہونا سی۔ کوریائی جنگ ختم ہون توں بعد امریکہ وچّ آئی آرتھک مندی بارے سن کے اسنے اپنے امریکی چاچے نوں وینگمئی ڈھنگ نال کیہا سی، 'تسیں بھارت اتے پاکستان وچکار جنگ کیوں نہیں شروع کرواؤندے؟ کوریائی جنگ توں ہوئے فائدے اس جنگ توں ہون والے منافعے دے مقابلے کجھ وی نہیں ہون گے۔ تہاڈے بھتیجے دا وعدہ ہے۔' بھارت اتے پاکستان دوویں ہی امریکی ہتھیاراں لئی جلدبازی وچّ آرڈر دیندے، جس نال امریکی ارتھووستھا نوں بہت لوڑیندی گتی ملدی اتے اس پرکریا وچّ، اپ-مہاندیپ تباہی دے راہ 'تے پے جاندا۔ (22)

دیاں منمانیاں سرحداں دی پرواہ کیتے بناں، مانٹو بھارت وچّ ساہتک شخصیتاں 1947 نال جڑے رہے؛ اوہ اوہناں دیاں رچناواں 'تے ٹپنی کردے اتے اپنیاں رچناواں 'تے اوہناں دے وچار منگدے۔ کدے-کدائیں ایہہ پتر-وہار ادوں رک جاندا جدوں کوئی اکّ جاں ودھ چٹھیاں منزل تکّ نہ پہنچدیاں۔ جہڑیاں چٹھیاں پہنچیاں، اوہناں وچوں امرتا پریتم دی اکّ چٹھی دا ذکر کرنا ضروری ہے—اس سمیں اوہ تیہویاں دے ادھ وچّ سن—جس وچّ اوہناں نے مانٹو توں اپنے ناول 'پنجر' بارے رائے منگی سی۔ ایہہ ناول اکّ خوبصورت نوجوان ہندو عورت بارے سی جسنوں 1947 دے دنگیاں دوران اکّ مسلمان ولوں اغوا کر لیا جاندا ہے تاں جو اکّ پرانے اوہناں دے پریواراں وچکار زمینی وواد۔ منٹو دے خط لئی دھنواد کردیاں پریتم نے لکھیا: 'ایہہ بہت ودھیا گلّ ہے کہ تہاڈے ورگے یوگ لیکھک نے میرے کم وچّ دلچسپی لئی ہے'۔(23) منٹو نے شاید ایہہ جواب دتا ہووےگا کہ اجیہا کوئی

کارن نہیں سی کہ اوہ اس دے کم وچّ دلچسپی کیوں نہ لیندے۔ 'بٹوارا' — ونڈ لئی ورتیا گیا اوہناں دا شبد — بھاویں زندگیاں نوں ونڈ گیا ہووے اتے اپ-مہاندیپ دی آبادی دے کجھ حصیاں دے دلاں اتے دماغاں 'تے لال لکیراں کھچّ دتیاں ہون؛ پر انگریزاں دوارا کھچیاں گئیاں ونڈ دیاں لکیراں اکھاں نوں دکھائی نہیں دندیاں سن۔ اوہ یقیناً ساہت دے کھیتر تکّ نہیں پھیلیاں سن، جس نوں کدے وی ونڈیا نہیں جا سکدا سی۔ ونڈ دا دکھانت ایہہ نہیں سی کہ اکّ دیش دی بجائے ہن دو دیش سن — آزاد بھارت اتے آزاد پاکستان — سگوں ایہہ تتھّ سی کہ 'دوواں دیشاں وچّ انسان غلام سن، کٹڑتا دے غلام... دھارمک جذباتاں دے غلام، پشو-ورتیاں اتے بربرتا دے غلام'۔(24)

سعادت حسن منٹو دا دیہانت 18 جنوری 1955 نوں سویرے 10:30 وجے ہویا؛ اوہناں دی زندگی دا سفر محض بتالی سال، اٹھ مہینے اتے چار دناں دا سی، جو کافی اتھل-پتھل بھریا رہا۔ بہاول پور وچّ کھیڈے جا رہے بھارت-پاکستان دوجے ٹیسٹ کرکٹ میچ دے سویر دے سیشن دوران لاہور وچّ اوہناں دے چلانے دی خبر ملی۔ منٹو لاہور وچّ ہون والے تیجے ٹیسٹ وچّ حنیف محمد نوں بلےبازی کردیاں دیکھنا چاہندے سن۔(25) تیہرا سینکڑا لگاؤن والے اس ہولی اتے ستھر کھڈاری دے الٹ، منٹو نے اپنی وکٹ گواؤن توں پہلاں شاندار شاٹاں نال بھرپور اکّ بے مثال پاری کھیڈی سی۔ زندگی دی لمبی عمر دی گھاٹ نوں اوہناں دیاں چھڈیاں ہوئیاں لکھتاں نے بھرپور ڈھنگ نال پورا کر دتا ہے — ایہہ صرف اوہناں دیاں کہانیاں دے پنے ہی نہیں، سگوں ناٹک، خاکے (سکیچ) اتے اتہاسکار دے نظرئیے توں، اوہناں دے انگولے رہِ گئے لیکھ وی ہن۔ کیہا جاندا ہے کہ موت دے بسترے 'تے اوہناں نے وسکی دے اکّ پیگّ دی منگ کیتی سی — اکّ اجیہا نشیلا پدارتھ جو موت دا سمانارتھی سی اتے جسنوں اوہناں نے اپنا جانلیوا دشمن منیا سی۔(26) اوہناں نے زہریلی دیسی شراب دی بہت زیادہ ورتوں کرکے اپنے جگر نوں ختم ہون دتا کیونکہ ایہہ کسے نہ کسے طرحاں اوہناں نوں اوہناں لوکاں دے دکھ-درد نال جوڑدی سی جیہناں دی زندگی اوہناں نالوں وی ودھ ترسی منٹو دی زندگی دی تراشدی

کئی پکھاں توں پاکستان دی تراشدی ہی ہے—اوہ دیش جسنوں اسنے بیمن نال اپنا تاں بنایا، پر جسدے سبھیاچارک اتے بودھک نوَ-نرمان لئی اسنے سخت محنت کیتی اتے انت وچّ اپنی جان وی قربان کر دتی۔

18 اگست 1954 نوں، منٹو نے اکّ عام سٹینوگرافر دی آٹوگراپھ دی بینتی پوری کردیاں اپنی قبر دا کتبا (شبد) خود لکھیا۔ اپنی ماں دے کہن 'تے '786' انکاں دی ورتوں کردیاں—جو 'میں االله دے نام نال شروع کردا ہاں، جو رحم کرن والا اتے دیالو ہے' دا پرتیک ہن—اسنے لکھیا: 'اتھے سعادت حسن منٹو دفن ہے۔ اس دے نال ہی چھوٹی کہانی لکھن دیاں ساریاں قلعواں اتے بھید وی دفن ہو گئے ہن... اوہ مٹی دے ڈھیراں ہیٹھ پیا سوچ رہا ہے کہ دوواں وچوں وڈا کہانی کار کون ہے: ربّ جاں اوہ'۔(27) پاکستان لئی افسوس دی گلّ ایہہ ہے کہ ایہہ کتبا لاہور دے میانی صاحب قبرستان وچّ موجود منٹو دی اصل قبر 'تے نہیں لگیا ہویا۔ مسلم راشٹر-راج وچّ دھارمک کٹڑپنتھی وچاردھارا دی نمائندگی کرن والیاں دیاں بھاوناواں نوں بھڑکاؤن توں بچن لئی، اس دے پریوار نے اس دے ہی لکھے اکّ ہور کتبے دی ورتوں کیتی جو غالب دے اکّ شعر توں پریرت سی: 'ایہہ سعادت حسن منٹو دی قبر ہے، جو اجے وی سوچدا ہے کہ اسدا نام سمیں دی تختی 'تے وار-وار دہرایا جان والا شبد نہیں سی'۔ ایہہ دیکھنا باقی ہے کہ کی وواد گھٹّ ہندا جیکر کتبے 'تے صرف ایہہ لکھیا ہندا: 'اتھے منٹو دفن ہے، جو اجے وی سوچ رہا ہے کہ کی اوہ اتہاسکار نالوں وڈا کہانی کار اتے یاداں نوں سنبھالن والا ہے'۔

حوالے:

سعادت حسن منٹو، "سہائ"، منٹو راما، لاہور: سنگ میل، 1990, پنہ ا 20 1

ممتاز شرین، منٹو: نوری ناری، کمپ. آصف پھرکھی، (دوجا ایڈیشن) کراچی: 2.

.شیہرزادے، pp.150-151.

ڈاکٹر علی ثناء بخاری، سعادت حسن منٹو (تحقیق)، لاہور: منٹو اکیڈمی، 2006, پنہ 7- 3.

8 وچّ حوالہ دتا گیا.

منٹو، 'تھالیا دِ پمپ'، بلیک ملک، پنہ 48. 4.

منٹو، عصمت چگتائی' اتے 'پری چھیڑا نسیم بانو'، منٹو نما، پنہ 108-109, 153-5.

154 ا

6.Ibid., pp.390-391.

منٹو توں کاسمی، 1 اکتوبر 1945, منٹو کی کھڑ، ندیم کی نام، پنہ ا 180 7.

8.Ibid., pp.174-176.

منٹو، 'باتین'، ابد.، پنہ 392. 9.

منٹو، 'مرلی کی دھن'، منٹو نما، پنہ 118, 122, 127, 130-131. 10.

منٹو، 'اشوک کمار'، منٹو نما، پنہ 176. 11.

منٹو، 'مرلی کی دھن'، منٹو نما، پنہ 137-138. 12.

منٹو، 'ٹھنڈا گوشٹ'، منٹو نامہ، پنہ 404-411. 13.

منٹو، 'کھل دو'، منٹو کہانیاں، لاہور: سنگ میل، 1995, پنے 11-ا 14 14.

منٹو، 'زہمت-اے-مہر-اے-درکھشاں'، منٹو نامہ، پنہ ا 355 15.

انکل سیم نوں منٹو دا پہلا خط، 16 دسمبر 1951, منٹو نامہ، پنے 356-ا 357 16.

اوہی، پنے 386-ا 387 17.

18. انکل سیم نوں منٹو دا چوتھا خط، 21 فروری 1954, اوہی، پنے 393-l 394

19. انکل سیم نوں منٹو دا پنجواں خط، بناں متی، اوہی، پنے 402-l 403

20. منٹو، 'شاعر-اے-کشمیر - مہجور کشمیری'، سعید (سمپادک) دی کتاب 'نوں ادارات- اے-منٹوات' وچّ، پنے 128-l 130

21. انکل سیم نوں منٹو دا تیجا خط، منٹو نامہ، پنے 386-l 387

22. انکل سیم نوں منٹو دا ستواں خط، 14 اپریل 1954, اوہی، پنے 419-l 420

23. امرتا پریتم ولوں منٹو نوں، 26 جون 1954, منٹو پیپرز.

24. منٹو، 'مرلی کی دھن'، منٹو نامہ، پنہ l 137

25. جلال، 'انکل منٹو'، بلیک ملک، پنہ l 29

26. اوہی، پنہ l 34

27. اوہی، پنہ l 705

جمیل گلریز ممبئی ستھت اشتہاربازی دے کھیتر دے اکّ جانے-پچھانے ماہر، ووئس-اوورس صلاح کار اتے اردو بھاشا دے پارکھو ہن۔ اوہ 'کتھا کتھن' (Katha Kathan) دے سنستھاپک وجوں جانے جاندے ہن؛ ایہہ اکّ اہم اپرالا ہے جو ناٹکی انداز وچّ پاٹھ (dramatized readings) اتے تھئیٹر-شیلی دے لائیو پردرشناں راہیں بھارتی بھاشاواں—خاص کرکے اردو ساہت—نوں سنبھالن اتے مڑ سرجیت کرن لئی سمرپت ہے۔

//

بے مثال شیشہ: سعادت حسن منٹو دی انوکھی شیلی اتے نڈر نظریہ

جمیل گلریز

سعادت حسن منٹو (1912–1955) اردو ساہت اتے وشو دی لگھو-کتھا (short fiction) وچّ اکّ ولکھن ستھان رکھدے ہن۔ اوہناں دی وارتک اپنی ولکھن ہے کہ اس دی نقل کرن دی کوشش صرف اکّ فکی نقل بن کے رہِ جاندی ہے۔ سماج دے ساہمنے بناں ڈرے سچ دا شیشہ رکھن—اتے اس دے پاکھنڈ، لکویں جنسی پہلوآں، فرقو جنونّ اتے نیتک دیوالیاپن نوں اجاگر کرن—لئی لوڑیندی ہمت دکھاؤنا بعد دیاں پیڑھیاں دے زیادہ تر لیکھکاں لئی لگبھگ اسمبھو رہا ہے۔ منٹو نے صرف حقیقت دا ورنن ہی نہیں کیتا؛ اوہناں نے اس نوں ننگا کر دتا اتے پاٹھکاں نوں اس چیز دا ساہمنا کرن لئی مجبور کیتا جس نوں اوہ انگولیا کرنا پسند کردے سن۔

سنکھیپتا اتے سپشٹ سٹیکتا والی شیلی

منٹو دی لکھت سدھیپن، سنکھیپتا اتے جیونت یتھارتھواد دوارا پربھاشت ہندی ہے۔ اوہناں نے اپنے سمیں دی سجاوٹی اتے فارسی-پربھاوت ساہتک اردو نوں چھڈّ کے گلیاں-بازاراں دی بھاشا—جو بول چال والی، ترنت سمجھ آؤن والی اتے سادی سی—نوں اپنایا۔ اوہناں دے واک سنکھیپ اتے چھوٹے-چھوٹے ہندے ہن، پھر وی اوہ سنویدی ویرویاں اتے منووگیانک سوجھ نال بھرپور ہندے ہن۔ اس وچّ کوئی نیتکتا سکھاؤن والی بھومکا جاں بھاوکتا دا سہارا نہیں ہندا۔ گھٹناواں پترکاری ورگی سپشٹتا نال واپردیاں ہن، جیہناں وچّ وینگ، کالا ہاسہ (dark humor) اتے اچانک بھاوک جھٹکا شامل ہندا ہے۔

ایہہ شیلی بہت زیادہ سنکھیپتا اتے رننیتک چپّ توں طاقت حاصل کردی ہے۔ کئی کہانیاں وچّ سبھ توں ودھ دل-کمباؤ سچائیاں نوں انکہا چھڈّ دتا جاندا ہے جاں اکو دل-ہلاؤن والے درش راہیں پرگٹ کیتا جاندا ہے۔ اوہ اکثر کہانی نوں وچکاروں شروع کردے ہن، گھٹناواں

نوں اکّ لازمی سکھر (climax) ولّ لے جاندے ہن اتے اجیہے جھ منٹو دی شروعات لگبھگ اکّ رپورٹ ورگی سادگی نال ہندی ہے: پاگلاں دی وی ونڈ ہونی چاہیدی ہے۔ بشن سنگھ—اکّ سکھ قیدی جو سالاں توں اکو تھاں کھڑا رہندا سی اتے جس دے مونہوں نکلن والے سپشٹ شبد صرف بے تکی بولی دی اکّ لڑی ہندے سن جس دا انت "پاکستان سرکار" دے ذکر نال ہندا سی—دیاں اکھاں راہیں، ایہہ کہانی منکھی جیوناں اتے مناں وچّ سرحداں کھچن دی بے تکی حقیقت نوں اجاگر کردی ہے۔ کہانی دا سکھر بالکل منٹو-شیلی والا ہے: بشن دوواں دیشاں وچکارلی 'نو-مینز-لینڈ' (کسے دی وی نہ ہون والی زمین) 'تے ڈگّ کے دم توڑ دندا ہے—اس دھرتی 'تے جو کسے دی وی نہیں سی۔ وارتک سنکھیپ ہے، وینگ ڈونگھا تے چوبھواں ہے، اتے درد بھاوناتمک طور 'تے قدرتی ہے۔ تکنیکی نقل نال اس انت دی نیتک سپشٹتا اتے بھاوناتمک سٹیکتا نوں دوبارہ پیدا نہیں کیتا جا سکدا۔

کھولھ دو' (1948) وچّ وی ڈراؤنے حالاتاں نوں بہت ہی سنجم نال پیش کیتا گیا ہے۔ ونڈ ' ویلے چلدیاں ریلگڈیاں اتے شرنارتھی کینپاں دی اپھرا-تپھری وچّ اکّ پتا اپنی دھی دی بے چینی نال بھال کردا ہے۔ جدوں اوہ آخرکار اسنوں ہسپتال وچّ لبھّ لیندا ہے—جتھے اوہ ادھ-بے ہوشی اتے صدمے دی حالت وچّ ہندی ہے—تاں ڈاکٹر دا اکّ عام جیہا حکم "کھولھ دو" (جو کھڑکی جاں دروازے بارے ہندا ہے) کڑی وچّ اکّ سبھاوک پرتیکریا جگاؤندا ہے: اوہ اپنے کپڑے لاہن لگّ پیندی ہے۔ کہانی اتھے ہی ختم ہو جاندی ہے۔ منٹو اس دی ویاکھیا کرن، نندا کرن جاں گلّ نوں نرم کرن توں انکار کردا ہے۔ وار-وار ہوئے جبر-زناح—پہلاں اکّ بھائیچارے دوارا، اتے پھر شاید اس دے اپنے ہی "بچاء کرن والیاں" دوارا—دا سنکیت بہت ڈونگھا اثر کردا ہے، خاص کرکے اس لئی کہ اسنوں سپشٹ شبداں وچّ بیان نہیں کیتا گیا۔

ٹھنڈا گوشت' (جاں "برف نالوں وی ٹھنڈا") کہانی بھیانکتا دیاں ہور ڈونگھائیاں تکّ ' جاندی ہے۔ فرقو ہنسا توں پرتیا اکّ سکھ آدمی اپنی معشوقہ نال سریرک سنبندھ بناؤن وچّ اسمرتھّ رہندا ہے۔ اسدی ایرکھا-بھری پچھ-گچھ اتے انت وچّ اس دے چاقو مارن 'تے، اوہ مندا ہے کہ اسنے اکّ پریوار دا قتل کیتا سی اتے اکّ کڑی نال بلاتکار کرن دی کوشش کیتی سی، پر پتہ لگا کہ اوہ پہلاں ہی مر چکی سی—بھاوَ "ٹھنڈا گوشت" بن چکی سی۔ مردے سمیں اوہ خود وی ٹھنڈا ماس بن جاندا ہے۔ کہانی دا ہور کہانیاں، جویں کہ بو ("سوگندھ")، اکّ نیویں جاتی دی عورت دی قدرتی گندھ 'تے اکّ آدمی دے ٹکاء دوارا جنونّ اتے ورگ دی پڑچول کردیاں ہن، جو بعد وچّ اسدی سدھری پتنی دے عطر پرتی پرتیکریا کرن دی اسدی یوگتا نوں برباد کر دندیاں ہن۔ ویسواواں بارے کہانیاں (کالی شلوار، ہٹک) حاشیے 'تے پئیاں عورتاں نوں پرتیک جاں ترس دیاں وستواں دی بجائے پوری طرحاں منکھی - گنجھل دار٪ ، وہارک، زخمی - وجوں پیش کردیاں ہن۔ منٹو دے پاتر کدے وی امورت نہیں ہندے؛ اوہ اتہاس دی مشینری وچّ پھسے ماس اتے لہو دے لوک ہن۔

شیشہ دکھاؤن دی ہمت

منٹو دے وشے اسدی تکنیک وانگ ہی خطرناک سن۔ اسنے لنگکتا، ویسواگمنی، فرقو بلاتکار، نیکروپھلیا اتے ونڈ دے منووگیانک تباہی بارے اکّ اجیہے سمیں لکھیا جدوں اجیہی سپشٹتا نے مقدمے بازی نوں سدا دتا۔ اسنوں کئی اشلیل مقدمیاں دا سامہنا کرنا پیا - بو، دھوان اتے کالی شلوار ورگیاں کہانیاں لئی بریٹیش بستیوادی قانون ادھین، اتے بعد وچّ پاکستان وچّ ٹھنڈا گوشت اتے ہوراں لئی۔ اسنوں جرمانہ لگایا گیا، تھوڑھے سمیں لئی قید کیتا گیا، اتے وار-وار عدالت وچّ لجایا گیا۔ اسدا بچاء اکسار اتے ضدی سی: جے اسدیاں کہانیاں گندیاں لگدیاں سن، تاں ایہہ اس لئی سی کیونکہ سماج خود گندہ سی۔ "ساہت نوں ضرور ہی "جدوں سماج لہو-لہان ہندا ہے، تاں میں لکھدا ہاں،" اسنے اصل

وچّ ایہہ دلیل دتی۔ اسنے سماج دے ننگیز نوں ڈھکن والے درزی دی بھومکا نبھاؤن توں انکار کر دتا؛ اسدا کم اس ننگیز نوں اجاگر کرنا سی۔

ایہہ ہمت صرف دکھاوے لئی نہیں سی۔ منٹو نے اس دے نتیجیاں نوں خود ہنڈھایا—آرتھک تنگی، شرابنوشی کارن وگڑدی صحت اتے سماجک بائیکاٹ—پھر وی اوہ لکھدا رہا۔ اسنے پرگتیشیل اپدیشواد اتے روڑیوادی نیتکتا، دوواں نوں ہی ردّ کر دتا۔ اوہ دھارمک پاکھنڈ، سیاسی آگوآں اتے جنونّ وچّ وہِ گئے عام لوکاں بارے برابر تکھی آلوچنا کر سکدا سی۔ 'سیاح حاشیے' (Black Borders) دیاں چھوٹیاں رچناواں وچّ، اسنے ونڈ دی بھیانکتا نوں عام ظلم اتے بیتکیپن دے سنکھیپ، سوتر-وتتر چتراں وچّ سمو دتا۔

اسدی شیلی دی نقل کیوں نہیں کیتی جا سکدی

بہت سارے لیکھکاں نے منٹو دی پرشنسا کیتی ہے، اسدا انوواد کیتا ہے، جاں اس دے وشیاں توں پریرنا لئی ہے۔ بہت گھٹّ لوک اس دے کم دے سمچے پربھاو دی سپھلتاپوروک نقل کر سکے ہن۔ مشکل اوہناں تتاں دے سمیل وچّ ہے جیہناں دی نقل کرنا اوکھا ہے: بول چال دی بھاشا دا اوہ صحیح لہجہ جس وچّ ساہتک وزن وی ہووے؛ جزباتیپن توں انکار دے نال-نال ڈونگھی منکھی ہمدردی؛ ہنڈھائے گئے صدمے (ٹراما) نوں وچاردھارا وچّ بدلے بناں اسدا بیان کرن دی سمرتھا؛ اتے سبھ توں ودھ، اوہ نجی نڈرتا جو اسدی وارتک نوں بناوٹی نہیں، سگوں اصل وچّ جیویا ہویا انوبھوَ بناؤندی ہے۔

اجوکے لیکھک وکھو-وکھرے دباء ہیٹھ کم کردے ہن۔ سوشل میڈیا دی نظر، پچھان دی راجنیتی، سنستھاگت رکاوٹاں، بازار دیاں امیداں اتے 'ردّ کیتے جان' (cancellation) دا ڈر اکثر سوے-سینسرشپ جاں کوڑے سچ نوں سرکھیت اتے وچاردھارک طور 'تے پروانت روپاں وچّ پیش کرن لئی اتشاہت کردے ہن۔ منکھی بدصورتی دے پورے پسارے نوں درساؤنا—خاص کرکے جدوں اس وچّ کسے دا اپنا بھائی چارا، لنگ-سنبندھی سمیکرن جاں پوتر راشٹری برتانت شامل ہون—اجیہے پیشیور اتے نجی جوکھم پیدا کردا

ہے جیہناں توں بچنا بہت سارے لوک پسند کردے ہن۔ منٹو اس طرحاں لکھدا سی جویں صرف منکھی سچ—بناں کسے لپا-پوچی دے—ہی مائنے رکھدا ہووے۔ اجیہا نظریہ ہن بہت گھٹّ ملدا ہے، اتے اس دے نال جڑیا شیلیگت بھرو

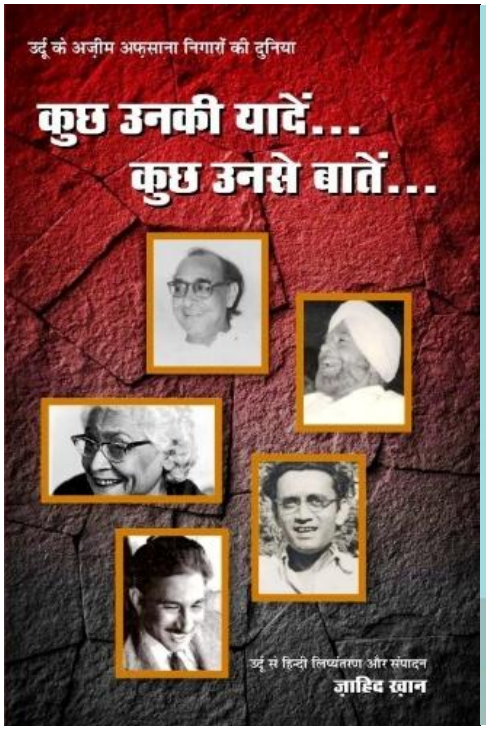
زاہد خان

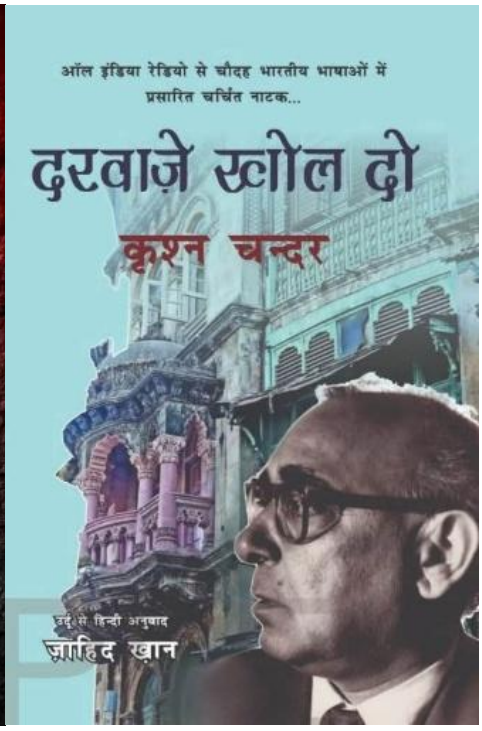
لیکھک زاہد خان نے ویہویں صدی دوران بھارتی ساہت وچّ پرگتیشیل لہر اتے ویاپک کم کیتا ہے۔ اوہناں دیاں کجھ مہتوپورن پستکاں وچّ شامل ہن: 'تررککیپسند تحریک کے ہم سفر'، 'تررککیپسند تحریک کی راہگزار'، 'آدھی ادھورا سفر'، 'شیلیندر ہر زور-ظلم کی ٹکر میں'، 'بلراج ساہنی: ایک سمرپیت اور سرجنات'، 'دیش-آتما' اتے رچناتمک جیون۔ 'رتوک گھٹک: نوَ یتھارتھوادی سنیما کا کلاتمک سارجک (سمپادن)، (نوَ-یتھارتھوادی سنیما دے کلاتمک سرجن ہار' (سمپادت))، 'مخدوم موہیؤدین: سرخ ساورے کا شاعر (کرمسن ڈان دا کوی')، 'مجازوں ہوندوں'، 'مجازوں ہوندوں' کی نظر میں (انوواد اور سمپادن) ('منٹو صاحب ان د آئیز آف حز پھرینڈز' (انوواد اتے سمپادن))۔ اسنے کرشن چندر دی اتہاسک رپورٹ 'پودے'، حامد اختر دی کتاب 'رداد-اے-انجمن'، علی سردار جعفری دا ناٹک 'یہ کسکا خون ہے!'، کرشن چندر دا ناٹک 'دروازے کھولھ دو' اتے اردو توں ہندی وچّ لکھی کتاب 'کچھ انکی یاساڈے' جو کہ اردو دی چھوٹی کہانی 'کچھ انکی بجھسے مہتوپورن ہے' دا انوواد اتے انوواد وی کیتا ہے۔ لیکھک

لنگ سنویدنشیلتا 'تے اس دی شاندار لکھت لئی، زاہد خان نوں ممبئی دی اکّ سماجک سنستھا 'پاپولیشن فسٹ' دوارا 'لاڈلی میڈیا اینڈ ایڈورٹائیزنگ اوارڈ فار جینڈر سنویدنشیلتا' نال ستّ وار سنمانت کیتا گیا ہے۔ اس توں علاوہ، اس دی پرسدھ پستک

'تررککیپسند تحریک کے ہم سفر' دا مراٹھی اتے اردو وچ انوواد کیتا گیا ہے۔ اس پستک لئی اوہناں نوں ‘مدھ پردیش ہندی ساہت سمیلن’ ولوں ‘واگیشوری پرسکار’ وی دتا گیا۔

موبائیل: 89944 94254, ایمیل پتہ: jahidk.khan@gmail.com

اسنے جو وی کیہا، میں ربّ دی سونہ کھاندا ہاں، اوہ بہت ودھیا سی۔

زاہد خان

اردو ساہت دے بے مثال کہانی کار، سعادت حسن منٹو نے اپنی چھوٹی جہی زندگی، تیتالی سالاں وچّ اپنے دل دی سنتشٹی لئی لکھیا۔ ایہہ اس طرحاں ہے جویں اسنے اپنی زندگی دے بائی سال لکھن وچّ بتائے۔ لکھنا اسدا جنونّ اتے اس دے بچاء دا سادھن دوویں سی۔ منٹو خود اکّ جگہ لکھدا ہے، ''میں کہانیاں نہیں لکھدا؛ سچ ایہہ ہے کہ کہانیاں مینوں لکھدیاں ہن۔'' اوہ اوہناں توں بناں نہیں رہِ سکدا سی۔ اسنے جو وی لکھیا اوہ اج اردو ساہت دا اکّ ولکھن سمپتی ہے۔ اسدی موت توں چھ دہاکے بعد وی، منٹو دی لکھت بھارتی اپ مہاندیپ دے لکھاں لوکاں دے مناں وچّ زندہ ہے۔ ہائے! اوہ زیادہ دیر تکّ نہیں جیؤندا۔ جے اوہ زیادہ دیر تکّ جیؤندا ہندا، تاں کون جاندا ہے کہ اسدی قلم نے ہور کنیاں ماسٹرپیس پیدا کیتیاں ہندیاں۔ منٹو دی موت 'تے، اردو ساہت دے اکّ ہور مہان کہانی کار، کرشن چندر نے، اسنوں یاد کردے ہوئے، بڑے بھاوَ نال لکھیا: ''دکھ اوہناں انلکھیاں رچناواں لئی ہے، جو صرف منٹو ہی لکھ سکدا سی۔ اردو ساہت نے سبھ توں ودھیا کہانی کار پیدا کیتے ہن، پر منٹو کدے دوبارہ جنم نہیں لویگا، اتے کوئی وی اسدی جگہ لین لئی نہیں آویگا۔ میں ایہہ جاندا ہاں، اتے راجندر سنگھ بیدی، عصمت چغتائی، خواجہ احمد عباس اتے اپیندرناتھ اشک وی۔''

کرشن چندر دے شبد اجے وی سچ ہن۔ اینا سماں بیت گیا ہے، پر اردو ساہت وچّ کوئی ہور منٹو پیدا نہیں ہویا ہے۔ اسدی جگہ اجے وی ادھوری ہے۔ منٹو دیاں بہت ساریاں کہانیاں میل پتھر ہن۔ اسدی ہر کہانی دل اتے دماغ 'تے ڈونگھا پربھاو چھڈدی ہے۔ اسدی قلم وچوں بہت ساریاں ماسٹرپیس نکلیاں۔ اداہرن وجوں، 'کولڈ میٹ'، 'خول دو'، 'یازید'، 'شاہدولے کا چوہا'، 'باپو گوپیناتھ'، 'نئی قانون'، 'ٹٹوال کا کٹا'، اتے 'ٹوبا ٹیک سنگھ'۔

منٹو نے بھارت دی ونڈ 'تے بہت ساریاں یادگاری کہانیاں اتے چھوٹیاں کہانیاں لکھیاں۔ اوہناں دا 18 جنوری، 1955 نوں لاہور وچّ دیہانت ہو گیا۔ منٹو نے ڈیڈھ سو توں ودھ کہانیاں، جیونیاں، یاداں، فلم سکرپٹاں اتے سنواد، ریڈیو لئی کئی ناٹک اتے اکّ-ناٹک، پتر، وکھ-وکھ رسالیاں وچّ کالم اتے پترکاری لکھی۔ ناول اتے کویتا نوں چھڈّ کے، اوہناں نے ساہت دیاں ساریاں شیلیاں 'تے ویاپک طور 'تے لکھیا۔ پریمچند توں بعد، ہندی-اردو ساہت وچّ سبھ توں ودھ لکھیا جان والا لیکھک سعادت حسن منٹو ہے۔

منٹو دی ہر شیلی اتے ہر رچنا دی ویاپک چرچہ ہوئی ہے۔ پھر وی، منٹو دے پتر، جو اوہناں نے اس سمیں دے امریکی راشٹرپتی ہیری ٹرومین اتے بعد وچّ آئیزنہاور نوں لکھے سن، جو پاکستانی اخباراں وچّ لڑیوار پرکاشت ہوئے سن، دی چرچہ گھٹّ ہی ہندی ہے۔ آلوچکاں نے اوہناں ولّ گھٹّ ہی دھیان دتا ہے۔ حالانکہ، ایہہ پتر سچ مچّ چرچہ دے یوگ ہن۔ خاص کرکے جیکر اسیں اس سمیں دوران امریکہ اتے پاکستان دے سبندھاں نوں سمجھنا چاہندے ہاں، تاں منٹو دے پتر بہت مددگار ثابت ہو سکدے ہن۔ بہت سپشٹتا اتے نرپکھتا نال، اسنے اپنے دیش دے شاسکاں اتے اکّ وڈی وشو شکتی امریکہ 'تے ڈونگھائی نال نظر ماری۔ اسنے کسے نوں وی نہیں بخشیا۔ اسنے ایمان داری نال لکھیا کہ اسنے کی دیکھیا۔ ایہہ پتر کنے سپشٹ اتے کٹھور ہن، ایہہ اکّ چھوٹی جہی اداہرن توں دیکھیا جا سکدا ہے: امریکی لیکھک لیسلی پھلیمنگ نے جرنل آف ساؤتھ ایشیئن لٹریچر دے منٹو وشیش انک وچّ "لیٹر ٹوپیکل ایسیز" سرلیکھ ہیٹھ منٹو دے لیکھاں نوں اکّ پنہ سمرپت کیتا۔ اسنے اکّ جاں دو لائیناں وچّ وکھ-وکھ لیکھاں نوں چھوہیا۔ کی ایہہ حیرانی والی گلّ نہیں ہے کہ اوہ 'چاچا سیم' نوں سنبودھت نوں پتراں بارے اکّ وی شبد نہیں لکھ سکی، اکّ واک تاں دور دی گلّ، کیوں؟ ایہہ اس لئی ہے کیونکہ جدوں منٹو نے ایہہ پتر لکھے سن، تاں انکل آئیزنہاور امریکہ وچّ ستا وچّ سن، اتے جدوں امریکی ودوان نے "لیٹر ٹوپیکل ایسیز" کتاب لکھی، تاں انکل رونالڈ ریگن ستا وچّ سن۔ یعنی دوویں دور رپبلکن راشٹرپتیاں دا یگ سن۔ گلّ سمجھن یوگ ہے، اتے لیسلی پھلیمنگ دی نقلی

شرمندگی صاف دکھائی دے رہی ہے۔ (پنہ 366, آخری شبد، سعادت حسن منٹو دستاویز 4)

جیکر اسیں منٹو دیاں چٹھیاں دے ارتھاں نوں سچ مچّ سمجھنا چاہندے ہاں، تاں امریکی راشٹرپتی ہیری ٹرومین دے کم کاج اتے اس سمیں پاکستان دے حالاتاں توں جانوُ ہونا ضروری ہے۔ 20ویں صدی وچّ امریکہ بارے کیہا جاندا ہے کہ ایہہ اکّ اجیہا دیش سی جو ہمیشہ یدھ لئی اتسک رہندا سی۔ (جویں کہ یدھ لئی ایہہ اتسکتا اج وی گھٹّ نہیں ہوئی ہے۔) اپنے کارجکال دوران، ہیری ٹرومین نے دنیا بھر وچّ امریکی سامراجوادی نیتیاں نوں زوردار ڈھنگ نال اگے ودھایا۔ اداہرناں وچّ جاپان 'تے پرمانو بمب سٹن دا فیصلہ، یورپ دے پنر نرمان لئی مارشل یوجنا، کمیونزم دے گھیرے دا ٹرومین سدھانت، شیت یدھ دی شروعات، ناٹو دا گٹھن اتے کوریائی یدھ وچّ امریکی دخل شامل ہن۔ ایہناں کارکاں دے مدنظر دیکھیا جاوے تاں منٹو دیاں چٹھیاں مہتوپورن ہن۔ انکل سیم نوں لکھن دا منٹو دا سپشٹ ادیش اسدھے طور 'تے سامراجواد دی آلوچنا کرنا سی۔ جیکر اسیں اس سمیں پاکستان دی ستھتی دی جانچ کریئے، تاں پاکستان اکّ نویں راشٹر وجوں اپنی پچھان ستھاپت کرن دی کوشش کر رہا سی۔ پاک-امریکہ آرتھک اتے رننیتک سندھی 'تے دستخط کیتے گئے سن۔ دکھن-پوربی ایشیا وچّ ودھ رہے کمیونسٹ رجھان دا مقابلہ کرن لئی، امریکہ اس کھیتر وچّ اکّ مہرے دی بھال کر رہا سی، اتے اسنوں ایہہ پاکستان وچّ مل گیا۔ منٹو دے پتراں دی سمگری دا ادھئین کرن نال، کوئی وی نہ صرف امریکہ اتے پاکستان دیاں راجنیتک اتے سماجک ستھتیاں نوں سمجھ سکدا ہے، سگوں باقی دنیا پرتی امریکہ دی نیتی دا وی خلاصہ کر سکدا ہے۔

منٹو نے دسمبر 1951 وچّ امریکی راشٹرپتی نوں اپنا پہلا پتر لکھیا اتے اپریل 1954 وچّ اپنا آخری پتر۔ تنّ سالاں دی معیاد وچّ کلّ نوں پتر۔ کی پتر! پاکستان اتے امریکہ دووں دی اندرونی ستھتی دی اکّ بیان کرن والی تصویر! پاکستان دی تنگ مانسکتا اتے امریکہ دی

پونجیوادی آزادی۔ پاکستان دی دردشا اتے امریکہ دا پکھنڈ۔ پاکستان امریکہ دی بے بسی اتے دشٹ چالاں نہیں۔ چٹھی لکھے نوں ادھی صدی توں ودھ سماں بیت گیا ہے، پر نہ تاں کسے دیش دی تصویر اتے نہ ہی چرتر بدلیا ہے۔ منٹو دا دوواں دیشاں دا ملانکن اجے وی سچ ہے۔ منٹو نے جو کیہا اوہ اج وی سچ ہے۔ پاکستان کلھ امریکی دان 'تے نربھر سی، اتے اج وی اسدی آرتھکتا امریکی ڈالراں 'تے چلدی ہے۔ منٹو اپنے دوجے پتر وچّ اس ولّ اشارہ کردا ہے، "خیر! اس معاملے نوں بھلّ جاؤ۔ جنا چر پاکستان نوں کنک دی لوڑ ہے، میں تہاڈا نرادر نہیں کراں گا۔ حالانکہ، اکّ پاکستانی ہون دے ناطے، میری سرکار مینوں آگیاکاری نہیں مندی۔" میں پرارتھنا کردا ہاں کہ پرماتما بخشے کہ تہانوں وی کسے دن باجرے اتے نکسک ساگ دی لوڑ پوے، اتے میں اوہناں نوں تہاڈے کول بھیجن لئی جیؤندا رہاں۔" (پنہ 327, دوجا پتر، سعادت حسن منٹو، دستاویز 4) ایہہ چھوٹی جہی لکھت دو ہور گلاں دا خلاصہ کردی ہے۔ پہلی، منٹو دے باغی رویئے نوں دیکھ کے، پاکستانی سرکار اسنوں اپنا نہیں سمجھدی۔ اس دے باو جود، منٹو چاہندا ہے کہ اسدا دیش اپنے پیراں 'تے کھڑا ہووے اتے اکّ دن پاکستان اپنا سامان امریکہ نوں نریات کرے۔ پر منٹو دی ایہہ اچھا اس دے جیون کال دوران پوری نہیں ہوئی، اتے اج وی ستھتی اوہی ہے۔ پاکستان دی امریکہ 'تے نربھرتا دنو۔دن ودھدی گئی ہے۔ منٹو اپنے پتراں وچّ امریکہ دیاں سامراجوادی نیتیاں دا تکھا مذاق اڈاؤندا ہے۔

مارچ، 1954 نوں لکھے اپنے تیجے پتر وچّ، اوہ لکھدا ہے، "ساڈے نال فوجی 15 سہائتا سمجھوتہ اکّ بہت مہتوپورن چیز ہے۔ کرپا کرکے اس 'تے قائم رہو۔" بھارت نال وی اسے طرحاں دا رشتہ مضبوط کرو۔ دوواں نوں پرانے ہتھیار بھیجو، کیونکہ ہن تکّ تسیں پچھلی جنگ وچّ ورتے گئے سارے ہتھیاراں نوں بند کر دتا ہووےگا۔ تہاڈے پرانے اتے وادھو ہتھیار وی نشٹ کر دتے جانگے، اتے تہاڈیاں فیکٹریاں ہن ویہلیاں نہیں رہنگیاں۔ (پنہ 322, تیجا پتر، سعادت حسن منٹو، دستاویز 4) منٹو دے اس لیکھ وچّ، امریکہ دا سامراجی چہرہ پوری طرحاں بے نقاب کیتا گیا ہے۔ ایہہ دنیا بھر وچّ اپنے

ہتھیاراں دا وپار کویں کردا ہے۔ جنگ صرف اس دے لئی اکّ کاروبار ہے۔ جیکر کوئی جنگ ہندی ہے، تاں اس دے ہتھیار وی ویچے جانگے۔ بھاویں ایہہ ایران اتے عراق وچکار لمبی جنگ ہووے، جاں افریکی دیشاں وچکار ٹکراء، امریکہ ایہناں یدھاں اتے ٹکراواں دا سبھ توں وڈا لابھپاتری رہا ہے۔ فوجی سہائتا سمجھوتیاں دی آڑ وچّ، ایہہ اپنے پرانے ہتھیاراں دا نپٹارا کرنا جاری رکھدا ہے۔

اپنے ستویں پتر وچّ، منٹو اکّ وار پھر امریکہ دے سامراجی چہرے نوں بے نقاب کردا ہے۔ اوہ وینگ نال لکھدا ہے، "چاچا! میں کجھ ڈراؤنیاں خبراں سنیاں ہن کہ تہاڈا وپار اتے ادیوگ اکّ نازک دور وچوں گزر رہا ہے۔ تسیں بہت ہی بدھی مان ہو، پر اس مورکھ نوں سنو: ایہہ وپار اتے ادیوگک سنکٹ صرف اس لئی پیدا ہویا کیونکہ تسیں کوریائی یدھ نوں روکیا سی۔ ایہہ اکّ وڈی غلطی سی۔ ہن، سوچو کہ تہاڈے ٹینک، بمبار، توپاں اتے بندوقاں کتھے ورتیاں جانگیاں؟ بناں شکّ، تہانوں دنیا بھر دے جنتک رائے دے بھاری ورودھ کارن یدھ روکن لئی مجبور ہونا پیا سی، پر دنیا دی رائے تہاڈے لئی کی حقیقت رکھدی ہے؟ میرا مطلب ہے، پوری دنیا تہاڈے اکّ ہائیڈروجن بمب دا مقابلہ کویں کر سکدی ہے؟ تسیں کوریائی یدھ روک دتا۔ ایہہ اکّ وڈی غلطی سی۔ خیر، اسنوں بھلّ جاؤ، بھارت اتے پاکستان وچکار یدھ شروع کرو۔ "جے کوریائی یدھ دے فائدے اس دے فائدیاں دے مقابلے فکے پے جاندے ہن، تاں میں تہاڈا بھتیجا نہیں ہاں۔" قبلہ! ذرا سوچو۔ ایہہ یدھ کنا لابھدائک وپارک سودا ہووےگا۔ تہاڈیاں ساریاں ہتھیار فیکٹریاں دوہری شفٹاں وچّ کم کرنا شروع کر دینگیاں۔ بھارت اتے پاکستان تہاڈے توں ہتھیار خریدنگے۔ تسیں چنگی ستھتی وچّ ہووگے اتے تہاڈا سر مصیبت وچّ ہووےگا۔ اس دوران، انڈوچائینا وچّ جنگ جاری رکھو۔ لوکاں نوں صلاح دیندے رہو کہ ایہہ اکّ نیک ادیش ہے - فرانسیسی لوک اتے فرانسیسی سرکار نرک وچّ جان۔ جے اوہ اس یدھ دے ورودھ ہن، تاں اجیہا ہی ہووے۔ سانوں کوئی پرواہ نہیں ہونی چاہیدی۔ آخرکار، ساڈا ٹیچا دنیا وچّ شانتی ستھاپت کرنا ہے، کیوں، انکل؟ (پنے 346-47, ستواں پتر، سعادت حسن منٹو، دستاویز 4)

امریکہ پاکستان پرتی اینا "دیالو" کیوں ہے؟ منٹو اپنے پتر وچّ ایہہ وی پرگٹ کردا ہے۔ "بھارت کنا وی ورودھ کرے، تہانوں پاکستان نال اکّ فوجی سہائتا سمجھوتے 'تے دستخط کرنے چاہیدے ہن کیونکہ تسیں دنیا دے سبھ توں وڈے اسلامی سامراج دی طاقت بارے ڈونگھی چنتت ہو۔ اتے کیوں نہیں؟ کیونکہ اتھے ملا روسی کمیونزم دا سبھ توں ودھیا ورودھی ہے۔" (پنہ 334, چوتھا پتر، سعادت حسن منٹو، دستاویز 4) منٹو دا وینگ ہیٹھ لکھیاں سطراں وچّ ہور وی تکھا ہو جاندا ہے: "جدوں امریکی اوزاراں نال وال کٹے جانگے، امریکی مشیناں نال صلے ہوئے شریا پجامے، ہتھاں نال چھوہے نہ جان والے امریکی مٹی دے ڈھیر، امریکی ریہل (لکڑی دے سٹینڈ جیہناں 'تے قرآن رکھیا گیا ہے)، اتے امریکی جینمت، تاں تسیں دیکھوگے کہ ہر جگہ لوک تہاڈے نام دا جاپ کرنگے۔" (پنہ 334, چوتھا پتر، سعادت حسن منٹو، دستاویز 4)

ایہناں پتراں وچّ، منٹو پاکستان دی راجنیتک ستھتی دا سپشٹ روپ وچّ ورنن کردا ہے۔ اپنے دیش دی ستھتی دا ورنن کردے ہوئے، منٹو نہ تاں پاکستانی شاسکاں توں ڈردا ہے اتے نہ ہی اوہناں دے دھارمک آگوآں دا ستکار کردا ہے۔ اوہ پاکستانیاں دے اندرلے ورودھابھاساں اتے دھرم پرتی اوہناں دے انھے جھکاء دی وی آلوچنا کردا ہے۔ اوہ دھارمک کٹڑتا اتے کٹڑتا دے ورودھ اپنی قلم نوں بے رحمی نال چلاؤندا ہے۔ اداہرن وجوں، اس دے نوویں پتر دا ایہہ حوالہ دیکھیا جا سکدا ہے: "اسیں پاکستانی اسلام دے نام 'تے مرن لئی تیار ہاں - اکّ سماں سی جدوں اسیں مصطفے کمال پاشا اتے انور پاشا دے جوشیلے پرشنسک سی۔" انور پاشا دی موت دی خبر جدوں اوہ آؤندی سی، اسیں سارے سوگ مناؤندے سی اتے سچے ہنجھوآں نال روندے سی۔ جدوں سانوں پتہ لگدا سی کہ انور پاشا ربّ دی کرپا نال زندہ ہے، تاں اسیں خوشی نال نچدے اتے چھالاں ماردے سی، اتے اپنے گھراں وچّ دیوے جگاؤندے سی۔ مصطفے کمال اتے انور کٹے ہوئے دشمن سن۔ سانوں کوئی پتہ نہیں سی۔ ترکاں نوں ہندو مسلماناں وچّ کوئی دلچسپی نہیں سی۔ اوہ سانوں تناں وچوں اکّ سمجھدے سن، تیراں نہیں۔ اسیں اس بارے تھوڑا

جاندے سی، پر اسیں اوہناں نوں پیار کردے سی - اسیں انے کومل اتے سادے ہاں کہ سانوں ساڈے "اسلامی بھراواں" دوارا اتھے پیدا کیتے گئے کرودے اتے چمیلی دے تیل نوں وی پیار کردے ہاں۔ جدوں اسیں اسنوں اپنے سراں 'تے پاؤندے ہاں، تاں اسیں اینی خوشی محسوس کردے ہاں کہ اس موجودہ سورگ دیاں ساریاں خوشیاں تلنا وچّ فکیاں پے جاندیاں ہن۔ اسیں سارے بہت مورکھ ہاں، پر بہت پیار کرن والے لوک ہاں۔ جدوں تکّ دنیاں موجود ہے، ربّ ساڈی ساری چنگیائی نوں سرکھیت رکھے۔" (پنہ 353, اٹھواں پتر، سعادت حسن منٹو، دستاویز 4)

منٹو، اپنیاں چٹھیاں وچّ، امریکی پونجیواد اتے سامراجواد 'تے وینگ کسدا ہے۔ امریکی سامراجواد نوں بے نقاب کرن لئی، اوہ وار-وار امریکی راشٹرپتی نوں ستّ آزادیاں دے مکھی وجوں درساؤندا ہے۔ اسدی وینگ دی شیلی ولکھن ہے۔ اجیہا لگدا ہے کہ جیکر منٹو نے وینگ وچّ اپنا ہتھ ازمایا ہندا، تاں اوہ بناں شکّ بھارتی اپ مہاندیپ وچّ اپنے آپ نوں اکّ پرمکھ وئنگکار وجوں ستھاپت کر لیندا۔ وینگ دی ایہہ اداہرن اسدی پہلی چٹھی وچّ ملدی ہے: "بھرا ایولن وا مینوں دسدی ہے کہ اتھے نہ صرف مرے ہوئے منکھاں لئی، سگوں مرے ہوئے جانوراں نوں سندر بناؤن لئی وی سنستھاواں ہن۔ جیکر کسے کتے دی پوچھ کسے حادثے وچّ کٹّ دتی جاندی ہے، تاں اکّ ہور جوڑ دتی جاندی ہے۔ موت توں بعد، ماہر مرتک دے جیون وچّ کسے وی کمی نوں ٹھیک کردے ہن، اتے اوہناں نوں شاندار دفنایا جاندا ہے۔ اوہناں دی قبر 'تے پھلّ رکھن دا وی پربندھ کیتا جاندا ہے - اتے ہر سال، جس دن کوئی پالتو جانور مردا ہے، سنستھا توں اکّ کارڈ بھیجیا جاندا ہے۔ ایہہ کجھ اس طرحاں پڑھدا ہے: "سورگ وچّ، تہاڈا ٹومی جاں جمی تہاڈی یاد وچّ اپنی پوچھ جاں کنّ ہلا رہا ہے۔" تہاڈے دیش دے کتے ساڈے نالوں بہتر ہن! اتھے، اوہ اج مردے ہن، کلھ اکّ ہور دن ہے۔ اتھے، جدوں کوئی پیارا مردا ہے، تاں اس غریب ویکتی 'تے اکّ بپتا آؤندی ہے، اتے اوہ اپنے دل وچّ چیکدا ہے: "ایہہ بدقسمت کیوں مر گیا؟ مینوں خود مرنا چاہیدا سی..." (پنہ 323, پہلا پتر، سعادت حسن منٹو، دستاویز 4)

منٹو دے ایہناں نوں پتراں نوں پڑھ کے، کوئی وی پاکستان اتے امریکہ دے اصل کرداراں نوں بہت حدّ تکّ سمجھ سکدا ہے۔ ایہہ پتر نہ صرف یگ نوں درساؤندے ہن بلکہ بھوکھ دی تصویر وی ہن۔ آؤن والے سالاں وچّ پاکستان دا بھوکھ کی ہووےگا؟ منٹو نوں پہلاں ہی ایہہ احساس ہو گیا سی۔ اوہ سمیں دی ریت 'تے سبھ کجھ صاف۔صاف دیکھ سکدا سی۔ اپنیاں چٹھیاں راہیں، اسنے پاکستانی شاسکاں نوں ہر سنبھوَ طریقے نال چیتاونی دتی۔ پر اسدی آواز ڈھول وچّ کاں وانگ رہی۔ سعادت حسن منٹو بہت پہلاں ہی اج پاکستان دی قسمت نوں سمجھ چکا سی۔ امریکی شاسکاں اتے اوہناں دیاں نیتیاں دی گلّ کریئے تاں منٹو نے اوہناں بارے جو لکھیا اوہ اج وی سچ ہے۔ دراصل، اوہناں دی تصویر پہلاں نالوں وی زیادہ بھیانک اتے سامراجوادی ہو گئی ہے۔

منٹو ولوں امریکہ دے راشٹرپتی نوں لکھے نوں پتراں دا وشلیشن۔))

گوپی چند نارنگ (11 فروری 1931 – 15 جون 2022) اکّ بھارتی سدھانتکار، ساہتک آلوچک اتے ودوان سن، جو اردو اتے انگریزی وچّ لکھدے سن۔ اوہناں دی اردو ساہتک آلوچنا وچّ کئی آدھونک سدھانتک ڈھانچے شامل سن، جویں کہ شیلی-وگیان (stylistics), سنرچناواد (structuralism), اتر-سنرچناواد (post-structuralism) اتے پوربی کاو-شاستر۔

نارنگ دا جنم بریٹیش بھارت (ہن پاکستان) دے بلوچستان صوبے دے قصبے 'ڈکی' وکھے ہویا سی۔ اوہناں دے پتا دھرم چند نارنگ خود اکّ ساہتکار اتے فارسی تے سنسکرت بھاشا دے ودوان سن۔ اپنی اردو کتاب 'اردو زبان اور لسانییت' (Urdu Zaban Aur Lisaniyat) وچّ نارنگ لکھدے ہن: "اردو میری ماں-بولی نہیں ہے۔ میرے پتا اتے ماتا دوواں پاسیاں دے رشتے داراں وچّ پنجابی بولی جاندی سی۔ دلی آؤن توں بعد وی، میری ماں پنجابی بولدے رہے—اکّ اجیہی بھاشا جو اپنی مٹھاس، کوملتا اتے سریلیپن لئی جانی جاندی ہے۔"

منٹو دا اکّ نواں پاٹھ: تتّ، موہ-ممتا اتے اکّ خالی، اجاڑ ریل-گڈی

گوپی چند نارنگ

سعادت حسن منٹو دا دیہانت 1955 وچّ ہویا سی۔ انے لمبے سمیں بعد اوہناں نوں مڑ پڑھدیاں، من وچّ کجھ گلاں سپشٹ روپ وچّ ابھرن لگدیاں ہن۔ سبھ توں پہلی اتے مکھ گلّ ایہہ ہے کہ منٹو اکّ باغی سن—سماج دے ورودھ باغی، اتے ساہت تے کلا دے ورودھ وی باغی۔ اوہ ہر اس چیز دے دشمن سن جسنوں 'ڈوکسا' (doxa) جاں روڑھیواد کیہا جاندا ہے: بھاوَ پرانیاں، اپرچلت اتے بے لوڑیاں ہو چکیاں مانتاواں، دھارناواں اتے سوچ-وچار۔ منٹو دے لہو وچّ اکّ اجیہی اگّ اتے بے چینی سی جو اوہناں نوں سبھاوک اتے بنیادی طور 'تے ہر اس چیز توں نفرت کرن لئی مجبور کردی سی جو روائتی نیتکتا اتے سبھیاچار دے لباس ہیٹھ لکی ہندی سی۔ اوہناں دی 'ایکس-ریس' ورگی تکھی نظر ترنت ایہناں باہری پردیاں نوں چیر کے اس اصلیت تکّ پہنچ جاندی سی، جس وچّ— بھاویں اوہ کنی وی کوڑی اتے دردناک کیوں نہ ہووے—سچائی دا اٹلّ وزن ہندا سی۔ اوہ اس ننگی-چٹی سچائی دے کھوجی سن جو روشنی وچّ آؤن 'تے اکھاں نوں چندھیا دیندی ہے۔

بھاویں منٹو دے بہت سارے دوست سن، پر اوہناں دا سفر اکّ بے چین روح دا اکلاّ سفر سی۔ اوہناں دے جیون کال دوران بہت گھٹّ لوکاں نے اوہناں نوں صحیح ارتھاں وچّ سمجھیا؛ سگوں، اوہناں نوں اکثر غلط سمجھیا گیا اتے اوہ ساری عمر آلوچنا تے بدنامی دا شکار رہے۔ اوہناں دے اندر دی اگّ لگاتار بلدی رہی، اتے اوہ کدے وی تھکاوٹ جاں نراشا اگے نہیں جھکے۔ روائتی سماجک نیم، نیتک ماپدنڈ اتے ساہت تے کلا دے ستھاپت ڈھانچے—جو کلین جاں برزوآ ورگ نال سبندھت سن اتے صدیاں توں پروانت تے جانے-

پچھانے چلے آ رہے سن—اوہناں نوں منٹو نے اپنی رچناتمک ہوند دی پوری طاقت نال چنوتی دتی اتے اوہناں دی اکھوتی پوترتا نوں ٹکڑے-ٹکڑے کر دتا۔

منٹو کول اکّ زخمی کلاکار دی روح سی، جو اپنے پورے دور نال جنگ لڑدا جاپدا سی۔ اوہناں دی رچناتمک پیڑا دے پچھے مکھ کارن 'ڈوکسا' (روڑھیوادی دھارناواں) نال کسے وی پدھر 'تے سمجھوتہ کرن توں اوہناں دا پورن انکار سی۔ اس بغاوت دیاں چنگیاڑیاں اوہناں دے سارے جیون دوران اڈدیاں رہیاں، اتے سمچے اردو ساہتک جگت نوں اوہناں دے ہتھوں لگاتار جھٹکے لگدے رہے۔ اپنے جیون کال دوران منٹو نوں بہت گھ شاید اس سمیں دے کسے ہور لیکھک کول گلپ (کہانی-ناول) دے باغی مقصد، سبھاء اتے تتّ دی اینی ڈونگھی سمجھ نہیں سی۔ اس دور دا ساہتک ماحول اپیوگتاواد اتے نیتک سکھیا دے پربھاو ہیٹھ سی۔ اس اپدیشاتمک ماحول نوں ہالی دے 'مقدمہ' (شعر-او-شاعری) دے سدھانتاں نے گھڑیا سی، اکبر اتے اقبال دی کویتا نے اس نوں بلندی بخشی سی، اتے پریمچند دے آدرشواد نے اس نوں پکا کیتا سی۔ اجیہے دور وچّ جدوں ساہت نوں عام طور 'تے اپیوگتا اتے نیتکتا سکھاؤن دا سادھن منیا جاندا سی، منٹو نے اس دی ورتوں نیتک روایتاں نوں توڑن اتے کلین ورگ دے سبھیاچار دے پاکھنڈ تے نیتک دیوالیاپن نوں بے نقاب کرن لئی کیتی۔ ایہہ اس سمیں دیاں ساہتک روڑھیاں نال سدھا ٹکراء سی، جس لئی اجیہی ہمت دی لوڑ سی جو صرف منٹو کول ہی سی۔ اپنے ورودھ چلے اشلیلتا دے مقدمیاں بارے گلّ کردیاں، منٹو نے اکّ وار بہت دکھ نال کیہا سی:

پچھلے کجھ سالاں توں، ایہہ مقدمے کرن والیاں نوں شاید ایہہ لگدا ہے کہ مرحوم علامہ اقبال توں بعد، ربّ نے ساہت دے سارے دروازے بند کر دتے اتے چابیاں کسے اکّ نیک انسان دے حوالے کر دتیاں۔ کاش! مرحوم علامہ اجے وی جؤندے ہندے! ('لذت-اے-سنگ'، جو 'دستاویز' وچّ شامل ہے، صفحہ 57)

شروع توں ہی، منٹو نے سچ بولن دی تیبر لوڑ محسوس کیتی۔ اس دی کہانی 'بو' (گندھ) نوں لے کے اشلیلتا دا مقدمہ پنجاب سرکار ولوں شروع کیتا گیا سی، پر اس نوں کجھ اردو اخباراں ولوں ہوا دتی جا رہی سی۔ ایہناں اخباراں اتے اوہناں دے سمپادکاں بارے بہت پیڑا نال لکھدیاں، منٹو نے کیہا:

مینوں صرف اس گلّ دا افسوس ہے کہ ایہہ پرکاشن اوہناں لوکاں دے ہن جو ربّ اتے پیغمبر دیاں قسماں کھاندے ہن، پر نال ہی مردانہ کمزوری دے علاج لئی اشتہار وی چھاپدے ہن۔ مینوں دکھ ہندا ہے کہ پترکاری ورگے سنمانجنک پیشے 'تے اجیہے لوکاں دا قبضہ ہو گیا ہے، جیہناں وچوں بہتے صرف کام-اتیجک تیلاں دے وپاری ہن۔ (اوہی، صفحہ 57)

منٹو نوں وکھ-وکھ پاسیاں توں ہر طرحاں دے حملیاں دا سامہنا کرنا پیا—محمودآباد٪ دے راجا، حیدرآباد دے ماہر-ال-قادری، بمبئی دے حکیم مرزا حیدر بیگ، حمید نظامی ('نوا-اے-وقت' دے سنستھاپک) اتے بہت سارے لیکھکاں تے پترکاراں ولوں۔ حالانکہ، احمد ندیم قاسمی منٹو دی کلا دے قدردان سن۔ قاسمی نے ہی 'ادب-اے-لطیف' وچّ کہانی 'بو' اتے بعد وچّ 'نقوش' وچّ 'کھولھ دو' پرکاشت کیتی سی۔ پھر وی، 'دِ پاکستان ٹائیمز' دے سمپادک وجوں فیض احمد فیض ولوں کہانی 'ٹھنڈا گوشت' بارے دتی گئی لکھتی رائے اج وی ریکارڈ 'تے موجود ہے۔ اوہناں کیہا سی:

کہانی دے لیکھک نے اشلیلتا تاں نہیں پھیلائی، پر اسنے ساہت دیاں اچیاں منگاں نوں وی پورا نہیں کیتا، کیونکہ اس کہانی وچّ جیون دیاں بنیادی سمسیاواں دا تسلی بخش وشلیشن نہیں ملدا۔

اسدا بھاوَ ایہہ ہے کہ ساہت دا مقصد بنیادی حقیقتاں دی پڑچول کرنا اتے اوہناں دا تسلی بخش وشلیشن پیش کرنا ہے—اکّ اجیہا کم جو خود فیض نے کدے نہیں کیتا۔ جیکر فیض نوں اکّ مہان کوی منیا جاندا ہے، تاں اسدا کارن اوہناں دی کویتا وچّ موجود ڈونگھی

سنویدنا اتے سہجاتمک امیری ہے، نہ کہ ایہہ کہ اوہناں نے سماجک سمسیاواں دا وشلیشن کیتا—تسلی بخش وشلیشن تاں دور دی گلّ ہے، کیونکہ ایہہ انت وچّ اکّ بہت ہی نجی (ویکتی گت) دھارنا ہندی ہے۔ تاجور نجیبابادی ورگیاں شخصیتاں... ابادادی، شورش کشمیری، ابو سعید بزمی، محمد دین تاثیر اتے ہور کئیاں نے منٹو وروده نکاراتمک بیان دتے۔ اس دے الٹ، باری علیگ، کنھیا لال کپور اتے صوفی غلام مصطفے تبسم سچ دے نال کھڑے رہے، جدکہ مولوی عبدل حق نے جواب دینا وی مناسب نہیں سمجھیا۔ منٹو نے بچاء پکھ دے گواہاں وجوں نیاز فتح پوری، قاضی عبدل گپھار، خلیفہ عبدل حکیم اتے ہرندرناتھ چٹوپادھیائے دے ناں وی پیش کیتے، پر عدالت نے اوہناں دیاں گواہیاں درج کرن دی اجازت دین توں انکار کر دتا۔ اوہناں حالاتاں وچّ منٹو نے جو کجھ ہنڈھایا ہووےگا، اس بارے سوچ کے ہی چالی-پنتالی سال بعد وی رونگٹے کھڑے ہو جاندے ہن۔ منٹو دے ہیٹھ لکھے بیان، اکّ زخمی روح دیاں چیکاں توں بناں ہور کی ہو سکدے ہن؟

کیہا جاندا ہے کہ میرے دماغ 'تے عورتاں ہی چھائیاں رہندیاں ہن۔ جیکر کسے آدمی دے دماغ 'تے عورتاں نہ ہون، تاں کی اتھے ہاتھی ہونے چاہیدے ہن؟ جیکر نر کبوتر مادہ کبوتراں نوں دیکھ کے گٹرگوں کردے ہن، تاں کوئی آدمی کسے عورت نوں دیکھ کے غزل جاں کہانی کیوں نہیں لکھ سکدا؟ عورتاں کبوتراں نالوں کتے ودھ دلچسپ، خوبصورت اتے سوچ-وچار لئی پریرت کرن والیاں ہندیاں ہن۔ (ادب-اے-جدید، دستاویز، صفحہ 51)

ویسواواں ساڈے وچکار کوئی ہنے-ہنے نہیں آئیاں، سگوں ہزاراں سالاں توں موجود ہن۔ اتھوں تکّ کہ دھارمک گرنتھاں وچّ وی اوہناں دا ذکر ملدا ہے۔ کیونکہ ہن کسے نویں آسمانی کتاب جاں نویں پیغمبر دی کوئی گنجائش نہیں رہی، اس لئی ہن اوہناں دا ذکر الٰہی آئتاں وچّ نہیں، سگوں اخباراں، رسالیاں اتے کتاباں وچّ ملدا ہے—اجہیاں لکھتاں جیہناں

نوں تسیں دھوپھ-بتی جگائے بناں پڑھ سکدے ہو اتے پڑھن توں بعد ردی دی ٹوکری وچّ سٹّ سکدے ہو۔ (سفید جھوٹھ، اوہی، صفحہ 72)

منٹو نوں وار-وار مقدمیاں دا ساہمنا کرنا پیا۔ اس نوں ہیٹھلیاں عدالتاں، سیشن عدالتاں اتے ہائی کورٹاں دے چکر لگاؤنے پئے؛ اس نے پولیس دیاں تلاشیاں، پچھ-گچھ اتے عدالتی سمناں دا ساہمنا کیتا؛ اس 'تے جرمانے لگائے گئے اتے سزاواں دتیاں گئیاں۔ سنکھیپ وچّ، اس نے ہر طرحاں دی زلت اتے بدنامی نوں ہنڈھایا۔ جدوں ظلم ساریاں حداں پار کر جاندا ہے، تاں اپنا بچاء کرن دی اچھا وی ختم ہو جاندی ہے۔ جدوں سمچا سماج— اتے نال ہی اسدی نیاں-پرنالی—ساہت توں نیتک سدھار، بھلائی اتے اپیوگتا دی منگ کردا ہے، تاں منکھ اسے بھاشا وچّ جواب دین لئی مجبور ہو جاندا ہے:

جیکر تسیں ایہناں کہانیاں نوں برداشت نہیں کر سکدے، تاں اسدا مطلب ہے کہ ایہہ دور ہی نہ-قابلے-برداشت ہے۔ جہڑیاں کمیاں میرے 'تے مڑھیاں جاندیاں ہن، اوہ اصل وچّ موجودہ پرنالی دیاں کمیاں ہن۔ (ادب-اے-جدید، اوہی، صفحہ 52)

جہڑے لوک اشلیل ساہت—جاں اسنوں جو وی نام دتا جاوے—نوں ختم کرنا چاہندے ہن، اوہناں لئی صحیح طریقہ ایہہ ہے کہ اوہ اوہناں حالاتاں نوں ختم کرن جو اجیہے ساہت نوں جنم دیندے ہن۔ (ادب-اے-جدید، اوہی، صفحہ 53)

اتھے، منٹو جاپدا ہے کہ اس قسم دے ساہت اتے سماجک حالاتاں وچکار اکّ سدھا اتے آپسی سنبندھ درسا رہے ہن۔ بھاوَ، جیکر حالات بدلدے ہن تاں ساہت وی بدلیگا، جاں شاید ساہت خود سماجک حالاتاں نوں بدلن دے سمرتھ ہے۔ دوجے شبداں وچّ، ساہت دا مقصد نیتک جاں سدھاروادی ہندا ہے۔ ہور تھاواں 'تے، منٹو نے ساہت نوں اکّ کوڑی دوائی وی کیہا ہے: ساڈیاں لکھتاں شاید تہانوں کوڑیاں اتے کسیلیاں لگن... نمّ دے پتے کوڑے ہو سکدے ہن، پر اوہ خون نوں صاف کردے ہن۔ (افسانہ نگار اور جنسی ملن، دستاویز، صفحہ 83)

حالانکہ، ایہہ پہنچ شاید بچاء-پکھی سی۔ منٹو جیہناں حالاتاں دا سامہنا کر رہے سن، اوہناں نوں دیکھدیاں ایہی گلّ کہی اتے سمجھی جا سکدی سی۔ شاید، قانونی کاروائی اتے گرفتاری دے وارنٹاں توں بچن لئی اوہناں کول کوئی ہور چارہ نہیں سی۔ کجھ ہور کہن نال ہور غلط فہمی اتے الجھن پیدا ہو سکدی سی۔ نہیں تاں، منٹو دا اصل رستہ اس کلاکاری دا سی جو خود نوں جائز ٹھہراؤندی ہے—اکّ اجیہی کلاکاری جسنوں کسے وی اکھوتی نیتک جاں سدھاروادی ایجنڈے دے ادھین نہیں کیتا جا سکدا۔ جدوں ساہت دی گلّ آؤندی سی، تاں منٹو بالکل وی سمجھوتہ نہیں کردے سن۔ اردو کہانیکاراں وچّ، اوہ شاید پہلے اجیہے لیکھک سن جیہناں نے زور دتا کہ ساہت اتے کلا نوں صرف اوہناں دے اپنے ماپدنڈاں 'تے ہی پرکھیا اتے مانتا دتی جاوے۔ اوہناں نے اس وچار دی وکالت کیتی کہ ساہت اتے کلا (جاں سہجاتمک پربھاو) نوں نیتکتا اتے دھرم توں کافی حدّ تکّ ستنتر رہنا چاہیدا ہے؛ ایہہ اکّ اجیہا سنکلپ ہے جو ساہت نوں اسدی وکھری پچھان پردان کردا ہے۔ دوجے شبداں وچّ، منٹو نے اس پرچلت دھارنا نوں قراری چوٹ ماری کہ ساہت نوں کلین ورگ دیاں قدراں-قیمتاں جاں مدھ-ورگی نیتکتا دے دائرے وچّ ہی بجھے رہنا چاہیدا ہے۔ ایہہ نظریہ ادوں ہور وی سپشٹ ہو جاندا ہے جدوں اوہ عدالتی کاروائیاں اتے قانونی لڑائیاں دے دباء توں مکت ہندے ہن۔ منٹو اس گلّ توں چنگی طرحاں جانوُ سن کہ اوہناں دی چیتنا وچّ ہل چل پیدا کرن والے اتے اوہناں دی روح وچّ اٹھن والے طوفانی مسئلے کوئی سادھارن سمسیاواں نہیں سن۔ سگوں، اوہ منکھی سبھاء اتے پرورتی دیاں مول منگاں نال جڑے ہوئے سن۔ اوہ منکھی من دیاں ڈونگھائیاں وچوں اپجے سن، جتھے برائی ضدّ نال چنگیائی نوں نگلن دی کوشش کردی ہے اتے ہنیرا لگاتار روشنی نوں بجھاؤن دا یتن کردا ہے۔ ایہہ اندرونی ٹکراء منکھی ہوند دے رہساں دا اکّ انکھڑواں انگ ہے، اتے اج تکّ کسے نوں وی اس دا کوئی آسان حلّ نہیں لبھیا۔

جیکر جھوٹھ اتے چوری دے ورودھ صرف اکّ وار اپدیش دینا ہی پوری دنیا نوں ایہناں توں دور رکھن لئی کافی ہندا، تاں شاید اکو پیغمبر ہی کافی ہندا۔ پر، جویں کہ تسیں جاندے

ہو، پیغمبراں دی سوچی بہت لمبی ہے۔ اسیں لیکھک پیغمبر نہیں ہاں۔ اسیں کسے مسئلے جاں سمسیا نوں وکھ-وکھ حالاتاں اتے کئی پہلوآں توں پرکھدے ہاں، اتے جو کجھ وی اسیں سمجھدے ہاں، اس نوں دنیا دے سامہنے پیش کردے ہاں۔ اسیں کدے وی دنیا 'تے اسنوں سویکار کرنا۔ اسیں نہ تاں قانون-گھاڑیںّ ہاں اتے نہ ہی نیتک پہرےدار٪ ... قانون اتے سینسرشپ (پابندیاں) دوجیاں دا کھیتر ہن۔ اسیں سرکاراں دی آلوچنا کردے ہاں، پر اسیں خود حاکم نہیں بندے۔ اسیں عمارتاں دے نقشے تیار کردے ہاں، پر اسیں راج-مستری نہیں ہاں۔ اسیں بیماری دی پچھان کردے ہاں، پر اسیں دوائیاں دیاں دوکاناں نہیں چلاؤندے۔ ('افسانہ نگار اور جنسی ملن'، اوہی، صفے 81-82)

اکّ ہور لیکھ، 'کسوٹی' (The Touchstone) وچّ، منٹو کہندا ہے: ساہت سونا نہیں ہے، جس دیاں بازاری قیمتاں دے اتراء-چڑھاء دا حوالہ دتا جا سکے۔ ساہت اکّ گہنہ ہے، اتے جویں گہنے دا کوئی خوبصورت ٹکڑا کدے وی شدھ سونے دا نہیں بنیا ہندا، اسے طرحاں ساہت دیاں خوبصورت رچناواں کدے وی 'شدھ' یتھارتھ نہیں ہندیاں... ساہت جاں تاں ساہت ہندا ہے، جاں پھر ایہہ اکّ گھور اپمان ہندا ہے۔ ساہت اتے غیر-ساہت وچکار کوئی وچکارلا رستہ نہیں ہندا، بالکل اسے طرحاں جویں کوئی انسان جاں تاں انسان ہندا ہے جاں پھر گدھا۔ (اوہی، صفے 57/50)

ایہہ انش سپشٹ طور 'تے درساؤندے ہن کہ ساہت بارے منٹو دی دھارنا اس دے سمکالیاں نالوں بالکل وکھری سی۔ اپروکت سطراں وچّ، اوہ سپشٹ طور 'تے کہندا ہے کہ ساہت نہ تاں نیتک پہرےدار٪ ہے اتے نہ ہی قانون-گھاڑانّ؛ اسدا کم نہ تاں حکم جاری کرنا ہے اتے نہ ہی علاج دسنا۔ دوجے انش وچّ، منٹو 'پورن یتھارتھواد' (absolute realism) دی دھارنا نوں وی ردّ کردا ہے؛ اوہ سجھاء دندا ہے کہ بھاشا اتے کلا نوں گھڑن لئی کسے خاص مشرن (alloy) دی لوڑ ہندی ہے، اتے ساہتک گناں والے ساہت دا اپنا اکّ ولکھن سبھاء ہندا ہے۔ منٹو اردو کہانی-جگت وچّ ساہت دی اکّ نرپکھّ اتے

سمجھوتہ-رہت درشٹی پیش کر رہا سی—اکّ اجیہی درشٹی جو پہلاں کدے موجود نہیں سی، اتے جسنوں اردو ساہتک جگت دوارا سمجھن اتے سویکار کرن وچّ کافی سماں لگیا. چھوٹی عمر وچّ ہی فرانسیسی اتے روسی شاہکار رچناواں نوں اپنی چیتنا وچّ سمو لین کارن، گلپ (fiction) دے اچتم معیار اس دے رچناتمک من وچّ شروع توں ہی رچے-مچے ہوئے سن.

منٹو چنگی طرحاں جاندا سی کہ اس دے اندرلی پیڑ اتے بے چینی، اتے نال ہی اپنے آلے-دوآلے پرتی اسدی ڈونگھی اسنتشٹی، بالکل وکھری قسم دی سی. 1939 وچّ احمد ندیم قاسمی نوں لکھے اکّ پتر وچّ—ج میں کسے وی چیز توں سنتشٹ نہیں ہاں؛ مینوں لگدا ہے کہ ہر چیز وچّ کجھ نہ کجھ گھٹّ ہے. (نکوش منٹو نمبر)

اس اندرونی اتھل-پتھل اتے اسنتشٹی دے سندربھ وچّ منٹو دی کلا اتے اس دے پاتراں دی مڑ-پڑچول کرنی ضروری ہے. منٹو نے حقیقت دے جانے-پچھانے اتے عام منے جان والے چہرے—اوہ پکھ جسنوں سویکاریوگ اتے ستکار یوگ سمجھیا جاندا سی—توں نقاب لاہ دتا، تاں جو اس بھیس پچھے لکے پاکھنڈ اتے 'ڈوکسا' (پرچلت جھوٹھے وچاراں/دھارناواں) دے گھناؤنے چہرے نوں بے نقاب کیتا جا سکے. منٹو دے من وچّ 'ڈوکسا' پرتی ڈونگھی نفرت سی کیونکہ ایہہ کلین ورگ دے گھناؤنے اتے پاپی چہرے نوں ریشمی پردیاں نال ڈھکّ لیندا سی. ونڈ توں کجھ سال پہلاں، بمبئی دے جوگیشوری کالج وچّ ہوئی اکّ مہفل دوران، منٹو نے اپنے ولکھن انداز وچّ ایہہ گلّ بیان کیتی سی:

جیکر میرے گوانڈھ وچّ کوئی عورت اپنے پتی ہتھوں روز کٹّ کھاندی ہے اتے پھر وی اس دے بوٹ پالش کردی ہے، تاں مینوں اس لئی رتا بھر وی ہمدردی محسوس نہیں ہندی. پر جیکر میرے گوانڈھ وچّ کوئی عورت اپنے پتی نال جھگڑا کردی ہے، خودکشی دی دھمکی دیندی ہے اتے پھر سنیما چلی جاندی ہے، جس نال اسدا پتی دو گھنٹیاں تکّ ڈونگھی چنتا وچّ ڈبیا رہندا ہے، تاں میرے من وچّ اوہناں دوواں لئی اکّ عجیب اتے

ڈونگھی ہمدردی پیدا ہندی ہے۔ جیکر کوئی منڈا کسے کڑی دے پیار وچّ پے جاندا ہے، تاں میں اسنوں عام زکام توں ودھ کوئی اہمیت نہیں دندا۔ حالانکہ، میرا دھیان ضرور اس منڈے ولّ کھچیا جاوے گا جو ایہہ دکھاوا کردا ہے کہ سینکڑے کڑیاں اس 'تے مردیاں ہن، جدکہ اصل وچّ اوہ پیار لئی اونا ہی ترس رہا ہندا ہے جنا بنگال دا کوئی کال-پیڑت واسی... میری نائکہ کوئی سستے کوٹھے دی ویشوا ہو سکدی ہے جو ساری رات جاگدی رہندی ہے اتے دن ویلے سوندے ہوئے، کدے-کدائیں کسے ڈراؤنے سپنے نال اچانک جاگ پیندی ہے—ایہہ سوچ کے کہ بڈھاپا اس دے دروازے 'تے دستک دے رہا ہے، اتے ایہہ کہ سالاں دی ادھوری تے ٹٹی-فٹی نیند اسدیاں بھاریاں پلکاں 'تے جم گئی ہے۔ (ادب-اے-جدید، اوہی، صفحہ 52)

حقیقت دے انجان چہرے، جاں سچ دے اسویکاریوگ پکھ نوں دیکھن اتے بے نقاب کرن دی اچھا ہی منٹو دی کلا دے پچھے مکھ چالک شکتی ہے۔ جدوں اسیں اس سندربھ وچّ منٹو دے کجھ پاتراں دی پڑچول کردے ہاں—خاص کرکے اوہ بھٹکیاں اتے جیکر اجیہا نہیں ہے، تاں پھر اوہ اصل وچّ کی ہن؟

منٹو-ادھئین وچّ اکّ بہت ہی دلچسپ ورودھابھاس ایہہ ہے کہ اس دے بدنام پاتراں نوں اس دے جیون-کال دوران غلط سمجھیا گیا سی، اتے اس دی موت توں بعد وی اوہ غلط سمجھے جاندے رہے۔ اس گلت-پھہمی دے کارن وکھ-وکھ ہو سکدے ہن، پر اس دا مول سبھاء اوہی رہندا ہے۔ جدوں تکّ منٹو جؤندے سن، اوہناں نوں جس ورودھ دا سامہنا کرنا پیا، اس دی جڑھ بودھک پکھپات وچّ سی۔ اجیہا کوئی اپمان، بدنامی، نندا جاں بدنامی نہیں سی جو اوہناں نے نہ صحیح ہووے، اتے کوئی اجیہی بے عزتی نہیں سی جو اوہناں 'تے نہ کیتی گئی ہووے۔ اوہناں دے جیون-کال دوران اوہناں بارے جو کجھ وی لکھیا گیا، اس وچوں زیادہ تر اپرلی پدھر دا، پترکاری والا اتے غیر-گمبھیر سی۔ اوہناں دی موت توں بعد، نظریہ پوری طرحاں بدل گیا۔ حالانکہ، جیکر پہلا پہنچ-نظریہ پوری طرحاں نندا-پورک

سی، تاں بعد والا پوری طرحاں وڈیائی اتے استت کرن والا بن گیا۔ جتھے کدے پورن ورودھ اتے اسویکارن سی، اتھے ہن ودھا-چڑھا کے کیتی گئی تعریف اتے پرشنسا سی۔

دوجے شبداں وچّ، جیکر شروعاتی رویہ پوری طرحاں بھاوناتمک اتے غیر-ساہتک سی، اتے بعد والا رویہ وی اونا ہی غیر-ساہتک اتے غیر-رچناتمک سی۔ صرف نظریہ بدلیا سی؛ اصل سبھاء اوہی رہا۔ نندا پوری طرحاں بھاوناتمک سی اتے وڈیائی وی پوری طرحاں بھاوناتمک ہی سی۔ نتیجے وجوں، نہ تاں پہلے اتے نہ ہی بعد والے نظرئیے وچّ کوئی سچا ساہتک گن سی۔ کوئی وی اصل ساہتک قدر-پروانگی—بھاوَ، ڈونگھی سمجھ اتے وشلیشن— 'تے ادھارت نہیں سی۔ دوویں اتِ-وادی رویئے تیبرتا توں پریرت سن، اتے جتھے اجیہی تیبرتا حاوی ہندی ہے، اتھے جاں تاں مکمل نندا ہندی ہے جاں مکمل پروانگی۔ اس پرکریا وچّ سچی ساہتک آلوچنا غائب ہو جاندی ہے—خاص کرکے اوہ آلوچنا جس لئی وشے-وستو توں نرپکھّ دوری بنا کے رکھن اتے پاٹھ (text) دے باریکی نال ادھئین کرن دی لوڑ ہندی ہے۔

منٹو دی موت توں بعد، نظریہ پوری طرحاں بدل گیا۔ اتیت دی سخت نفرت دی تھاں پیڑت ہون دے احساس اتے ترس دی بھاونا نے لے لئی۔ جس ویکتی دی کدے نندا اتے بدنامی کیتی گئی سی، اوہ راتو-رات پوتر اتے ستکار یوگ بن گیا، اتے اچانک اسدی مہانتا دے گنگان کیتے جان لگے۔ نتیجے وجوں، منٹو-اپرنت آلوچنا وچّ، سیکس دے وستوکرن (commodification) بارے چرچہ اتے توائفاں، ویشواواں تے دلالاں دے حوالے صرف اکّ فیشن اتے فارمولا بن کے رہِ گئے۔ جس چیز نوں کدے اعتراز یوگ منیا جاندا سی، ہن اسدی شلاگھا کیتی جان لگی۔ پہلاں اشلیلتا اتے گھٹیاپن دی شرینی وچّ رکھے گئے ایہہ وشے ہن سوے-ترس اتے مان دی بھاونا نال بھر گئے سن۔ دوجے شبداں وچّ، ایہہ نظریہ وی اونا ہی نقص دار٪ سی جنا پہلا سی۔ موت توں پہلاں، منٹو نوں اشلیلتا پھیلاؤن والا اتے نیتکتا نوں وگاڑن والا قرار دتا گیا سی؛ موت توں بعد، اسنوں صرف

کوٹھیاں، ویشواواں اتے دلالاں دے کلاکار تکّ سیمت کر دتا گیا۔ اسدی رچناتمک پیڑا، اسدی اندرونی اتھل-پتھل، اس دے ڈونگھے دکھ اتے اسدی گہری اداسی ولّ جو دھیان دتا جانا چاہیدا سی، اوہ پوری طرحاں نال مکمل اسویکار اتے مکمل سویکار دے ایہناں غیر-ساہتک، بھاوناتمک روئیاں ہیٹھ دب گیا۔

اس گلّ ولّ بہت گھٹّ دھیان دتا گیا کہ منٹو نے وار-وار اس حقیقت 'تے زور کیوں دتا کہ، "ہر عورت ویشوا نہیں ہندی، پر ہر ویشوا اکّ عورت ہندی ہے (عصمت فروش، اوہی، پنہ 92) اوہ لکھدے ہن، "ضرور اکّ اجیہا سماں آؤندا ہے جدوں ویشوا اپنے پیشے دا لباس لاہ دیندی ہے اتے صرف اکّ عورت بن کے رہِ جاندی ہے۔ پر، کوٹھے 'تے جان والے عام آدمی نوں اس عورت نال کوئی سروکار نہیں ہندا؛ اسدا اکو-اک مقصد سیکس ہندا ہے۔ اسیں کسے ویشوا دے کوٹھے 'تے ارداس کرن جاں اسیساں لین نہیں جاندے۔ اسیں اتھے اس لئی جاندے ہاں کیونکہ اتھے پہنچ کے اسیں اپنی اچھا انوسار سیکس خرید سکدے ہاں۔" (سفید جھوٹھ، اوہی، پنہ 73)

پھر وی، منٹو دے رچناتمک من نوں اصل وچّ جو چیز بے چین کردی ہے، اوہ سیکس دا وستوکرن نہیں، سگوں منکھی روح دی اوہ پیڑ ہے جو ادوں پیدا ہندی ہے جدوں سریر نوں ویچن یوگ وستو بنا دتا جاندا ہے۔ ایہہ منکھی مان-سنمان دا سودا کرن اتے اس اتینت بے بسی تے نراشا دا زخم ہے جو ہوند نوں کھوکھلا کر دندا ہے اتے جیون نوں بےمطلب بنا دندا ہے۔ کسے وستو دی قیمت تاں طے کیتی جا سکدی ہے، پر منکھی روح دے مان-سنمان دی کوئی قیمت نہیں لگائی جا سکدی۔ منٹو ڈونگھا افسوس پرگٹ کردے ہن کہ ساڈی سبھیتا دا اکّ پہلو اجیہا ہے جتھے کجھ لوکاں لئی عورت دی ہوند ہی اشلیل ہے۔ اس دنیا وچّ اجیہے لوک وی ہن جو پوتر گرنتھاں توں وی جنسی آنند پراپت کر سکدے ہن۔ ('دھوآں' بارے لکھتی بیان، اوہی، پنہ 66)

منٹو اکّ گمبھیر سوال اٹھاؤندے ہن: جے ایہہ سچ ہندا، تاں ربّ نے عورت نوں پیدا ہی کیوں کیتا ہندا؟ آخرکار، ربّ کوئی اپوتر کم نہیں کر سکدا۔ منٹو اس نیتکتا توں نفرت کردے سن جو مرداں اتے عورتاں لئی دوہرے ماپدنڈ طے کردی سی۔ اوہ وار-وار پچھدے ہن، "کی نیتکتا اوہ جنگال نہیں ہے جو سماج دے استرا (ریزر) 'تے لاپرواہی نال جم گیا ہے؟" اشلیلتا بارے چرچہ کردیاں، منٹو نے اکّ وار کیہا سی، "مرد اتے عورت وچکار رشتہ اشلیل نہیں ہندا، اتے نہ ہی اسدا ذکر کرنا اشلیل ہے۔ جے میں کسے عورت دے چھاتی (breast) دا ذکر کرنا چاہاں، تاں میں اسنوں عورت دی چھاتی ہی کہانگا؛ میں اسنوں مونگ پھلی، میز جاں استرا نہیں کہانگا۔" (اوہی، پنہ 66)

اشلیلتا اتے سنسنیکھیزی دے دوشاں دا جواب دندیاں، منٹو نے اکّ وار کیہا سی، "میں بھیڑ نوں بھڑکاؤن والا (rabble-rouser) نہیں ہاں۔" میں لوکاں دی سوچ اتے جذباتاں وچّ کوئی ہل چل جاں اتیجنا پیدا نہیں کرنا چاہندا۔ میں سبھیتا، سبھیاچار اتے سماج دے پہراوے نوں کویں لاہ سکدا ہاں جدوں ایہہ پہلاں ہی ننگا ہے؟ نہ ہی میں اسنوں کپڑے پہناؤن دی کوشش کردا ہاں۔ ایہہ میرا کم نہیں ہے؛ ایہہ درزیاں دا کم ہے۔ (ادب-اے-جدید، اوہی، صفحہ 53) مانٹو دی کلا دا ایہہ کوئی معمولی پہلو نہیں ہے کہ ویسواواں اتے رنڈی عورتاں دیاں کہانیاں بندیاں ہویاں، اوہ وار-وار ساڈا دھیان اوہناں دے سریراں توں ہٹا کے اوہناں دیاں روحاں دی جھلک دکھاؤندا ہے۔ مانٹو دے کجھ آلوچکاں نے ایہہ دلیل دتی ہے کہ جتھے اوہ مدھ ورگ دی پاکھنڈی نیتکتا 'تے حملہ کردا ہے، اتھے عورتاں دے معاملے وچّ اوہ اسے نیتکتا دیاں اکھوتی ادھیاتمک قدراں-قیمتاں نال سمجھوتہ کردا جاپدا ہے۔ اپروں دیکھن 'تے اجیہا لگّ سکدا ہے، پر اصلیت اس دے بالکل الٹ ہے۔ مانٹو دی پریرک شکتی کدے وی سریرک سندرتا جاں بھوگ-ولاس نہیں ہندی؛ سگوں، ایہہ روح دی اجاڑ اتے کنگالی ہندی ہے۔ ایہہ اوہ ڈونگھا کھالیپن اتے کنّ-پاڑویں چپّ ہے جو آتما وچّ دہشت بھر دیندی ہے، اکّ اجیہی تھاں جتھے موت دا پرچھاواں لگاتار منڈراؤندا رہندا ہے۔ ایہناں عورتاں وچوں بہبتیاں دے دل، ویسوا-گمنیا دے کالے دھندے دے باو جود،

بدکار مرداں دے دلاں نالوں کتے ودھ روشن ہندے ہن... پہلی نظرے، کسے 'پتت' (سماجک نظرئیے توں ڈگی ہوئی) عورت دی دھرم پرتی شردھا اکّ دکھاوا لگّ سکدی ہے، پر اصل وچّ، ایہہ اوہناں دی روح دے اس حصے نوں درساؤندی ہے جسنوں اوہ سماج دے جنگال توں بچا کے رکھن وچّ کامیاب رہندیاں ہن... سریر 'تے زخم ہو سکدے ہن، پر روح 'تے کوئی زخم نہیں لگّ سکدا۔ (عصمت فروش، اوہی، صفحہ 90)

منٹو دے ایہناں 'پتت' پاتراں نوں اس نظرئیے توں مڑ-پرکھن دی سخت لوڑ ہے: کی منٹو صرف سریرک زخماں دا کلاکار ہے، جاں اوہ اجیہا کلاکار ہے جو بے داغ روح دے ورودھابھاس نوں اکّ پربھاوشالی برتانت وچّ بدل دندا ہے؟ میری نمانی رائِ وچّ، منٹو وپارک سیکس جاں ویسوا-گمنیا دا کلاکار گھٹّ ہے، اتے اکّ عورت دی مجبوری—اسدی اٹلّ قسمت—توں پیدا ہوئی پیڑا دا کلاکار کتے ودھ ہے۔ اوہ باہری حالاتاں دی بجائے اندرونی سنسار دا کلاکار ہے۔ بھاویں باہری ویروے اتے سماجک چترن ایہہ سنکیت دین کہ اوہ صرف ویسوا-گمنیا دے ماحول نوں پیش کر رہا ہے، پر اصلیت اس دے بالکل الٹ ہے۔ شبداں دے وچکار، اندرونی ہوند دا اوہ سنسار لگاتار کھلھدا اتے ابھردا ہے۔ منٹو اس ڈونگھے دکھ دی طے تکّ جان دی کوشش کردا ہے جو منکھتا دے ادھے حصے (عورتاں) دی قسمت ہے۔ کلاکار منٹو دی اصل تانگھ اس اتھاہ غم دی تراسدی نوں رچناتمک ڈھنگ نال اپنے اندر وساؤن اتے پرگٹاؤن دی اچھا ہے۔ آؤ، خود دیکھن لئی کجھ کہانیاں دے پاٹھاں نوں ڈونگھائی نال ویکھیئے۔

کالی شلوار' وچّ سبھ توں ودھ دل-ٹمبواں اتے سوچن-مجبور کرن والا پل ادوں آؤندا ہے ' جدوں سلطانہ امبالے توں دلی آ جاندی ہے۔ سادھو-سنتاں کول جان اتے تویتاں دی ورتوں کرن دے باو جود، اسدا دھندا بری طرحاں مندی دا شکار ہے۔ اسدی آخری چوڑی وی وک چکی ہے، خدا بخش سارا دن غائب رہندا ہے، اتے اسدی دیکھ بھال کرن والا کوئی نہیں

ہے۔ اسنوں محسوس ہندا ہے کہ جویں ربّ نے اسنوں چھڈّ دتا سی، ہن خدا بخش نے وی اوہی کیتا ہے۔ اوہ اکّ بے سہارا، ننگی-روح اتے لاچار ہستی بن کے رہِ گئی ہے، جو زندگی دے راہاں 'تے بناں کسے منزل دے بھٹک رہی ہے:

سڑک دے دوجے پاسے اکّ مال-گودام سی جو اکّ کونے توں دوجے کونے تکّ پھیلیا ہویا سی۔ سجے پاسے، لوہے دی چھت ہیٹھ، وڈے-وڈے گٹھڑ (بیلز) پئے سن اتے ہر طرحاں دے سامان دے ڈھیر لگے ہوئے سن۔ کھبے پاسے اکّ کھلا میدان سی جتھے انگنت ریلوے لائیناں وچھیاں ہوئیاں سن۔ جدوں دھپّ وچّ لوہے دیاں پٹڑیاں چمکدیاں، تاں سلطانہ اپنے ہتھاں ولّ دیکھدی، جتھے نیلیاں ناڑیاں بالکل اوہناں پٹڑیاں وانگ ابھریاں ہوئیاں سن۔ اس وشال، کھلھے میدان وچّ، انجن اتے ریل گڈیاں دے ڈبے لگاتار ادھر-ادھر چلدے رہندے سن۔ ایہناں انجناں اتے ڈبیاں دی گھڑ-گھڑ اتے دھوآں چھڈن دی آواز لگاتار گونجدی رہندی سی۔ سویرے-سویرے، جدوں اوہ جاگ کے بالکونی وچّ آؤندی، تاں اسدیاں اکھاں ساہمنے اکّ عجیب درش ہندا۔

مدھم روشنی وچّ، انجناں دے مونہاں وچوں سنگھنا دھوآں نکلدا اتے موٹے-بھاری آدمیاں وانگ دھندلے اسمان ولّ اپر اٹھدا۔ پٹڑیاں توں بھاف دے وڈے-وڈے بدل وی تیز 'ساں-ساں' دی آواز نال اٹھدے اتے پلک جھپکدیاں ہی ہوا وچّ گھل جاندے۔ پھر، کئی وار، جدوں اوہ ریل دے کسے اکّ ڈبے نوں پٹڑی 'تے رڑہدے ہوئے دیکھدی—جسنوں انجن نے دھکا مار کے چھڈّ دتا ہندا سی—تاں اوہ اپنے بارے سوچن لگّ پیندی۔ اسنوں محسوس ہندا جویں کسے نے اسنوں زندگی دی پٹڑی 'تے دھکا دے دتا ہووے اتے اپنے-آپ رڑھن لئی چھڈّ دتا ہووے۔ دوجے لوک ریلوے لائیناں دے 'پوآئنٹ' (راہ) بدل رہے سن، اتے اوہ بس وہِ رہی سی۔ کون جاندا سی کتھے... پھر، اکّ دن، اس دھکے دی گتی

ہولی-ہولی مٹھی پے جانی سی، اتے اسنے کتے رک جانا سی۔ کسے اجیہی تھاں 'تے جسنوں اسنے کدے دیکھیا جاں جانیا نہیں سی۔

منٹو دی رچناتمک نظر ویشوا دے شنگار، سجاوٹ جاں اداواں 'تے نہیں، سگوں اسدی اندرونی حالت 'تے کیندرت ہندی ہے—جدوں، اپنے باہری بھیس توں مکت ہو کے، اوہ صرف اکّ عورت رہِ جاندی ہے، ماس-پوست دی بنی کومل-دل عورت۔ ساڈی ساہتک آلوچنا نے اس پل ولّ بہت گھٹّ دھیان دتا ہے جدوں منٹو دی کلا کسے عورت دی اندرونی ہوند نال سنواد رچاؤندی ہے۔ اصل وچّ، اسدا وشا کدے وی پیشیور ویشوا جاں سجاوٹی گڈی نہیں ہندا؛ سگوں، اسدا وشا کم کاجی عورت دی ہوند-مولک پیڑ، اسدی روح دی تڑپ، جاں اس دے اندرلا اوہ ڈونگھا خلاء ہندا ہے جسنوں کوئی ہور سانجھا نہیں کر سکدا۔ جیکر منٹو دیاں کہانیاں وچّ اجیہے پلاں نوں غور نال دیکھیا جاوے، تاں عورت دا اندرونی وجود اس دے سجاوٹی بھیس دی گندگی وچوں جھاکن لگدا ہے، بالکل اسے طرحاں جویں پتیاں دے پچھے ہٹن نال کوئی کلی کھڑدی ہے۔ اجیہے موقعیاں 'تے، ویشوا دی ہوند صرف اکّ سیمت پاتر بن کے نہیں رہندی؛ سگوں، اوہ برہمنڈ دے دکھاں دے اتھاہ سنگیت دا حصہ بن جاندی ہے اتے 'عورت' دے مول-بمب (archetype) نال اکّ-سر ہو جاندی ہے۔

کہانی 'ہتک' (The Insult) وچّ سوگندھی اجیہی ہی اکّ کمزور اتے نڈھال عورت ہے— جو پیار دے کجھ بولاں لئی ترسدی ہے، اندروں خالی ہو چکی ہے، پیراں ہیٹھ لتاڑی گئی ہے، بے بس اتے لاچار ہے۔ پھر وی، اپمان دیاں اتینت حداں وچوں لنگھن توں بعد، اوہ سوے-جاگروکتا دے اجیہے پڑاء 'تے پہنچدی ہے جتھے اوہ عورت دی سمچی ہوند دی پرتیندھتا کردی جاپدی ہے۔ کہانی دی شروعات توں ہی، جتھے منٹو سوگندھی دے سادیپن اتے بھولیپن، پیار بھرے کجھ بولاں لئی اسدی تانگھ، مادھو ہتھوں ہوئی اسدی ٹھگی اتے

اس دے لگاتار ہندے شوشن دے باو جود، اس دے اندر 'ماں' دے آدی-روپ (archetype) دا بیج پنگرن لگدا ہے:

"میرے نال کی غلط ہے؟" سوگندھی نے اپنیاں اکھاں ساہمنے موجود ہر چیز توں ایہہ سوال پچھیا۔ گیس والیاں بے جان لیمپاں، لوہے دے کھمبھے، پھٹپاتھ دے چورس پتھر اتے سڑک 'تے کھلری بجری... اس نے اک-اک کرکے ایہناں ساریاں چیزاں ولّ دیکھیا، پھر اپنیاں نظراں اپر جھکے ہوئے اسمان ولّ چکیاں، پر سوگندھی نوں کوئی جواب نہیں ملیا۔ جواب اس دے اپنے اندر ہی سی۔ اوہ جاندی سی کہ اوہ بری نہیں سی؛ اوہ چنگی سی۔ پر اوہ چاہندی سی کہ کوئی اس گلّ دی پشٹی کرے... کوئی... کوئی وی... کاش! کوئی اسے ویلے اس دے موڈھے 'تے ہتھ رکھ کے بس اینا کہہ دندا، "سوگندھی، تینوں کون کہندا ہے کہ توں بری ہیں؟ جو تینوں برا کہندا ہے، اوہ خود برا ہے..." نہیں، ایہہ کہن دی وی کوئی خاص لوڑ نہیں سی۔ بس اینا کہنا ہی کافی ہندا کہ، "سوگندھی، توں بہت چنگی ہیں!"

اوہ سوچن لگی کہ اوہ کیوں چاہندی سی کہ کوئی اس دی تعریف کرے۔ اس نے پہلاں کدے وی اس چیز دی اینی تیبرتا نال لوڑ محسوس نہیں کیتی سی۔ اج اوہ بے جان چیزاں ولّ وی اس طرحاں کیوں دیکھ رہی سی جویں اوہ اوہناں 'تے اپنی چنگیائی دا احساس تھوپنا چاہندی ہووے؟ کیوں اس دے وجود دا ریشا-ریشا اکّ 'ماں' وچّ بدل رہا سی...؟ کیوں اوہ، اکّ ماں وجوں، دھرتی دی ہر چیز نوں اپنی گود وچّ لین لئی تیار ہو رہی سی؟ کیوں اس دے من وچّ ساہمنے کھڑے لوہے دے گیس-کھمبھے نال لپٹن اتے اپنے گلھاں نوں اس دی ٹھنڈھی دھات نال لگاؤن دی اچھا جاگ رہی سی... اپنے نگھے-نگھے گلھاں نوں، اتے اس دی ساری ٹھنڈھک نوں چوس لین دی؟

کی ایہناں شبداں دے پردے پچھوں اس 'جننی' (سرجن ہار/ماں) دا چہرہ جھلکدا نہیں دکھائی دندا—اوہ جو منکھ نوں جنم دیندی ہے، پھر اس دے ہتھوں ضلالت سہندی ہے،

اتے اپنے وجود دے ٹٹن دی آخری حدّ تکّ پہنچ جاندی ہے؟ اوہ اپنے کھنڈے ہوئے ٹکڑیاں نوں اکٹھا کردی ہے—جیہناں وچوں ہر اکّ سدیوی پیڑ دا پرتیک ہے—اتے پھر بالکل اکلی اپنے وجود دے مان-سنمان نوں بحال کردی ہے۔ ایہہ سرشٹی دی رچنا-پرکریا دے چکر دا رہسّ ہے۔ سوگندھی اکّ ویشوا ہے، پر اس دی روح دے اندر ایہہ کہڑی ہل چل مچّ رہی ہے؟ ایہناں واکاں 'تے مڑ غور کرن دی لوڑ ہے:

اج اوہ بے جان چیزاں نوں وی اس طرحاں کیوں دیکھ رہی سی جویں اوہ اوہناں 'تے اپنی نیکی دا احساس تھوپنا چاہندی ہووے؟ اس دے وجود دا ہر ریشا 'ماں' وچّ کیوں بدل رہا سی...؟ اکّ ماں وجوں، اوہ دھرتی دی ہر چیز نوں اپنی گود وچّ لین لئی کیوں تیار ہو رہی سی؟

کی ایہہ کرنا (دئیا) جاں ماں-پیار—بھاوَ، عورت دی اچی سرجناتمک ہوند—دے وشال پرگٹاوے دا چہرہ نہیں ہے، جو برہمنڈ دے رہسمئی سنگیت دا حصہ ہے؟ پھر وی، ایہہ سنگیت ساڈے کناں تکّ ادوں ہی پہنچدا ہے جدوں اسیں اپرلیاں، دنیاوی حقیقتاں دی گندگی توں اکھاں میٹ لیندے ہاں اتے اپنی اندرونی درشٹی نال لکھت دی آتما تکّ دا سفر کردے ہاں۔ دئیا دی ایہہ اندرونی دھارا پوری کہانی دے وینگ وچوں لنگھدی ہے اتے سوگندھی تے مادھو دے رشتے دے ورودھابھاس وچّ لگاتار روپ دھاردی ہے۔ انت وچّ، ادھی رات دی رہسمئی خاموشی وچّ، پھلیشلائیٹ دی چندھیاؤن والی روشنی اتے سیٹھ دی نفرت بھری 'اوہ' (گھرنا-سوچک آواز) روزانہ دے ورتارے نوں توڑ دیندے ہن۔ اس دے اندروں اکّ بددوا اٹھی اتے اس دی جیبھ دے سرے 'تے آ کے رک گئی۔ آخر اوہ کس نوں بددوا دیندی؟ کار تاں جا چکی سی۔ اس دی لال پچھلی بتی اس دے سامہنے بازار دے ہنیرے وچّ ڈبّ رہی سی، اتے سوگندھی نوں محسوس ہویا جویں 'اوہ' دی اوہ لال-گرم چنگیاڑی اس دی چھاتی وچّ ڈونگھی توں ڈونگھی کھبھدی جا رہی ہووے۔

اس دوارا ہنڈھائے گئے بھیانک صدمے نوں دیکھدے ہوئے، مادھو نال جو کجھ وی ہویا، اوہ بالکل جائز سی۔ جس طرحاں منٹو اتھے ہوند دے ڈر اتے کوڑی اداسی نوں ابھاردے ہن، اوہ کلاتمک ہنر دا اکّ کمال ہے۔ 'کالی شلوار' وچوں زندگی دے شیڈّ وچّ کھڑی خالی، اجاڑ ریلگڈی—جو منٹو دی کلا وچّ عورت دی ہوند لئی اکّ پرتیک وجوں کم کردی ہے— دا ذکر اتھے وی آؤندا ہے، جو کھالیپن اتے مردہ خاموشی دا اکّ ڈونگھا اتے دل-کمباؤ احساس پیدا کردا ہے:

بیمار کتا لگاتار بھونکدا ہویا مادھو نوں کمرے وچوں باہر بھجا رہا سی۔ جدوں کتا اپنی چھوٹی جہی پوچھ ہلاؤندا ہویا پوڑیاں توں ہیٹھاں واپس آیا اتے اپنے کنّ پھڑپھڑاؤندا ہویا سوگندھی دے پیراں کول آ کے بیٹھ گیا، تاں اوہ چونک گئی۔ اس نے آلے-دوآلے دیکھیا اتے اکّ بھیانک خاموشی محسوس اجیہا محسوس ہویا جویں سبھ کجھ بالکل کھوکھلا ہووے، بالکل اس ریلگڈی وانگ جو وکھ-وکھ سٹیشناں 'تے اپنے سارے یاتریاں نوں اتارن توں بعد، ہن لوہے دے شیڈّ وچّ بالکل اکلی کھڑی ہووے...

اجیہا نہیں ہے کہ منٹو دی رچنا وچّ صرف اکّ ہی آواز—لیکھک دی آواز—ہے۔ سگوں، اسدی کلا وکھو-وکھریاں آوازاں دی اکّ گیلری ہے۔ اس دیاں کہانیاں وچّ ویسواواں اپنے پیشے بارے کوئی بھلیکھا نہیں رکھدیاں۔ جدوں مادھو پہلی وار سوگندھی نوں ملدا ہے، تاں اوہ اسنوں کہندا ہے:

کی تینوں اپنی قیمت طے کرن لئی ملّ-بھاء کردیاں شرم نہیں آؤندی؟ کی تینوں پتہ وی ہے کہ توں میرے نال کس چیز دا سودا کر رہی ہیں؟ تسک، تسک، تسک... دس روپئے، اتے جویں توں کیہا، ڈھائی روپئے دلال دے کمیشن لئی۔ باقی ساڈھے ستّ بچے، ٹھیک ہے نہ؟ ساڈھے ستّ۔ ہن، ایہناں ساڈھے ستّ رپیاں بدلے، توں مینوں اوہ چیز دین دا وعدہ

کردی ہیں جو توں دے ہی نہیں سکدی، اتے میں اوہ چیز لین آیا ہاں جو میں لے ہی نہیں سکدا...

کالی شلوار وچّ وی اجیہا ہی درش سامہنے آؤندا ہے۔ جدوں کہانی وچّ سلطانہ شنکر نوں ملدی ہے، تاں اوہ اسنوں پچھدی ہے:

توں کی کم کردا ہیں؟

اوہی جو تسیں لوک کردے ہو۔

کی؟

توں کی کردا ہیں؟

میں... میں... میں کجھ نہیں کردا۔

میں وی کجھ نہیں کردی۔

سلطانہ نے چڑھ کے کیہا، "اس گلّ دا کوئی مطلب نہیں بندا۔ تینوں کجھ تاں کرنا ہی پویگا، نہیں تاں..."۔

تہانوں وی کجھ نہ کجھ تاں کرنا ہی چاہیدا ہے۔

میں تاں بس اپنا سماں برباد کردا ہاں۔

میں وی اپنا سماں برباد کردا ہاں۔

پھر آؤ، مل کے سماں برباد کریئے۔

میں تہاڈی سیوا وچّ حاضر ہاں۔ پر میں سماں برباد کرن دی کوئی قیمت نہیں تاردا۔

ہوش وچّ آؤ... ایہہ کوئی لنگر جاں مفت رسوئی نہیں ہے۔

اتے میں کوئی ولنٹیئر وی نہیں ہاں۔

میں کوئی بے وقوف وی نہیں ہاں۔

پر اوہ آدمی خدا بخش، جو تہاڈے نال رہندا ہے، اوہ یقیناً اکّ بے وقوف ہے۔

مکھائل بکھتن دے شبداں وچّ، منٹو دی کلا 'اک-وادی' (monologic) نہیں ہے؛ سگوں، دوستووسکی وانگ، ایہہ 'بہو-وادی' (dialogic جاں polyphonic) ہے۔ وچاراں دیاں کئی پرتاں اتے وکھ-وکھ آوازاں اکو سمیں ابھردیاں ہن، اتے لیکھک اپنے پاتراں دے وکھو-وکھرے نظرئیے نوں کھل کے ساہمنے آؤن دندا ہے۔ اوہ اوہناں نوں اپنی وچاردھارا دے ادھین کرکے اوہناں 'تے کوئی جھوٹھی ایکتا تھوپن دی کوشش نہیں کردا۔ بھاویں منٹو دے پاتر لیکھک دی ہی اپج ہن، پر اوہ اس دے نجی سنسار-درشٹیکون وچّ ہی رل-مل کے ختم نہیں ہو جاندے۔ اکّ بہت ہی وکھرا اتے دلچسپ پاتر 'بابو گوپی ناتھ' ہے۔ دلچسپ گلّ ایہہ ہے کہ لیکھک اس کہانی وچّ شروع توں انت تکّ اکّ بیانکرتا (narrator) وجوں موجود رہندا ہے، اتے اوہ چبھواں واک جو انت وچّ تھکے-ہارے اتے پچھتاوے بھرے وینگ (irony) لئی راہ پدھرا کردا ہے، اسے دا ہی ہے۔ پھر وی، ایہہ کہانی اصل وچّ پاتراں دی اکّ نچدی-ٹپدی گیلری ہے: عبدل رحیم سانڈو، گپھار سائیں، غلام علی، کشمیری گھگی زینت بیگم، عبدل رحیم عرف سردار بیگم، محمد شفیق تسی، محمد یٰسین، غلام حسین، آدی۔ ہر پاتر، بھاویں اوہ مکھ ہووے جاں گون، اپنا رویہ، انداز، ہاو-بھاوَ اتے منووگیان رکھدا ہے اتے اپنے نظرئیے توں، اپنی بھاشا اتے محاورے وچّ گلّ کردا ہے۔

بناں کسے جھجک دے ایہہ کیہا جا سکدا ہے کہ اردو کہانی وچّ 'بہو-واد' (polyphony) دی اس توں بہترین مثال شاید ہی کتے ملدی ہووے۔ بابو گوپی ناتھ اپروں-اپروں

ورودھابھاساں دا پلندا جاپدا ہے، پر منٹو نے اس دے کماں دی سچائی نوں اس طریقے نال گھڑیا ہے کہ اکّ ڈونگھی منکھی اکسرتا ابھر کے ساہمنے آؤندی ہے۔ بابو گوپی ناتھ زینت دی بہت پرواہ کردا ہے۔ اس لئی ہر طرحاں دی سہولت موجود ہے، پھر وی دوواں وچکار اکّ عجیب جیہا تناء ہے۔ بابو گوپی ناتھ نوں سادھاں-فقیراں اتے دلالاں دی سنگت پسند ہے۔ اس نے پہلاں ہی فیصلہ کر لیا ہے کہ جدوں اس دی دولت ختم ہو جاوے گی، تاں اوہ کسے درگاہ 'تے جا کے بیٹھ جاوے گا۔ ویسوا دا کوٹھا اتے سنت دی درگاہ—ایہہ صرف دو اجہیاں تھاواں ہن جتھے اس دے دل نوں سکون ملدا ہے۔ کیونکہ ایہناں دوواں تھاواں 'تے، فرش توں لے کے چھت تکّ، دھوکھے توں بناں ہور کجھ نہیں ہندا۔ جو آدمی خود نوں دھوکھا دینا چاہندا ہووے، اس لئی اس توں ودھیا تھاں ہور کہڑی ہو سکدی ہے؟ ... کوٹھے 'تے ماپے اپنے بچیاں نوں ویسواگمنی لئی مجبور کردے ہن، اتے درگاہاں تے مزارعاں 'تے انسان اپنے ربّ دا سودا کردا ہے۔

بابو گوپی ناتھ ولوں ویسواواں اتے چاپلوساں دی سرپرستی کرن وچّ، اتے نال ہی زینت دی معصومیت—جاں سگوں اس دی بے پرواہی—وچّ اکّ عجیب قسم دا کالا ہاسہ (dark humour) جھلکدا ہے۔ اجیہا لگدا ہے جویں منٹو اس کوٹھے-سبھیاچار دیاں پرتاں ادھیڑ رہا ہووے اتے اس ورگ نوں اندروں-باہروں پرکھ رہا ہووے جس دیاں ورودھابھاسی قدراں-قیمتاں کارن اجیہا گھناؤنا ماحول پرپھلت ہندا ہے۔ پھر وی، منٹو دکھاؤندا ہے کہ دھوکھے اتے گندگی دے اس ماحول وچّ وی خوشی، مذاق-مستی، ایمان داری اتے قربانی دی اکّ امید دی کرن موجود ہے۔ حالانکہ، ایہہ اجیہی قربانی نہیں ہے جس دا دکھاوا کیتا جاوے جاں جس دا ڈھنڈورا پٹیا جاوے؛ سگوں، ایہہ اکّ نرسوارتھ سمرپن ہے جس دی روشنی کسے چشمے وانگ اندروں پھٹدی ہے۔ اس وچّ کوئی سودےبازی، کوئی لین-دین، کوئی گپت مقصد اتے کجھ حاصل کرن دی بھاونا نہیں ہندی—ایہہ صرف دین بارے ہے۔

اصل وچّ، اس طرحاں دی بھاونا لئی 'قربانی' شبد وی بہت چھوٹا ہے۔ اجیہا لگدا ہے کہ منٹو دی کلا ادوں سکھر 'تے پہنچی جدوں اس نے 'سوگندھی' دے کردار راہیں اکّ ویسوا دی روح وچّ دبی ہوئی ہمدردی اتے ممتا نوں باہر کڈھیا؛ اتے بابو گوپی ناتھ اسے سکے دا دوجا پاسہ ہے—مردانہ پاسہ۔ جس طرحاں منٹو نے دلالاں اتے ٹھگاں دی بدکاری، لٹ۔کھسٹّ اتے بدنیتی دے ہنیرے وچوں اس روشنی نوں باہر کڈھیا ہے، اوہ اس دی اپنی ہی اکّ ولکھن پراپتی ہے۔ وارث علوی نے اس سنویدنا دا ذکر کیتا—بھاویں اپنی سمیکھیا دے انت وچّ—پر اوہ اس ماں۔سلبھ بھاونا دی اصل روح نوں سمجھن وچّ اسپھل رہے۔

پر ایہہ چرچہ سوگندھی جاں بابو گوپی ناتھ 'تے ختم نہیں ہندی۔ منٹو دی رچنا وچّ، ایہہ سکہ لگاتار پلٹدا رہندا ہے۔ جے سوگندھی 'ہیڈّ' (سکے دا مکھ پاسہ) ہے، تاں بابو گوپی ناتھ 'ٹیل' (دوجا پاسہ) ہے؛ اتے جے بابو گوپی ناتھ 'ٹیل' ہے، تاں جانکی، موزائیل، جاں 'بو' (Odour) کہانی دی گھاٹن عورت 'ہیڈّ' ہن۔ عام طور 'تے، جے ماں۔سلبھ بھاونا نوں پیار اتے سیوا دے سومے وجوں سمجھیا جاوے، تاں جانکی نالوں بہتر اس امید 'تے کون کھرا اتر سکدا ہے؟ حالانکہ جانکی ویشوا نہیں ہے، پر اوہ اکّ مرد دے قبضے توں دوجے مرد دے قبضے وچّ جاندی رہندی ہے۔ اس دے شوشن دا ڈھنگ اتے منگاں بدلدیاں رہندیاں ہن، پر جو چیز اٹلّ رہندی ہے، اوہ ہن جانکی دیاں بھاوناواں، جو ماں۔سلبھ پیار دا رس ورھاؤندیاں رہندیاں ہن۔

اوہ پیشاور توں بمبئی آؤندی ہے۔ پیشاور وچّ، اوہ عزیز دی پریمکا سی اتے دن۔رات اسدی دیکھ بھال کردی سی۔ اسدیاں دوائیاں اتے علاج توں لے کے کھان۔پین اتے کپڑیاں تکّ، جانکی ہر چیز دا خیال رکھدی سی، اتے ایہہ سبھ کجھ اوہ اپنی مرضی اتے سمرپن بھاونا نال کردی سی۔ بمبئی آؤن توں بعد، اسنے ہولی۔ہولی سعید دی دیکھ بھال کرنی شروع کر دتی۔ عزیز نوں اسدا ایہہ وہار پسند نہیں سی۔ بعد وچّ، جدوں سعید وی اسنوں

چھڈّ گیا، تاں اسنے نرائن نال رشتہ قائم کر لیا۔ بھاویں بھاویں اوہ آدمی کوئی وی ہووے جاں اس دے گن کیہو جہے وی ہون، جانکی تاں جانکی ہی رہندی ہے—پیار، نیکی اتے قربانی دا اکّ وگدا-رواں چشمہ۔

اتھے اکّ پل رک کے ایہہ سوچنا بندا ہے کہ کی اوہ عورت، جسدی بھال منٹو ایہناں ویسوا-پاتراں وچّ کردا ہے، اس دے من دیاں ڈونگھائیاں جاں اس دے اوچیتن دیاں دھندلیاں پرتاں وچّ لکی کسے تصویر وچوں اپجی ہے—اکّ اجیہی تصویر جو اجیہے پاتراں راہیں اپنا اصل پرگٹاوا لبھدی ہے۔ منٹو دے بچپن بارے بہتی جانکاری نہیں ملدی۔ حالانکہ، اس دے جیونیکاراں ولوں دتی گئی سیمت جانکاری توں پتہ لگدا ہے کہ اس دے پتا بہت ہی سخت اتے بے رحم سبھاء دے انسان سن۔ اس دے بھرا وی سن، پر اوہ متریئے بھرا سن۔ اجیہے حالاتاں وچّ، صرف اسدی ماں، بی بی جان ہی اس خلاء نوں بھر سکدی سی، اتے اسدی ممتا بھری گلوکڑی ہی منٹو لئی اکو-اک پناہگاہ سی۔

ماں دا عکس منٹو دے اوچیتن وچّ ڈونگھائی نال وسیا ہویا ہے۔ اوہ لگاتار ماں-ہون (ممتا) وچّ سموئے دکھ دی بھال کردا رہندا ہے۔ ایہہ سپشٹ ہے کہ شروع توں ہی منٹو دا من درد اتے پیڑا دی اکّ بھٹھی وانگ سی۔ اسدی روح دیاں اندرونی چیکاں کئی تھاواں 'تے سنیاں جا سکدیاں ہن:

ہے ربّ، ہے جہاناں دے مالک... ہے رحم کرن والے، ہے بخشنہار... سادت حسن منٹو نوں اس دنیا توں دور لے جا... اکّ اجیہی دنیا جتھے اوہ چانن وچّ اکھاں نہیں کھولھدا، سگوں ہنیرے وچّ ٹھوکراں کھاندا پھردا ہے... جتھے اوہ ادوں ہسدا ہے جدوں اسنوں رونا چاہیدا ہے، اتے ادوں روندا ہے جدوں اسنوں ہسنا چاہیدا ہے... (پس-اے-منظر، اوہی، صفحہ 159)

منٹو لئی پیار، ممتا اتے دکھ وکھریاں-وکھ حقیقتاں نہیں ہن؛ ایہہ اکو سچائی دے وکھ-وکھ نام ہن۔ منٹو دی رچنا وچّ وار-وار ابھرن والا دکھ جاں اداسی دا ڈونگھا احساس بودھی

درشن وچّ ملدی 'کرنا' (ہمدردی) دی اچی بھاونا توں بہتا وکھرا نہیں ہے۔ جویں کہ منٹو نے اپنی اکّ رچنا وچّ لکھیا سی:

دکھ منکھتا دی قسمت ہے۔ دکھ ہی سادت حسن منٹو ہے۔ ایہہ دکھ توں ہیں۔ ایہہ دکھ ساری دنیا ہے۔ (کسوٹی، اوہی، صفحہ 86)

منٹو دی کلا دی مول سچائی ایہہ ہے کہ اسنے منکھتا نوں دکھ دے نظرئیے توں سمجھیا۔ عورتاں بارے لکھدیاں، منٹو وار-وار اس گلّ 'تے زور دندا ہے کہ سریر 'تے زخم ہو سکدے ہن، پر روح 'تے نہیں۔ اس دا ترک ہے کہ ویسواواں اوہناں مرداں نالوں کتے ودھ ربّ توں ڈرن والیاں اتے ہمدرد ہندیاں ہن جو اوہناں دے سریر خریدن آؤندے ہن۔ اپنی مکتی لئی، ایہہ عورتاں ہمیشہ کسے بتّ، کسے سنت، جاں کسے ڈونگھی آستھا ولّ رخ کردیاں ہن۔ جاں شاید، اس طرحاں دی ادھیاتمک شردھا اوہناں دی ہوند دا اوہ حصہ ہے جسنوں اوہ ویسواگمنی دے دھندے توں بچاؤن وچّ کامیاب رہندیاں ہن۔

اس سندربھ وچّ دیکھیا جاوے تاں کہانی 'موزائیل' دے ہوند-مولک پہلو بالکل وکھرے ہن۔ موزائیل سارے دھارمک چنھاں اتے دھارمکتا دے باہری دکھاوے ورودھ بغاوت کردی ہے۔ اوہ اکّ خوش مزاج، جندادل اتے بے پرواہ یہودی کڑی ہے جو لگاتار ترلوچن اتے اس سکھ مرد دے سخت، روائتی دکھّ والے سروپ دا مذاق اڈاؤندی ہے۔ پھر وی، جدوں سماں آؤندا ہے، تاں ایہی موزائیل ترلوچن دا ساتھ دیندی ہے۔ جدوں دنگے بھڑکدے ہن، تاں اوہ بہادری نال اس دے نال ہنسا-گرست علاقیاں وچّ جاندی ہے، اتے ترلوچن دی منگیتر، کرپال کور نوں بچاؤن دی کوشش وچّ اوہ خود دنگاکاریاں دا شکار ہو جاندی ہے۔ اتھے، نہ تاں پچھوکڑ کوئی ویسوا-گھر ہے اتے نہ ہی پاتر کوئی ویسوا ہے۔ حالانکہ، موزائیل راہیں، منٹو اکّ وار پھر ایہہ ثابت کرن وچّ سفل ہندا ہے کہ اجیہے سمیں وچّ جدوں بربرتا عام گلّ بن گئی ہووے اتے منکھتا پاپ دی کھائی وچّ ڈگّ چکی ہووے، تاں

اکّ عام، آزاد-خیال اتے بے پرواہ کڑی روشنی دی کرن اتے مکتیداتا وجوں ابھر سکدی ہے۔

بہوتیاں لئی، اتھے کہانی 'بو' (بدبو) دا ذکر کرنا شاید عجیب لگے، کیونکہ اس وچّ نہ تاں کوئی ویسوا ہے اتے نہ ہی مکتی دا کوئی وشا۔ اصل وچّ، اس وچّ پاپ-پنّ جاں اپرادھ-سزا دے سوالاں نال وی کوئی لینا-دینا نہیں ہے۔ اس توں پہلاں، اسیں منٹو دیاں کہانیاں دے وکھ-وکھ پاتراں اتے اوہناں دے وکھو-وکھرے رویئے بارے چرچہ کیتی سی، جیہناں نوں اسیں 'آوازاں' کیہا سی۔ 'بو' کہانی وچّ گھاٹن عورت پوری کہانی دوران شاید ہی اکّ شبد بولدی ہے۔ صرف ادوں، جدوں اوہ مینھ نال بھجی اپنی چولی دی گنڈھ کھولن لئی جد وجہد کردی ہے، تاں اوہ مراٹھی وچّ ہولی جہی کجھ بڑبڑاؤندی ہے۔ اس سنکھیپ بول توں علاوہ، پوری کہانی چپّ اتے خاموشی وچّ لپیٹی ہوئی ہے۔ پھر وی، ایہہ چپّ—اتے نال ہی گھاٹن عورت دی شانت سریرک موجودگی—اوہ آواز بن جاندی ہے جو کہانی نوں ڈونگھے ارتھاں نال بھر دیندی ہے۔

اس کہانی نوں موسماں دے بدلاء، دھرتی دی پیاسی ککھّ نوں ترپت کردیاں مینھ دیاں بوندا، جاں پرش (آتما) اتے پرکرتی (قدرت) دے برہمنڈی ملاپ دے پرتیک وجوں وی پڑھیا جا سکدا ہے۔ اس وچّ اکّ عجیب رہسواد اتے انندمئی خماری ہے۔ جس طرحاں منٹو نے رچناتمک لینتا دی اوستھا وچّ اس برتانت نوں بنیا ہے—جس وچّ اوہ وار-وار اکٹھے ہندے بدلاں، پیپل دے پتیاں دی سرسراہٹ اتے مینھ دیاں نکیاں بوندا وچّ نہاؤن دا ذکر کردے ہن—اس نال گھاٹن عورت من دے کینوس 'تے وار-وار 'پرکرتی' دے ساکار روپ وجوں ابھردی ہے۔

ایہہ برسات دے دناں دی گلّ ہے۔ کھڑکی دے باہر، پیپل دے پتے... رات دے ددھ-چٹے ہنیرے وچّ جھمراں وانگ کمب رہے سن... جدوں اسنے اپنی چھاتی اسدی چھاتی نال لگائی، تاں رندھیر دے سریر دے ہر روم نے اس کڑی دے سریر دے چھیڑے گئے تاراں

دا سنگیت سنیا۔ پر اوہ آواز کتھے سی؟ اوہ سدا جسنوں اسنے گھاٹن کڑی دے سریر دی مہک راہیں اپنے اندر سمویا سی... اکّ اجیہا سدا جو ددھ لئی ترسدے بچے دی چیک نالوں وی ودھ خوشی بھرپور سی اکّ اجیہی پکار جو سپنیاں دی دنیا توں باہر نکل کے بے-آواز ہو گئی سی۔

اسے طرحاں، کہانی دے انت وچّ، جدوں اس دے نال گھاٹن عورت نہیں، سگوں اکّ گوری چمڑی والی کڑی ہندی ہے—جس دا سریر ددھ اتے گھیوٗ وچّ گنے ہوئے آٹے وانگ ملائم ہے—تاں مینھ دیاں بوندا اتے بدلاں دے درش مڑ پرت آوٗندے ہن۔

رندھیر کھڑکی توں باہر دیکھ رہا سی۔ بالکل اس دے کول، مینھ نال دھوتے پپل دے پتے جھول رہے سن۔ اوہ اوہناں دی مست کر دین والی ہلجل توں پار، اس تھاں تکّ دیکھن دی کوشش کر رہا سی جتھے اکّ عجیب جہی روشنی گندھلے بدلاں وچّ گھلدی جاپدی سی... بالکل اس روشنی وانگ جو اس نے گھاٹن کڑی دی چھاتی وچّ دیکھی سی۔ اکّ اجیہی روشنی جو کسے رہسمئی گل بات وانگ مدھم سی، پھر وی پوری طرحاں سپشٹ سی۔

اس کہانی نوں صرف جنسی ترپتی دی کہانی وجوں پڑھنا منٹو دا اپمان ہے۔ پوری کہانی دوران، گھاٹن عورت دا سنکلپ سریرک پکھ نالوں کتے ودھ ادھیاتمک اتے اچا ہے۔

اوہناں سانولیاں، جوان چھاتیاں 'تے—جو بالکل اچھوتیاں سن—اکّ عجیب جہی چمک ابھری سی؛ اکّ اجیہی چمک جو روشنی تاں سی، پر پوری طرحاں روشنی وی نہیں سی۔ اس دی چھاتی دے ابھار کسے تلاب دے گندھلے پانی 'تے جگدے دو مٹی دے دیویاں ورگے لگدے سن۔

رندھیر 'پرش' ہے اتے گھاٹن عورت 'پرکرتی'—جو اپروں نشکرء جاپدی ہے، پر جس دی گلوکڑی وچّ ساری ہوند سمائی ہوئی ہے؛ اوہ سکون اتے پرم-آنند دین والی اتے پراپت کرن والی، دوویں ہے۔

انت وچّ، منٹو دیاں کجھ گھٹّ جانیاں-پچھانیا کہانیاں دا سنکھیپ ذکر۔ اداہرن وجوں، 'شاردا'، 'پھبھا بائی' اتے 'برمی لڑکی' وچّ، عورت اکّ وار پھر نیکی، پیار، نرسوارتھتا اتے قربانی دے سومے وجوں ابھردی ہے۔ 'برمی لڑکی' وچّ، اوہ کڑی سویر دی ہوا دے بلہے وانگ آؤندی ہے، کجھ دن دو نوجواناں نال اکّ فلیٹ وچّ رہندی ہے اتے پھر اونی ہی اچانک غائب ہو جاندی ہے۔ کڑی چلی جاندی ہے، پر اوہ فلیٹ دی ہر چیز 'تے اپنی نزاکت، اپنی ناری-سلبھتا اتے اپنی ممتا بھری نگھّ دی امٹّ چھاپ چھڈّ جاندی ہے—اکّ اجیہی ہوند جس نوں اوہ دوویں نوجوان وار-وار یاد کردے رہندے ہن۔ 'برمی کڑی' (Burmese Girl) دے الٹ، شوبھا بائی اتے شاردا دوویں مول روپ وچّ ماواں ہن۔ شاردا دی ہوند ہور وی سمپورن ہے کیونکہ اسدی ممتا وچّ صرف اکّ ماں ہی نہیں، سگوں اکّ بھین، اکّ پتنی اتے اکّ ویشوا دے روپ وی شامل ہن، اتے ایہناں وچوں کوئی وی پہلو اکّ-دوجے نال ٹکراء وچّ نہیں ہے۔ شوبھا بائی اکّ کتے ودھ دکھانتک پاتر ہے؛ اوہ شہر آؤندی ہے اتے پچھے چھڈے اپنے پتر دا پالن-پوشن کرن لئی ویشوا-برتی اپناؤندی ہے۔ بدقسمتی نال، اسدا پتر مر جاندا ہے، اتے شوبھا بائی—جو اپنے پیشے دی آڑ وچّ اپنے اندرلی ماں نوں بچاؤن دی کوشش کر رہی سی—پوری طرحاں تباہ ہو جاندی ہے۔ اسے طرحاں، 'سڑک کے کنارے' (سڑک دے کنڈھے) کہانی وچّ، عورت ماں تاں بندی ہے، پر اسدی ممتا اس ارتھ وچّ ادھوری رہِ جاندی ہے کہ اوہ اپنے بچے دی ماں وجوں دیکھ-بھال نہیں کر سکدی اتے رات دے ہنیرے وچّ بچے نوں سڑک دے کنڈھے چھڈن لئی مجبور ہو جاندی ہے۔ عورت دی زخمی روح دے سندربھ وچّ، منٹو اتھے جو سوال اٹھاؤندا ہے، اوہ جنسی گھٹّ اتے ہوند-مولک (existential) ودھ ہے:

دو روحاں دا اکّ بنن لئی سنگڑنا، اتے اکّ بنن 'تے، بھاوک وشالتا نال پھیل جانا... کی ایہہ سبھ صرف کویتا ہے...؟ نہیں، دو روحاں یقینی طور 'تے اس نکے جہے بندو تکّ پہنچن لئی سنگڑدیاں ہن جو پھیل کے برہمنڈ بن جاندا ہے... پر اس برہمنڈ وچّ، اکّ روح

کئی وار زخمی کیوں رہِ جاندی ہے...؟ کی ایہہ اس نکے جہے بندو تکّ پہنچن وچّ دوجی روح دی مدد کرن دے اپرادھ کارن ہے؟

سنکھیپ وچّ، ایہہ دکھانت منکھی قسمت ہے۔ اس دکھانت دا پرچھاواں لگاتار منٹو دے رچناتمک من 'تے منڈراؤندا رہندا ہے اتے لگاتار اسدی شانتی نوں کھوردا رہندا ہے۔ منٹو دا اوچیتن من وڈے پدھر 'تے اسے دکھانت دے زہر وچوں ہی اپنے روپ گھڑدا ہے اتے اپنا امرت کڈھدا ہے۔ منٹو دیاں 'ڈگیاں ہوئیاں عورتاں' اتے ویشواواں اسے دکھانت دی اپج ہن، جو اس دے زہر اتے امرت دے میل توں گھڑیاں گئیاں ہن۔ وار-وار، ایہہ دکھانت منٹو دے اندر اکّ اجیہی بے چینی پیدا کردا ہے جتھے نشچتتا اتے انشچتتا وچکار فرق دھندلا پے جاندا ہے۔

اصل وچّ، اج-کلّ میں اجیہی تھاں 'تے پہنچ گیا ہاں جتھے وشواس اتے انکار وچکار کوئی فرق نہیں کیتا جا سکدا۔ جتھے تسیں سمجھدے وی ہو اتے نہیں وی سمجھدے۔ کئی وار اجیہا محسوس ہندا ہے جویں سارا سنسار میری پکڑ (احمد ندیم قاسمی نوں پتر، نکوش منٹو نمبر)

اس چرچہ توں ایہہ سپشٹ ہندا ہے کہ اپنے سکھرلے پلاں وچّ، منٹو دی کلا وچّ برہمنڈ دے رہساں نال تالمیل بٹھاؤن دی سمرتھا ہے، اتے اس رہسمئی سنگیتک-میل وچّ، منٹو دا سر دکھانت اتے ہمدردی دا ہے۔ منٹو نے جیون دے تجربے راہیں ایہہ جانیا کہ برہمنڈ وچّ سبھ توں ودھ زخمی روح عورت دی ہے، جس نوں ہوند دی اس ورکشاپ وچّ اپنی سبھ توں قیمتی پونجی ویچن لئی مجبور کیتا جاندا ہے۔ پھر وی، مرد دے نیتک دیوالیاپن اتے ہوس نوں ذمہ وار ٹھہراؤن دی بجائے، عورت نوں ہی دوشی ٹھہرایا جاندا ہے اتے اس 'تے کلنک لگایا جاندا ہے۔ منٹو پرچلت دھارناواں (doxa) دے پردے نوں بالکل اسے لئی چیردا ہے تاں جو کلین ورگ دا اصلی چہرہ ننگا کیتا جا سکے۔ منٹو دی کلا عورت دی زخمی روح دیاں آہاں اتے ڈونگھائیاں نوں سمجھن دی کلا ہے۔ ایہی کارن ہے کہ منٹو

دے پاتر اکثر ہڈّ۔ماس دے عام انساناں نالوں کتے ودھ اصلی، کتے ودھ ستھائی اتے کتے ودھ دل نوں چھوہن والے بن جاندے ہن۔ اوہ سانوں حیران کردے ہن، ہلا کے رکھ دیندے ہن اتے ساڈے دلاں نوں ونھ دیندے ہن۔ اوہناں دا سہجاتمک پربھاو امر ہے کیونکہ، جیون دے اس رہسمئی سنگیت وچّ ایہہ دکھانت، ہمدردی، کرنا اتے ماں۔ممتا دے اجیہے سراں دا سنکیت دیندے ہن جو قدرت دی کارجشالہ دی مول تال دا حصہ ہن—اجیہے سر جیہناں نوں نام دینا آسان نہیں ہے۔

پرو: راجندر ٹوکی، ڈی.لٹ

ڈاکٹر: راجندر ٹوکی (جسدا شبد-جوڑ ڈاکٹر. رجندر ٹوکی وی ہے) اکّ پرسدھ ہندی لیکھک، کوی، اتے اے.ایس. توں ہندی وبھاگ دے سیوامکت مکھی ہن. کالج، کھنہ

ریڈیو ڈرامہ اتے منٹو

ڈاکٹر. راجیندر ٹوکی

جدوں منٹو اکّ ریڈیو سٹیشن 'تے اردو ناٹک کار وجوں کم کردا سی، تاں ایہہ یاد رکھنا مہتوپورن ہے کہ منٹو بمبئی وچّ کہانیاں اتے سکرینپلے لکھن توں بعد ریڈیو سٹیشن وچّ شامل ہویا سی۔ اوہ سکرینرائیٹنگ دیاں تکنیکاں نوں جاندا سی اتے پہلاں ہی اکّ کہانی کار وجوں مشہور ہو گیا سی۔ اپنی جنمجات پرتبھا اتے سمجھ نال، اوہ ریڈیو ڈرامے وچّ وی ماہر بن گیا۔ جدوں کہ ریڈیو ڈرامے اس دے کم دی اپج ہن، اوہ غریبی دی اپج وی ہن۔ "آؤ..." سنگریہہ دے پرستاونا وچّ اسنے لکھیا، "ایہہ ناٹک اس روٹی-روزی دی سمسیا دی اپج ہن جو بھارت دے ہر اردو لیکھک نوں ادوں تکّ درپیش ہے جدوں تکّ اوہ پوری طرحاں مانسک طور 'تے اپاہج نہیں ہو جاندے۔ میں بھکھا سی، اس لئی میں ایہہ ناٹک لکھے۔" میں اس تتھّ لئی دھنوادی ہونا چاہندا ہاں کہ میرے دماغ نے، میرے پیٹ وچّ، ایہہ کجھ ہاسوہینے ناٹک لکھے ہن، جیہناں نے دوجیاں نوں ہسایا ہے، پر میرے بلھاں 'تے اکّ ہلکی جہی مسکراہٹ وی لیاؤن وچّ اسپھل رہے ہن۔

منٹو دوارا لکھے گئے ناٹکاں دی صحیح گنتی دا اج تکّ صحیح اندازہ نہیں لگایا گیا ہے۔ کیونکہ اسدیاں ساریاں رچناواں پرکاشت نہیں ہوئیاں، بھاویں اوہ پرسارت وی ہوئیاں ہون۔ منٹو دے اس کتھن، "میں ہن تکّ سو توں ودھ ریڈیو فیچر اتے ڈرامے لکھے ہن، جو کہ وکھ-وکھ آل انڈیا ریڈیو سٹیشناں 'تے پرسارت کیتے گئے ہن،" نوں دھیان وچّ رکھدے ہوئے، ایہہ کیہا جانا چاہیدا ہے کہ اس دے سارے ناٹک اتے فیچر اپلبدھ نہیں ہن۔ اس لئی، جو اپلبدھ ہے، اس دے آدھار 'تے، ایہہ کیہا جا سکدا ہے کہ منٹو نے نہ صرف

شاندار ریڈیو ناٹک لکھے، سگوں ہلکے-پھلکے ناٹک وی رچے - بالکل اسدیاں کہانیاں وانگ۔ منٹو دی پراپتی ایہہ ہے کہ اسنے نہ صرف ریڈیو ناٹک نوں اکّ نویں پدھر 'تے اچا کیتا، سگوں ویہویں صدی دے تیجے دہاکے توں شروع ہو کے ساہتک ناٹک وچّ اپنے لئی اکّ مہتوپورن ستھان وی ستھاپت کیتا۔ ریڈیو ناٹک وچّ وی، برج پریمی دے شبداں وچّ، منٹو نے "بیٹ ٹریک نوں انڈٹھّ کیتا اتے اپنے لئی اکّ رستہ بنایا۔ اس دے ناٹک پاٹھ-پستکاں دیاں تکنیکاں دی پالنا نہیں کردے، سگوں اکّ تکنیک پوری طرحاں اپنی ہے، ولکھن اتے سندر۔" منٹو دے ناٹکاں دی چرچہ کردے سمیں اس بارے وستھار وچّ چرچہ کیتی جاوے گی۔

منٹو دے ناٹک پڑھدے سمیں، ایہہ سوال وار-وار اٹھدا ہے: کی اس دے ناٹک اوہی ہن جو اوہناں دناں وچّ سن - آدرشوادی، ملّ-ستھاپنا، آدرش پاتراں دوارا دتے گئے سندیش، جاں بھارتی سبھیاچار دی وڈیائی کرنا، پروارک جھگڑیاں 'تے اکّ آدرشک پردہ پاؤنا؟ اس سمیں دے ہور ناٹک کاراں نے ایہہ بہت اتشاہ نال کیتا۔ کیونکہ ریڈیو اکّ سرکاری مادھئم ہے، اس لئی اوہناں نے ایہہ پہنچ کافی آکرشک پائی۔ منٹو دے ناٹک اکّ نردھارت پیٹرن دی پالنا نہیں کردے، نہ ہی اسنے ایہناں وچوں کسے وی وشے نوں اپنایا۔ منٹو دے ناٹک منٹو دے ناٹک ہن۔ اسنے جیون دے اوہناں پہلوآں نوں چھوہن دی کوشش کیتی ہے جو گھٹو گھٹّ اس سمیں، کوئی وی اسنوں چھوہن دی کوشش وی نہیں کر سکدا سی۔ منٹو نے ناٹک پرتی روائتی پہنچ نہیں اپنائی۔ ایہی کارن ہے کہ ایہہ ناٹک کئی وار نوینتا دی بھاونا پیش کردے ہن، جدوں کہ کئی وار اوہ ریڈیو درشٹیکون توں دلیر دکھائی دیندے ہن۔ اجیہا نہیں ہے کہ منٹو وچّ آدرشاں دی گھاٹ ہے، پر اوہ جس طریقے نال اوہناں نوں پیش کردا ہے اوہ ولکھن ہے۔ اس دے آدرش کدے وی تھوپیا نہیں جاندا - اوہ ناٹک دا اکّ انکھڑواں انگ بن جاندے ہن۔ اداہرن وجوں، منٹو دا مہتوپورن اتے مہتوپورن ناٹک، "اپنی جیب چنو۔" ومل توں پریرت ہو کے، کانشی چنگا بنن دی کوشش کردا ہے، پر اپنیاں عادتاں توں تنگ آ کے اوہ جو فیصلہ لیندا ہے، اوہ اسدی اندرونی نیتکتا نوں پرگٹ

کردا ہے۔ حالانکہ، بملا دے درشٹیکون توں ابھرن والی وڈمبنا اس نیتکتا نوں وینگ وجوں اچا کردی ہے۔ ایہہ ناٹک دی سبھ توں وڈی طاقت ہے۔ اسنوں پڑھدے سمیں، مینوں او. ہینری دی "گپھٹ آف د مزائی" اتے موپاسینٹ دی "دِ ڈائمنڈ نیکلیس" یاد آئی، پر ایہہ صرف حیران کرن والے انت دے کارن ہے۔ ایہہ اس کرکے ہے۔

اس منجھدھار میں' دا ذکر منٹو دے سبھ توں ودھیا ناٹکاں وچوں خاص طور 'تے کیتا ' گیا ہے۔ ایہہ ناٹک نہ صرف منٹو دی اپنے پاتراں پرتی منووگیانک پکڑ نوں درساؤندا ہے، سگوں اس دے سمکالی ناٹک کاراں توں اس دے ولکھن ووہار نوں وی درساؤندا ہے۔ اس سمیں دے ریڈیو ناٹکاں وچّ اجیہے ناٹک عام نہیں سن۔ منٹو نے اس ناٹک نوں بہت وستھار نال بنیا ہے۔ ماجد، سئیدا، اسغری اتے امجد دی منووگیانک اتھل-پتھل نوں سندر ڈھنگ نال درسایا گیا ہے۔ اس ناٹک بارے منٹو ماہر ڈاکٹر. برجپریمی کہندے ہن، "اس پدھر دا ناٹک منٹو دے پہلاں پرکاشت ناٹکاں وچّ نہیں ملدا۔ اس ناٹک وچّ منٹو ڈی.ایچ. لارینس توں ڈونگھا پربھاوت دکھائی دندا ہے۔ حالانکہ اس ناٹک وچّ لارینس دے سمیں دے بدنام ناول، 'لیڈی چیٹرلیز لور' دیاں گونجاں سنائی دندیاں ہن، پر جس طرحاں منٹو نے اپنے وشے نوں اکّ نویں موڑ نال پیش کیتا ہے، اوہ اسدی کلاتمکتا نوں درساؤندا ہے۔" اس ناٹک دا مکھ پاتر، امجد، وی "لیڈی چیٹرلیز لور" دے مکھ پاتر وانگ اپاہج ہے۔ اوہ اپنی پتنی توں نہ تاں کجھ پراپت کر سکدا ہے اتے نہ ہی دے سکدا ہے۔ منٹو اس منووگیانک ٹکراء نوں سندرتا نال درساؤندا ہے۔ ناٹک وچّ، اسغری نوں اکّ نوکرانی وجوں پیش کیتا گیا ہے، پر اوہ ہر کسے دے ٹکراء توں جانوُ ہے۔ اوہ اوہ ہے جو امجد نوں مارگدرشن کردی ہے اتے اسنوں رستہ دکھاؤندی ہے۔ اوہ اوہ ہے جو خود خودکشی کرکے، امجد نوں اس رستے 'تے چلن لئی پریرت کردی ہے۔ اسغری دا وجود امجد دے نال جڑیا ہویا ہے، اس لئی اسدی خودکشی جائز ہے۔ برج پریم اسغری دی خودکشی توں پریشان ہے، جو کہ ڈھکواں نہیں ہے۔

منٹو دے دو ناٹک گنجھل دار٪ پاتر سرجنا دیاں سندر اداہرناں ہن: "تیدھی لکیر" اتے "سلیمہ"۔ اکّ وچّ، اکّ آدمی دی گنجھل دار٪ مانسکتا نوں اجاگر کیتا گیا ہے، جدوں کہ دوجے وچّ، اکّ عورت دی گنجھل دار٪ مانسکتا نوں اجاگر کیتا گیا ہے۔ جاوید دا کجھ نواں اتے ولکھن کرن دا جنونّ اینا زیادہ ہے کہ اوہ اپنی پتنی نوں اغوا کر لیندا ہے، اپنی ہی ٹیڈھیپنے دا پردرشن کردا ہے، بالکل "تیدھی لکیر" وانگ۔ "سلیمہ" اکّ گنجھل دار٪ عورت ہے۔ منووگیانی اوہ عین۔ ماسکڈ نوں اکّ سخت، بدچلن عورت وجوں پیش کردی ہے، اوہ اپنی غریبی نوں چھپاؤن لئی جیوندی ہے۔ اسے ہنکاری ستھتی وچّ ہی اوہ مر جاندی ہے۔ "روم نمبر نوں" اکّ اجیہا ہی ناٹک ہے، جسدا مکھ پاتر، ناصر، اپنی پریمکا نوں بھرماؤن لئی کمرہ نمبر نوں دے رہسمئی کرائےدار وجوں پیش کردا ہے۔ منٹو پیار دے وکھ-وکھ پہلوآں نوں درساؤن وچّ ماہر ہے۔ ایہہ اسدا من پسند وشا ہے۔ پیار دا مذاق اڈاؤندے ہوئے اتے وینگ کردے ہوئے، منٹو اکّ آدمی-عورت دے رشتے وچّ کھڑدے پیار نوں کئی کوناں توں، اپنی ساری وئنگتا نال پرگٹ کرن دا پربندھ کردا ہے۔ ایہہ منٹو دے زیادہ تر ناٹکاں دا مول وشا ہے۔ "کبوتری،" "نیلے رنگ،" "اکیلی،" "رندھیر پہلوان،" "چڈیاں،" "ساڑی،" "محبت کی پدیش،" "عید کارڈ،" اتے "تحفہ" ایہناں ناٹکاں وچوں کجھ ہن۔ ایہہ ناٹک پیار وچّ سمرپن دی بھاونا اتے اپنے پیارے نوں لبھن لئی کسے وی حدّ تکّ جان دی اچھا نوں پرگٹ کردے ہن۔ "کبوتری" وچّ، درگا، بے قصور ہون دے باو جود، اس دے پتی، پولیس افسر دوارا مار دتی جاندی ہے، پر کمبلپوش اسدی موت لئی اپنے آپ نوں ذمہ وار مندا ہے، کیونکہ اوہ اسنوں بہت پیار کردا سی اتے اس شکّ کارن ہی اسنوں مار دتا گیا سی۔

رنویر پہلوان" وچّ وی اکّ اجیہی ہی ستھتی ابھردی ہے، بھاویں تھوڑی وکھری ہووے۔ " ساوتری نوں شامو نال پیار ہے۔ ساوتری دا پتا، مکان مالک، رندھیر پہلوان نوں شامو نوں مارن دا ٹھیکہ دندا ہے۔ کیونکہ رندھیر ساوتری اتے شامو دے پیار بارے جاندا ہے اتے خود ساوتری نوں پیار کردا ہے، اوہ مکان مالک نوں مار دندا ہے اتے شامو نوں

پولیس توں چھڈاؤن لئی سچ بولدا ہے۔ ناٹک وچّ رندھیر دی آخری لائن اسدی دردناکتا نوں پرگٹ کردی ہے: "نہیں، ساوتری! میں اکّ مہان ظالم ہاں، اکّ مہان پاپی ہاں۔" مینوں پیار کرن دا کوئی حق نہیں ہے، میرے پاسے اکّ پتھر ہے، دل نہیں...' 'ساڑی' وچّ، کوی نائکہ، مالتی نوں ساڑی دین وچّ اسمرتھّ ہے، اس لئی اوہ اکّ وپاری نال ویاہ کردی ہے جو ساڑیاں دا بھنڈار کردا ہے۔ کوی اپنی کویتا ویچ کے ساڑیاں خریددا ہے۔ مالتی نوں لگدا ہے کہ کوی اسنوں ویچ رہا ہے، کویتا نہیں، اتے اس توں بدلہ لے رہا ہے۔ ایہہ وینگ 'اکیلی' ناٹک وچّ اکّ نواں روپ دھارن کردا ہے۔ سشیلا اس آدمی نوں چھڈّ دیندی ہے جسنوں اوہ پیار کردی ہے، اتے اسدا پریمی سشیلا دے پتی، کشور توں بدلہ لین لئی اتسک ہندا ہے۔ 'انتظار' اتے 'انتظار کا دسرا رخ' وچّ، اپنے پیارے دی اڈیک کرن دا موڈ، ملن دی تانگھ، اس من دی ستھتی دے نال آؤن والے چھوٹے-موٹے جھوٹھ اتے چالاں، اتے ساہمنا ہون 'تے اندیکھا کیتے جان دا بھرم، اجیہی وینگ نوں جنم دیندے ہن کہ ناٹک اپنا ارتھ بدلن لگّ پیندا ہے۔ اصلیت وچّ، ایہہ دوویں اکو ناٹک دے دو درش ہن، جو مرداں اتے عورتاں دے درشٹیکون نوں پیش کرن لئی لکھے گئے ہن۔ "تحفہ" ناٹک وچّ، جگل گنیش دی پتنی شیلا نوں اپنے ہنجھو بھیٹ کرن توں بعد دنیا چھڈّ جاندا ہے۔ جگل نوں اکّ آوارہ، اکّ بدمعاش، اکّ بدمعاش اتے اکّ گھٹیا انسان کیہا جاندا ہے۔ "کمیشن،" "بیمار،" اتے "میں اندر آ سکتا ہوں" وچّ ہاسے، وینگ اتے وینگ دا مشرن سپشٹ طور 'تے دیکھیا جا سکدا ہے۔ جدوں کہ "کمیشن" راجنیتی 'تے اکّ تکھا وینگ پیش کردا ہے، جو اج اکّ ہور وئنگاتمک روپ وچّ ابھریا ہے، "بیمار" جنتک رائے نوں نشانہ بناؤندا ہے۔ "میں اندر آ سکتا ہوں" اکّ گمبھیر ناٹک ہے جو اکّ وکھری قسم دے وینگ وچّ لپیٹیا ہویا ہے، جو منکھ دی مالکی، ہؤمے اتے حقداری دی بھاونا نوں اجاگر کردا ہے، جدوں کہ اکّ ویشواگھر نوں پابندیاں توں مکت درسا کے سماج دی تکھی آلوچنا کردا ہے۔ "کروت" وچّ، منٹو اکّ سبھئک اتے سچجے سماج سدھارک دے روپ وچّ بھیس دھارن کرن والے اکّ آدمی دی بے رحمی نوں نازک ڈھنگ نال اجاگر کردا ہے۔

منٹو دا ناٹک، "پترکار،" پترکاراں دے شوشن اتے اوہناں لوکاں دیاں سماجک اتے آرتھک ستھتیاں 'تے ویںگ کردا ہے جو اسنوں ردّ کردے ہن۔ برج پریمی دے شبداں وچّ، "ایہہ منٹو دا اکّ مہتوپورن ناٹک ہے۔ اس ناٹک دا مکھ پاتر منٹو دا دوست اتے صلاح کار، باری علیگڑھ ہے، اتے ایہہ باری علیگڑھ دے جیون دے بھیانک پہلوآں نوں پیش کردا ہے۔ اصلیت ایہہ ہے کہ اس سمیں بھارت وچّ بہت سارے پترکاراں نوں وی اسے طرحاں دے حالاتاں دا ساہمنا کرنا پیا سی۔ اس لئی، باری دا کردار، اس ورگ دی نمائندگی اتے پرتیک، اوہناں دی سماجک دردشا اتے آرتھک بے بسی نوں اجاگر کردا ہے۔" جیون دیاں حقیقتاں وچّ جڑھیا ایہہ ناٹک، پترکاراں توں پرشنسا کماؤن دی بجائے، نندا دا وشا بن گیا۔ شاید منٹو ووداں وچّ گھریا ہونا قسمت وچّ سی۔ لوک، اتھوں تکّ کہ پڑھے-لکھے پترکار وی، منٹو دی حقیقت نوں برداشت نہیں کر سکے، بھاویں اوہ خود وی اسے طرحاں دی جاں بدتر زندگی جیون لئی مجبور سن۔ منٹو نے اکّ ناٹک، "روح کا ناٹک" لکھیا، جو اس دے اپنے کھیتر توں دور ہو گیا۔ حالانکہ ایہہ ناٹک آتما دے تنّ روپاں دی دھارنا 'تے ادھارت ہے، منٹو کہندا ہے، "ایہہ ناٹک ادھے سکنٹ وچّ آتما دے اندر کھیڈیا جاندا ہے۔ حالانکہ ہر روز ساڈیاں روحاں دے اندر بہت سارے ناٹک کھیڈے جاندے ہن، پر کسے نے وی اوہناں نوں کدے پیش نہیں کیتا جاں ایہہ سمجھن دی کوشش نہیں کیتی کہ ایہہ ناٹک کیوں ہندے ہن۔" ایہہ اکّ پرتیکاتمک ناٹک ہے، جس وچّ اکّ بھاوک جیو اپنی ضمیر نوں مار دندا ہے اتے، اپنیاں اچھاواں، سکھاں اتے اچھاواں نوں سنتشٹ کرن وچّ اسمرتھ، اپنی بھاوناتمکتا کارن خودکشی کر لیندا ہے۔ سنکلپک ہون دے باو جود، ایہہ اکّ ولکھن مہتوپورن ناٹک ہے۔ دراصل، منٹو اکّ ویکتی دی ضمیر اتے بھاوناواں وچکار ٹکراء نوں آتما راہیں پرگٹ کرنا چاہندا سی۔ اکثر، لوک بھاوناواں دوارا پریرت ہندے ہن اتے اپنی ضمیر نوں مار دیندے ہن۔ ایہہ ناٹکی ہے۔

منٹو نے اپنیاں سبھ توں ودھیا کہانیاں وچوں اکّ، "ہٹک" دا ناٹکیکرن وی کیتا ہے۔ اس سندر ڈھنگ نال بنائے گئے ناٹک دا کہانی ورگا ہی بھاوَ ہے۔ ایہہ دھیان دین یوگ ہے کہ

منٹو دی مہتوپورن پراپتی شدھ سرکاری ریڈیو لئی اکّ ویسوا 'تے ادھارت ناٹک ہے اتے 'سگندھی' راہیں اکّ عورت دی اندرونی تانگھ نوں درسایا گیا ہے۔ منٹو نے اس ناٹک نوں بہت ہی نپنتا نال قید کیتا ہے۔ منٹو دے ناٹکاں وچوں اکّ "جنازے" ہے، جو اس دے ناٹکاں دا سنگریہہ ہے جو راجیاں اتے سلطاناں دے انتم پلاں 'تے کیندرت ہے جو اوہناں دے ظالم کارنامیاں لئی جانے جاندے ہن۔ راسپتن، نیپولیئن، تیمور، کلیوپیٹرا، بابر، چنگیز خان، ٹیپو سلطان اتے شاہ جہاں دے انتم پلاں نوں ناٹکی روپ دتا گیا ہے۔ ایہہ ناٹک منٹو دی ادھئینشیلتا اتے اتہاس دی ڈونگھی سمجھ نوں پرگٹ کردے ہن۔ روپک دے روپ وچّ لکھے گئے، ایہہ ناٹک ایہناں مہان ہستیاں دیاں اچھاواں، سپنیاں اتے دکھانتاں نوں سپشٹ طور 'تے پرگٹ کردے ہن۔ منٹو نے ایہناں ناٹکاں وچّ پرمانک اتہاسک تتھاں دی ورتوں کیتی ہے اتے اپنی ناٹکی پرتبھا دا پردرشن وی کیتا ہے۔ پاتراں دے سنواد اوہناں دے سبھاء اتے اس سمیں دے پاتراں دے رجھاناں دے انوسار ہن۔

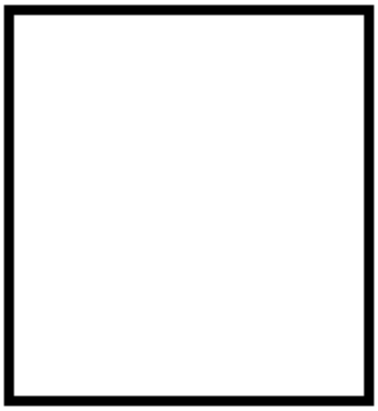
منٹو دے ناٹکاں دے اکّ ہور سنگریہہ، "آؤ...." دا ذکر کیتے بناں چرچہ ادھوری ہوویگی، حالانکہ ایہہ ناٹک ہلکے-پھلکے، ہاس-رس والے ہن، اتے، منٹو دے اپنے شبداں وچّ، "روٹی دے مدعے دے اتپاد" ہن، ایہہ نشچت طور 'تے منٹو دی بہپکھیتا نوں پرگٹ کردے ہن۔ ایہہ سارے ناٹک "آؤ..." نال شروع ہندے ہن جویں کہ "آؤ کہانی لکھو،" "آؤ تاش کھیڈو،" "آؤ چوری کرو،" "آؤ جھوٹھ بولو،" "آؤ ریڈیو سنو،" اتے اس طرحاں دے ہور (تنّ پاتر ہن، اتے ہر ناٹک وچّ اوہی پاتر دکھائی دیندے ہن)۔ ایہہ ناٹک گھریلو جیون دے وکھ-وکھ پہلوآں نوں درساؤندے ہن۔ منٹو دے ہلکے-پھلکے ناٹک اسدی تیز نظر، وینگ دی اسدی مضبوط پکڑ، اتے کجھ وی نہ ہون توں کجھ بناؤن دی اسدی کلاتمک یوگتا نوں پوری طرحاں درساؤندے ہن۔ "تین عورت" سنگریہہ وی اسدا پرمان ہے۔ اتھے وی، ہریک ناٹک وچّ صرف تنّ عورتاں ہی مکھ پاتر ہن۔ ایہہ دوویں سنگریہہ، جس وچّ منٹو دے پاتراں دے نشچت نام، ووہار اتے شخصیتاں ہن، اس سمیں اکّ نواں پریوگ سن، اتے اکّ ارتھ وچّ، اوہ اج وی اسے طرحاں ہن۔ منٹو دی کجھ وکھرا

کرن دی اچھا اتھے سپشٹ طور 'تے سپشٹ ہے۔ "آؤ کہانی لکھنے" وچّ دتا گیا انت اوہ ہے جو صرف منٹو ہی لے سکدا سی۔ "تین خاموش اؤرتین" وچّ، تنّ عورتاں، گھٹّ بولن دا دعوہ کرن دے باو جود، بے رحمی نال بولدیاں ہن اتے اکّ دوجے 'تے زیادہ بولن دا دوش وی لگاؤندیاں ہن۔ ایہہ ستھتی ہاسے اتے وینگ دوواں نوں ساہمنے لیاؤندی ہے۔ ایہہ ہاسوہینے ناٹک اجیہے ہن۔

منٹو دے ناٹک پڑھدے سمیں، اکّ گلّ سپشٹ طور 'تے ابھر کے ساہمنے آؤندی ہے: اس دے پاتر عام لوک ہن۔ بھاویں اوہ جیب قطرہ ہووے، بدمعاش رندھیر، جگل، کمبل پہنن والا، جاں "ہٹک" دے پاتر، سارے بہت ہی سادھارن ویکتی ہن جو کسے ناٹکی جیون ستھتی وچوں گزردے ہن۔ منٹو دیاں کہانیاں دے پاتر وی بہت ہی سادھارن ہن۔ غریب، معمولی، انگولیا اتے تیاگیا ہویا اپنی منکھتا دا پردرشن کردا ہے۔ ایہہ منٹو دا مکھ سندیش ہے۔ منٹو ایہناں گندے، دبے-کچلے پاتراں وچّ منکھتا نوں لبھدا ہے۔ دوجا، برجپریمی دے شبداں وچّ، "اس دے ناٹکاں وچّ، اسدیاں کہانیاں وانگ، سندر پلاٹ ہن۔ اتے اپنی کلاتمک مہارت نال، اوہ سنواد دی واقفیت دوارا ناٹکی کاروائی پیدا کرکے اوہناں وچّ اکّ نواں جیون ساہ لیندا ہے۔" منٹو دے ناٹک، اس سمیں دے روائتی ناٹکاں دے الٹ، بند-انت جاں "سبھ کجھ چنگا ہے جسدا انت چنگا ہے" نہیں ہن۔ اس دے ناٹک اکّ ناٹکی ستھتی دے سکھر نال سماپت ہندے ہن۔ اس لئی، اوہناں نوں کھلھے-انت والے ناٹک کیہا جا سکدا ہے۔ ایہہ ایہناں ناٹکاں نوں ہور ناٹکاں توں وکھرا کردا ہے۔ منٹو نے اپنے ناٹکاں لئی بھرپور نردیش دتے۔ کیونکہ منٹو نے نجی طور 'تے ایہناں ناٹکاں نوں ریڈیو 'تے پیش کیتا سی، اس لئی ایہہ نردیش ودھیرے ترکپورن اتے وہارک ہن۔ پاتراں دیاں آوازاں دی جان-پچھان (جویں کہ رنویر پہلوان دی آواز "موٹی اتے کٹھور" ہے؛ "اس منجھدھار" وچّ اسغری دی سریلی آواز؛ "کبوتری" آدی وچّ درگا دی ڈری ہوئی، نرم آواز)، سنگیت دیاں اچیاں اتے نیویاں پچاں، آوازاں اتے کئی وار آوازاں منٹو نے سنگیت نوں اچا چکن لئی سجھاء دے کے ایہناں ریڈیو ناٹکاں دی دشا نوں سودھاجنک بنایا ہے، آدی۔ ایہہ

ناٹکی سنکیت ایہناں ناٹکاں نوں سنچارت کرن وچّ بہت مددگار ہن۔ منٹو نے ایہناں ناٹکاں وچّ جتھے وی لوڑ ہووے گیتاں، غزلاں اتے دوحیاں دی ورتوں وی کیتی ہے۔ اقبال، غالب اتے داگھ دیاں رچناواں دے نال، منٹو نے خود کویتا وی رچی ہے، جو کہ اندیکھی جاپدی ہے۔ اتھے وی، منٹو نے جتھے لوڑ ہووے اوہناں دی ورتوں کیتی ہے۔

منٹو دوارا ایہناں ناٹکاں وچّ سنواداں دی صحیح ورتوں، پاتراں دے انوسار، اوہناں دی مہتتا نوں ودھاؤندی ہے۔ ہریک پاتر دے سنواد اوہناں دی اندرونی ستھتی اتے باہری دکھّ نوں سپشٹ طور 'تے پرگٹ کردے ہن۔ سنواد، کدے وینگمئی، کدے منووگیانک، کدے دارشنک، اتے کدے بہت ہی وہارک، ایہناں ناٹکاں لئی اکّ ڈھکواں ماحول بناؤندے ہن۔ اج، ریڈیو ناٹک دی تاں گلّ ہی چھڈّ دیو، ناٹک دی ہوند ہی خطرے وچّ ہے۔ ٹیلیویژن، سنیما اتے ہن موبائیل فوناں نے جیون دے پورے تانے-بانے نوں بدل دتا ہے۔ اجیہے سندربھ وچّ، ناٹک اتے ریڈیو ناٹک بیتے سمیں دی گلّ بن گئے ہن۔ اج، نویں تکنالوجی دی ورتوں دے باو جود (سنیہے سدھے موبائیل فوناں 'تے بھیجے جا سکدے ہن، اتے تہاڈیاں گلباتاں ٹیلیفون 'تے پرسارت کیتیاں جاندیاں ہن)، ریڈیو پرمپرا نوں برقرار رکھدا ہے۔ ایپھئیم ریڈیو نے وی اس روائتی سرکاری میڈیا نوں گرہن کر لیا ہے۔ اجیہی ستھتی وچّ، ریڈیو ناٹک 'تے چرچہ کسنوں کرنی چاہیدی ہے، اتے کیوں؟ شاید اسے لئی منٹو دے ناٹکاں 'تے کوئی گمبھیر کھوج نہیں کیتی گئی ہے، اتے نہ ہی کسے ادھکارت ودوان نے اوہناں 'تے وستھار نال چرچہ کرن دی کھیچل کیتی ہے۔ منٹو دے ناٹکاں 'تے ایہہ چھوٹا لیکھ اکّ ریکارڈ وجوں کم کرن لئی لکھیا گیا ہے۔

غلام محمد انصاری

خاکہ-نگاری اتے سعادت حسن منٹو...

غلام محمد انصاری

سعادت حسن منٹو دا جنم 11 مئی 1912 نوں لدھیانہ وکھے ہویا سی۔ اس لحاظ نال، سال 2012 نوں پوری دنیا وچّ "منٹو شتابدی" وجوں منایا گیا سی۔ اج، منٹو نوں اکّ کلپناشیل اتے ڈونگھی سوچ والے خاکہ-نگار وجوں سمجھن دی کوشش کرن توں پہلاں، اوہناں دے جیون دے شروعاتی حالاتاں بارے جاننا ضروری ہے۔

منٹو نے 11 مئی 1912 نوں سمرالا، لدھیانہ وکھے اکھاں کھولھیاں (جنم لیا)۔ اوہناں دے پتا لدھیانہ دی اکّ تحصیل وچّ تعینات سن۔ منٹو دے دوست اوہناں نوں 'ٹومی' کہہ کے بلاؤندے سن۔ متریئے بھین-بھراواں دی موجودگی اتے پتا دی سختی کارن منٹو دا جیون کافی دباء والا رہا؛ حالانکہ، منٹو دی ماں اوہناں دی حمایتی سی۔ بچپن توں ہی پڑھائی وچّ منٹو دی دلچسپی گھٹّ سی۔ 1921 وچّ، منٹو نوں ایم.اے.او. (MAO) مڈل سکول وچّ داخل کروایا گیا۔ پر اوہناں دا ودئک سفر بہتا اتشاہجنک نہیں رہا۔ تنّ وار فیل ہون توں بعد منٹو نے 1931 وچّ میٹرک دی پریکھیا پاس کیتی۔ منٹو نے کالج دی پڑھائی وی کیتی پر اتھے کوئی خاص کارنامہ نہیں کر سکے۔ خیر، آؤ پہلاں منٹو نوں اکّ خاکہ-نگار وجوں سمجھن دی کوشش کریئے۔

اس سندربھ وچّ، ڈاکٹر. کھالک انجم لکھدے ہن کہ "خاکہ-نگاری اکّ بہت ہی مشکل کلا ہے۔ جیکر اسنوں وارتک وچّ غزل دی کلا کیہا جاوے تاں غلط نہیں ہووےگا۔ جس طرحاں غزل وچّ لمبے اتے ڈونگھے ارتھاں نوں بیان کرنا ہندا ہے، اسے طرحاں خاکے وچّ وی تھوڑھے شبداں وچّ پوری شخصیت 'تے روشنی پاؤنی پیندی ہے۔"

اردو وچّ، خاکہ-نگاری دے کھیتر وچّ مرزا پھرہتلا بیگ، پترس بخاری، ڈاکٹر. عبدل حق، خواجہ حسن نظامی اتے راشد احمد صدیقی ورگے مشہور ناں سامہنے آؤندے ہن۔ اسے لڑی نوں اگے ودھاؤندیاں، منٹو نے جس انداز وچّ خاکے الیکے ہن، اوہ بہت ہی ولکھن اتے حقیقت دے نیڑے ہن۔ منٹو اکّ نپن کہانی کار ہون دے نال-نال اکّ بہترین خاکہ-نگار وی ہن۔ اوہناں دوارا الیکے گئے خاکے کلاتمک گناں نال بھرپور ہن۔ مہتوپورن گلّ ایہہ ہے کہ مانٹو دی شیلی دی اکّ ولکھنتا ایہہ سی کہ اوہ جس وی پاتر دا چترن کردے سن، اسنوں اسدیاں خوبیاں اتے کمزوریاں سمیت پیش کردے سن۔

مانٹو نے لکھیا، "اکّ سپاٹ چہرہ، جھائیاں والا متھا، موٹا نکّ، گوڑھے بھورے رنگ دا ورن، کھلرے ہوئے وال، وڈیاں اکھاں اتے چہرے-موہرے وچّ جھلکدی ہلکی جہی اداسی۔"

چترن بارے مانٹو دا نظریہ ایہہ سی کہ ایہہ اصلیت دی ترجمانی کرن والا ہونا چاہیدا ہے۔ اپنے لیکھ "گنجے فرشتے" (Ganje Farishte) وچّ، اوہناں نے جیونی اتے چترن لکھن دے اس روائتی ڈھنگ دی آلوچنا کیتی جس راہیں کسے انسان نوں فرشتہ بنا کے پیش کیتا جاندا ہے۔ منٹو لکھدا ہے، "میں اس دنیا، اس دیش اتے اس سماج نوں کوسدا ہاں جتھے ایہہ اصول ہے کہ موت توں بعد ہر ویکتی دے چرتر نوں 'دھوبی-گھاٹ' (laundry) بھیج دتا جاندا ہے، جتھوں اوہ دھو-دھو کے واپس آؤندا ہے اتے 'رہمتلا الیہِ' (ربّ اس 'تے رحم کرے) دے سولی-ٹنگنے 'تے ٹنگ دتا جاندا ہے۔"

منٹو دیاں کتاباں وچوں اکّ 'لاؤڈسپیکر' ہے، جس وچّ 10 خاکے (sketches) شامل ہن۔ ایہناں خاکیاں دی رچنا اتے تکنیک وی 'گنجے فرشتے' والی شیلی وچّ ہی ہے، پر ایہناں دا انداز کہانیاں ورگا نہیں ہے۔ کجھ خاکے عام اصولاں دی پالنا کردے ہن؛ اداہرن وجوں دیوان سنگھ، مپھتون، چراغ حسن حسرت اتے نور جہاں۔ سبھ توں ودھیا خاکہ 'ستارہ'

ہے۔ خاص گلّ ایہہ ہے کہ منٹو اس ویکتی بارے لکھن ویلے ساودھان رہندا ہے جسنوں اوہ بہت چنگی طرحاں نہیں جاندا، پھر وی اوہ برتانت نوں کدے کمزور نہیں پین دندا۔

اکّ ہور اہم گلّ ایہہ ہے کہ منٹو نے اوہناں لوکاں بارے خاکے لکھے جیہناں نال اوہ سدھا سمپرک کر سکدا سی۔ صرف محمد علی جناح دا خاکہ ہی اوہناں دے ڈرائیور دے تجربیاں 'تے آدھارت ہے۔ ایہناں خاکیاں راہیں منٹو دی زندگی دے کئی ویروے ملدے ہن۔ خاص طور 'تے لاہور، امرتسر، دلی، ممبئی اتے پنے وچّ منٹو دی زندگی دے دن-رات نال جڑیاں اجہیاں کئی گلاں ہن جیہناں نوں صرف منٹو دے خاکیاں دی مدد نال ہی سمجھیا جا سکدا ہے۔

اکّ ہور اہم نقطہ ایہہ ہے کہ اس سمیں دے سبھیاچارک اتے بودھک جیون 'تے ساہت، پترکاری، ریڈیو اتے فلماں دا دبدبا سی، اتے منٹو ایہناں سارے کھیتراں نال جڑیا ہویا سی۔ صرف اینا ہی نہیں، سگوں منٹو دیاں سرگرمیاں دے کیندراں—جویں پترکاری لئی لاہور، ریڈیو لئی دلی اتے فلماں لئی ممبئی—نال اس دے گوڑھے سبندھ سن۔ اس توں علاوہ، منٹو اردو لیکھکاں، اگھے پترکاراں، ریڈیو کلاکاراں اتے فلمی دنیا دے نامور نردیشکاں توں لے کے سٹوڈیوٗ دے جونیئر سٹاف تکّ، ساریاں نال چنگی طرحاں جانوُ سی۔

اگھے اردو آلوچک پروفیسر وارث علوی نے لکھیا سی کہ "خاکہ-لیکھک کول تیز یاداشت، سکینڈلاں (ووواداں) وچّ دلچسپی اتے گپّ-شپّ وچوں لوڑیندی جانکاری حاصل کرن دی سمرتھا ہونی چاہیدی ہے، اتے ایہہ ساریاں دلچسپیاں بناں کسے خاص مقصد دے ہندیاں ہن۔"

منٹو دے خاکے پڑھ کے حیرانی ہندی ہے کہ ہر کھیتر وچّ اسدی جانکاری کں منٹو نوں سنستھاواں، ایجنسیاں، سڑکاں، گھراں اتے شخصیتاں دے ناں ترنت یاد آ جاندے ہن۔ وارث علوی نے منٹو دے سبھ توں ودھیا خاکے (سکیچ) وجوں 'پری چہرہ نسیم' دا ذکر کیتا ہے۔ وارث علوی انوسار، منٹو دی خاکہ-نگاری دی شروعات وی اسے خاکے نال

ہندی ہے۔ اوہ اگے لکھدے ہن کہ منٹو اپنی قلم نال نسیم دی خوبصورتی نوں قید کرن وچّ سفل رہے ہن۔ اسدی خوبصورتی وچّ رانیاں والا وقار اتے طاقت ہے۔

اس لئی، 'نسیم' دا روپ بھاویں کوئی وی ہووے، اوہ کسے وی پہراوے وچّ ہووے، سٹوڈیؤ وچّ ہووے جاں گھر وچّ، 'نسیم' دی خوبصورتی ہر تھاں اپنا جادو بکھیردی ہے۔

پری چہرہ نسیم' بارے منٹو نے کیہا سی، ''میں 'نسیم بانو' نوں تنّ-چار وار بناں میک-اپّ دے دیکھیا۔ اس لئی، میں سوچیا کہ سجاوٹ لئی 'نسیم' توں بہتر ہور کوئی عورت نہیں ہو سکدی۔ اوہ تھاں، اوہ کونا، جتھے 'نسیم' بیٹھدی جاں کھڑھدی ہے، خوبصورت بن جاندا ہے۔''

حالانکہ، ایہہ کیہا جا سکدا ہے کہ منٹو زندگی دیاں کوڑاہٹاں اتے خون-کھرابے دی بھکھ دا چترکار ہے۔ زندگی دے پرتیکول حالاتاں نے منٹو نوں کھشیاں-کھیڑیاں دے احساس توں کافی حدّ تکّ دور رکھیا۔ ایہی کارن ہے کہ چاہے کوئی کہانی ہووے، کوئی گلپ-رچنا جاں کوئی خاکہ، منٹو کدے وی سادھارن چیزاں نال سنتشٹ نہیں ہویا۔ منٹو دا نوینتاکاری سبھاء چھوٹی توں چھوٹی گلّ وچّ وی اہمیت لبھّ لیندا ہے اتے ایہی اوہ خوبی ہے جو منٹو نوں ہور اردو لیکھکاں اتے دنیا بھر وچّ لکھیاں جان والیاں ہور کہانیاں نالوں وکھرا بناؤندی ہے۔

سوجنی: کشمیر امیجز))

نریش ندیم

پوئٹس اینڈ رائیٹرز' (Poets & Writers) وکھے کم کردے ہن اتے 1984 توں ہن تکّ ' اٹھ کتاباں لکھ چکے ہن، لگبھگ اکّ درجن کتاباں دا سمپادن کر چکے ہن اتے 200 توں ودھ کتاباں دا انوواد کر چکے ہن۔

منٹو دے نظرئیے توں راجنیتی

نریش 'ندیم'

ایہہ لیکھ ایہہ اجاگر کرن دی اکّ کوشش ہے کہ کویں منٹو ساڈے دیش دی پرگتیشیل سبھیاچارک لہر دیاں سبھ توں اتم اپجاں وچوں اکّ سن اتے اپنیاں نجی ولکھنتاواں دے باو جود اوہناں نے اس لہر دیاں قدراں-قیمتاں اتے پرمپراواں نوں قائم رکھیا۔

اس لیکھ دا سرلیکھ شاید کجھ الجھن بھریا لگے کیونکہ سعادت حسن منٹو (11 مئی، 1912 - 18 جنوری، 1955) کسے وی سیاسی پارٹی جاں سموہ نال جڑے ہوئے نہیں سن؛ سگوں، اوہ اکّ انوکھے سبھاء دے مالک سن اتے قدرتی طور 'تے ہی اجیہے کسے گٹھجوڑ جاں سنگٹھن لئی نہیں بنے سن۔ پھر وی، اسدا مطلب ایہہ نہیں ہے کہ اوہ اپنے سمیں دیاں سیاسی گھٹناواں اتے ورتاریاں توں انجان سن۔ اس دے الٹ، اوہناں دے اپنے سمیں دی راجنیتی بارے بہت سپشٹ وچار سن اتے اوہ اپنے بے باک انداز وچّ کسے نہ کسے طریقے نال اوہناں نوں پرگٹ کرن توں کدے نہیں جھجکے۔

سبھ توں پہلاں، سانوں ایہہ گلّ ریکھانکت کرن دی لوڑ ہے کہ منٹو اردو گلپ (کہانی-ناول ساہت) دے اوہناں چار پرمکھ تھمھاں وچوں اکّ سن جو منشی پریمچند (1880-1936) دے جان توں بعد ساہمنے آئے سن۔ ایہہ چار شخصیتاں سن ۔ عصمت چگتائی، کرشن چندر، راجندر سنگھ بیدی اتے سعادت حسن منٹو ۔ جیہناں نے کہانی لکھن دی کلا نوں نویاں اچائیاں 'تے پہنچایا۔ حالانکہ، اوہناں توں پہلاں ہی، دسمبر 1932 وچّ 'انگارے' (Embers) دے پرکاشن نے اردو ساہت دی دنیا وچّ ہل چل مچا دتی سی؛ بھاویں اکّ وڈے ورگ نے اس دی آلوچنا کیتی اتے نندا کیتی، پر 'انگارے' نے اردو ساہت نوں اکّ نویں دشا ضرور دتی۔ عصمت چگتائی سمیت کئی لیکھکاں اتے کیفی اعظمی ورگے کویاں

نے کھل کے اس سنگریہہ پرتی اپنا رن سویکار کیتا ہے؛ اس سنگریہہ وچّ سجاد ظہیر دیاں پنج کہانیاں، احمد علی دیاں دو کہانیاں، ڈاکٹر. رشید جہاں دی اکّ بہت چھوٹی کہانی اتے اکّ ناٹک، اتے بعد والی (رشید جہاں) دے پتی صاحب زادہ محمود-از-زپھرمود دی اکّ کہانی شامل سی۔(1)

جتھوں تکّ منٹو دی گلّ ہے، اس دیاں کجھ لکھتاں توں ایہہ سپشٹ ہندا ہے کہ 'انگارے' (Angāre) ٹیم پرتی، اتے خاص کرکے رشید جہاں تے اس دے پتی پرتی، اس دے اپنے پکھپات سن؛ پھر وی، نڈرتا اتے بیباکی دے معاملے وچّ اوہ 'انگارے' دی پرمپرا دا سچا وارث جاپدا ہے۔ اردو گلپ دی اس شیرنی، عصمت چگتائی، توں بناں ہور کوئی وی اس پکھوں اس دے برابر نہیں کھڑ سکدا۔ اتھے ایہہ گلّ دھیان دین یوگ ہے کہ اپنے ساہتک جیون دوران منٹو نوں پنج عدالتی مقدمیاں اتے عصمت نوں اکّ مقدمے دا ساہمنا کرنا پیا سی۔

I

خاص طور 'تے منٹو دی گلّ کریئے تاں اسیں اس دیاں انتلے دور دیاں رچناواں وچوں اکّ، یعنی ''ٹوبا ٹیک سنگھ'' توں شروعات کرنا چاہانگے، جس نوں بہت سارے لوک دیش دی ونڈ دے وشے 'تے لکھی گئی سبھ توں ودھیا رچنا مندے ہن۔ اصل وچّ، ونڈ نے مکھ طور 'تے چار بھاشائی سموہاں نوں پربھاوت کیتا سی - اردو، پنجابی، سندھی اتے بنگالی بولن والے۔ حالانکہ موجودہ لیکھک دی اردو، پنجابی اتے ہندی ساہت تکّ سدھی پہنچ ہے، پر اس نے ونڈ بارے بنگالی رچناواں انوواد راہیں پڑھیاں ہن؛ اتے اس نوں ایہہ کہن وچّ کوئی جھجک نہیں ہے کہ ونڈ بارے ہن تکّ اس نوں اجیہی کوئی رچنا نہیں ملی جو ڈونگھائی جاں بھاوناواں دی تیبرتا دے معاملے وچّ ''ٹوبا ٹیک سنگھ'' دا مقابلہ کر سکے۔ ایہہ صحیح ہی کیہا گیا ہے کہ اتھے منٹو سطح دے ہیٹھاں لکی فصل دی واڈھی کر رہا ہے۔ اس لئی، جدوں 'تمس' (Tamas) لئی مشہور سورگی شری بھیشم ساہنی نے

ہندی وچّ ونڈ دے وشے 'تے آدھارت کہانیاں دا اکّ سنگریہہ سمپادت کیتا اتے اس دا سرلیکھ 'کتنے ٹوبا ٹیک سنگھ!' (Kitne Toba Tek Singh!) رکھیا... (کنے ہی ٹوبا ٹیک سنگھ!) — اس وچّ یقیناً کوئی حیرانی والی گلّ نہیں سی۔(2)

اس چھوٹی کہانی وچّ، جس دا پچھوکڑ اکّ پاگلخانے دا ہے، مریض سندے ہن کہ 'پاکستان' ناں دا اکّ نواں ملک بن گیا ہے، پر اوہ اس بارے کوئی ٹھوس جانکاری حاصل نہیں کر پاؤندے؛ خاص کرکے اس لئی کیونکہ ادھیکاریاں دی نظر وچّ ایہہ پاگل لوک کسے گمبھیر گلّ نوں سمجھن دے یوگ نہیں سن—کتے اجیہا نہ ہووے کہ اوہناں دی بیماری ہور ودھ جاوے۔ ایہہ گلّ اوہناں دی بے چینی نوں ہور ودھا دیندی ہے کیونکہ اوہناں نے سنیا ہندا ہے کہ بھارت اتے پاکستان وچکار پاگلاں دا وی آدان-پردان ہون والا ہے۔ اجیہے حالات وچّ اکّ مریض دوجے نوں پچھدا ہے: "آخر ایہہ پاکستان کی چیز ہے؟" اتے دوجا بڑی گمبھیرتا نال سوچن توں بعد جواب دندا ہے: "ایہہ بھارت وچّ اکّ اجیہی تھاں ہے جتھے استرے (لکڑ دے دستے والے پرانے زمانے دے استرے) بندے ہن۔"

پر، کی ایہہ صرف اکّ جانے-پچھانے عجیب سبھاء والے ویکتی (مجزوب) دوارا کیتا گیا مذاق سی؟ اصل وچّ، ایہہ 'دو-قومی سدھانت' — جس کارن پاکستان ہوند وچّ آیا — دی ہوند-مولک بےمعنی نوں اجاگر کرن دا منٹو دا اپنا ہی انداز سی۔ منٹو نے ایہہ سطراں ادوں لکھیاں سن جدوں اوہ لاہور وچّ اپنی زندگی دے آخری دن بتا رہے سن؛ اوہی شہر جتھے مسلم لیگ نے 1940 وچّ اپنا 'پاکستان متا' پاس کیتا سی۔

پاکستان دی منگ بارے منٹو اصل وچّ کی سوچدے سن، اس دا اندازہ اوہناں دی بہت ہی چھوٹی کہانی "متاری" توں لگایا جا سکدا ہے، جو 1940 دے دہاکے دے ادھ وچّ لکھی گئی سی۔ صرف اکّ پنے دی ایہہ کہانی اوہناں دیاں سبھ توں ڈونگھی چوٹ کرن والیاں رچناواں وچوں اکّ ہے، حالانکہ ایہہ ہر کسے نوں پسند نہیں آؤندی؛ اسیں اکّ سماگم

دوران دیکھیا سی کہ جدوں منچ توں ایہہ کہانی پڑھی جا رہی سی تاں کجھ اچّ-شرینی دیاں عورتاں نے نکّ-مونہہ وٹیا سی۔

اس کہانی دا پچھوکڑ بمبئی دے اکّ جنتک پیشاب-گھر (جس نوں ستھانک بھاشا وچّ 'متاری' کیہا جاندا ہے) دا ہے—اکّ اجیہی تھاں جتھے آلے-دوآلے دے واتاورن وچّ ہمیشہ بدبو پھیلی رہندی ہے، اتے اس وچّ کوئی شکّ نہیں کہ اس کہانی دا گھٹناکرم بہت ہی انوکھا ہے۔ اکّ دن اکّ آدمی پیشاب کرن لئی پکھانے وچّ جاندا ہے؛ اتھے ساہمنے والی کندھ 'تے اوہ 'اکھنڈ بھارت' (اکھنڈ بھارت) دے وچار نوں گندی بھاشا وچّ کوسدا اکّ نعرہ دیکھدا ہے اتے اسنوں محسوس ہندا ہے کہ اس تھاں دی بدبو کئی گنا ودھ گئی ہے۔ بعد وچّ، کسے ہور دن، اوہ اسے کندھ 'تے پاکستان دے وچار نوں وی اسے طرحاں کوسدا اکّ ہور نعرہ دیکھدا ہے اتے اسنوں پھر اوہی احساس ہندا ہے۔ حالانکہ، کجھ سمیں بعد تیجی وار، اوہ اکّ تیجا نعرہ دیکھدا ہے جو دوواں فرقو سموہاں نوں گندی بھاشا وچّ کوس رہا ہندا ہے، اتے اسنوں انجھ لگدا ہے جویں کتے کوئی تازی، سہاونی ہوا چل پئی ہووے۔(3)

منٹو نے ایہہ کہانی ادوں لکھی سی جدوں دیش دا ماحول بہت زیادہ تنائپورن سی۔ اس دے اپنے شبداں وچّ:

ایہہ اوہ دور سی جدوں انگریز بھارت دی ونڈ لئی کچیاں کاپیاں 'تے نقشے الیک رہے سن۔ سکے گھاہ-پھوس وچّ بلدا انگیار سٹّن توں بعد، ایہہ 'بی جمالو' (اکّ وناش کاری طاقت) خود کھڑے ہون اتے تماشہ دیکھن لئی تھاں بنا رہی سی۔

جدوں میں 'بمبے ٹاکیز' وچّ داخل ہویا تاں ہندو-مسلم دنگے شروع ہو چکے سن۔ جویں کرکٹ میچاں وچّ وکٹاں اڈدیاں ہن اتے چوکے-چھکے لگدے ہن، اویں ہی ایہناں دنگیاں وچّ لوکاں دے سر اڈّ رہے سن اتے اگاں لگّ رہیاں سن۔

ایہہ ویروا اس دے اس لیکھ (پینّ-سکیچ) وچوں ملدا ہے جو اسنے مرحوم اشوک کمار بارے لکھیا سی؛ اشوک کمار پرانے زمانے دے اکّ مشہور فلمی اداکار سن اتے منٹو دے قریبی دوست سن۔(4)

اس ستھتی بارے منٹو دا اپنا دکھ بے حدّ ڈونگھا سی۔ ایہہ گلّ اسدیاں کئی لکھتاں توں سپشٹ ہندی ہے، جیہناں وچّ شیام بارے لکھیا لیکھ وی شامل ہے۔ شیام اس دور دے اکّ ہور مشہور فلمی اداکار سن، جو ساڈے لیکھک دے بہت قریبی دوست اتے کجھ سمیں لئی روم-میٹ (کمرے دے ساتھی) وی رہے سن۔ منٹو لکھدے ہن:

ہندو اتے مسلمان وڈی گنتی وچّ مر رہے سن۔ اوہ کویں مر رہے سن اتے کیوں مر رہے سن - اجیہے سوالاں دے کئی جواب سن: ہندوستانی جواب، پاکستانی جواب، بریٹیش جواب۔ ہر سوال دا جواب موجود سی، پر جدوں کسے جواب وچّ سچائی لبھن دی گلّ آؤندی سی، تاں کوئی جواب نہیں ملدا سی۔ کوئی کہندا: اس نوں غدر (1857 دے ودروہ) دیاں نشانیاں وچّ لبھو۔(5) کوئی ہور کہندا: نہیں، ایہہ تاں تہانوں ایسٹ انڈیا کمپنی دے راج دوران ملیگا۔ کوئی ہور سجھاء دندا کہ ہور پچھے جا کے مغل سلطنت دے اتہاس وچّ اس دی بھال کیتی جاوے۔ سبھ لوک پچھے توں پچھے جا رہے سن، جدکہ قاتل اتے لٹیرے لگاتار اگے ودھ رہے سن اتے خون تے لوہے دا اجیہا اتہاس لکھ رہے سن جس دی دنیا دے اتہاس وچّ کوئی مثال نہیں ملدی۔

ہندوستان آزاد ہو گیا سی؛ پاکستان ہوند وچّ آؤندیاں ہی آزاد ہو گیا سی؛ پر انسان اجے وی دوواں ملکاں وچّ غلام سی — پکھپات دا غلام، دھارمک کٹڑتا دا غلام، حیوانیت اتے بربرتا دا غلام!

II

منٹو نے 'بمبے ٹاکیز' — جتھے اوہ سکرپٹ اتے سنواد لیکھک سن — نوں کیوں چھڈیا، اس پچھے وی پیڑا بھری کہانی ہے۔ جدوں ہمانشو رائے دی موت اتے اوہناں دی اداکارہ پتنی دیوکا رانی دے جان توں بعد ساوک واچا نے اس سنستھا دی واگڈور سمبھالی، تاں اوہناں نے فساد پاؤن والے لوکاں نوں باہر دا رستہ دکھا دتا، پر حالات ہور وگڑ گئے۔ اتفاق دی گلّ سی کہ ایہہ لوک اکّ خاص دھرم نال سبندھت سن جدکہ اوہناں دی تھاں آؤن والے دوجے دھرم نال سبندھت سن؛ اس لئی واچا (اتے اشوک کمار تے کجھ ہورناں) نوں اگیات دھمکیاں ملن لگّ پئیاں، اتے ایہناں سارے بدلاء لئی منٹو نوں ذمہ وار ٹھہرایا جان لگا۔ اشوک کمار ایہناں دھمکیاں نوں گمبھیرتا نال لین دے موڈ وچّ نہیں سن اتے اوہناں نے دوجیاں نوں وی ایہناں نوں نظر انداز کرن دی صلاح دتی۔ پر منٹو چنتت سن؛ اوہناں نے کم 'تے جانا بند کر دتا اتے اکّ دن — کسے نوں کجھ وی دسے بناں — اوہ کراچی جان والے جہاز 'تے سوار ہو گئے؛ اوہناں نوں وداع کرن لئی بندرگاہ 'تے صرف شیام ہی پہنچے سن۔(6) اس طرحاں منٹو نے دوجیاں نوں کسے وی سنبھاوی نقصان توں بچاؤن لئی خود نوں قربان کر دتا۔ جتھوں تکّ ایہناں دنگیاں دے دوشیاں دا سوال ہے، منٹو بالکل سپشٹ سی کہ اوہ کون سن: اوہ کوئی مانسک طور 'تے اسنتلت لوک نہیں سن، سگوں پوری طرحاں سیانے اتے عام لوک سن۔(7) ایہہ گلّ اس دیاں بہت ہی چھوٹیاں لکھتاں (جیہناں وچوں کجھ صرف چار جاں پنج واکاں دیاں ہن) توں ساہمنے آؤندی ہے، جو 'سیاح حاشیے' (Dark Margins) سنگریہہ وچّ شامل ہن۔(8) اداہرن وجوں، کہانی "قصر-اے-نفسی" (نمرتا) نوں دیکھو:

چلدی ریلگڈی نوں روکیا گیا۔

دوجے دھرم دے لوکاں نوں تلواراں اتے گولیاں نال مار دتا گیا۔

جدوں اوہ اس سبھ توں وہلے ہو گئے، تاں باقی بچے یاتریاں نوں حلوہ، ددھ اتے پھل ورتائے گئے۔

ریلگڈی دے اگے ودھن توں پہلاں، اس ٹولے دے آگوُ نے یاتریاں نوں سمبودھن کیتا:

بھراوو اتے بھینو!"

سانوں اس ریلگڈی دے آؤن دی خبر بہت دیر نال ملی۔"

اسے کرکے اسیں تہاڈی اونی ودھیا سیوا نہیں کر سکے جنی اسیں کرنی چاہندے سی۔""

ایہہ پوری کہانی ہے --- بناں کسے کٹوتی دے۔

صرف 15 سطراں دی کہانی "صفائی-پسندی" (صفائی-پسندگی) وی اس تتھّ نوں بہت سپشٹ روپ وچّ پیش کردی ہے۔ نیزے پھڑے چار بندیاں نوں ریلگڈی دے ڈبے دے پکھانے وچّ لکیا ہویا دوجے دھرم دا اکّ ویکتی ملدا ہے، پر جدوں اوہناں وچوں اکّ اس نوں مارن لئی تیار ہندا ہے، تاں دوجا صلاح دندا ہے، "نہیں، اتھے نہیں... ڈبہ گندہ ہو جاوے گا... اس نوں باہر لے چلو۔"

سوال ایہہ ہے: کی کسے مانسک طور 'تے اسنتلت ویکتی وچّ صفائی دی اجیہی سمجھ ہندی ہے، جاں ایہہ چنتا ہندی ہے کہ ریلگڈی دا ڈبہ گندہ نہیں ہونا چاہیدا؟ نہیں، ایہہ لوک بالکل عام سن، پوری طرحاں ہوش-حواس وچّ سن جدوں اوہناں نے منکھی اتہاس دے سبھ توں وڈے کتلیاماں وچوں اکّ نوں انجام دتا!

اس لئی، ایہہ کوئی حیرانی دی گلّ نہیں سی کہ منٹو نے (وینگمئی ڈھنگ نال) ایہہ سنگریہہ اس ویکتی نوں سمرپت کیتا

جس نے اپنے خونی کارنامیاں دا ورنن کردیاں کیہا سی کہ

جدوں میں اکّ بڈھی عورت نوں ماریا،"

تاں مینوں محسوس ہویا جویں

میں کوئی قتل کر دتا ہووے..."

III

اجیہے موقعے وی آؤندے ہن جدوں سانوں پتہ لگدا ہے کہ ساڈے لیکھک دی فرقو قتل عام دے منووگیان 'تے کنی ڈونگھی پکڑ سی۔ اس دی اکّ مثال 'شیام' بارے لکھیا خاکہ ہے، جس وچّ منٹو لکھدا ہے:

اکّ وار، جدوں ہندواں اتے مسلماناں وچکار خونی جنگ چل رہی سی اتے دوواں پاسیاں توں روزانہ ہزاراں لوک مارے جا رہے سن، تاں شیام اتے میں اکّ سکھ پریوار نال بیٹھے ہوئے سی جو راولپنڈی توں بھجّ کے آیا سی۔ اس پریوار دے ممبر اپنے 'تے بیتے تازہ ظلماں دا ورنن کر رہے سن اتے اوہناں دی کہانی سچ مچّ دردناک سی۔ شیام دا بھاوک ہونا سبھاوک سی۔ میں چنگی طرحاں جاندا سی کہ اس دے من وچّ کی ہل چل مچّ رہی سی۔ جدوں اسیں اوہناں توں وداع لئی، تاں میں شیام نوں پچھیا: میں اکّ مسلمان ہاں... کی تینوں نہیں لگدا کہ تینوں میرا قتل کر دینا چاہیدا ہے؟

شیام نے بہت گمبھیرتا نال جواب دتا: ہن نہیں... پر شاید میں تینوں اس سمیں مار دندا، جدوں میں مسلماناں ولوں کیتے گئے ظلماں دی اوہناں دی کہانی سن رہا سی۔

شیام دی ایہہ گلّ سن کے مینوں بہت دھکا لگا۔ اس سمیں شاید میں وی اس نوں مار دندا۔ پر جدوں میں بعد وچّ اس بارے سوچیا، اتے مینوں 'اس سمیں' اتے 'ہن' وچکار زمین-آسمان دا فرق محسوس ہویا، تاں مینوں اس سارے دنگئی ماحول دے منووگیانک پچھوکڑ دی سمجھ آئی جس کارن روزانہ سینکڑے نردوش ہندو اتے مسلمان مارے جا رہے سن۔

ایہی گلّ کجھ ہور لکھتاں توں وی سپشٹ ہندی ہے - اداہرن وجوں، اداکارہ کلدیپ کور بارے لکھے خاکے توں۔ 'کے.کے.' (جویں کہ اسنوں عام طور 'تے بلایا جاندا سی) لاہور دے اکّ سکھ پریوار نال سبندھت سی اتے اکّ وار دنگیاں دے سکھر دوران اسنوں لاہور

توں بمبئی تکّ دا سفر اپنی کار وچّ اکلیاں ہی طے کرنا پیا سی۔ جدوں اوہ سرکھیت بمبئی پہنچی اتے رستے وچّ دیکھے گئے بھیانک درشاں دا ورنن کر رہی سی، تاں منٹو نے اس توں اوہی سوال پچھیا اتے اسنوں اجیہا ہی جواب ملیا۔

ایہہ گلّ سانوں بھیشم ساہنی دے ناول 'تمس' (ہنیرا) دے اکّ درش دی یاد دواؤندی ہے۔ شاہنواز خان اپنے علاقے دا اکّ پربھاوشالی ویکتی ہے اتے حالانکہ اس 'تے علاقے وچّ دنگیاں پچھے مکھ بھڑکاؤن والا ہون دا شکّ کیتا جاندا ہے، پھر وی اوہ اکّ ہندو وپاری پریوار نوں سرکھیت نکلن وچّ مدد کردا ہے جدوں اوہناں لئی آؤن والی موت توں بچن دا کوئی راہ دکھائی نہیں دندا۔ پریوار کسے انجان تھاں لئی روانہ ہو جاندا ہے، اپنی وڈی حویلی دی راکھی لئی اکّ اپاہج نوکر نوں پچھے چھڈّ جاندا ہے، اتے خان - جو کہ اکّ قریبی دوست ہے - نوں بینتی کردا ہے کہ اوہ سمیں-سمیں 'تے گھر آؤندا رہے اتے نوکر دی دیکھ بھال کرے۔ اجیہے ہی اکّ دورے دوران، جدوں اوہ پوڑیاں توں ہیٹھاں آ رہے ہندے ہن، تاں شاہنواز خان نوکر دی پٹھّ 'تے لتّ ماردا ہے اتے اس طرحاں اس نوکر نوں مار دندا ہے، جس دیاں کھلیاں اکھاں جویں ایہہ پچھ رہیاں ہون کہ آخر اسدا کی قصور سی۔ پر خان، جو کجھ منٹ پہلاں بالکل شانت اتے سنجیدہ سی، اجیہا قدم کیوں چکدا ہے؟ صرف اس لئی کیونکہ پہلی منزل دی کھڑکی توں باہر جھاکدیاں، اوہ حویلی دے پچھے کھلھے میدان وچّ اکّ مسلم پریوار نوں دنگیاں وچّ مارے گئے اکّ نوجوان دی لاش 'تے بری طرحاں ورلاپ کردے ہوئے دیکھدا ہے۔

ایہی اوہ فرق سی جس ولّ منٹو نے اشارہ کیتا سی --- اس سمیں... ہن نہیں!

حالانکہ، منٹو لئی گاندھیواد نے کوئی بدل پردان نہیں کیتا۔ اسدیاں مشہور پر شاید گھٹّ سمجھیاں گئیاں کہانیاں وچوں اکّ ہے "سوراج کے لیئے" (سوراج لئی)، جسدا پچھوکڑ 1939 وچّ بھارت نوں جنگ وچّ دھکن دے بریٹیش سرکار دے اکپاسڑ فیصلے ورودھ کانگرس دا اندولن ہے۔ منٹو کہندا ہے: "کی شاندار دن سن۔ جلیانوالا باغ دے قتل عام توں

بعد ماحول وچّ چھایا ڈر بالکل غائب سی۔ اسدی تھاں اکّ نڈر بے چینی اتے اکّ اجیہا بے پرواہ جوش سی جو اپنی منزل بارے نہیں جاندا سی۔" امرتسر—جو کہ منٹو دا جدی شہر سی—وچّ حالات کجھ اجیہے سن جدوں اس دے بچپن دے دوست، شاہزادہ غلام علی نے اس اندولن دے "ڈکٹیٹر" (سرب-اچّ آگوُ) بننا سویکار کر لیا۔ "ادوں یورپ دے دو دیشاں وچّ نویں-نویں تاناشاہی قائم ہوئی سی اتے ہٹلر تے مسولنی دی بہت چرچہ سی۔ شاید اسے پربھاو ہیٹھ کانگرس نے ڈکٹیٹر بناؤنے شروع کیتے سن... جدوں شاہزادہ غلام علی دی واری آئی، تاں ادوں تکّ چالی ڈکٹیٹر پہلاں ہی جیل جا چکے سن۔"

پر اصل ناٹکی موڑ ادوں آؤندا ہے جدوں اکّ 'بابا جی' منچ 'تے پرگٹ ہندے ہن۔(10) اوہ جلھیانوالا باغ وچّ اکّ وڈی سبھا نوں سمبودھن کردے ہن، غلام علی نوں نواں ڈکٹیٹر تھاپدے ہن اتے اسدا ویاہ اسدی پریمکا نگار نال کرواؤندے ہن؛ نال ہی، اوہ اوہناں توں ایہہ سہوں وی چکواؤندے ہن کہ جدوں تکّ دیش انگریزاں توں آزاد نہیں ہو جاندا، اوہ پتی-پتنی وجوں اکٹھے رہن بارے نہیں سوچنگے۔ حالانکہ غلام اتے نگار اسے پل جوش وچّ آ کے ایہہ سہوں تاں چکّ لیندے ہن، پر بعد وچّ اوہناں نوں اکّ بناوٹی طور 'تے الجھی ہوئی زندگی اتے وگڑی ہوئی مانسکتا دا ساہمنا کرنا پیندا ہے—جو اسے سہوں دی دین ہندی ہے—اتے جدوں اندولن مٹھا پین لگدا ہے تاں اوہناں نوں اس سہوں دی بیئرتھتا دا احساس ہندا ہے۔ بھاویں ایہہ اکّ اصل زندگی دی کہانی جاپدی ہے—جسدا ذکر غلام نے بمبئی وچّ اچانک ملاقات دوران منٹو نال کیتا سی—پر ایہہ منٹو دی کہانی-بیانی دی شیلی ہی سی، جس وچّ منووگیانک ڈونگھائی دا بھرپور انش شامل سی، جسنے اسنوں اچّ-کوٹی دی کلا دا درجہ دتا اتے غلام دی زندگی دی تراسدی نوں اجاگر کیتا— اتھوں تکّ کہ اوہ کسے وی گلی چبنیوگ ربڑ دا ٹکڑا، جویں کہ غبارہ، جو اپنے آپ وچّ اکّ نقصان-رہت چیز ہے۔

کہانی "نیا کانون" (نواں قانون) سانوں اجیہے کسے وی قانون دی بیئرتھتا بارے دسدی ہے جو عام آدمی دے دکھاں نوں گھٹّ کرن وچّ اسپھل رہندا ہے۔ آخرکار، منگو کوچوان (ٹانگا چالک) نوں بہت چرچت 'گورمنٹ آف انڈیا ایکٹ' (شاید 1935 والے) توں صرف ہور دکھ ہی ملدا ہے۔

نارا" (نعرہ/اچی آواز) سرلیکھ والی کہانی کیشو لال دی تراسدی نوں اسدی پوری پیڑا " سمیت پیش کردی ہے۔ اوہ بمبئی دی اکّ گندی، ستّ-منزلا چال (کرائے دے مکاناں والی عمارت) دے کرائیداراں وچوں اکّ ہے اتے جدوں اوہ دو مہینیاں دا کرایہ نہیں بھر پاؤندا تاں مکان-مالک اسنوں بہت ہی بھیڑیاں گالھاں کڈھدا ہے۔ اتے اسدی بینتی کی سی؟ ایہہ کہ "سیٹھ" اسنوں کرایہ بھرن لئی صرف اکّ مہینے دا سماں دے دیوے۔ "اوہ دو گالھاں، صرف دو گالھاں، جویں اسدی چوڑی چھاتی 'تے روڈ-رولر پھیر گئیاں ہون۔ پچھلے ہندو-مسلم دنگیاں دوران کجھ ہندواں نے اسنوں مسلمان سمجھ کے بری طرحاں کٹیا-ماریا سی اتے ادھموئی حالت وچّ چھڈّ دتا سی، پھر وی اسنے اونی کمزوری محسوس نہیں کیتی سی جنی اوہ ہن محسوس کر رہا سی۔" اتھے، مانٹو ساڈے سماج دیاں اسیہہ ورگ-اسمانتاواں نوں چترن وچّ اپنے سکھر 'تے ہن - اتے اوہ اوہناں لوکاں نالوں کتے اپر ہن جیہناں نے اسنوں اشلیل لیکھک (پورنوگراپھر) کہہ کے نندیا سی، پر جیہناں نے خود کلا دے ناں 'تے سانوں کوڑا-پرچار توں علاوہ کدے کجھ بہتر نہیں دتا۔(11)

IV

جتھوں تکّ 1947 توں بعد دی ستھتی دا سوال ہے، اسیں صرف دو چھوٹیاں کہانیاں تکّ ہی سیمت رہانگے۔ "تتوال کا کتا" (تتوال دا کتا)(12) وچّ، اکّ چھوٹا کتورا کنٹرول ریکھا دے نیڑے پاکستانی اتے بھارتی سپاہیاں وچکار پھس جاندا ہے۔ اکّ توں بعد اکّ، دوویں دھراں اسنوں اپنا بناؤنا چاہندیاں ہن اتے چاہندیاں ہن کہ اوہ "پاکستان زندہ باد" جاں "پاکستان مرداباد" دے نعرے 'تے حامی بھرن والی آواز کڈھے۔ جدوں جانور ایہناں

حکماں دی پالنا کرن وچّ اسپھل رہندا ہے، تاں دوویں دھراں اس نوں تیاگ دندیاں ہن؛ انت وچّ، جدوں دوویں دھراں اس نوں دوجے پاسے بھیجن لئی گولیاں دی بچھاڑ کردیاں ہن، تاں اوہ گولیاں دے آپسی وٹاندرے (کراس-پھائرنگ) وچّ ماریا جاندا ہے۔ پر جو گلّ اس کہانی نوں دردناک بناؤندی ہے، اوہ ہے 'چیکھوو-شیلیو' والا ورودھابھاس (Chekhovian paradox) جس نوں منٹو نے اکّ ساہتک جگت وجوں ورتیا ہے۔ مثال وجوں، مہان لیکھک چیخوو اپنیاں رچناواں جویں کہ "کیملیئن" (Chameleon), "وانیا" (Vanya) جاں "ڈیتھ آف اے کلرک" (Death of a Clerk) وچّ کی کردے ہن؟ اوہ کہانی بہت ہی ہاس-رس والے انداز وچّ سناؤندے ہن اتے اس نوں ودھ توں ودھ مذاقیہ بناؤندے ہن، پر انت وچّ نتیجہ کی نکلدا ہے؟ پاٹھک دے من وچّ ڈونگھی پیڑ اٹھدی ہے۔ اس نوں اس طرحاں سمجھیا جا سکدا ہے --- چیخوو دا مقصد ادوں ہی دکھانت پیدا کرنا ہندا ہے جدوں اوہ ہاس-رس پیدا کرن دا دکھاوا کر رہے ہندے ہن۔ منٹو دی اکت کہانی وچّ وی اسیں کجھ اجیہا ہی انوبھوَ کردے ہاں۔

آخری سلیوٹ" (The Last Salute) وی اسے پدھر دی کہانی ہے۔ رام سنگھ اتے " ربّ نواز اکو پنڈ وچّ پیدا ہوئے سن اتے بچپن دے دوست سن، بالکل اسے طرحاں جویں اوہناں دے پتا سن؛ اوہ دوویں اکو پرائمری سکول وچّ پڑھے؛ اوہ دوویں اکو دن بریٹیش فوج وچّ بھرتی ہوئے اتے کئی مورچیاں 'تے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے لڑے۔ اوہناں دی نیڑتا اینی ڈونگھی سی کہ اوہ ہمیشہ اکّ-دوجے نال اشلیل بھاشا وچّ گل بات کردے سن، اتے ایہہ انداز ادوں وی جاری رہندا ہے جدوں حالات اوہناں نوں کشمیر وچّ کنٹرول ریکھا (LoC) دے نیڑے کتے دشمناں وجوں — اکّ بھارتی اتے اکّ پاکستانی سپاہی وجوں — آہمو-سامہنے لے آؤندے ہن۔

پر ربّ نواز الجھن وچّ ہے: روزی-روٹی اتے انعاماں (ٹپس) دی خاطر میں کس نوں دشمن منّ لیا ہے؟ میں بھارتی فوج دے خلاف کویں لڑ رہا ہاں جدوں کہ کجھ سماں پہلاں

ہی میں اسے بھارتی فوج دا حصہ سی؟(13) بھارتی فوج وچّ بہت سارے مسلمان کویں ہن جو پاکستان دے خلاف لڑ رہے ہن؟ نال ہی، کی اسیں کشمیر لئی لڑ رہے ہاں جاں کشمیر دے مسلماناں لئی؟ اتے جے اسیں کشمیری مسلماناں لئی لڑ رہے ہاں، تاں اسیں حیدرآباد جاں جوناگڑھ دے مسلماناں لئی کیوں نہیں لڑ رہے؟ اتے جے ایہہ اسلام لئی جنگ ہے، تاں دنیا دے ہور اسلامی دیش اس وچّ شامل کیوں نہیں ہوئے؟ ایہہ درش دووواں دھراں دے سپاہیاں لئی ونڈ دی بھیانکتا نوں پوری طرحاں اجاگر کردا ہے - بالکل اسے بے رحمی نال جویں کہ 'ننگی آوازاں' (Nangi Āwāzen) رچنا شرنارتھیاں دے معاملے وچّ کردی ہے۔

اتے ربّ دی سہوں کھان لئی تیار ہے کہ اصل وچّ اجیہا ہی ہے۔ جدوں پلٹون کمانڈر میجر اسلم نوں اس بارے پتہ لگدا ہے اتے اوہ سورج ڈبن توں کجھ پل پہلاں اتھے پہنچدے ہن، تاں رام سنگھ میجر اسلم دی آواز سن کے بڑی تکلیف نال اپنیاں اکھاں کھولھدا ہے؛ زمین 'تے گمبھیر حالت وچّ پئے ہوئے ہی اوہ اپنے سابقہ ادھیکاری نوں آخری سلامی دندا ہے اتے پھر ہمیشہ لئی اکھاں بند کر لیندا ہے۔

ربّ نواز دی چلائی گولی نال مارو ڈھنگ نال زخمی ہو جاندا ہے۔ ربّ نواز، اس گلّ 'تے اپنے آپ نوں کوسدا ہویا، رام سنگھ ولّ بھجدا ہے، جس نال اکّ دردناک درش پیدا ہندا ہے۔ رام سنگھ ربّ نواز نوں کہندا ہے کہ اس دے دماغ وچّ کشمیر بارے غلط وچار بھرے گئے ہن (اسدی بودھک گھاڑت اسے طرحاں کیتی گئی ہے)، پر ربّ نواز وی رام سنگھ بارے ایہی گلّ کہندا ہے

حالانکہ، قسمت دا کھیڈ دیکھو، رام سنگھ - جویں کسے مذاق وجوں - ربّ نواز دی چلائی گولی نال مارو ڈھنگ نال زخمی ہو جاندا ہے۔ ربّ نواز، اس گلّ 'تے اپنے آپ نوں کوسدا ہویا، رام سنگھ ولّ بھجدا ہے، جس نال اکّ دردناک درش پیدا ہندا ہے۔ رام سنگھ ربّ نواز نوں کہندا ہے کہ اس دے دماغ وچّ کشمیر بارے غلط وچار بھرے گئے ہن (اسدی بودھک گھاڑت اسے طرحاں کیتی گئی ہے)، پر ربّ نواز وی رام سنگھ بارے ایہی گلّ کہندا ہے

ایہہ درش دووواں دھراں دے سپاہیاں لئی ونڈ دی بھیانکتا نوں پوری طرحاں اجاگر کردا ہے - بالکل اسے بے رحمی نال جویں کہ 'ننگی آوازاں' (Nangi Āwāzen) رچنا شرنارتھیاں دے معاملے وچّ کردی ہے۔

V

دیش دی آزادی اتے ونڈ توں بعد منٹو صرف ستّ سال، پنج مہینے اتے تنّ دن ہی جیئے، پر اوہناں نے بہت سپشٹ طور 'تے دیکھ لیا سی کہ امریکی (یینکی) سرپرستی ہیٹھ نواں بنیا پاکستان کس دشا ولّ ودھ رہا سی۔ اوہناں دے 'انکل سیم نوں لکھے نوں خط' (Letters to Uncle Sam) نہ صرف اچّ-پدھری ایہہ رچناواں اکھاں کھولن والیاں ہن کیونکہ ایہناں وچّ ایران (راشٹرپتی محمد موسادیک دا تختہ پلٹنا اتے گرفتاری اس سمیں دی اکّ تازہ گھٹنا سی)، افریقہ اتے دنیا دے ہور حصیاں وچّ امریکی سامراجی راجنیتی بارے چرچہ کیتی گئی ہے۔ جتھوں تکّ اوہناں دی چٹھی-لکھن شیلی دی گلّ ہے، اسیں صرف اکّ اداہرن دیوانگے: 'انکل سیم' (Uncle Sam) نوں لکھی چوتھی چٹھی وچّ اوہ صلاح دیندے ہن، ''انکل، ملاں (مسلم دھارمک آگوُ) نوں اپنی پیار بھری جپھی وچّ کسّ کے رکھو کیونکہ اوہ پاکستان وچّ روس دے کمیونزم دا سبھ توں ودھیا توڑ (علاج) ہے۔'' اتے سانوں ایہہ کہن لئی مجبور ہونا پیندا ہے کہ انکل سیم نے سچ مچّ ملاں نوں اپنی پیار بھری جپھی وچّ کسّ کے رکھیا؛ ایہہ وکھری گلّ ہے کہ اسے جپھی نے ہن پاکستان نوں تباہی دے کنڈھے 'تے لیا کھڑا کیتا ہے۔(14)

کوئی سوچ سکدا ہے کہ جیکر منٹو اج زندہ ہندے تاں اوہناں دی کی پرتیکریا ہندی!

ٹپنیاں

1) اتھے ایہہ نوٹ کرنا اچت ہے کہ 1936 وچّ 'پروگریسو رائیٹرز ایسوسی ایشن' (ترقی-پسند لیکھک سنگھ) دے گٹھن وچّ 'انگارے' (Angāre) والی ٹیم نے ہی مکھ بھومکا نبھائی سی۔

2) اتفاق نال، 'ٹوبا ٹیک سنگھ' پچھمی پنجاب (پاکستان) وچّ اکّ اصل تھاں ہے، اتے اتھے ہی 1970-71 دی بنگلہ دیش مکتی جنگ دے مشہور لڑاکو مولانا بھاسانی نے 1955 وچّ کساناں دی اکّ وڈی کانفرنس آیوجت کیتی سی۔ مارچ 2005 وچّ اسے شہر وچّ ہوئے اس کانفرنس دے سنہری جبلی سماروہ لئی موجودہ لیکھک سمیت اکّ وفد نوں سدا دتا گیا سی، پر کجھ تکنیکی کارناں کرکے اوہ اتھے نہیں جا سکے۔

3) ایہہ وی جوڑیا جا سکدا ہے کہ مانسک طور 'تے بیمار لوکاں دے چترن دے معاملے وچّ ایہہ کہانی منٹو نوں گوگول، او'ہینری اتے لو سن (Lu Hsun) دے برابر کھڑا کردی ہے۔

4) حالانکہ، ایہہ کہانی دا اکّ بے جان ورنن ہے؛ کہانی دے پورے بھاوَ اتے اس دیاں ڈونگھیاں بھاوناواں نوں سمجھن لئی اس دے مول روپ نوں پڑھنا ضروری ہے۔

'بی جمالو' (Bi Jamālo) لوک-کہانیاں دا اکّ عورت پاتر ہے، جو لوکاں نوں آپس وچّ لڑاؤن لئی جانی جاندی ہے۔ مانٹو نے مشہور ہستیاں — مکھ طور 'تے فلمی شخصیتاں — بارے لکھتی چتراں (pen-sketches) دی اکّ لڑی لکھنی شروع کیتی۔ اجیہا اسنے ونڈ توں بعد لاہور وچّ درپیش آرتھک تنگی کارن کیتا، جدوں کہ نویں بنے دیش دا پرشاسن اس توں انجھ دوری بنا کے رکھدا سی جویں اوہ کوئی گھاتک بیماری ہووے۔ جتھے ونڈ توں پہلاں اسنے صرف اکّ ہی لکھتی چتر لکھیا سی، اتھے ونڈ توں بعد اسنے اجیہے 21 چتر لکھے۔ ایہہ پہلاں اکّ اخبار وچّ اتے بعد وچّ دو سنگرہیاں —

'گنجے فرشتے' (Bald Angels) اتے 'لاؤڈسپیکر' — وچّ پرکاشت ہوئے۔ دوجا سنگریہہ اسدی موت توں بعد پرکاشت ہویا سی، حالانکہ اس وچّ شامل ساریاں رچناواں مانٹو دے جیون کال دوران ہی چھپ چکیاں سن۔

حیرانی جنک گلّ ایہہ ہے کہ مانٹو دے لکھتی چتراں وچّ اوہی رنگن ملدی ہے جو اسدیاں کہانیاں وچّ ہندی ہے؛ اتے جتھوں تکّ اردو ساہت دا سبندھ ہے، اس کھیتر وچّ اج تکّ اسدا کوئی ثانی نہیں ہے۔

اگے دتے گئے سارے انوواد موجودہ لیکھک دوارا کیتے گئے ہن۔))

5) 1857-58۔ دا مہان ودروہ

6) اوہ سماں اجیہا سی جدوں بھارت اتے پاکستان وچکار ویزے دی کوئی لوڑ نہیں سی؛ ایہہ کھل ستمبر 1953 تکّ جاری رہی۔

کراچی دے رستے مانٹو لاہور گیا — جتھے اوہ پہلاں ودیارتھی رہا سی — اتے اتھے اسنے اپنی زندگی دے آخری سال بہت مشکل حالات وچّ بتائے۔ اپنے پریوار دا گزارا چلاؤن اتے شراب دا پربندھ کرن لئی، اوہ روزانہ اکّ کہانی لکھدا اتے اسنوں اکّ خاص پرکاشک نوں 20 روپئے پرتی کہانی دی طے قیمت 'تے ویچ دندا سی۔ اسے کرکے اسدیاں بہت ساریاں کہانیاں محض کوڑا-کرکٹ سن، حالانکہ اس پرکریا دوران کدے-کدائیں "ٹوبا ٹیک سنگھ" ورگے شاہکار وی ساہمنے آئے۔

7) اس سبندھ وچّ، مانٹو اپنے کئی سمکالیاں نالوں بالکل وکھرا سی، جیہناں نے ونڈ نال سبندھت دنگیاں نوں پاگل لوکاں دی کرتوت وجوں پیش کیتا سی۔

8) ایہہ لکھتاں چھوٹیاں جاں بہت ہی سنکھیپ کہانیاں (micro-stories) ورگیاں ہن، پر جو چیز ایہناں نوں یادگار بناؤندی ہے، اوہ ہے ایہناں ساریاں وچّ سمائی ہوئی ڈونگھی درشٹی۔

مانٹو کہندا ہے کہ اسنوں تاریخ اتے سال یاد نہیں سی، پر اسدا بیان کہانی دے (9
پچھوکڑ (سیٹنگ) بارے کوئی شکّ نہیں چھڈدا۔ 10) منٹو دے بیان کرن دے انداز کارن
ایہہ 'بابا جی' کسے چھوٹے گاندھی ورگے جاپدے ہن۔

مثال وجوں، منٹو 'تے اشلیلتا دا دوش لگاؤن والیاں نے "ٹھنڈا گوشت" وچّ اس دے (11
بیان کرن دے ڈھنگ 'تے تاں زور دتا، پر اس انجام بارے کدے گلّ نہیں کیتی جو
دنگاکاری ایسر سنگھ نوں اس دے اپنے ہی کماں کارن بھگتنا پیا۔

ٹوبا ٹیک سنگھ' وانگ 'ٹٹوال' وی اکّ اصل تھاں ہے۔' (12

ایہہ سانوں واپس "ٹوبا ٹیک سنگھ" ولّ لے جاندا ہے، جس وچّ پاگلخانے دے قیدی (13
اس گلوں چنتت ہن کہ "اوہ پاکستان وچّ ہن جاں ہندوستان وچّ... جے اوہ ہندوستان وچّ
ہن، تاں پھر ایہہ پاکستان کتھے ہے، اتے جے اوہ پاکستان وچّ ہن، تاں کجھ دن پہلاں تکّ
اوہ اسے تھاں رہندے ہوئے ہندوستان وچّ کویں سن؟" پاگلخانے دا کوئی وی قیدی ایہہ
نہیں دسّ سکدا کہ کلھ کی ہووےگا کیونکہ اج دا دن ہی سمجھ توں باہر ہے: "سیالکوٹ
پہلاں ہندوستان وچّ سی پر ہن سنن وچّ آؤندا ہے کہ ایہہ پاکستان وچّ ہے... اتے کون جاندا
ہے کہ لاہور، جو اج پاکستان وچّ ہے، کلھ ہندوستان وچّ چلا جاوے... جاں سارا ہندوستان
ہی پاکستان بن جاوے... اتے کون یقین نال کہہ سکدا ہے کہ کی ہندوستان اتے پاکستان
دوویں کسے دن بناں کسے نشان دے غائب نہیں ہو جانگے؟"

منٹو نے اپنی چٹھیاں دی لڑی ادوں شروع کیتی جدوں امریکیاں (ییںکیاں) نے اس (14
دے ضمیر نوں پربھاوت کرن دی کوشش کیتی۔ اکّ وار کراچی (جو ادوں پاکستان دی
راجدھانی سی) ستھت امریکی دوتاواس دے اکّ کرمچاری نے لاہور وچّ منٹو نال سمپرک
کیتا اتے دوتاواس دے اردو ماسک رسالے لئی اکّ کہانی دی منگ کیتی۔ منٹو، جس نوں
اکّ کہانی لئی صرف 20 روپئے ملدے سن، نے 200 روپئے دی منگ کیتی --- اس امید
نال کہ ایہہ اچی اس منگ نوں سن کے اوہ ویکتی شاید بھجّ ہی جاندا۔ پر اس نوں حیرانی

ادوں ہوئی جدوں اس ویکتی نے کیہا کہ مانٹو ورگے منے۔پرمنے لیکھک نوں اکّ کہانی لئی گھٹو۔گھٹّ 500 روپئے ملنے چاہیدے ہن۔ جدوں مانٹو نے 500 روپئے لین توں انکار کر دتا، تاں اس ویکتی نے اوہناں دے ہتھ وچّ 300 روپئے پھڑائے اتے ایہہ کہندے ہوئے چلا گیا کہ اوہ فلانی تاریخ نوں کہانی لین آویگا۔ اپنی طرفوں، مانٹو نے ایہہ سپشٹ کر دتا کہ اوہ صرف اوہی لکھنگے جو اوہ لکھنا پسند کردے ہن اتے کسے نوں وی اس وچّ کوئی تبدیلی کرن دا ادھیکار نہیں ہووےگا۔ ایہہ دسن دی لوڑ نہیں کہ مانٹو نے امریکی دوتاواس لئی کجھ وی نہیں لکھیا اتے نہ ہی دوتاواس دا کوئی کرمچاری کدے اوہناں کول آیا۔

ایہہ پرچہ تروونتپرم وکھے 30 نومبر توں 2 دسمبر 2012 تکّ آیوجت 'پروگمن کلا) ساہت سنگھم'، کیرل (ستھاپنا: 1937) دے پلیٹینم جبلی راشٹری سیمینار وچّ پیش کیتا گیا سی۔)

نریش ندیم

پوئٹس اینڈ رائیٹرز' (Poets & Writers) وکھے کم کردے ہن اتے 1984 توں ہن تکّ ' اٹھ کتاباں لکھ چکے ہن، لگبھگ اکّ درجن کتاباں دا سمپادن کر چکے ہن اتے 200 توں ودھ کتاباں دا انوواد کر چکے ہن۔

نیویں' منیاں جان والیاں عورتاں: جویں منٹو نے اوہناں نوں دیکھیا'

نریش ندیم

ممبئی وچّ لگبھگ چار سال بتاؤن اتے اوتھوں دے جیون توں اکّ جان توں بعد، منٹو 1941 دے شروع وچّ دلی چلے گئے جدوں اوہناں نوں 'آل انڈیا ریڈیو' (AIR) وچّ نوکری مل گئی۔ اتھے اوہناں توں AIR دی اردو سیوا لئی ریڈیو-ناٹک لکھن دی امید کیتی جاندی سی۔

جدوں AIR دی نوکری لئی انٹرویو دوران منٹو توں اوہناں دی یوگتا بارے پچھیا گیا، تاں منیا جاندا ہے کہ اوہناں نے کیہا سی کہ اوہناں نوں ویسواواں دے جیون اتے رہن-سہن دے ڈھنگاں دی ڈونگھی سمجھ ہے۔ ایہہ پتہ لگاؤنا مشکل ہے کہ اس داعوے وچّ کنی سچائی ہے کہ منٹو نے اجیہا جواب دتا سی — اوہناں دی موت توں بعد اوہناں نال کئی کہانیاں جوڑ دتیاں گئیاں سن، جویں کہ اکثر کسے اجیہے ویکتی نال ہندا ہے جو 'دنتکتھا' (legend) دا درجہ حاصل کر لیندا ہے — حالانکہ، اکّ بے باک سبھاء والے ویکتی ہون دے ناطے، اوہناں ورگے انسان لئی اجیہا جواب دینا کوئی اسمبھو گلّ نہیں سی، گھٹو-گھٹّ کسے غیر-رسمی گل بات دوران تاں بالکل وی نہیں۔

ایہہ اکّ وکھری گلّ ہے کہ اس کہانی دی سچائی دی پشٹی کیتے بناں ہی، کجھ لوکاں نے اس گلّ دا بہت وڈا بتنگڑ بنا دتا۔ اداہرن وجوں، اوہ دعوہ کردے ہن: کنے مہان سن اوہ لوک جیہناں نے منٹو دے اس کتھت جواب دے باو جود اوہناں نوں AIR وچّ نوکری دتی! اتے ایہہ کہ اج دے سمیں وچّ کوئی وی اجیہا قدم چکن دی ہمت نہیں کریگا، آدی-آدی۔

اتے پھر، اکّ تیجی گلّ ایہہ وی ہے کہ منٹو نوں مکھ طور 'تے ایہناں ہی "مہان" لوکاں کارن AIR چھڈنا پیا سی۔

اتے پھر، اکّ چوتھی گلّ ایہہ ہے کہ جیہناں "مہان" لوکاں نے اوہناں دے شرم ناک جواب دے باو جود اوہناں نوں بھرتی کرن دی "مہان" ہمت دکھائی سی، اوہناں نے اصل وچّ منٹو کول موجود اس 'یوگتا' دا لابھ AIR جاں اس دی اردو سیوا نوں پہنچاؤن لئی کوئی ہمت نہیں دکھائی — کیونکہ AIR وچّ کم کرن دے لگبھگ اٹھاراں مہینیاں دوران، منٹو نے ویسواواں، دلالاں اتے اجیہے ہور لوکاں دے جیون 'تے آدھارت اکّ وی ناٹک نہیں لکھیا۔ ظاہر ہے کہ اوہناں نے کدے وی منٹو، جاں کسے ہور نوں، سرکاری پرسارک لئی اجیہا کوئی ناٹک لکھن لئی کہن دی ہمت نہیں کیتی۔ اتھے ساڈا سروکار ایہہ جاننا بالکل نہیں ہے کہ منٹو نے اپنی انٹرویو دوران کی جواب دتا سی جاں کہڑے کارناں کرکے اسنوں AIR (آل انڈیا ریڈیو) وچّ نوکری ملی۔ اس پچھے ہور کارن وی ہو سکدے ہن؛ جویں کہ، جنگ دے اوہناں دناں وچّ AIR نوں وی، بہت سارے ہور وبھاگاں وانگ، کرمچاریاں دی بھاری گھاٹ دا ساہمنا کرنا پے رہا سی۔ پر اصلیت ایہہ ہے کہ جدوں اسنے AIR وچّ کم شروع کیتا، تاں اسنوں ویسواواں دے جیون، اوہناں دے دکھانتاں اتے سنگھرشاں بارے ڈونگھی سمجھ سی — اکّ اجیہا پہلو جسنوں اسدیاں کہانیاں بہت ودھیا اتے تکھے ڈھنگ نال پیش کردیاں ہن۔

اسدیاں چھوٹیاں کہانیاں دے پہلے دو سنگرہاں دی سمگری دی تلنا کرو۔ جویں کہ اسیں جاندے ہاں، 'آتشپارے' 1936 (Nuggets of Fire) وچّ لاہور توں پرکاشت ہویا سی اتے اس وچّ اٹھ چھوٹیاں کہانیاں شامل سن۔ پر دھیان دین والی گلّ ایہہ ہے کہ ایہناں وچوں کوئی وی کہانی ویسواواں دے جیون بارے نہیں سی۔ ایہہ بالکل سپشٹ ہے کہ اس سمیں تکّ اسنوں ساڈے سموہک جیون دے اس ہنیرے پکھ بارے کوئی جانکاری نہیں سی۔

پر ستھتی ادوں بدل گئی جدوں چار سال بعد، 1940 وچّ، اسے شہر لاہور توں اسدیاں کہانیاں دا دوجا سنگریہہ پرکاشت ہویا۔ اس سنگریہہ دا سرلیکھ 'منٹو کے افسانے' (منٹو دیاں کہانیاں) سی اتے اس وچّ ویہہ کہانیاں شامل سن، جیہناں وچوں پنج وشیش طور

'تے ویسواواں دے جیون 'تے آدھارت سن۔ جتھے "شغل" (The Hobby) 'تے "میکسم گورکی دی یاد وچّ"(1) لکھیا ملدا ہے، اتھے "پہچان" (Discriminating Taste) کہانی دا پچھوکڑ دلی شہر ہے اتے شاید ایہہ منٹو دی اجیہی پہلی کہانی سی۔ "بیگو"، "ہتک" (The Insult) اتے "دس روپئے" (Ten Rupees) اس سنگریہہ دیاں ہور اجہیاں ہی کہانیاں ہن۔ اس توں علاوہ، "خوشیا" اتے "ڈرپوک" (Coward) ورگیاں کہانیاں دا پچھوکڑ وی ویسواواں نال جڑیا ہویا ہے، بھاویں کہ ایہناں دا مکھ وشا کوئی نہ کوئی منووگیانک سمسیا ہے۔ اس توں ایہہ بالکل سپشٹ ہے کہ مانٹو نے ویسواواں اتے اس دھندے نال جڑے ہور لوکاں — جویں کہ خوشیا دلال — دی زندگی بارے اپنی سمجھ بمبئی شہر وچّ بتائے چار سالاں دوران حاصل کیتی سی۔ اس سمیں دا اکّ وڈا حصہ اسنے، جو ادوں کوآرہ سی، کجھ نامور اداکاراں دی سنگت وچّ بتایا؛ اتے پھر راجا مہدی علی خان وی سی جو لاہور دے دناں توں اسدا دوست سی اتے جو بعد وچّ اکّ فلمی گیت کار وجوں ودھیرے جانیا جان لگا اتے اکّ کوی وجوں اپنی پچھان لگبھگ پوری طرحاں گوا بیٹھا، بھاویں کہ اسدی کویتا دا اکّ وڈا حصہ کافی پربھاوشالی ہے۔ حالانکہ مانٹو دسمبر 1936 وچّ کسے سمیں بمبئی پہنچیا سی، پر اسدا ویاہ اپریل 1938 وچّ ہویا اتے اسدی پتنی نوں اس دے نال گھر وساؤن لئی بھیجے جان وچّ اجے اکّ سال ہور لگنا سی۔(2) اجیہا لگدا ہے کہ مانٹو نے اس سمیں دی پوری ورتوں اس سمجھ نوں حاصل کرن لئی کیتی جس بارے اوہ پورے داعوے نال کہندا سی کہ اس کول اوہ موجود سی۔

کوئی صرف اندازہ ہی لگا سکدا ہے کہ مانٹو نوں ساڈی زندگی دے اس پہلو دی پڑچول کرن لئی لوڑیندی پریرنا کتھوں ملی۔

II

اکّ گلّ پکی ہے — کہ اس سمیں بھارتی فلماں دی دنیا اج ورگی بالکل نہیں سی۔ اج، ایہہ دیش دے سبھ توں شاندار پیشیاں وچوں اکّ پردان کردی ہے اتے اس وچّ شامل لوکاں نوں اکو وار وچّ بھرپور ماترا وچّ نام، شہرت اتے دولت دیندی ہے۔ اج دا کوئی اداکار جاں اداکارہ آسانی نال عرباں روپئے کما سکدا/سکدی ہیاپنے سرگرم پیشیور جیون دوران، اوہ ممبئی، چینئی جاں کولکاتہ دے کسے عالیشان علاقے وچّ وڈے-وڈے بنگلے رکھ سکدے ہن اتے ناچ-گانے، شراب اتے اپنی پسند دیاں ہور چیزاں نال بھرپور شاندار پارٹیاں دا آنند لے سکدے ہن۔ اس لئی ایہہ کوئی حیرانی دی گلّ نہیں ہے کہ کجھ اربپتی اپنے بچیاں نوں اس بے حدّ لوڑیندے پیشے وچّ داخلہ دواؤن لئی بھاری رقم خرچ کردے ہن، اتے کجھ تاں اس مقصد لئی خود فلم نرماتا وی بن جاندے ہن۔ نتیجے وجوں، بھارتی فلم ادیوگ - اتے خاص کرکے ممبئی والا حصہ - اج اکّ بند دنیاں بن گیا ہے، جتھے زیادہ تر مشہور اداکاراں اتے نردیشکاں دے بچیاں نوں ہی فلماں وچّ کم ملدا ہے، اتے باہروں آؤن والے سنبھاوی مکابلیبازاں نوں بہت ہی ساودھانی اتے محنت نال اتھے ہی رکھیا جاندا ہے جتھے اوہ سن — یعنی باہر۔ اس تصویر دا دوجا پہلو ایہہ ہے کہ اس ادیوگ دی چکاچوندھ "سماج دے پچھڑے ورگاں" نال سبندھت ہزاراں نوجوان منڈیاں اتے کڑیاں نوں گمراہ کردی ہے؛ اوہ اپنے ماپیاں توں بھجّ کے ممبئی پہنچ جاندے ہن، اس امید وچّ کہ اوہ وی اس "مایاپری" (بھرماں دے شہر) دی چمک-دمک دا حصہ بن سکن گے۔(3) ایہہ وکھری گلّ ہے کہ انت وچّ اوہناں وچوں بہوتیاں نوں صرف نراشا ہی ملدی ہے، اوہ شکی قسم دے کم-دھندیاں وچّ پھس جاندے ہن، اتے کجھ تاں خودکشی وی کر لیندے ہن۔

پر ہمیشہ اجیہا نہیں سی، اتے خاص کرکے ادوں تاں بالکل نہیں جدوں منٹو فلم ادیوگ نال جڑے ہوئے سن؛ اس سمیں "بالیوڈّ" اتے "ٹنسل ورلڈ" (چمک-دمک والی دنیاں) ورگے شبد اجے پرچلت نہیں ہوئے سن۔ اج پترکاری اکّ ستکار یوگ اتے چنگی کمائی والا پیشہ ہے، پر منٹو لکھدے ہن کہ اکّ سماں اجیہا وی سی جدوں لیکھک، پترکار اتے سمپادک اپنے کپڑے دگنی قیمت 'تے دھواؤن لئی دھوبیگھاٹ وچّ ننگے بیٹھدے سن اتے بہت ہی

ترس یوگ تے دھوڑ-مٹی بھریا جیون بتیت کردے سن۔ فلمی دنیا دا حال-چال پترکاری نالوں بہتا وکھرا نہیں سی؛ فلماں نال جڑے کسے وی ویکتی نوں برے چرتر والا سمجھیا جاندا سی۔ حالات اتھوں تکّ ماڑے سن کہ کسے فلمی ہستی نوں کسے عزت دار علاقے وچّ کرائے 'تے فلیٹ ملنا وی مشکل ہندا سی، اپنے بنگلے دی تاں گلّ ہی چھڈو۔(4) اس توں علاوہ، مرد-پردھان سماج وچّ جویں کہ امید کیتی جا سکدی ہے، کوئی وی ویکتی اپنی اولاد—خاص کرکے اپنی دھی—نوں فلماں وچّ کم کرن دی اجازت نہیں سی دندا؛ حالانکہ، اوہی ویکتی خود کسے مشہور فلمی اداکارہ نال سریرک سنبندھ بناؤن دے سپنے ضرور دیکھدا سی۔

اسے کرکے، اجیہے سماج وچّ جتھے گھمن-پھر کے ناٹک کرن والیاں منڈلیاں عورتاں دے کرداراں لئی وی صرف مرداں دی ورتوں کردیاں سن (دیش دے کئی حصیاں وچّ اج وی اجیہا ہی ہندا ہے)، اتھے اس کمی نوں دور کرن لئی مکھ طور 'تے "ویسواواں" ہی اگے آئیاں۔ اسیں اتھے اوہناں دے ناں لین توں گریز کردے ہاں، حالانکہ اوہناں نوں آسانی نال پچھانیا جا سکدا ہے۔ پر کوڑا سچ ایہہ ہے کہ ساڈیاں بہت ساریاں مہان—اتے سچ مچّ مہان—پرانے زمانے دیاں اداکاراواں اسے پچھوکڑ وچوں آئیاں سن؛ جاں تاں اوہ خود ویسواواں سن جاں ویسواواں دی اولاد سن، پر اوہناں نے اپنے یوگدان صدقہ اینی اچی منزل حاصل کیتی کہ اسیں سارے اوہناں دا ستکار کردے ہاں۔ اس پکھوں بھارتی سنیما نے اکّ 'برابری لیاؤن والی شکتی' (Great Leveller) وجوں کم کیتا اتے اس حدّ تکّ، اس نے بہت ہی اگانھ ودھو بھومکا نبھائی۔

منٹو اپنے سمیں دی فلمی دنیا توں چنگی طرحاں جانوُ سن—ادوں وی جدوں اوہ صرف اسدھے طور 'تے اس نال جڑے ہوئے سن، جویں کہ فلمی رسالے دی سنپادنا کرنا اتے اپنے سمیں دے اداکاراں تے اداکاراواں دی زندگی بارے لکھنا۔ اس توں علاوہ، جدوں اوہ خود سکرپٹ/سنواد لیکھک وجوں اس ادیوگ وچّ شامل ہوئے، تاں اوہ کئی اداکاراں،

اداکاراواں اتے ادیوگ نال جڑے ہور لوکاں دے سدھے سمپرک وچّ آئے؛ ایہناں وچّ اوہ لوک وی شامل سن جیہناں نوں ویسواواں کیہا جاندا سی۔ جیکر منٹو دی عدالت دے ججّ نوں کہی ایہہ گلّ سچ ہے کہ "لیکھک اپنا قلم ادوں ہی چکدا ہے جدوں اسدی سنویدنشیلتا نوں ٹھیس پہنچدی ہے"—تاں منٹو ورگے سنویدنشیل ویکتی لئی ایہہ سبھاوک ہی سی کہ اوہ اگے آؤندے اتے اس کھیتر دی پڑچول کردے جتھے جان توں بہت سارے سیانے لوک ڈردے سن۔ جے ہمیشہ نہیں تاں گھٹو-گھٹّ کدے-کدے، اصل وچّ اس اکثر دہرائے جان والے کہاوت والے "مورکھ" ہی ہندے ہن جو انجان کھیتراں نوں کھوجن لئی اگے ودھدے ہن، جدوں کہ سیانے (جاں اپنے آپ نوں سیانے سمجھن والے!) ہتھ 'تے ہتھ دھر کے گھر بیٹھے رہندے ہن۔

III

اردو لیکھکاں لئی ویسواواں، دلالاں اتے اجیہے ہور لوکاں بارے لکھنا کوئی نویں گلّ نہیں سی۔ انیویں صدی دے ادھ وچّ مرزا شوق لکھنوی دی کاوَ-کہانی 'فریب-اے-عشق' دی نائکہ اکّ ویسوا ہی سی۔ شوق لکھنوی دے سمکالی مرزا ہادی رسوا دوارا لکھیا گیا 'عمراؤ جان ادا' اردو دے شروعاتی ناولاں وچوں اکّ سی، اتے ایہہ اسے نام دی اکّ ویسوا دے اتھل-پتھل بھرے جیون 'تے آدھارت سی۔ سانوں ڈپٹی نظیر احمد، پنڈت رتن ناتھ سرشار، میر امن اتے کئی ہور لیکھکاں دیاں رچناواں وچّ ویسواواں دا ذکر ملدا ہے۔ اتے پھر منشی پریمچند دے پہلے وڈے ناول وچّ وی اکّ ویسوا ہی مکھ پاتر وجوں سامہنے آؤندی ہے۔ ہندی-بھاشیی پاٹھک اسنوں 'سیواسدن' وجوں جاندے ہن، پر اسدا اصل اردو سرلیکھ 'بازار-اے-حسن' کتے ودھیرے ڈھکواں اتے بھاوپورت ہے۔

اس لئی، جدوں منٹو نے ویسواواں دے جیون اتے اوہناں دیاں مصیبتاں بارے لکھنا شروع کیتا تاں اسنے یقیناً کوئی نویں پرت نہیں پائی سی۔ پر جو چیز اسنوں دوجے لیکھکاں نالوں وکھرا کردی ہے، اوہ ہے اوہ سپشٹتا...جس نال اوہ اپنیاں تصویراں الیکدا

ہے۔ جیکر کوئی ترگینیو (Turgenev) دی تلنا دوستووسکی (Dostoyevsky) نال کرے تاں اس نقطے نوں چنگی طرحاں سمجھیا جا سکدا ہے: اچّ-گھرانے دیاں عورتاں تے مٹیاراں، شریف نوجواناں اتے بالروم ڈانس والے ترگینیو دے مقابلے، دوستووسکی دیاں تصویراں کتے ودھ یتھارتھوادی اتے کٹھور ہن۔ جیکر رسوا دی 'عمراؤ جان ادا' دی تلنا منٹو دی 'سلطانہ' جاں 'سوگندھی' نال کیتی جاوے، تاں ایہی فرق پوری طرحاں ابھر کے ساہمنے آؤندا ہے۔

اداہرن وجوں ہیٹھاں دتا خاکہ دیکھو:

کمرہ بہت چھوٹا سی اتے آلے-دوآلے انگنت چیزاں کھنڈیاں پئیاں سن۔ منجے دے ہیٹھاں تنّ-چار سکیاں اتے گلیاں-سڑیاں چپلاں پئیاں سن۔ خارش (ایگزیما) توں پیڑت اکّ کتا اپنا مونہہ ایہناں چپلاں 'تے رکھ کے ستا پیا سی اتے نیند وچّ کسے اندسدی چیز کارن مونہہ-متھا وگاڑ رہا سی۔ خارش کارن کتے دے سریر دے کئی حصیاں توں وال اڈّ چکے سن۔ جیکر کوئی اس کتے نوں دوروں دیکھدا، تاں اسنوں ایہی لگدا کہ ایہہ پرانے 'ٹاٹ' (موٹے بوری-نما کپڑے) دا کوئی ٹکڑا ہے، جسنوں پیر صاف کرن لئی ورتیا جاندا ہے۔

اکّ پاسے بنے خانے (تاک) وچّ سجاوٹ دا سمان پیا سی—گلھاں 'تے لاؤن والی سرخی (روج)، بلھاں لئی لال سٹکّ، پاؤڈر، کنگھی اتے لوہے دیاں پناں جو شاید اوہ اپنے والاں وچّ لاوندی سی۔ نیڑے ہی اکّ لمبی کلّ نال ہرے طوطے والا پنجرہ لٹک رہا سی اتے طوطا اپنی چنجھ پٹھّ دے کھنبھاں وچّ لکا کے ستا پیا سی۔ پنجرہ کچے امرود دے ٹکڑیاں اتے گلے-سڑے سنتریاں دے چھلکیاں نال بھریا ہویا سی۔ بدبو ماردے ایہناں ٹکڑیاں 'تے کالے مچھر اتے ہور چھوٹے-چھوٹے کیڑے-مکوڑے اڈّ رہے سن۔

منجے دے نیڑے بیت دی اکّ کرسی پئی سی؛ اسدی پٹھّ والا حصہ تیلیکت اتے چپچپا ہو رہا سی کیونکہ سر ٹکاؤن لئی ہمیشہ اسے دی ورتوں کیتی جاندی سی۔ کرسی دے سجے پاسے اکّ سندر تنّ-ٹنگاں والا سٹینڈ (ٹرائیپوڈ) سی، جس 'تے 'حز ماسٹرز وائس' (His

(Master's Voice) والا اکّ پورٹیبل گراموفون رکھیا ہویا سی۔ اس گراموفون دا کالا کپڑے والا کور بری طرحاں پھٹیا۔پرانا ہو چکا سی۔ اس دیاں جنگالیاں ہوئیاں سوئیاں سٹینڈ 'تے اتے کمرے دے ہر کونے۔کو اس ترپاد (تنّ۔ٹنگی سٹینڈ) دے بالکل اپر چار فریم لٹک رہے سن اتے اوہناں فریماں وچّ وکھ۔وکھ لوکاں دیاں تصویراں سن۔(5)

اس طرحاں دا ورنن اس رومانٹک عکس توں بالکل وکھرا ہے جو پرانے زمانے دی کسے طوائف بارے بنایا جاندا سی، جس نوں کوئی راجا جاں نواب سرپرستی دندا سی اتے اکثر اس 'تے اپنا اک۔ادھیکار جما لیندا سی۔ منٹو دا دور جگیرو شانو۔شوکت اتے دکھاوے والی بہادری دا دور نہیں سی؛ سگوں ایہہ اوہ دور سی جدوں بھارت وچّ پونجیواد، جو دھن دی سروؤچتا 'تے زور دندا ہے، نے اپنے خطرناک طیور دکھاؤنے شروع کر دتے سن۔ اسے کرکے کار وچّ سوار اکّ امیر آدمی وچّ اینی ہمت آ جاندی سی کہ اوہ سوگندھی ورگی انسان دی بے عزتی کر سکے، بناں اس دیاں بھاوناواں دی ذرا وی پرواہ کیتے۔ ایہی گلّ سوگندھی — جاں منٹو!؟ — نوں اندر تکّ اداس کر دیندی ہے:

جدوں اوہ اپنے گھر دے نیڑے پہنچی، تاں واپری ساری گھٹنا اس دے دل وچّ اکّ دھڑکدے ہوئے دکھ وانگ ابھر آئی اتے درد بن کے اس دے سریر دے روم۔روم 'تے چھا گئی۔ اس دیاں لتاں پھر بھاریاں ہو گئیاں اتے اس نوں پھر تیبرتا نال محسوس ہویا کہ کجھ دیر پہلاں ہی اکّ آدمی نے اس نوں گھروں باہر بازار وچّ بلایا سی، اتے اتھے اس نے اس دے چہرے 'تے ٹارچ دی روشنی ماری سی اتے اس طرحاں اس دی بے عزتی کیتی سی۔ جویں ہی ایہہ خیال اس دے من وچّ آیا، اس نوں اپنیاں پسلیاں 'تے کسے دے طاقتور انگوٹھے دا دباء محسوس ہویا، بالکل اسے طرحاں جویں کوئی کسے بکری جاں بھیڈ نوں پرکھ رہا ہووے — اتے ایہہ دیکھن دی کوشش کر رہا ہووے کہ سریر 'تے صرف وال ہی ہن جاں اس وچّ کوئی ماس وی ہے۔ "اوہ سیٹھ... ربّ کرے..." سوگندھی اس آدمی نوں بد۔دعا دینا چاہندی سی پر پھر اسنے سوچیا کہ اسنوں بد۔دعا دین دا کی فائدہ...

کنا چنگا ہندا جے اوہ اس دے سامہنے ہندا اتے اوہ اس دے وجود دے ہر کن 'تے بہت ساریاں بد-دعاواں لکھ سکدی... کہ اوہ اس لئی اجیہے شبد کہہ سکدی جو اسنوں ساری عمر بے چین رکھدے... کاش اوہ اپنے سارے کپڑے پاڑ کے، بالکل ننگی ہو کے اسنوں پچھ سکدی: "توں اسے چیز لئی آیا سی نہ... لے لے... مفت لے لے، بناں کسے قیمت دے... پر میں جو وی ہاں، جو کجھ وی میرے اندر ہے، اسنوں تاں تیرا پیو وی نہیں خرید سکدا، توں کی خریدنا ہے..."(6)

ایہہ سپشٹ ہے کہ سوگندھی عمراؤ جان ادا جنی خوش قسمت نہیں سی، جسدے عاشق نے اکّ معمولی حیثیت والے ویکتی نوں مار دتا سی—اوہ ویکتی جو اسدا ساتھ پاؤن لئی ترسدا سی—اتے پھر اسدی لاش نوں بناں کسے سزا دے ڈر توں ٹکانے لگا دتا گیا سی. سوگندھی ودھ توں ودھ اس امیر آدمی (سیٹھ) پرتی صرف اکّ بے بس غصہ ہی محسوس کر سکدی سی جس وچّ اسدی بے عزتی کرن دی ہمت سی.

ایہہ سوگندھی، سلطانہ اتے نیتی، سریتا، سراج اتے شوبھا بائی، بابو گوپی ناتھ، محمد طفیل اتے ڈھڈو دی دنیاں ہے جس وچّ اسیں اپنے منٹو نوں گھمدے اتے کھوج کردے دیکھدے ہاں. اتے اس وچّ کوئی حیرانی دی گلّ نہیں کہ، اپنی عادت مطابق، منٹو—جو کہ باریکی نال پرکھن والا نریکھک سی—نے اس دنیاں دے ہر تھمھ اتے ہر حصے نوں کھوجیا، اکّ اجیہی دنیاں جس وچّ کوئی رومانس نہیں سی، سگوں صرف بھیانکتا اتے گھناؤناپن سی. جیکر اس وچّ کوئی حیرانی والی گلّ ہے، تاں اوہ ایہہ ہے کہ اسنے اپنے ساہتک جیون دے بہت شروعاتی دور وچّ ہی اکّ ماہر کلاکار دا اچا مقام حاصل کر لیا سی. اپر دتے گئے حوالے کہانی "ہتک" (The Insult) وچوں لئے گئے ہن، جو 1940 وچّ پرکاشت ہوئی سی، جدوں کہ منٹو دی پہلی کہانی اس توں صرف چھ سال پہلاں، 1934 وچّ سامہنے آئی سی.

اصل گلّ ایہہ ہے کہ جیکر ونڈ دیاں بھیانکتاواں دے چترن دے معاملے وچّ "ٹوبا ٹیک سنگھ" دا کوئی ثانی نہیں ہے، تاں "ہتک" وی ڈراؤنی زندگی دے چترن وچّ اج تکّ بے مثال ہے۔ ایہہ اکّ عام قسم دی آدھونک ویشوا دی کہانی ہے۔ ایہہ کیہا گیا سی—اتے بالکل صحیح کیہا گیا سی—کہ بھاویں ربّ نے منٹو نوں جیون لئی صرف بتالی سال، کجھ مہینے اتے کجھ دن ہی دتے سن، پر منٹو نے 'سوگندھی' نوں صدیاں بخش دتیاں ہن۔ جیکر 'متاری' (پیشاب-گھر) اکّ بہت چھوٹی پر سنگھنی بنتر والی کہانی سی، تاں 'ہتک' وی کسے پکھوں گھٹّ سنگھنی نہیں ہے—اس چھوٹی جہی (پر اصل وچّ اینی وی چھوٹی نہیں) کہانی وچّ منٹو نے گھٹناواں دے وہاء جاں چیتنا دے پرواہ 'تے اپنی پکڑ اکّ پل لئی وی نہیں ڈھلی پین دتی۔ اکّ گھٹّ قابل لیکھک لئی اس کہانی وچّ بھٹک جان دے کئی موقعے ہو سکدے سن۔

IV

اس شرینی وچّ منٹو دیاں سبھ توں مہتوپورن کہانیاں وچوں اکّ ہے 'لائسینس'۔ ایہہ کہانی دکھاؤندی ہے کہ کویں ساڈا سماج—ساڈا بہت ہی دھارمک، نیک اتے مہان بھارتی سماج—اکّ بے بس کڑی (اتھے اکّ جوان ودھوا) نوں ویشوا-برتی ولّ دھکّ دندا ہے؛ بھاویں اوہ اپنی نیک محنت نال روزی-روٹی کماؤنا چاہندی ہے اتے اجیہا کرن دے پوری طرحاں سمرتھ وی ہے۔ (ساحر نے حیران ہندیاں سوال کیتا سی اتے چنوتی دتی سی: کتھے ہن اوہ لوک جیہناں نوں بھارت 'تے اینا مان ہے!؟) حالانکہ ایہہ کہانی 1950 وچّ چھپے کہانی-سنگریہہ دا حصہ سی، پر ایہہ سپشٹ طور 'تے اس دور ولّ اشارہ کردی ہے جدوں ویشوا-برتی لئی لائسینس پراپت (اتے جاری) کیتا جا سکدا سی—جویں کہ الیگزینڈر کپرن دی امر رچنا 'یاما' وچّ دکھایا گیا ہے۔ منٹو دی اس دنیا وچّ، 'سٹی کمیٹی' عنایت نوں بہت سپشٹ طور 'تے دسدی ہے کہ اسنوں ٹانگا چلاؤن دا لائسینس تاں نہیں مل سکدا، پر جے اوہ چاہے تاں اپنا سریر ویچن دا لائسینس ضرور لے سکدی ہے۔ پر

اس منحوس سٹی کمیٹی دی کی گلّ کرنی؛ ایہہ اکّ اجیہی دنیا ہے جتھے کوئی وی نکما بندہ (جے تسیں دیسی ناں ورتنا چاہو تاں—منگارو، گھراہو اتے کٹوارو ورگے لوک) کسے بے بس ودھوا نوں شانتیپوروک جیون نہیں جیون دندا۔ ایہہ وکھری گلّ ہے کہ من وچّ ایہہ سوال اٹھدا ہی ہے کہ کی منٹو دے سمیں توں لے کے پچھلے چھ دہاکیاں وچّ اس ستھتی دے بنیادی حالات وچّ کوئی تبدیلی آئی وی ہے جاں نہیں۔ کہانی "شوبھا بائی" وچّ شوبھا بائی دی حالت وی گھٹّ ترس یوگ نہیں ہے، بھاویں کہ وکھرے ڈھنگ نال۔ اوہ لکڑ دے اکّ مرحوم وپاری دی 'ودھوا' (جویں کہ کیہا جا سکدا ہے) ہے، جسنے اس لئی اکّ فلم کمپنی کھولھی سی اتے اسنوں بہت سارے گہنے، اکّ کار اتے ہور قیمتی چیزاں دتیاں سن؛ اسدی موت توں بعد وی اوہ اپنے اکلوتے پتر دی خاطر - جسنوں اوہ جے پور وچّ گپت روپ وچّ چھڈّ آئی سی - جیوندی ہے اتے اپنا کتا جاری رکھدی ہے۔ پر، کہانی دسدی ہے کہ ربّ اسدی ہنیری زندگی وچوں اس اکلوتے دیوے نوں وی بجھا دندا ہے، اتے ہن اپنے اکلوتے بھاوناتمک سہارے توں وانجھی ہو کے، اوہ انت وچّ پاگل ہو جاندی ہے۔ اجیہا لگدا ہے کہ اسنوں ڈاکٹر. خان دے روپ وچّ اکّ ہمدرد اتے شبھچنتک مل گیا سی، پر ایہہ سہارا سپشٹ طور 'تے اپنا مضبوط نہیں سی کہ اسنوں ہوش وچّ رکھ سکدا۔

دس روپئے" اتے "وتکرا بھریا سواد" (Discriminating Taste) اوہناں لوکاں " بارے ہن جو اپنیاں مجبوریاں کارن نابالغ کڑیاں نوں وی ویسوا-گمنیا دی کھائی وچّ دھکّ دیندے ہن۔ پہلی کہانی دی پاتر سریتا نوں ایہہ وی نہیں پتہ کہ مرد اتے عورت وچکار نیڑلے سریرک سمپرک دا احساس کیہو جیہا ہندا ہے۔ دوجی کہانی دی بناں نام والی کڑی اس بارے جاندی جاپدی ہے، پر اسنوں اجیہے سمپرک دے سہجاتمک پکھ بارے کوئی اندازہ نہیں ہے۔

سو کینڈل-پاورل دا بلب" (A Hundred Candle-Power Bulb) دی بناں نام والی " عورت وی اونی ہی بدقسمت ہے، اتے جیکر تسیں پچھو، تاں اسدا خودغرض جاپدا پتی -

جاں ساتھی، جو وی اوہ رہا ہووے - وی گھٹّ بدقسمت نہیں ہے۔ جدوں آدمی عورت نوں اپنا سریر ویچن لئی باہر جان واسطے مجبور کردا ہے، تاں ایہہ صرف مجبوری کارن ہندا ہے؛ عورت نوں ذرا وی نیند نہیں آؤندی، اتے اجیہا لگدا ہے کہ انت وچّ اوہی اپنے پتی - جاں ساتھی، جو وی اوہ رہا ہووے - نوں مارن دی حدّ تکّ چلی جاندی ہے۔ اتے سبھ توں بھیانک گلّ ایہہ ہے کہ اوہ ستی ہوئی ملدی ہے جدوں کہ اس دے بالکل کول اکّ لاش پئی ہندی ہے۔ پر، اپنی باریک-بینیک انوسار، منٹو اس ستھتی نوں اکّ شکتی شالی طوفان دے نتیجے وجوں درساؤندا ہے جسنے اپ-مہاندیپ نوں اپنی لپیٹ وچّ لے لیا سی۔ اتھے اوہ سپشٹ طور 'تے دیش دی ونڈ اتے اس توں پیدا ہوئیاں بھیانکتاواں ولّ اشارہ کر رہا ہے۔ کہانی دے بالکل شروعاتی پیرے ہی اس تتھّ نوں بہت سختی اتے سپشٹتا نال اجاگر کردے ہن۔

اس بدقسمتی لئی ذمہ وار کون ہن؟ ایہہ گلّ، اداہرن وجوں، کہانی "شغل" (The Hobby) توں سامہنے آؤندی ہے، جس 'تے میکسم گورکی دی کہانی-کلا دی شیلی دی چھاپ ملدی ہے۔

دوشیاں دی پچھان کرن دی اکّ ہور کوشش کہانی "سراج" وچّ ملدی ہے، جس وچّ اسے نام دی اکّ کڑی اپنے پریمی نال گھروں بھجّ جاندی ہے اتے انت وچّ دھوکھا کھاندی ہے۔ کوٹھے دیاں مالکناں اتے دلالاں دے وچکار رہندیاں وی اوہ اپنی پوترتا (عزت) بچا کے رکھن وچّ کامیاب رہندی ہے—جویں لگدا ہے کہ اس وچّ اجے وی کوئی امید باقی ہے—پر پھر... جدوں سراج انت وچّ دھدو نوں دسدی ہے کہ اسدا پریمی "ستا پیا ہے" اتے "میں اس 'تے اپنا برقع پا دتا ہے..."، تاں ایہہ کہنا مشکل ہے کہ کی اسدا پریمی سچ مچّ ستا پیا ہے جاں کی سراج نے آخرکار اس اپرادھ دا بدلہ لے لیا ہے جسدا اوہ شکار ہوئی سی۔ خیر، انت وچّ، لاہور توں بمبئی واپس آؤن توں بعد اس کول اسے ہنیری کھائی (دلدل) وچّ جان توں علاوہ ہور کوئی راہ نہیں بچدا۔

اپنی قسمت نوں سویکار کرن دی مجبوری، جویں کہ کیہا جا سکدا ہے، کہانی "انجام-ب-خیر" (سبھ کجھ چنگے انت نال سماپت ہویا) وچّ وی سپشٹ ہندی ہے، جس وچّ نسیم اختر—جو اکّ ویشوا دی دھی ہے—اس پیشے نوں الوداع کہنا چاہندی ہے اتے...اکّ عزت دار زندگی جیونا چاہندی ہے پر اسنوں اجیہا کرن دی اجازت نہیں ملدی۔ 'لائسینس' (License) دی نیتی وانگ، اوہ وی دیہہ-وپار کرن لئی مجبور ہندی ہے اتے جدوں اوہ اس راہ 'تے پیندی ہے، تاں سراج وانگ پورے جوش تے روہ نال اگے ودھدی ہے۔

اس کہانی دا اکّ ہور اہم پہلو اوہ بھلیکھا ہے جو پاکستان دی منگ اتے پھر اسدی سرجنا نے اپ-مہاندیپ دی مسلمان آبادی دے اکّ وڈے حصے وچّ پیدا کیتا سی۔ نسیم اختر کہندی ہے: "قائد-اے-آزم نے مسلماناں لئی پاکستان حاصل کرن واسطے بہت محنت کیتی... سانوں ہن اتھے رہنا چاہیدا ہے،" اتے ایہہ کہ "اوہناں دا دھرم" اتے "ساڈا دھرم" اکّ نہیں ہن۔ حالانکہ، نسیم دا پاکستان دی اس 'منچاہی دھرتی' 'تے جان دا فیصلہ—کیونکہ اسنوں لگدا ہے کہ بھارت وچّ کوئی وی مسلمان سرکھیت نہیں ہے—ایہہ کہنا مشکل ہے کہ ایہہ اسدی اپنی سوچ دا نتیجہ ہے جاں اس ستھتی دا جو اس دے سنگیت ادھیاپک، خان صاحب اچھن خان، نے اپنے تنگ مقصد لئی رچی سی تاں جو اس دے ڈر اتے گھبراہٹ نوں ہور ودھایا جا سکے۔ جویں کہ اسیں جاندے ہاں، منٹو کدے وی گلّ بہت کھل کے نہیں کہندے اتے بہت ساریاں گلاں پاٹھکاں دے فیصلے 'تے چھڈّ دیندے ہن۔

بغیر اجازت" (Without Permission) اکّ ہلکی-پھلکی کہانی ہے جسدا کوئی بہتا " ڈونگھا سار نہیں ہے۔ ایہہ سانوں صرف اینا دسدی ہے کہ ویشوا دا کوٹھا ہی اکّ اجیہی تھاں ہے جتھے جان لئی کسے اجازت دی لوڑ نہیں ہندی۔

کتے-کتے ملن والیاں کجھ اہم گلاں نوں چھڈّ کے، باقی چار کہانیاں وچّ وی کوئی بہتا وزن نہیں ہے؛ ایہہ کہانیاں ہن—"مس مالا" (Miss Mala), "کادرا قصائی" (Qadira the Butcher), "پشاور توں لاہور" (From Peshawar to Lahore) اتے "اکّ

نیک عورت اتے اکّ ویشوا" | (A Pious and a Pros) ایہی گلّ "ویاہ" (Marriage) اتے "پھیری لاؤن والی کڑی" (The Peddler Girl) بارے وی کہی جا سکدی ہے۔ آخری کہانی وچّ، اکّ کڑی اس ویکتی دے سچے پیار نوں ٹھکرا دیندی ہے جسدے نال اوہ گھروں بھجی سی، اتے پھر اسنوں اس دھوکھے دا پھل بھگتنا پیندا ہے۔

حالانکہ، "کادرا قصائی" کہانی توں سانوں اکّ ارتھپورن نقطہ ضرور ملدا ہے۔ کہانی دسدی ہے: "اس سمیں، پاکستان بناؤن دی منگ اپنے سکھر 'تے سی۔ آخرکار اکّ اعلان ہویا—جسنوں ایدن نے اپنے پنج-والو والے ریڈیو 'تے سنیا—کہ ہندوستان نوں دو حصیاں وچّ ونڈ دتا گیا ہے۔ اتے پھر دنگے شروع ہو گئے۔ ہندو مسلماناں نوں مار رہے سن اتے مسلمان ہندواں نوں۔ اتھے اکّ عجیب جہی ستھتی بنی ہوئی سی۔ خون پانی نالوں وی سستا ہو گیا سی۔" اجیہے حالات وچّ ہی "مسلمان وڈی گنتی وچّ پاکستان ولّ ہجرت کر رہے سن تاں جو اوہناں دیاں جاناں سرکھیت رہِ سکن،" بالکل اسے طرحاں جویں کہانی "اٹ آل اینڈڈ ویلّ" (It All Ended Well) وچّ نسیم اختر سوچدی ہے۔ پر جدوں ایدن بائی پاکستان جا رہی سی، تاں "رستے وچّ اس دے اپنے ہی مسلمان بھراواں نے اس دے ناچ والے پہراوے اتے بچے-کھچے گہنے لٹّ لئے۔" کی ایہہ اس سموہک بلاتکار (گینگ-ریپ) ورگی ہونی نہیں ہے جو کہانی "کھولہو!" (Open It!) وچّ سکینہ نوں اپنے ہی دھرم دے ولنٹیئراں اتے کتھت رکھئکاں ہتھوں سہنا پیندا ہے؟

مطلب صاف ہے: جیکر کوئی ویکتی درندا بنن دا فیصلہ کر لوے، تاں اسدا دھرم—اپنیاں ساریاں نیتک سکھیاواں دے باو جود—اسنوں اپنے ہی گھٹّ طاقتور دھرم-بھراواں 'تے ظلم کرن توں نہ تاں روکدا ہے اتے نہ ہی روک سکدا ہے، دوجے دھرماں دے لوکاں دی تاں گلّ ہی چھڈو!

منٹو ہمیشہ ایہی کردا رہا: اوہناں بھرماں نال لڑنا جیہناں نے لوکاں نوں جکڑیا ہویا سی۔ اس لئی اسنوں کنی وڈی قیمت چکاؤنی پئی—ایہہ اسیں سارے جاندے ہاں۔

دودا پہلوان" (Dooda the Wrestler) اکّ اجیہے آدمی بارے ہے جو اپنے استاد " پرتی سمرپت ہے اتے اپنے چرترہین استاد نوں اس سنکٹ وچوں بچاؤن لئی اپنی پوترتا (جس وچّ اسدی جنسی پوترتا وی شامل ہے) تکّ قربان کر دندا ہے، جو سنکٹ استاد دی اپنی ہی پیدا کیتی ہوئی سی۔ اتھے کوئی نیتک اپدیش نہیں دتا گیا۔ پر ایہہ کہانی سپشٹ روپ وچّ درساؤندی ہے کہ ویسوا-گمنوا (جاں ویسوا-ورتی) دی برائی کس حدّ تکّ جا سکدی ہے—اوہناں لوکاں نوں نقصان پہنچاؤن لئی جو اس وچّ شامل ہن اتے اوہناں پیڑتاں دا بدلہ لین لئی جیہناں دا شوشن کیتا گیا ہے۔

V

پر جیکر گاندھیواد نے فرقو ونڈ توں نکلن دا کوئی راہ نہیں دکھایا—جویں کہ منٹو نے اپنی کہانی "سوراج کے لئے" (For Swaraj) وچّ زور دتا سی—تاں کی پر اپکار، بھاویں اوہ کنا وی نیک-نیت اتے صاف-دل کیوں نہ ہووے، ویسوا- "ہارتا چلا گیا" (لگاتار ہاردے جانا) وچّ، گنگو بائی اس بناں ناں والے سیٹھ نوں بہت سپشٹ گلّ کہندی ہے:

اوہ اتھے ہی رک گیا۔ بہت ہولی-ہولی، جویں ہر اکّ شبد نوں نگل رہی ہووے، گنگو بائی نے کیہا: "میں بہت بری ہاں، سچ... پر اتھے چنگا کون ہے؟... سیٹھ، توں اکّ بتی بجھاؤن لئی دس روپئے خرچدا ایں... ذرا آلے-دوآلے دیکھ کنیاں بتیاں جگ رہیاں نے!"

اوہ اکّ پاسے ہٹیا اتے گلی وچّ لگیاں دوکاناں 'تے نظر ماری؛ اوہناں ساریاں دے اگے اکو جہیاں ریلنگاں لگیاں ہوئیاں سن۔ ایہہ اکّ کدے نہ ختم ہون والی قطار سی اتے رات دے دھوڑ بھرے ماحول وچّ انگنت بتیاں جگ رہیاں سن۔

کی توں ایہہ ساریاں بتیاں بجھا سکدا ہیں؟""

اپنی موٹی عینک راہیں اسنے پہلاں گنگو بائی دے سر اپر لٹکدے بلب نوں اتے پھر اس عورت دے دھوڑ بھرے چہرے نوں دیکھیا۔ اسدا سر جھک گیا اتے اسنے کیہا: "نہیں گنگو بائی، نہیں!"

جدوں اوہ ٹیکسی وچّ بیٹھا، تاں اسدا دل وی اونا ہی خالی سی جنی اسدی جیب۔

ایہہ بالکل سپشٹ ہے کہ ایہہ بیماری ساڈے سماج دی جڑھ (گربھ) وچّ بہت ڈونگھائی تکّ بیٹھی ہوئی ہے، اتے اسنوں جڑھوں پٹن لئی صرف دان-پن والے، جاں اس توں وی گھٹّ، صرف اپرلے دکھاوے والے یتن کافی نہیں ہون گے۔

ایہہ پھر توں منٹو دی متھّ-توڑن (پرچلت دھارناواں نوں چنوتی دین) دی اکّ خاص کوشش ہے۔

VI

اجیہے ہی ماحول وچّ منٹو "1919 کی ایک بات" (1919 دی اکّ گھٹنا) ورگی کہانی لے کے آؤندا ہے، اتے ایہہ دسن دی لوڑ نہیں کہ آدھونک بھارت دے اتہاس وچّ اس سال دا بہت مہتوپورن ستھان ہے۔ منٹو دی سبھ توں پہلی کہانی، "تماشہ"، جلھیانوالا باغ دے بھیانک کانڈ 'تے آدھارت سیجلیانوالا باغ دا ساکہ؛ اوہناں نے اپنی رچنا "سوراج کے لیئے" (سوراج لئی) اتے کجھ ہور رچناواں وچّ اسدا ذکر کیتا ہے، اتے اپر دسی گئی کہانی دا پچھوکڑ وی ایہی ساکہ ہے۔ کوئی وی ایہہ اندازہ لگا سکدا ہے کہ ایہہ ساکہ ساڈے لیکھک دے من 'تے وی اونا ہی بھارو رہا اتے اوہناں نوں اونا ہی پریشان کردا رہا جنا کہ ہزاراں ہور بھارتیاں نوں۔

پر، اوہناں ہزاراں لوکاں توں وکھرے طور 'تے، منٹو نے اسے گھٹنا وچّ ظالم حاکماں دا ساہمنا کرن لئی بہادری اتے ہمت دی اکّ ولکھن جھلک دیکھی۔ محمد طفیل عرف 'تھیلا کنجر' اکّ ویشوا دا پتر اتے دو جوان ویشواواں دا بھرا ہے، پر جدوں فیصلہ کن گھڑی

آؤندی ہے تاں اوہی سامراجی ظلماں ورودھ ڈٹ کے کھڑا ہندا ہے۔ اوہ ماریا جاندا ہے، اسدا سریر گولیاں نال چھلنی ہو جاندا ہے کیونکہ اوہ بھجن توں انکار کر دندا ہے؛ اتے جدوں اوہ پل آؤندا ہے، تاں اوہ بریٹیش سپاہیاں دے اکّ سموہ دا ساہمنا کرکے اتے اپنی آخری ساہ لین توں پہلاں اوہناں وچوں اکّ دی جان لے کے اپنے دیش واسیاں دی بے بسی دا بدلہ لیندا ہے۔ آزادی-پسند لوکاں دے کسے وی پیمانے انوسار، ایہہ سچ مچّ اکّ نیک بدلہ سی — نہ کہ اس طرحاں دا جسدا ورنن عین. ایم. راشد نے اپنی کویتا "انتقام" (بدلہ) وچّ کیتا ہے، جسدا اکلوتا اتے مکھ پاتر اکّ بریٹیش عورت نال ساری رات جنسی سنبندھ بناؤندا ہے اتے سوچدا ہے کہ اسنے "اپنے دیش واسیاں دی بے بسی دا بدلہ لے لیا ہے۔"9 جارج لکاچ (لیکھک اتے آلوچک) اسنوں "اسمرتھّ بغاوت" جاں "نقلی بغاوت" وجوں بیان کردے — جیکر اوہناں نوں اتھے ذکر کیتی گئی کویتا بارے پتہ لگدا۔ اس "کنجر" (ویشوا دے پتر) دی بغاوت وچّ کجھ کتے ودھ نیک، کتے ودھ بہادری بھریا اتے کتے ودھ شلاگھا یوگ تتّ موجود ہن۔ اس توں علاوہ، ایہہ اکّ اجیہا کارج ہے جسدی پالنا اس دیاں اپنیاں بھیناں وی کر سکدیاں سن پر — منٹو دے دکھ دی گلّ ہے کہ — اوہناں نے اجیہا نہیں کیتا۔

ایہہ منٹو دی اکّ ہور خاص مثال ہے — انسانیت دی بھال کرنا، بھاویں اوہ انسانیت دا اکّ چھوٹا جیہا انش ہی کیوں نہ ہووے، اوہناں تھاواں اتے لوکاں وچّ وی جتھے اسدی امید گھٹّ توں گھٹّ ہندی ہے۔

سنجوگ نال، اتھے ذکر کیتی گئی کہانی سانوں سوچن لئی اکّ ہور آدھار وی پردان کردی ہے۔ اکّ تھاں لکھیا ہے:

امرتسر... اوہی امرتسر جو آزادی دی لڑائی دا سبھ توں وڈا کیندر سی، جس دے سینے 'تے کدے جلیانوالا باغ ورگا مان-متا زخم لگا سی... ہن اس دی کی حالت ہے؟... پر اس کہانی نوں چھڈو؛ ایہہ دل نوں بہت پیڑ دیندی ہے۔ لوک کہندے ہن کہ اس پوتر شہر وچّ اج

توں پنج سال پہلاں جو کجھ واپریا، اس لئی انگریز ذمہ وار ہن۔ شاید ایہہ سچ ہے، بھائی جان، پر جے سچ پچھو تاں اتھے وگے خون نال ساڈے اپنے ہتھ وی رنگے ہوئے ہن۔ خیر!

اتھے "اج توں پنج سال پہلاں اس پوتر شہر وچّ جو کجھ واپریا" دا سدھا مطلب اوہناں گھٹناواں توں ہے جو 1946-48 دے دوران، یعنی ونڈ توں پہلاں اتے بعد وچّ واپریاں سن۔

ترک سدھا ہے: ہر چیز دا دوش انگریز حاکماں سر مڑھن وچّ بھاویں رتا کُ سچائی ہووے، پر اوہ سچائی صرف اکّ 'کن' (چھوٹا جیہا حصہ) ہی بن کے رہِ جاوے گی۔ اصلیت ایہہ ہے کہ جو کجھ ادوں واپریا، اس لئی مکھ طور 'تے اسیں خود ذمہ وار ہاں؛ انگریزاں نے تاں صرف ساڈے سماج وچّ پہلاں توں موجود پاڑیاں (ونڈیاں) دا فائدہ اٹھایا سی۔ اجیہے دیش لئی ایہہ کوئی حیرانی والی گلّ نہیں سی جس نوں "اپنے ہی مان-سنمان دی کوئی پرواہ نہیں۔"

پر جے انگریزاں نوں "ایہہ احساس وی نہیں سی کہ اکّ ویشوا دی وی اپنی عزت ہندی ہے،" تاں اسیں بھارتی وی اس معاملے وچّ کوئی بہتے وکھرے نہیں ہاں۔ اصل وچّ، ساڈے سماج دی اسے سنویدنہینتا نے ہی منٹو نوں اکّ توں ودھ وار عدالت تکّ کھچیا سی۔ 'یاما' (Yama) وچّ، کپرن ویشوا-ورتی نامک سماجک بیماری بارے کہندا ہے: "ڈراؤنی گلّ ایہہ ہے کہ کوئی ڈر (جاں حیرانی) نہیں ہے،" اتے اسیں یقیناً کپرن دے زمانے دے روسیاں نالوں بہتر نہیں ہاں؛ اسیں وی کسے بھیانک گھٹنا نوں دیکھ کے کوئی ڈر جاں صدمہ محسوس نہیں کردے۔ پر ایہہ اسے طرحاں دے لوک سن جو منٹو نال نفرت کردے سن، اس نوں گالھاں کڈھدے سن اتے اس نوں تنگ-پریشان کردے سن؛ اس دا سدھا جیہا کارن ایہہ سی کہ اس نے اوہناں نوں ایہہ دسن دی کوشش کیتی کہ اوہناں دیاں بیماریاں کی سن — بھاویں کہ اوہ کسے ڈاکٹری کلینک دا مالک نہیں سی (جویں کہ اس نے اکّ وار اپنے بارے کیہا سی) اتے اوہ ایہناں بیماریاں دا علاج نہیں کر سکدا سی۔

پھر وی، کی اس وچّ کوئی حیرانی دی گلّ ہے کہ ساڈا سماج غصے نال بھر گیا جدوں منٹو نے بیمار نبض 'تے انگل رکھی؟ کمال ہے!

VII

جویں کہ اسیں اپر کیہا ہے، منٹو دے ساہت دی اکّ خاص وشیشتا منکھتا دی بھال ہے — بھاویں اوہ منکھتا دا اکّ چھوٹا جیہا انش ہی کیوں نہ ہووے — جو سبھ توں اسمبھو تھاواں اتے لوکاں وچّ وی لبھی جا سکدی ہے۔

منٹو دیاں بہہتیاں کہانیاں — بھاویں اوہ 'نیویں' سمجھے جان والے مرداں-عورتاں بارے ہون جاں ہور مدعیاں بارے — اس گلّ دی پشٹی کردیاں ہن اتے اس دے ساہت دی اس وشیشتا 'تے کھریاں اتردیاں ہن۔

اداہرن وجوں، اجیہی ہی اکّ کہانی "شاردا" ہے؛ اس کہانی دی مکھ پاتر (جس دا ناں وی شاردا ہی ہے) شبد دے صحیح ارتھاں وچّ کوئی ویشوا نہیں ہے، حالانکہ اسیں اس نوں اکّ اجیہے گھٹیا درجے دے ہوٹل وچّ رہندے دیکھدے ہاں جو اکو سمیں ویشوا-گھرشوا وی سی اتے نہیں وی سی۔ اس دی شخصیت دا پہلا پہلو، جس دی سانوں جھلک ملدی ہے، اوہ اکّ فکرمند اتے خیال رکھن والی بھین دا ہے؛ جے اوہ جے پور توں بمبئی آؤندی ہے، تاں اس دا مقصد اپنی چھوٹی بھین نوں دیہہ-وپار دے اس دھندے وچوں باہر کڈھنا ہے جس وچّ اس نوں اس دی مرضی دے ورودھ دھکّ دتا گیا سی۔ بھاویں شاردا نوں اس دے پتی نے چھڈّ دتا سی اتے اس کارن ویاہ دے ناں توں اس دے من وچّ کوڑا انوبھوَ پیدا ہو گیا سی، پھر وی اس دی اکو-اک اچھا ایہہ سی کہ اس دی بھین، شکنتلا، دا ویاہ کسے یوگ ویکتی نال ہو جاوے تاں جو...تاں جو اوہ عزت بھری زندگی جی سکے۔

اتے پھر شاردا دی شخصیت دا سبھ توں منکھی پہلو سامہنے آؤندا ہے — اکّ بہت چھوٹی، اکّ سال دی بچی دی ماں وجوں۔ اکّ بے سہارا جوان عورت جسنوں اس دے پتی

نے چھڈّ دتا ہے اتے جس کول اپنی بڈھی ماں توں علاوہ جان لئی ہور کوئی تھاں نہیں ہے، اس لئی اس آدمی نال جڑ جانا بہت سبھاوک ہے جو اسدی بچی نوں اسے طرحاں پیار کردا ہے جویں صرف اکّ پرواہ کرن والا پتا ہی کر سکدا ہے۔ اس لئی کوئی وی آسانی نال اندازہ لگا سکدا ہے کہ شاردا نے نظیر وچّ اکّ اجیہا ویکتی دیکھیا ہووےگا جو اسنوں سماج وچّ کجھ حدّ تکّ سرکھیا اتے عزت پردان کر سکدا سی۔ اس نقطے دی اہمیت نوں چنگی طرحاں سمجھیا جا سکدا ہے جیکر اسیں ایہہ دھیان وچّ رکھیئے کہ بھارت وچّ — منٹو دے سمیں دی تاں گلّ ہی چھڈو — اج وی اکّ جوان کڑی اپنے آپ نوں 'بھیڑیاں' دے جھنڈ نال گھری ہوئی پاؤندی ہے، جو موقع ملن 'تے دن-دہاڑے کسے کڑی جاں عورت نال درندگی کر سکدے ہن۔ حالانکہ کریم، جو کہ اکّ دلال ہے، اس قسم دے لوکاں دی نمائندگی نہیں کردا، پر اوہ اپنے طریقے نال کسے بھیڑیئے توں گھٹّ نہیں ہے؛ اوہی سی جسنے شکنتلا نوں اپنے جال وچّ پھسایا سی۔ اجیہے حالات وچّ ہی شاردا نظیر نال رہن آؤندی ہے، جدوں شہر وچّ فرقو دنگے شروع ہون 'تے نظیر دی پتنی لاہور چلی جاندی ہے۔ حالانکہ، جدوں وی اوہ شاردا نوں اپنی چھاتی نال لگاؤندا، تاں اوہ کدے انکار نہیں کردی سی، پر ہن اوہ پہلاں والی شاردا نہیں رہی سی... نہیں، شاردا اوہی شاردا سی، پر ہن اوہ اس توں کجھ ودھ سی۔ انے لمبے وچھوڑے توں بعد، اس دے سریر دا سمرپن کئی گنا ودھ گیا سی؛ اوہ اجے وی اسنوں دلوں-جانوں چاہندی سی، پر نظیر نوں محسوس ہویا کہ شاردا وچّ ہن اوہ پہلاں والا کھچّ-بھرپور انداز جاں اوہ گلّ نہیں رہی سی جو پہلاں ہندی سی۔

اس طرحاں کہانی بالکل سپشٹ کر دیندی ہے کہ جیکر کوئی بدلیا ہے، تاں اصل وچّ اوہ شاردا نہیں ہے۔ آؤ دیکھیئے کہ شاردا دے جے پور جان توں بعد کریم نظیر نوں کی کہندا ہے۔ اوہ کہندا ہے: "نظیر صاحب، شاردا سچ مچّ تہاڈے نال پیار کردی سی۔" اکّ برابر مہتوپورن تتھّ ایہہ ہے کہ جے شاردا اپنی نوجمی دھی نوں اپنی ماں دی دیکھ-ریکھ وچّ چھڈّ کے بمبئی واپس آؤندی ہے، تاں اس دا کارن صرف نظیر لئی اسدا پیار ہی ہے۔ اس

طرحاں، بدلن والا ویکتی نظیر نام دا اوہ مرد ہے جو بناں کسے آدھار دے ایہہ محسوس کردا ہے کہ شاردا دا پہلاں والا آکرشن ختم ہو گیا ہے۔ ایہہ اس پرانی ستھتی دے بالکل الٹ ہے جدوں

نظیر نوں پیار دے ارتھاں بارے کجھ نہیں پتہ سی؛ اوہ صرف اینا جاندا سی کہ شاردا اس پرتی سریرک طور 'تے سمرپت سی اتے اوہ اسدیاں مردانہ لوڑاں/سوالاں دا سبھ توں ڈھکواں جواب سی۔ اسنوں اس توں ودھ کجھ نہیں پتہ سی۔

اس سمیں، اصل وچّ، "نظیر نوں اس دے سریرک سمرپن 'تے پورا یقین سی؛ سریرک پکھوں اوہ پوترتا دی مورت سی۔"

جتھوں تکّ نظیر دی گلّ ہے، اوہ کس طرحاں دا آدمی ہے؟ اوہ اپنی پتنی نوں دھوکھا دندا رہا ہے اتے اس بارے اسنوں کجھ پل دے پچھتاوے توں علاوہ ہور کجھ محسوس نہیں ہندا!

نظیر وچّ آئے اس بدلاء دا نتیجہ کی نکلدا ہے، ایہہ کوئی وی اندازہ لگا سکدا ہے۔ نظیر (اکّ مرد) ولوں ذلیل کیتے جان 'تے، شاردا آخرکار اسدا گھر چھڈّ دیندی ہے پر اپنے نال صرف اوہی چیزاں لے کے جاندی ہے جو اصل وچّ اسدیاں سن۔ اس وچّ اینی کُ سوے۔ مان دی بھاونا ضرور ہے: اسنے نظیر دی کوئی وی چیز اپنے نال نہیں لئی؛ اتے نہ ہی اسنے نظیر توں کسے طرحاں دے معاوضے دی اڈیک کرن دی لوڑ سمجھی۔ "عین ایپیسوڈ آف 1919" (An Episode of 1919) وچّ اکّ پڑاء 'تے، بیانکرتا کہندا ہے (جاں پچھدا ہے!؟): ".....اکّ ویشوا دا وی اپنا سنمان ہندا ہے..... اسدا ضرور ہو سکدا ہے..... اسدا کیوں نہیں ہو سکدا.....؟" اتے ایہہ گلّ شاردا 'تے وی اونی ہی سچ ڈھکدی ہے، جسنے ویشواگری دا کم تاں کیتا سی پر - دہراؤن لئی - اوہ اس شبد دے سخت ارتھاں وچّ ویشوا نہیں سی۔

اسے ستھتی وچّ نظیر "اداس دل نال کمرے وچّ داخل ہندا ہے، پر اتھے ٹرائیپوڈ (چھوٹی میز) 'تے اسدیاں من پسند سگرٹاں دا پیکٹ پیا ملدا ہے --- جو پوری طرحاں بھریا ہویا سی۔" پر ہن کی کیتا جا سکدا سی! شاردا ہمیشہ لئی چلی گئی سی، اتے کسے انجان منزل ولّ، اتھوں تکّ کہ اس دے نوکر نوں وی ایہہ دسے بناں کہ اوہ کتھے جا رہی سی۔ اتے اسنوں کسے نوں ایہہ دسن دی لوڑ ہی کیوں سی کہ اوہ کتھے جا رہی سی؟ کی اس دے آدمی نے اس دے لئی اینا آشاوادی ہون دی کوئی گنجائش چھڈی سی؟

VIII

شانتی وچّ وی سوے-مان دی کوئی گھاٹ نہیں ہے — اکّ اجیہی مٹیار جسنوں پیار وچّ دھوکھا ملیا۔ (اوہ منٹو دیاں زیادہ تر ویسواواں ورگی ہی ہے: نہ صرف بے سہارا، سگوں پریمی جاں پتی دوارا دھوکھا کھادھی ہوئی!) سری نگر٪ وچّ گھروں بھجن توں بعد، شانتی لگاتار اپنی آتما نوں بچاؤن دی کوشش کر رہی ہے۔ شانتی اس عورت دی مثال ہے جسنوں اج اسیں "کال گرل" کہندے ہاں اتے (شاردا دے الٹ) اوہ بہت ہی سچیت ڈھنگ نال اس دھندے وچّ آئی ہے۔ پر، کی اسدی آتما سچ مچّ اس وچّ شامل ہے؟ اسدا سارا وہار سانوں دسدا ہے کہ اوہ صرف سماں کٹّ رہی ہے (جویں کہ اسے نام دی کہانی وچّ سہائے نام دا دلال سماں کٹّ رہا سی)، اتے موقع ملدیاں ہی اوہ اس پیشے نوں چھڈّ دیویگی۔ ایہہ موقع اسنوں مقبول دے روپ وچّ ملدا ہے:

جدوں دوویں بسترے 'تے بیٹھے، تاں شانتی نے اپنا سر پاسے ولّ گھمایا اتے مقبول دی گود وچّ رکھ دتا۔ اس دے ہنجھوآں نوں جویں رکنا بھلّ ہی گیا سی۔ مقبول اسنوں پیار کردا سی، اسنے اسنوں رون توں روکیا، اتے اسنے ہنجھوآں وچّ ڈبی ہوئی، کمبدی آواز وچّ کیہا: "اتھے... سری نگر٪ وچّ، اکّ آدمی نے مینوں مار دتا سی... اتھے ہن اکّ آدمی نے... مینوں مڑ جیوت کر دتا ہے۔"

اتے جدوں مقبول اسنوں پنجاہ روپئے پیش کردا ہے — اوہ فیس جو اوہ کسے وی گاہک توں لیندی ہے — تاں "بہت غصے اتے نفرت نال، شانتی نے نوٹ چکے اتے ہیٹھاں سٹّ دتے۔ پھر، بہت کاہلی وچّ، اسنے کھوہلیا..." ...اپنے ڈریسنگ ٹیبل دی اکّ دراز کھولھی اتے کیہا: "ویکھ... دیکھ اتھے کی پیا ہے!"

اتھے ہی سانوں شانتی دی انسانیت اتے اس دے سوے-مان دی جھلک ملدی ہے۔ کیونکہ دراز وچّ سو-سو روپئے دے کئی نوٹ پئے سن—اوہی نوٹ جو اس نے مقبول توں لئے سن اتے جیہناں وچوں اکّ پیسہ وی خرچے بناں اس نے سنبھال کے رکھیا سی۔ پھر شانتی اوہناں وچوں مٹھی بھر نوٹ کڈھدی ہے اتے ہوا وچّ اچھال دیندی ہے: "ہن مینوں ایہناں دی کوئی لوڑ نہیں۔" کہانی دا انت ایہہ سپشٹ کردا ہے کہ اوہ اصل وچّ پیسے دی نہیں، سگوں اکّ پیارے دوست دی تلاش وچّ ہے — اکّ اجیہی چیز جو اسنوں ہن مل گئی جاپدی ہے۔

اسے طرحاں دی اکّ کڑی "برمی لڑکی" کہانی وچّ آئی بناں نام والی برمی کڑی ہے — جو اس ویکتی دی دلوں سیوا کرن لئی کسے وی حدّ تکّ جان نوں تیار جاپدی ہے جس توں اسنوں پیار اتے فکر دا تھوڑا جیہا وی احساس ملدا ہے۔ اوہ کون ہے اتے کتھوں آئی ہے، اس بارے سانوں رتا وی پتہ نہیں۔ اسیں صرف اینا جاندے ہاں کہ اوہ اس ویکتی دی پوری شردھا نال سیوا کردی ہے جو اسنوں اپنے گھر لے کے آیا سی۔ اتے پھر، پورے سوے-مان نال، جدوں اسنوں جان لئی کیہا جاندا ہے تاں اوہ اس تھاں نوں چھڈّ دیندی ہے — بناں گھر وچوں کوئی اجیہی چیز لئے جو اسدی اپنی نہیں ہے۔ اس دوران، بے شکّ، اوہ تنّ نوکراں اتے گھر دے دو میمبراں وچوں اکّ دا دل جت لیندی ہے۔

بیگو، شاردا، شانتی جاں بناں نام والی برمی کڑی نالوں بالکل وکھری ہے۔ اوہ کشمیر دے اکّ پہاڑی قصبے، بٹوت وچّ رہن والی اکّ سادھارن دل والی کڑی ہے، جسنوں ایہہ وی نہیں پتہ کہ جے کوئی مرد اس دے بلھاں نوں چمدا ہے تاں اسدا کی مطلب ہندا ہے۔ پر

پھر اسنوں کسے دے پیار نوں پاؤن دا سبھاگ ملدا ہے اتے بہت جلدی ہی، اسے ویکتی دوارا ٹھکرائے جان دا دبھاگ وی؛ اتے نراشا دی اسے حالت وچّ اوہ سراج اتے نسیم اختر وانگ ہی، اکّ طرحاں دے بدلے دی بھاونا نال اپنے آپ نوں دیہہ-وپار وچّ دھکّ دیندی ہے۔ اتھوں تکّ کہ اوہ اوہناں مریضاں وچوں کجھ توں ٹی.بی. (تپدق) دی بیماری دی لپیٹ وچّ آ جاندی ہے جو اپنی صحت سدھارن لئی اس دے قصبے وچّ آؤندے سن، اتے انت وچّ اسدی موت ہو جاندی ہے۔ حالانکہ "بیگو" کہانی مانٹو دے دوجے سنگریہہ وچّ چھپی سی جو 1940 وچّ آیا سی، پر اس وچّ اس باریکی دی گھاٹ ہے جو اسے سنگریہہ وچّ شامل کہانی "ہتک" (The Insult) وچّ ملدی ہے۔ "ہتک" دے سخت یتھارتھواد دے الٹ، ایہہ کہانی جیون پرتی اکّ اپرلی جاں ستہی رومانٹک درشٹیکون پیش کردی ہے، جسنوں مانٹو نال جوڑن دی سانوں عام طور 'تے عادت نہیں ہے۔ اس گلّ دی کافی سمبھاونا ہے کہ ایہہ دوویں کہانیاں وکھ-وکھ سمیاں 'تے لکھیاں گئیاں ہون گیاں، بھاویں اوہناں وچکارلا انتر شاید... اک-دو سال، جاں ودھ توں ودھ تنّ سال۔

بیگو" دے مقابلے، "جانکی" کہانی ساڈے سامہنے بالکل وکھری قسم دا پاتر پیش " کردی ہے۔ جانکی کسے وی طرحاں ویشوا نہیں ہے—بھاویں اوہ کوٹھے 'تے رہن والی ہووے جاں 'کال گرل' (call girl) وانگ کم کرن والی۔ جانکی اکّ بہت ہی آزاد-خیال انسان جاپدی ہے—آزادی توں پہلاں دے دور وچّ، فلم کمپنی وچّ نوکری حاصل کرن لئی اوہ اکلی پیشاور توں بمبئی اتے پھر پونے تکّ دا سفر کردی ہے؛ جدکہ اج وی بہت ساریاں (جے ساریاں نہیں تاں) بھارتی کڑیاں کسے مرد دی سرکھیا توں بناں اکلے سفر کرن دی ہمت نہیں کر سکدیاں۔ پر اسدی شخصیت دا سبھ توں اہم گن ایہہ جاپدا ہے کہ جیہناں مرداں توں اسنوں تھوڑا جیہا وی پیار ملدا ہے، اوہ اسے طرحاں—اتے پوری شدت نال، کئی گنا ودھ کے—اسدا جواب دیندی ہے۔ اتھے عزیز ہے (اکّ ویاہتا مرد جسدا جانکی نال پریم-سنبندھ ہے) اتے سعید ہے (جسنے جانکی نوں ملن توں پہلاں ہی اپنی اکّ پریمکا نوں چھڈّ دتا سی)؛ ایہناں مرداں دی ہی اوہ پوری لگن نال سیوا کردی ہے اتے بہت فکر نال

اوہناں دا خیال رکھدی ہے—اوہ وی کسے وی طرحاں دے بھوتک لابھ دی پرواہ کیتے بناں۔ پر، پھر، بدلے وچّ اسنوں کی ملدا ہے؟ صرف زلت اتے اس 'تے اپنا پورا ادھیکار جماؤن دی کوشش—اکّ اجیہی چیز جو مرد-پردھان سوچ... (پاٹھک اس خالی تھاں نوں اپنی مرضی انوسار بھر سکدے ہن۔) اسدا سبھاء انت وچّ اسنوں موت دے مونہہ تکّ لے جاندا ہے، جتھوں نرائن اسنوں بچاؤندا ہے—اوہی انسان جس نال اسنوں نفرت ہو گئی سی۔ نرائن اسنوں بچاؤن لئی کس حدّ تکّ جاندا ہے، اس وچّ اپنے-آپ وچّ تھوڑا ہاس-رس وی ہے—ایہہ اسے طرحاں دے مذاقیہ انداز نوں درساؤندا ہے جو نرائن 'آؤ!' (Aao!) لڑیوار ریڈیو ناٹکاں وچّ دکھاؤندا ہے، جیہناں نوں منٹو نے 'آل انڈیا ریڈیو' لئی لکھیا سی۔

ویسے، منٹو، جو خود اس کہانی دا اکّ پاتر ہے، اکّ تھاں 'تے کہندا ہے: "اس سوچ نال وی تھوڑی راحت ملدی سی کہ جیکر کوئی عورت جوان ہووے تاں ہر فلم کمپنی دے دروازے اس لئی کھلھے سن؛ اس بارے گھبراؤن والی کی گلّ سی!" "اوہ میری مدد توں بناں وی کسے نہ کسے فلم کمپنی وچّ جگہ بنا سکدی سی۔" ایہہ ٹپنی سانوں ساڈے اس پرانے وچار ولّ واپس لے جاندی ہے کہ منٹو دے زمانے وچّ فلماں دی دنیا اج دے مقابلے بالکل وکھری سی۔ اوہ دن اجیہے سن جدوں فلم جگت نال جڑے کسے وی ویکتی نوں برے چرتر والا منیا جاندا سی اتے سماج اس توں دوری بنا کے رکھدا سی؛ کوئی وی عزت دار ویکتی اپنی اولاد، خاص کرکے اپنی دھی نوں فلماں وچّ کم کرن دی اجازت نہیں دندا سی۔ اجیہے ماحول وچّ ہی 'ویسواواں' اکھواؤن والیاں عورتاں، جاں جانکی ورگیاں عورتاں نے کردار نبھاؤن دے کھیتر وچّ اکّ بہت وڈی گھاٹ نوں پورا کیتا۔

حالانکہ، ایہناں ساریاں کہانیاں دے مقابلے، 'سرکنڈوں کے پیچھے' (سرکنڈیاں دے پچھے) کہانی بالکل وکھری پدھر 'تے کھڑی ہے۔ اتھے کڑی، جسنوں 'نواب' دا اپنام دتا گیا ہے، دیہہ-وپار وچّ شامل تاں ہے، پر اسنوں ایہہ وی نہیں پتہ کہ اوہ جو کر رہی ہے

اوہ دیہہ-وپار ہے اتے سماج وچّ اسنوں نفرت دی نظر نال دیکھیا جاندا ہے۔ منٹو خاص طور 'تے کہندا ہے:

بھاویں اوہ ہر لحاظ نال اکّ 'نیویں' عورت سی—اس ارتھ وچّ جس وچّ ساڈیاں عزت دار اتے نیک عورتاں اجہیاں عورتاں نوں سمجھدیاں ہن—پر سچ تاں ایہہ ہے کہ اسنوں بالکل وی احساس نہیں سی کہ اوہ پاپ بھری زندگی جی رہی سی۔ اتے اوہ پاپ بارے سوچ وی کویں سکدی سی جدوں اسنوں پاپ بارے کجھ پتہ ہی نہیں سی!

حالانکہ، کہانی دے انت وچّ—اتے ایہہ انت کسے ڈراؤنی کہانی وانگ لگدا ہے—اس بھولی-بھالی کڑی نوں ہی کسے ہور دی غلطی دی قیمت اپنی جان دے کے چکاؤنی پیندی ہے۔ دہاکیاں بعد وی، لیکھک نوں اوہ کمبنی چنگی طرحاں یاد ہے جو اس دے سریر وچوں لنگھی سی جدوں اسنے ایہہ کہانی پہلی وار پڑھی سی۔

IX

کہانی "کالی شلوار" نوں منٹو دیاں سبھ توں ودھیا لگھو کہانیاں وچوں اکّ منیا جاندا ہے۔ آزادی توں پہلاں دی دلی دے پچھوکڑ 'تے آدھارت اس کہانی نوں یتھارتھ دی کٹھورتا نوں پیش کرن والی رچنا منیا جا سکدا ہے، جس وچّ سلطانہ 'عمراؤ جان ادا' ورگی طوائف دی رومانٹک تصویر توں بہت دور ہے۔ ایہہ وچاری عورت اپنے سریر دا سودا کردی ہے، اتے اوہ چنگی طرحاں جاندی ہے کہ اوہ کی کر رہی ہے، پھر وی اوہ اپنا گزارا مشکل نال ہی کر پاؤندی ہے۔ محرم دا مہینہ نیڑے آ رہا ہے پر اوہ کالی شلوار سواؤن لئی ساڈھے چار گز ساٹن دا کپڑا وی نہیں جٹا پاؤندی۔

ویسے، منٹو دیاں کئی ہور رچناواں وانگ، ایہہ کہانی وی "ساڈا دھرم" بنام "اوہناں دا دھرم" والی سوچ دا مذاق اڈاؤندی ہے، جسنوں نسیم اختر ورگے لوک پالدے سن۔ جدوں سلطانہ شنکر 'تے دوش لگاؤندی ہے کہ اوہ مسلم بھائیچارے دے دھارمک بزرگاں دا

مذاق اڈا رہا ہے کیونکہ اوہ ہندو ہے، تاں اوہ مسکراؤندے ہوئے بہت سپشٹ طور 'تے کہندا ہے: "اجہیاں تھاواں 'تے ہندو-مسلم دا سوال ہی پیدا نہیں ہندا۔ جیکر اتھے وڈے-وڈے پنڈت اتے مولوی وی آ جان، تاں اوہ وی سجن بن جانگے۔" اتے اوہ کی گلّ ہے جو سلطانہ نوں شنکر 'تے مسلم سنتاں دا مذاق اڈاؤن دا دوش لگاؤن لئی مجبور کردی ہے؟ گلّ صرف اینی ہے کہ شنکر کھدابکھش دے من وچّ پل رہے وہماں-بھرماں 'تے بے رحمی نال اپنے ہتھوڑے دی چوٹ کردا ہے: ".....اپنی قسمت دا جندرا کھلھواؤن لئی، اوہ کئی دناں توں اکّ اجیہے 'خدا-رسیدہ' فقیر کول جا رہا ہے جسدی اپنی قسمت خود اکّ جنگالے ہوئے جندرے وانگ جام ہوئی پئی ہے۔" ایہہ منٹو دے متھّے-توڑن (پرچلت دھارناواں نوں چنوتی دین) دے رجھان دی اکّ ہور مثال ہے!

بابو گوپیناتھ" اتے "ممی" ورگیاں آل-ٹائم مہان کہانیاں بالکل وکھری شرینی وچّ " آؤندیاں ہن، کیونکہ ایہناں کہانیاں دے مکھ پاتر بنے-بنائے خانیاں وچّ فٹّ نہیں بیٹھدے۔ نہ تاں بابو گوپیناتھ کوئی عام قسم دا گاہک (جاں "مسافر") ہے جو اپنی کام-واسنا نوں سنتشٹ کرن لئی ویسواواں کول جاندا ہے، اتے نہ ہی 'ممی' کسے وی طرحاں اجیہی ویسوا ہے جو ودھ توں ودھ امیراں نوں اپنے جال وچّ پھساؤن دی تاک وچّ رہندی ہے۔ اس دی بجائے، اوہ اجیہے ویکتی ہن جو اپنے نال جڑے لوکاں نوں دلوں پیار کردے ہن اتے ہمیشہ اوہناں دی چنتا کردے ہن۔ 'ممی' دے گھر بارے تاں منٹو ایہہ وی کہندا ہے:

پربھات نگر توں چلن ویلے میں سوچیا سی کہ ایہہ شاید کوئی کوٹھا (ویسوا-گھر) ہووےگا، پر اس گھر دی کسے وی چیز نے اس دھارنا دی پشٹی نہیں کیتی۔ اوہ گھر اونا ہی عزت دار سی جنا کوئی عام عیسائی پریوار دا گھر ہندا ہے۔

خیر، اصل زندگی دے ایہناں دو پاتراں دے ویرویاں وچّ گئے بناں، اسیں صرف اینا ہی کہہ سکدے ہاں کہ اوہ اصل وچّ عام ڈھانچے توں انے وکھرے ہن کہ اوہ — جاں ساڈے آلے-دوآلے موجود اوہناں ورگے لوک — منووگیانک ادھئین لئی ودھیا اداہرناں بن سکدے ہن۔

بابو گوپیناتھ دی شخصیت اجیہی ہے کہ اوہ جان- بجھ کے ٹھگے جانا پسند کردا ہے پر کسے دے جھوٹھ جاں فریب نوں بے نقاب کرن توں گریز کردا ہے، تاں جو اس ویکتی نوں کوئی ٹھیس نہ پہنچے۔

اس سوال دے جواب وچّ کہ اسنوں ویسواواں دے کوٹھیاں اتے فقیراں دے ڈیریاں نال اینا لگاؤ کیوں ہے، بابو گوپیناتھ بہت سپشٹ اتے بیباکی نال جواب دندا ہے:

کیونکہ ایہہ دو اجہیاں تھاواں ہن جتھے فرش توں لے کے چھت تکّ دھوکھا ہی دھوکھا ہندا ہے..... جیکر کوئی خود نوں دھوکھا دینا چاہندا ہے، تاں اس لئی اس توں ودھیا تھاں ہور کہڑی اس پچھے ترک بہت سپشٹ اتے اکھاں کھولن والا ہے:

کون نہیں جاندا کہ ماپے اپنے بچیاں نوں ویسوا-گھراں وچّ دیہہ-وپار لئی مجبور ..... کردے ہن اتے مرد اپنے ربّ نوں درگاہاں تے خانگاہاں وچّ دیہہ-وپار کرواؤندے ہن!

پھر وی، ایہہ گلّ بھلن دی ہمت نہیں کرنی چاہیدی کہ ایہہ اوہی بابو گوپیناتھ سی — اوہی ویکتی جس نے اپنا سارا پیسہ ویسواواں، دلالاں اتے گپھار سائیں ورگے چھوٹے-وڈے ٹھگاں 'تے اڈا دتا سی — جو زینت ناں دی ویسوا کڑی نوں زندگی وچّ ستھاپت کرن لئی اپنی پوری واہ لگا دندا ہے۔ اس دی مکھ چنتا، اس دی زندگی دی پہلی ترجیح ایہہ ہے کہ اس بھولی-بھالی کڑی دا جیون صحیح ڈھنگ نال وس جاوے، اس توں پہلاں کہ اوہ — یعنی اس دا سوے-نیوکت سرپرست — 'سیانے' مرداں-عورتاں دی دنیا نوں ہمیشہ لئی چھڈّ جاوے؛ اس لئی اس گلّ نال کوئی فرق نہیں پیندا کہ اوہ کسے عزت دار ویکتی نال ویاہ کرکے وسدی ہے جاں اوہناں طریقیاں نوں سکھ کے جو ویسواواں گاہکاں توں پیسہ کڈھواؤن لئی ورتدیاں ہن۔ منٹو، جو خود اس کہانی دا اکّ پاتر ہے، نوں بابو گوپیناتھ بارے کوئی بھلیکھا نہیں ہے؛ اوہ خاص طور 'تے کہندا ہے کہ اوہ کمزور-ایمان والا ویکتی ہے:

اس دے کمزور-ایمان ہون دے ثبوت وجوں اتھے پہلاں ہی گپھار سائیں موجود سی — جس نوں، سانڈو دے کہن مطابق، بابو گو...پناتھ نوں اپنے قانونی صلاح کار وجوں اتھے لیاندا سی۔ "قانونی صلاح کار" شبد راہیں ساندو دا اصل مطلب ایہہ سی کہ بابو گوپیناتھ نوں گپھار سائیں 'تے ڈونگھا بھروسہ سی۔

پھر وی اسیں اسے ویکتی نوں بہت سکون محسوس کردے دیکھدے ہاں جدوں زینت — اسدی اپنی زینت — دا ویاہ حیدرآباد سندھ دے اکّ وڈے زمیندار٪ نال ہندا ہے — جویں کہ اسنے، یعنی بابو گوپیناتھ نے، اپنی زندگی دا سبھ توں وڈا مقصد حاصل کر لیا ہووے!

پر سانوں اس کہانی دا نیتک سبق — ہاں، نیتک سبق — کتے ہور ملدا ہے، کہانی "نتپھا" (The Sperm) وچّ، جتھے انجان چٹھی-لیکھک کہندا ہے:

اصل وچّ اجیہے لوک (بابو گوپیناتھ ورگے — عین. عین.) ہونے چاہیدے ہن جیہناں ..... نوں سماج اپنے ہی مونہہ 'تے اتے اپنے بنائے قنوناں دے مونہہ 'تے اکّ چپیڑ وجوں ورت سکے (ترچھے اکھراں وچّ جوڑیا گیا)۔

کی اس لئی ایہہ کوئی اسبھاوک گلّ سی، کی ایہہ بے وجہ سی، جاں کی اس وچّ کوئی حیرانی والی گلّ سی کہ منٹو نوں دھرم اتے اوہناں دی اکھوتی نیتکتا دے کئی راکھیاں دے غصے دا ساہمنا کرنا پیا؟

X

ممی' — جو اسے نام دی کہانی دا مکھ پاتر ہے — بارے بہت کجھ کہن دی لوڑ نہیں؛ ' بہتر ہووےگا جیکر کوئی اس بارے اپنا سٹہ خود کڈھے۔ اتھے اسیں صرف اوہی حوالہ دے سکدے ہاں جو چڈھا نے اس بارے کیہا سی، حالانکہ کجھ شبداں نوں ترچھے اکھراں وچّ لکھن دی ہمت کردے ہوئے:

سرکار نوں اس دے ڈھنگ-طریقے پسند نہیں سن۔ اسنوں اسدی رہن-سہن دی شیلی پسند نہیں سی..... اس دے گھر ہون والیاں محفلاں پرشاسن لئی اعتراز یوگ سن..... پولیس اسدا پیار اتے محبت پھروتی وجوں چاہندی سی..... اوہ اسنوں "ممی" کہندے سن پر چاہندے سن کہ اوہ دلال وجوں کم کرے..... لمبے سمیں تکّ اس نال جڑے اکّ معاملے دی جانچ چلدی رہی۔ انت وچّ سرکار پولیس دی جانچ توں سنتشٹ ہو گئی اتے پھر اسنوں باہر کڈھ دتا..... اسنوں شہروں جلاوطن کر دتا۔ جے اوہ ویشوا سی، جے اوہ دلال سی..... جے اسدی ہوند سماج لئی خطرہ سی، تاں اسنوں ختم کر دتا جانا چاہیدا سی۔ پر پونے دی گندگی نوں ایہہ کیوں کیہا گیا کہ تینوں ایہہ تھاں چھڈّ دینی چاہیدی ہے؛ کہ توں بہتر ہے کتے ہور چلی جا اتے کسے ہور کوڑے دے ڈھیر وچّ جا رل..... (ترچھے اکھراں وچّ جوڑیا گیا)۔ آؤ یاد کریئے: ایہہ اوہی چڈھا سی جس دی شخصیت نوں پنے دی اسے "گندگی" دی پوترتا نے کدے شدھ کیتا سی!

خیر، اجہیاں کہانیاں وچّ سبھ توں مہتوپورن گلاں وچوں اکّ ایہہ ہے کہ سانوں "گنجا فرشتہ" (Bald Angel) — جسدا نام سعادت حسن منٹو سی — "ممی" اتے "بابو گوپیناتھ" ورگیاں کہانیاں اتے ہور بہت ساریاں رچناواں وچّ اکّ پاتر وجوں دکھائی دندا ہے۔ کی اس وچّ کوئی حیرانی والی گلّ ہے؟ سانوں نہیں لگدا۔ ایہہ صرف اکّ معاملہ، اکّ سپشٹ مثال نہیں ہے جتھے اصلیت کلپنا نالوں ودھیرے ناٹکی، دلچسپ اتے پربھاوشالی ہندی ہے۔ کی اصلیت دے کسے حصے نوں وی اجیہے کسے ویکتی دی لوڑ نہیں ہندی جو اسنوں کلپنا نالوں ودھیرے ناٹکی، دلچسپ اتے پربھاوشالی بنا سکے؟

ٹپنیاں اتے حوالے

1) ہو سکدا ہے کہ اسنے ایہہ کہانی 1936 وچّ گورکی دے دیہانت دی خبر سنن توں ترنت بعد لکھی ہووے؛ آخرکار، اوہ بھاوناتمک طور 'تے چیخوو اتے گورکی دے نیڑے سی۔

2) پرانے سمیاں وچّ روائتی پریواراں وچّ، کڑی نوں ویاہ توں ترنت بعد اس دے پتی کول نہیں بھیجیا جاندا سی، سگوں کجھ سمیں دے وقفے توں بعد بھیجیا جاندا سی۔ ایہہ سماں اکّ سال توں لے کے پنج سال تکّ دا ہو سکدا سی، جو لاڑے اتے لاڑی دی عمر 'تے نربھر کردا سی۔ ویاہی ہوئی کڑی نوں پتی کول بھیجن دی اس رسم نوں مسلماناں وچّ 'رکھستی' اتے ہندواں وچّ 'گونا' کیہا جاندا سی۔ اس سمیں دوران جوڑے دا آپس وچّ ملنا ورجت ہندا سی۔

3) And Then One) مشہور اداکار نسیرودین شاہ دوارا اپنی کتاب 'اینڈ دین ون ڈے' Day) وچّ ذکر کیتے گئے اکّ سرویکھن انوسار، ممبئی پہنچن والے اجیہے نوجواناں دی اوسط گنتی روزانہ 500 ہے، جسدا مطلب ہے سالانہ 1,82,500 — سچ مچّ اکّ حیرانی جنک انکڑا!

4) اس سبندھ وچّ اکّ مشہور گھٹنا اتھے دتی گئی ہے۔ جدوں مشہور اداکار اتے نردیشک گورو دتّ نے دیکھیا کہ دھوبی نے اجے تکّ اوہناں دی قمیض نہیں دھوتی سی، تاں اوہناں نے انجانے وچّ دیوَ آنند دی قمیض چکّ کے پہن لئی اتے باہر چلے گئے۔ پھر، اتفاق نال، دیوَ آنند نے اوہناں نوں اپنی قمیض پہنے ہوئے دیکھ لیا — اکّ اجیہی گھٹنا جسنے اکّ پکی دوستی دی شروعات کیتی۔ 5) کہانی "ہتک" (بے عزتی) وچوں۔ اس لیکھ وچّ دتے گئے سارے حوالیاں دا انوواد موجودہ لیکھک دوارا کیتا گیا ہے۔

6) (Ibid.) اوہی l

7) ایہناں وچوں آخری تنّ کہانیاں اس دور دیاں رچناواں ہن جدوں مانٹو روزانہ محنت کرکے اکّ کہانی لکھیا کردا سی۔ ایہناں وچوں بہت ساریاں کہانیاں اصل وچّ ستہی ہن۔

8) ایہہ اکّ اجیہے پہلوان لئی سبھ توں ودھ لوڑیندی چیز منی جاندی ہے جسنوں اپنا کریئر شروع کرن توں پہلاں ایہہ پرن کرنا پیندا ہے کہ اوہ عورتاں اتے شراب توں دور رہے گا۔

9) مانٹو نے اپنی کہانی "پہچان" وچّ وی اسے کویتا اتے اس طرحاں دی سوچ دا مذاق اڈایا ہے۔

10) اسیں اسے سرلیکھ والی کہانی وچّ سراج دے وہار نوں یاد کر سکدے ہاں۔

11) کسنے کیہا کہ مانٹو نے صرف ویسواواں بارے ہی لکھیا ہے! نہیں، اوہناں وچوں بہت ساریاں کہانیاں اوہناں عورتاں بارے ہن جو ویسواواں نہیں سن، پر جیہناں نوں ساڈے بہت ہی پوتر سماج نے نیواں سمجھیا۔

جرنل آف پیس سٹڈیز، بھاگ 24, انک 3-4, جولائی-دسمبر 2017 ---

ایم. اسددین اکّ اگھے ودوان، آلوچک اتے انووادک ہن، جیہناں نے 2019 وچّ پینگئن رینڈم ہاؤس انڈیا دوارا پرکاشت سانجھی کتاب 'منٹو اینڈ چگتائی: د ایسینشیئل سٹوریز' (Manto and Chughtai: The Essential Stories) وچّ عصمت چگتائی دیاں رچناواں دا انوواد کیتا سی۔

سعادت حسن منٹو اتے عصمت چگتائی: دوستی دی اکّ کہانی

پروفیسر ایم. اسددین، جامیہ ملیا

جان-پچھان

سعادت حسن منٹو اتے عصمت چگتائی وچکارلی بے مثال دوستی دا ذکر کیتے بناں دوستی دا کوئی وی جشن ادھورا جاں بیمائنے ہووےگا۔ عصمت ہمیشہ منٹو دے کم دی حوصلہ-افزائی کردے سن اتے منٹو اکثر مذاق-مذاق وچّ عصمت 'تے چٹکی لیندے سن، جویں کہ کوئی وی دوست کردا ہے۔

اوہناں دی دوستی اس تکڑے مقابلے بازی والے رویئے توں اکّ وکھری مثال پیش کردی ہے جو عام طور 'تے دو سمکالی لیکھکاں وچکار دیکھن نوں ملدا ہے۔ اوہناں نے اپنیاں یتھارتھوادی چھوٹیاں کہانیاں کارن ہوئی گمبھیر اتے مندبھاگی آلوچنا دا ساہمنا اکٹھیاں کیتا۔ منٹو اتے عصمت دی دوستی اینی گوڑھی اتے سپشٹ سی کہ اکّ وار حیدرآباد دے اکّ سجن نے منٹو نوں چٹھی لکھ کے پچھیا، "اجیہا کویں ہویا کہ تسیں اتے عصمت چگتائی نے ویاہ نہیں کروایا؟"

اس دے جواب وچّ منٹو نے اپنے لیکھ 'عصمت چگتائی' وچّ لکھیا:

جیکر اسیں ویاہ کرن بارے سوچیا ہندا، تاں دوجیاں نوں حیرانی اتے بے چینی وچّ " ڈبون دی بجائے، اسیں خود ہی اس وچّ ڈبّ گئے ہندے۔ اتے جدوں اسیں شروعاتی جھٹکے توں بعد سمبھلدے، تاں ساڈی حیرانی اتے بے چینی خوشی وچّ نہیں، سگوں غم وچّ بدل گئی ہندی۔ عصمت اتے منٹو، نکاح اتے ویاہ—کنا ہاسوہینا خیال ہے!" عصمت اتے منٹو اس دور دے پرگتیشیل اردو لیکھک سن۔ ایہہ اوہ سماں سی جدوں سماج لنگ اتے جنسیئت (sexuality) نال جڑے مدعیاں نال نجٹھن وچّ اسمرتھ سی جاں سگوں

اجیہے وشیاں 'تے گلّ کرن وچّ بے چینی محسوس کردا سی۔ اوہ منکھی بھاوناواں دی ڈونگھی سمجھ رکھدے سن اتے اپنیاں کہانیاں وچّ ہر بھاونا نوں باخوبی پیش کردے سن۔

چوٹیں' (Chotein) دی بھومکا وچّ کرشن چندر لکھدے ہن: اپنی کلپنا-کلا ('fictional art) دے پکھوں عصمت اتے منٹو وچّ بہت زیادہ سمانتا سی۔ بہت گھٹّ اردو لیکھک اوہناں دی اس قابلیت دا مقابلہ کر سکدے ہن—جس راہیں اوہ پاٹھک نوں پوری طرحاں انجان رکھدے ہوئے اس وچّ حیرانی اتے اتسکتا پیدا کردے سن، اتے پھر انت وچّ، اچانک اس حیرانی تے اتسکتا نوں خوشی وچّ بدل دیندے سن۔

اوہناں نے کھل کے اکّ-دوجے دی رچنا دا بچاء کیتا اتے اپنیاں کہانیاں وچّ کتھت "اشلیلتا" لئی چلے مقدمیاں دا سامہنا وی اکٹھیاں کیتا۔

جدوں 'ساقی' (Saqi) وچّ 'دوزخی' (Dozakhi) پرکاشت ہوئی، تاں منٹو دی بھین نے اسنوں پڑھ کے کیہا، "سعادت، ایہہ عصمت کنی بے شرم ہو سکدی ہے؟ اسنے اپنے مرحوم بھرا نوں وی نہیں بخشیا! اوہ اس بارے اجہیاں گلاں کویں لکھ سکدی ہے؟" اس 'تے منٹو نے جواب دتا، "جے توں میری موت توں بعد اجیہا ہی کوئی خاکہ (sketch) لکھن دا وعدہ کریں، تاں ربّ دی سہوں، میں اج ہی مرن لئی تیار ہاں۔" عصمت چگتائی اپنے آلوچناتمک طور 'تے سراہے گئے ناول 'لحاف' (جس وچّ سملنگی بھاوناواں دا ذکر سی) دے حق وچّ دلیلاں دے رہی سی، جدوں کہ منٹو اپنے ناول 'بو' لئی اجیہے ہی دوش دا سامہنا کر رہا سی۔

اتھے عدالتی کاروائی دا اکّ دلچسپ انش پیش ہے جس وچّ اوہناں دووواں نے اکٹھیاں حصہ لیا اتے سانوں دوستی دی اکّ ودھیا مثال دتی۔

کاغذی ہے پیراہن' (لحاف مقدمہ) وچوں اکّ انش۔'

انڈیا ڈسینٹس: 3,000 ایئرز آف ڈیفرینس، ڈاؤٹ، اینڈ آرگومینٹ' (:'India Dissents
(Years of Difference, Doubt, and Argument 3,000) وچوں انش۔ انوواد: ایم۔ اسددین۔

سنوائی والے دن اسیں عدالت وچّ پیش ہوئے۔...

جہڑے گواہاں نے ایہہ ثابت کرنا سی کہ منٹو دی کہانی 'بو' اتے میری کہانی 'لحاف' اشلیل سن، اوہ سارے اتھے موجود سن۔ میرے وکیل نے مینوں ہدایت کیتی سی کہ جدوں تکّ پچھ۔گچھ شروع نہیں ہندی، میں مونہہ نہ کھولھاں۔ اوہ سوالاں دے جواب اس طرحاں دینگے جویں اوہناں نوں ٹھیک لگے گا۔

سبھ توں پہلاں 'بو' بارے چرچہ شروع ہوئی۔

کی ایہہ کہانی اشلیل ہے؟' منٹو دے وکیل نے پچھیا۔'

ہاں،' گواہ نے جواب دتا۔'

کی تسیں کسے اجیہے شبد ولّ اشارہ کر سکدے ہو جو اشلیل ہووے؟''

گواہ: 'شبد "chest" (چھاتی)۔'

وکیل: 'جناب، "chest" شبد اشلیل نہیں ہے۔'

گواہ: 'نہیں۔ پر اتھے لیکھک دا مطلب عورت دے چھاتی دے حصے (breasts) توں ہے۔'

منٹو ترنت کھڑا ہو گیا اتے بول پیا: 'عورت دے اس حصے نوں چھاتی (breasts) ہی کیہا جانا چاہیدا ہے، مونگ پھلی نہیں۔'

عدالت زوردار ہاسیاں نال گونج اٹھی۔ منٹو وی ہسن لگّ پیا۔

جے ملزم نے دوجی وار اجیہی غیر-گمبھیرتا دکھائی تاں اسنوں باہر کڈھ دتا جاوے گا ' جاں عدالت دی سخت توہین لئی سزا دتی جاوے گی۔'

منٹو دے وکیل نے اس دے کنّ وچّ کجھ کیہا اتے اوہ ستھتی سمجھ گیا۔ بحث جاری رہی۔ گواہ نوں 'chest' توں علاوہ کوئی ہور شبد نہیں لبھّ سکیا اتے اسنوں اشلیل ثابت نہیں کیتا جا سکیا۔

جے "chest" شبد اشلیل ہے، تاں گوڈا جاں کوہنی کیوں نہیں؟' میں منٹو نوں پچھیا۔'

بکواس!' منٹو غصے نال بولیا۔'

اگلے دن عدالت وچّ کافی بھیڑ سی۔ کئی لوکاں نے سانوں معافی منگن دی صلاح دتی ... سی۔ اوہ ساڈے ولوں جرمانہ بھرن لئی وی تیار سن۔ مقدمیاں نوں لے کے گھٹ رہا ہے۔

جہڑے گواہ 'لحاف' نوں اشلیل ثابت کرنا چاہندے سن، اوہ میرے وکیل دے سوالاں کارن الجھن وچّ پے گئے۔ اوہ کہانی وچّ اجیہا کوئی وی شبد نہیں لبھّ سکے جو اوہناں دی گلّ نوں ثابت کر سکدا۔

کافی سوچ-وچار توں بعد، اوہناں وچوں اکّ نے کیہا: 'ایہہ واکنش... "عاشق اکٹھے کرنا" (collecting lovers) اشلیل ہے۔'

کہڑا شبد اشلیل ہے: "اکٹھے کرنا" (collect) جاں "عاشق" (lover)?' وکیل نے ' پچھیا۔

عاشق،' گواہ نے تھوڑی جھجک نال جواب دتا۔'

جناب-اے-عالی، "عاشق" شبد دی ورتوں مہان کویاں ولوں بہت کھلھے دل نال کیتی ' گئی ہے۔ اس دی ورتوں 'ناتاں' وچّ وی ہندی ہے، بھاوَ پیغمبر دی استت وچّ لکھیاں کویتاواں وچّ۔ ربّ توں ڈرن والے لوکاں نے اس نوں بہت اچا درجہ دتا ہے۔'

پر کڑیاں لئی عاشق اکٹھے کرنا اعتراز یوگ ہے،' گواہ نے کیہا.'

کیوں؟''

کیونکہ... کیونکہ چنگیاں کڑیاں لئی ایہہ اعتراز یوگ ہے...' '...اجیہا کرن لئی.''

تے جے کڑیاں چنگیاں نہیں ہن، تاں کی اس وچّ کوئی اعتراز والی گلّ نہیں؟''

ہوں... نہیں.''

میرے موکل نے ضرور اوہناں کڑیاں دا ذکر کیتا ہووےگا جو چنگیاں نہیں سن. ہاں، ' میڈم، کی تہاڈا مطلب ہے کہ اتھے ماڑیاں کڑیاں اپنے عاشق اکٹھے کردیاں ہن؟'

ہاں.''

خیر، ہو سکدا ہے کہ ایہہ اشلیل نہ ہووے. پر اکّ چنگے پریوار دی پڑھی-لکھی عورت ' لئی اجہیاں گلاں بارے لکھنا نندن یوگ ہے،' گواہ نے گرجدیاں کیہا.

تسیں جنی چاہو اس دی نندا کرو. پر ایہہ قانون دے دائرے وچّ نہیں آؤندا.''

اس مدعے دا زور کافی گھٹّ گیا.

جے تسیں معافی منگن لئی منّ جاؤ، تاں اسیں تہاڈا سارا خرچہ چکّ لوانگے...' کسے ' انجان ویکتی نے میرے کنّ وچّ ہولی جہی کیہا.

کی سانوں معافی منگ لینی چاہیدی ہے، منٹو صاحب؟ سانوں جو پیسے ملنگے، اوہناں ' نال اسیں بہت ساریاں چنگیاں چیزاں خرید سکدے ہاں،' میں منٹو نوں سجھاء دتا.

بکواس!' منٹو گرجیا اتے اس دیاں مور ورگیاں اکھاں پھر باہر نوں نکل آئیاں۔'

معاف کرنا۔ ایہہ سرپھریا منٹو نہیں منّ رہا۔''

پر تسیں... تسیں کیوں نہیں...؟''

نہیں۔ تسیں نہیں جاندے کہ اوہ کنا جھگڑالو بندہ ہے! اوہ بمبئی وچّ میری زندگی نرک ' بنا دیویگا۔ اس دے غصے دا سامہنا کرن نالوں میں سزا بھگتنی بہتر سمجھانگی۔'

ججّ نے مینوں عدالت نال جڑے کمرے وچّ بلایا اتے بہت ہی غیر-رسمی ڈھنگ نال کیہا، 'میں تہاڈیاں زیادہ تر کہانیاں پڑھیاں ہن۔ اوہ اشلیل نہیں ہن۔ 'لحاف' وی نہیں۔ پر منٹو دیاں لکھتاں گندگی نال بھریاں پئیاں ہن۔'

دنیا وی تاں گندگی نال بھری پئی ہے،' میں مدھم آواز وچّ کیہا۔'

تاں کی اس نوں اچیچا ابھارنا ضروری ہے؟''

جے اس نوں ابھاریا جاوے تاں اوہ دکھائی دیندی ہے اتے لوکاں نوں اس نوں صاف ' کرن دی لوڑ محسوس ہندی ہے۔'

ججّ ہسّ پئے۔

عبدل حفیظ ‘حفیظ ہشیارپوری’ دا جنم 1912 وچّ ہوشیارپور٪ وکھے ہویا سی۔ اوہ اردو بھاشا دے اکّ استاد (ماہر) شاعر منے جاندے سن اتے اپنے سمیں دے اردو شاعراں وچّ بہت مشہور سن۔ اردو بھاشا دے پرسدھ شاعراں وچوں اکّ، ناصر کاظمی اوہناں دے شاگرد (شاعری دے کھیتر وچّ) سن اتے اوہناں نے حفیظ صاحب دی اگوائی ہیٹھ ہی غزلاں لکھنیاں شروع کیتیاں سن۔ حفیظ ہشیارپوری دا دیہانت 1973 وچّ کراچی، پاکستان وکھے ہویا۔

نہوآں دا قرضہ

حافظ ہشیارپوری

لگبھگ تنّ سال پہلاں، سعادت حسن منٹو نوں اکّ کتاب سمپادت کرن دا وچار آیا، جسنوں اسنے "نہوآں دا قرضہ" نام دین دا پرستاو رکھیا۔ اس سمیں، اس دے ساہمنے غالب دا ایہہ دوہا سی:

کوی دا دل منگ کردا ہے کہ ہنوز،

اس ٹھگّ دے نہوآں دا قرضہ اس دے کارن ہے۔

اس کتاب دا ادیش اوہناں لوکاں نوں آگیا دینا سی جو منٹو نوں چنگی طرحاں جاندے سن کہ اوہ اسدی شخصیت بارے اپنے وچار پرگٹ کر سکن۔ اس سنبندھ وچّ، منٹو وی میرے کول آیا اتے کیہا، "میرے کجھ دوستاں 'تے میرے نہوآں نال میری شخصیت دیاں گنڈھاں کھولن دا قرضہ ہے، اتے میں چاہندا ہاں کہ اوہ جلدی توں جلدی ایہہ قرضہ چکاؤں۔"

میں وعدہ کیتا، "میں تہاڈے بارے ضرور کجھ لکھانگا۔"

کجھ دناں بعد، اوہ اسدی منگ کرن آیا اتے کیہا، "تسیں ہور کجھ نہیں کر سکدے۔ بسّ مینوں میری موت دی تاریخ دسو (اردو اتے فارسی کویتا اتے اتہاس لیکھن وچّ، کسے کوی جاں بزرگ دی موت دی تاریخ، جاں اس 'تے اکّ گدّ/کاوَ رچنا نوں 'موت دی تاریخ' کیہا جاندا ہے)، اتے تسیں نراش نہیں ہووگے۔ میں اس سال مرن دی کوشش کراں گا۔"

میں کیہا، "مینوں تہاڈی شخصیت وچّ کوئی گنجھلتا نہیں دکھائی دیندی۔ پھر تہانوں اس گنڈھ نوں کھولن دی ضرورت کیوں محسوس ہوئی؟"

منٹو نے جواب دتا، "میں چاہندا ہاں کہ لوک مینوں صرف میریاں رچناواں راہیں ہی نہیں، سگوں میری شخصیت راہیں وی جانن، اتے میرے کجھ دوست ہی ایہہ پورا کر سکدے ہن، جیہناں وچوں تسیں اکّ ہو۔"

اس 'تے، ایہہ دوہا ترنت ڈھکواں ہو گیا:

غالب، جو دنیا دے آسان رستے نوں پیار کردا سی، شرمندہ ہووے!

جسنوں مشکل دی ہمت پسند سی۔

منٹو نے کیہا، "تسیں ایہہ دوہا اپنے بارے کیہا ہے۔ میرے بارے وی کجھ دسو۔" "

اس نال ایہہ دوہا بنیا:

ہر دکھ زندگی دی اکّ جاں دوجی بپتا تکّ سیمت ہندا ہے،

ہائے، اسیں دوجے منکھاں دے دشمن نہیں بنے۔

منٹو نے کیہا، "ایہہ دوہا تہاڈے 'تے وی زیادہ لاگوُ ہندا ہے۔"

اس توں بعد، اوہ اٹھیا اتے اپنا قرضہ منگدا ہویا چلا گیا۔ جے کوئی مینوں پچھے، "کی میں اپنی اکّ کویتا وچّ منٹو دے جیون اتے موت دی ویاکھیا کراں؟"، تاں میں ایہہ دوہا سناواں گا:

موت دی شانتی وی اس آدمی لئی کافی نہیں ہے

جو نہ تاں زندگی وچّ اتے نہ ہی زندگی لئی ترسدا ہے۔

پر منٹو دے جیون، موت اتے کلا دی سبھ توں ودھیا پرتیندھتا اس دے پیارے کوی، غالب دے ایہہ دوہا ہن:

شیشہ دکھائی نہیں دندا، وچاراں دا پربھاو سپشٹ ہندا ہے،

اکّ ہنگامہ کرن والا ساز، شکتی-کھوج کرن والا نہیں،

اکّ منکھ دی تانگھ دا پرواہ تیز ہندا ہے،

اکّ آتما دل دے دکھ توں جانوُ نہیں ہندی، نہ ہی ایہہ اچھا ہندی ہے،

اکّ اننمئی رستہ، آپنیپن دی بھاونا توں بناں، تیز ہندا ہے،

اکّ گیت دل دا چہرہ گایا جاندا ہے،

ملاپ دی اکّ رات تیز ہے، پیراں 'تے پیر رکھ کے،

میں اجے وی منٹو دا کرزادار ہاں۔ مینوں افسوس ہے کہ میں اس دے جیون کال دوران ایہہ قرضہ نہیں چکا سکیا۔ اسنے اپنی موت دی متی لئی بینتی کیتی سی، "مژدہ بعد اہل-اے-ریال را کی زمیدان رفتم،"۔ اج، میں اپنے آپ نوں اس قرضے توں مکت کر رہا ہاں۔

کہانی اج سوگ وچّ ہے

ایہہ کہانی ہن ہر کسے دے بلھاں 'تے ہے

اسدا چھل چلا گیا ہے

اوہ سعادت حسن چلا گیا ہے۔

6-9-1955

موت دے دوری دے ہیٹھاں، دنیا دیاں دکھدائی گھٹناواں دے طوفان دے اندر

حسن سعادت دی لاٹ دا چہرہ

آہ، حسن سعادت دی جوانی دی مومبتی

1374

جدوں توں سعادت دنیا وچّ تیر رہا ہے، حافظ نال گل بات وچّ، اتہاس دے کوی غالب دا دل، ہؤکے بھردا ہے—

پیاسا، شکتی دی دنیا لئی ترس رہا ہے،

دنیاں دے لوکاں دے دنیا وچّ تیرن توں بعد.

اردو توں ہندی وچّ مساور فروزپری دوارا انوواد کیتا گیا

ساہتک نام: مساوویر فروزپری (اردو کوی)

لونیش پوری اردو غزل ہندی دوہے اتے گیت لکھ رہے ہن

عدالت: سعادت حسن منٹو دی دھی نصرت جلال))

صفیہ منٹو

جنم سمیں صفیہ دین وجوں جانی جان والی، شرمیلی اتے گھٹّ بولن والی صفیہ اپنے پتی—انقلابی اردو لیکھک سعادت حسن منٹو—توں بالکل وکھری سی۔ منٹو بیباکی نال سچ کہن اتے ہر طرحاں دیاں حداں-بنھیاں نوں توڑن لئی جانے جاندے سن، جس وچّ بھارت اتے پاکستان نوں ونڈن والیاں دردناک سرحداں وی شامل سن۔ پھر وی، صفیہ توں بناں منٹو نہ صرف ادھورے ہندے، سگوں اوہناں دے وجود نوں سمجھنا وی اسمبھو ہندا۔

اکّ طے-شدہ ویاہ (arranged marriage) وجوں شروع ہویا اوہناں دا رشتہ ہولی-ہولی طاقت دین والے پیار اتے پکی دوستی دی اکّ اجیہی کہانی وچّ بدل گیا جس وچّ بمبئی دے خوشحال دناں توں لے کے لاہور دیاں مشکلاں اتے انت وچّ منٹو دی موت تکّ دا سفر شامل سی۔ جتھے اپنے ننھے پتر دی موت توں بعد منٹو بری طرحاں ٹٹّ گئے اتے شراب دے عادی ہو گئے—اتھوں تکّ کہ اوہناں نے اپنی کہانی "خالد میاں" راہیں اپنے دکھ دا اظہار وی کیتا—اتھے صفیہ نے اپنیاں بھاوناواں نوں اپنے اندر ہی دبا کے رکھیا؛ نتیجن،

کوئی وی کدے اوہناں اندرونی سنگھرشاں نوں نہیں سمجھ سکیا جیہناں نال اوہ شاید لگاتار جوجھ رہی سی۔

سعادت حسن منٹو دوارا لکھی اکّ کہانی، بیگم صفیہ منٹو دے شبداں وچّ

میں اپنیاں دھیاں نوں کدے وی لیکھک نہ بنن دی ہدایت دتی ہے—صفیہ منٹو

انٹرویو لین والا: نثار فاطمہ

میں اتھے اکثر بیگم صفیہ منٹو نوں ملدی سی، پر کدے وی اوہناں نال وستھار وچّ گلّ کرن دا موقع نہیں ملیا۔ حالانکہ، حال ہی وچّ، عورتاں دے اکّ اکٹھ وچّ، انت وچّ اوہناں نوں ملن دا سماں طے کیتا گیا۔ بیگم صفیہ منٹو دوارا ساڈی گل بات دوران پرگٹ کیتے گئے پیار اتے پیار توں پربھاوت ہو کے، میں اگلے ہی دن اوہناں دے گھر گئی۔ بیگم صفیہ منٹو اسے گھر وچّ رہندی ہے جسدی مالک منٹو صاحب اپنے جیون کال دوران سن۔
'لکشمی محل' دے ویہڑے وچّ داخل ہندے ہوئے، اسیں آلے-دوآلے دیکھ رہے سی کہ گلی دے کونے 'تے بیٹھے اکّ موچی نے پچھیا،

کی تسیں سعادت منٹو صاحب دے گھر جا رہے ہو؟""

ہاں" ملن 'تے، اوہ ساڈے نال ترن لگا اتے گھر نمبر 31 ولّ اشارہ کردیاں کیہا، "ایہہ " بالکل ساہمنے ہے۔"

اس توں پہلاں کہ میں اسدا دھنواد کر سکاں، میں پچھے مڑ کے دیکھیا کہ موچی چلا گیا سی۔ جویں اوہ منٹو دی کہانی دا کوئی پاتر ہووے، کتاب دے پنیاں توں باہر نکل کے، اپنا کم پورا کرکے، اتے پھر چلا گیا۔ میں دروازہ کھڑکایا، اتے بیگم صفیہ منٹو نے مسکراہٹ نال دروازہ کھولیا اتے سانوں ڈرائنگ روم وچّ لے گئی۔ کجھ پلاں دی رسمی گل بات توں

بعد، اسیں منٹو صاحب بارے گلاں کرن لگّ پئے۔ میں دیکھیا کہ بیگم منٹو کافی اداس ہو گیا سی۔

اسنے کیہا، "ایہناں سالاں دے ویاہتا جیون وچّ، میں اسنوں چنگی طرحاں سمجھ گئی ہاں۔ اوہ اکّ بہت ہی نڈر اتے سپشٹ ویکتی سی۔ جتھے اوہ دوجیاں دیاں کمیاں ولّ اشارہ کردا سی، اتھے اسنے ایمان داری نال اپنیاں کمیاں نوں وی سویکار کیتا۔ اسدا سبھاء بہت گمبھیر سی۔ اوہ سماج وچّ ہر بدلاء نوں جلدی محسوس کردا سی۔" اسنے دلیری نال ہر برائی دا پردہ فاش کیتا تاں جو سماج دا ہر ورگ پہنچ سکے، اسنوں محسوس کر سکے اتے حلّ لبھن لئی اپنے آپ نوں تیار کر سکے۔ اسدی اس عادت نے منٹو نوں اکثر عدالتاں وچّ جان لئی پریرت کیتا۔ سعادت حسن نے چھوٹی عمر وچّ لکھنا شروع کر دتا۔ جدوں اس دے وڈے بھرا نے اسدی پرسدھی بارے سنیا، تاں اسنے اکّ دن کیہا، "ہے بھرا! مینوں دکھاؤ کہ تسیں کی لکھدے ہو!" منٹو نے اسنوں اپنی کہانی دتی۔ اسنوں پڑھن توں بعد، اسنے کیہا، "ایہہ منڈا بہت ودھیا لکھدا ہے۔ جے اسنے دھرم 'تے دھیان کیندرت کیتا ہندا، تاں اوہ اکّ سنت بن جاندا۔" ایہہ سن کے منٹو مسکرایا اتے کیہا، "میں سماج وچّ اکّ سنت وجوں نہیں، سگوں اکّ عام آدمی وجوں اپنی بھومکا نبھاؤنا چاہندا ہاں۔" منٹو نے اپنی قلم راہیں جیہناں برائییاں دا پردہ فاش کیتا ہے، اوہ ادھیاتمک سدھار نالوں زیادہ مہتوپورن ہن۔ سماج دیاں حقیقتاں نوں سمجھن لئی، اسدی ڈونگھائی وچّ جانا پویگا۔

صفیہ منٹو نے کیہا، "پرکاشکاں اتے پرکاشکاں دے رویئے توں تنگ آ کے، میں اپنیاں دھیاں نوں کیہا ہے کہ اوہ کدے وی لیکھک نہ بنن۔"

صفیہ نے اگے کیہا، "بہت سارے لوک منٹو دیاں کہانیاں نوں وکھ-وکھ ناواں ہیٹھ رسالیاں وچّ پرکاشت کر رہے ہن، پر اوہ پرکاشت کرن توں پہلاں اسدی اجازت نہیں لیندے۔" اکّ ماسک ڈائیجیسٹ دا حوالہ دیندے ہوئے، اسنے کیہا، "اس وچّ منٹو دیاں چار جاں پنج کہانیاں پرکاشت ہوئیاں سن۔ اسنوں ایہناں کہانیاں دے پرکاشن دا کوئی گیان نہیں

سی، اتے نہ ہی اس دے کسے جانکار نے اسنوں اس دے دھیان وچّ لیاندا سی۔ جدوں صفیہ نوں اس بارے پتہ لگا، تاں اسنے اس میگزین دے سمپادک نوں اکّ پتر لکھیا۔ اکّ دن، سمپادک خود اس کول آیا اتے معافی منگدے ہوئے، اسنوں رائلٹی دی رقم ادا کیتی۔ سعادت حسن منٹو دے دوستاں دا اکّ وشال دائرہ سی۔ اج اس دے بہت سارے دوست وڈے اداریاں وچّ اچّ عہدیاں 'تے ہن، پر اوہ اس دے لئی کجھ نہیں کردے۔ اس دے کماں وچّ وڈی گنتی وچّ پرشنسک وی ہن، جو اس مہان لیکھک دی ودھوا نوں بہت ستکار، ایمان داری اتے وشواس نال ملن جاندے ہن۔ بے شکّ، جہڑے لوک منٹو دی زندگی وچّ پرچھاویں وانگ اسدی پالنا کردے سن اوہ ہن کتے وی دکھائی نہیں دیندے۔

صفیہ منٹو نے کیہا، "منٹو دی شخصیت اکّ سنستھا ورگی سی۔" اج وی، اسیں اس توں بہت کجھ سکھ رہے ہاں۔"

منٹو دی تیجی دھی، نصرت منٹو، اپنے پتا دی موت سمیں پنج سال دی سی۔ اسنوں اپنے سورگواسی پتا دا چہرہ وی یاد نہیں ہے۔ جدوں اسیں نصرت نوں پچھیا، "تسیں ہن اوہناں بارے کی رائے بنائی ہے؟"

اسنے کیہا، "میں اوہناں دیاں کہانیاں پڑھیاں ہن اتے اپنے بزرگاں توں اوہناں دے شخصیت بارے کہانیاں سنیاں ہن۔" میرے دل وچّ اکّ تیبر اچھا محسوس ہندی ہے کہ میں چاہندا ہاں کہ میں اوہناں نوں دیکھ سکاں۔ میں جتھے وی جاندی ہاں، لوک میرا بہت ستکار کردے ہن، اتے ہر کوئی مینوں پچھدا ہے، "توں ہن اپنے پتا نوں بہت یاد کر رہا ہووےگا۔"

نصرت نے اگے کیہا، "میں جتھے وی جاندی ہاں، لوک مینوں پیار نال بھر دیندے ہن، پر اوہناں دا پیار تاں ہی سچا ہووےگا جیکر شری پرکاشک ساڈی مدد کردے ہن۔"

صفیہ نے اگے کیہا، "منٹو نے انگنت کتاباں لکھیاں۔ جیکر اسدی رائلٹی ایمان داری نال ادا کیتی جاندی، تاں سانوں وتی مشکلاں دا ساہمنا نہ کرنا پیندا۔"

صفیہ نے اگے کیہا، "منٹو دی موت توں بعد، گھر نوں لے کے وواد پیدا ہو گیا، جو سالاں تکّ جاری رہا۔ اسیں پاکستان بنن توں بعد لاہور دے اس گھر وچّ رہن لگّ پئے۔ منٹو دے جیون کال دوران کسے نے کجھ نہیں کیہا، پر اسدی موت توں بعد، کجھ لوک اسنوں گھر خالی کرن لئی مجبور کرنا چاہندے سن۔"

انت وچّ، منٹو دے جیجا نے گھر خرید لیا اتے اسنوں بیگم منٹو دے نام 'تے تبدیل کر دتا، جس نال اکّ وڈی سمسیا دا انت ہو گیا۔ بیگم صفیہ منٹو اکّ بہت ہی سدھارن عورت ہے۔ اوہ بہت شانت اتے شانتی پسند ہے۔ اس دیاں کوششاں ایہہ یقینی بناؤن لئی ہن کہ معاملیاں نوں نرپکھتا اتے پربھاوشالی ڈھنگ نال حلّ کیتا جاوے، اداسینتا توں بچیا جاوے۔ اس کول حالاتاں دے انوکول ہون دی یوگتا ہے۔ جدوں اسیں اس نوں پچھیا، "منٹو صاحب کافی سپشٹ اتے سدھانتوادی ہن۔" اوہ اکّ مرد سی، تسیں اس نال رہن لئی اپنے آپ نوں کویں تیار کیتا؟'

بیگم منٹو نے شروعات کیتی، "منٹو نوں میری سادگی، میری سہنشیلتا اتے میرا دھیما سبھاء بہت پسند سی۔"

اس لئی، اوہ دوویں اکّ دوجے دی سنگت دا آنند ماندے سن۔ اس سنبندھ وچّ، بیگم منٹو نے منٹو دے کجھ دوستاں دی رائے دا حوالہ دتا کہ "منٹو دی عصمت چگتائی ورگی بھڑکیلی اتے سپشٹ پتنی ہونی چاہیدی سی، صفیہ نہیں۔" ایہہ سن کے، منٹو اپنے کنّ ڈھکّ لیندا اتے کہندا، "ربّ نہ کرے، جے اجیہا ہندا، تاں میں اسنوں پہلے ہی دن طلاق دے دندا۔" اوہ کہندا، "میں اپنی پتنی توں بہت خوش ہاں، جو میری ہر گلّ نال سہمت ہے اتے میرے معاملیاں وچّ بہت زیادہ دخل نہیں دیندی۔" منٹو کہندا ہندا سی کہ اسنوں اجیہے لوک پسند ہن۔"

سعادت حسن منٹو اتے صفیہ دا ویاہ 1939 وچّ افریقہ وچّ ہویا سی۔ صفیہ دے ماتا-پتا اتے منٹو دے ماتا-پتا افریقہ وچّ رہندے سن۔ اوہناں دا ویاہ اوہناں دے ماپیاں نے کیتا سی۔ ویاہ دے ستاراں سالاں وچّ، جوڑے وچّ کدے کوئی متبھید نہیں ہویا۔ اوہناں دیاں تنّ دھیاں ہن - سبھ توں وڈی نکھت، سبھ توں وڈی نزہت اتے سبھ توں چھوٹی نصرت۔ دوویں ویاہیاں ہوئیاں ہن۔ نصرت، اپنی بیئے پوری کرن توں بعد، نیشنل کالج آف آرٹس وچّ پینٹنگ دی سکھلائی لے رہی ہے۔

بیگم منٹو نے کیہا، "سعادت اپنیاں دھیاں نوں بہت پیار کردی سی۔ جے میں اوہناں نوں جھڑکدی، تاں اوہ بہت غصے ہو جاندا۔ اوہ کم کردے سمیں اوہناں نوں اپنے نیڑے بٹھاؤندا سی۔ بچے اس دے نیڑے بیٹھ کے کنا وی رولا پاؤندے، اسنوں کدے وی پریشان نہیں کیتا جاندا سی۔ منٹو بہت سادہ جیون بتیت کردا سی۔ لکھن جاں پڑھائی لئی اس کول وکھرا کمرہ نہیں سی۔ اوہ ڈرائنگ روم دے اکّ کونے وچّ فرش 'تے بیٹھ کے اپنا کم کردا سی۔" اوہ کھان-پین بارے بہت سمجھدار سی۔ اوہ کہندا ہندا سی، "بھاویں ایہہ صرف اکّ ڈش ہی ہووے، ایہہ صاف اتے چنگی طرحاں پروسیا جانا چاہیدا ہے۔" اسنوں گوبھی دی روٹی، بیسن دی روٹی اتے ٹماٹر دا کما بہت پسند سی۔ منٹو ہمیشہ گھر وچّ ودھ توں ودھ سماں بتاؤن دی کوشش کردا سی۔ اوہ بہت کمزور دل والا سی اتے کسے دے انتم سنسکار وچّ شامل نہیں ہو سکدا سی۔ بھاویں کوئی اسنوں زبردستی کرن دی کوشش کردا، اوہ ہمیشہ کہندا سی، "دراصل، مینوں اپنے انتم سنسکار دی چنتا ہے؛ کوئی وی شامل نہیں ہووےگا۔" میں چار آدمیاں نوں نوکری 'تے رکھانگا اتے اپنا انتم سنسکار کراں گا۔"
سعادت حسن منٹو اکّ آزاد سوچ والا آدمی سی۔ اوہ کسے دے انگوٹھے ہیٹھ کم نہیں کر سکدا سی۔ اس لئی، اوہ نیمت نوکری نہیں کر سکدا سی، اتے اسدا پریوار اپنی قلم راہیں جو کماؤندا سی اس 'تے گزارا کردا سی۔ منٹو نہ تاں کم کردا سی اتے نہ ہی کجھ بچاؤندا سی۔ پینشن دے پیسے جاں ہور بکائے دا کوئی سوال ہی نہیں سی۔ حالانکہ، اسدیاں کتاباں دے پرکاشکاں توں منٹو دے بچیاں دی سہائتا کرن دی امید کیتی جا سکدی سی۔ جے اوہ

چاہندے، تاں اوہ مہتوپورن سہائتا پردان کر سکدے سن، پر اوہ وی نیمت طور 'تے کوئی پیسہ نہیں دیندے ہن اتے اکثر ایہہ کہہ کے اسنوں خارج کر دیندے ہن، "اسیں منٹو نال اپنے کھاتے نپٹائے۔"

صفیہ کہندی ہے، "منٹو دی موت توں بعد، پرکاشکاں نے شروع وچّ کجھ مدد کیتی، پر اس توں بعد کجھ نہیں۔ اتے اجکلھ، کوئی مدد نہیں ہے۔ حالانکہ، میرے بھراواں نے میری بہت مدد کیتی۔ اوہناں نے مینوں کسے وی طرحاں دی مشکل نہیں آؤن دتی۔ اوہناں نے بچیاں دی پڑھائی توں لے کے اوہناں دے ویاہ تکّ سارے خرچے چکے۔ حالانکہ، اجکلھ حالات اجیہے ہن کہ کوئی وی کسے ہور ویکتی دی ذمہ واری کنی دیر تکّ چکّ سکدا ہے؟" بیگم منٹو نے کیہا، "اوہناں نے جو وی کیتا ہے اوہ اکّ بہت وڈا اپکار ہے۔"

مسوویر پھروزپری دوارا اردو توں ہندی وچّ انوواد کیتا گیا

کورٹسی ویکلی: جنوری 1956, نویں دلی))

اردو توں ہندی وچّ مساور فروزپری دوارا انوواد کیتا گیا

ساہتک نام: مساوویر فروزپری (اردو کوی)

لونیش پوری اردو غزل ہندی دوہے اتے گیت لکھ رہے ہن

عدالت: سعادت حسن منٹو دی دھی نصرت جلال))

محمد اسلم پرویز اکّ جانے۔پچھانے اردو ناٹک کار، کلپنا۔کتھا لیکھک اتے سعادت حسن منٹو بارے اکّ منے۔پرمنے ودوان ہن۔

میرے اندرلیاں برائییاں اس یگ دیاں برائییاں ہن: منٹو

سعادت حسن منٹو نال اکّ کالپنک گل بات))

محمد اسلم پرویز

میں کتے لکھیا سی کہ منٹو دا جیون، اسدیاں کہانیاں وانگ، نہ صرف دلچسپ سی، سگوں سنکھیپ وی سی۔ اپنی چھوٹی جہی زندگی وچّ، منٹو نے اردو گلپ نوں انگنت ابھلّ کہانیاں اتے پاتر دتے۔ پر ایہہ قدرت دی اکّ عجیب وڈمبنا ہے کہ جس طرحاں منٹو، اکّ بے رحم کاریگر وانگ، اپنیاں کہانیاں وچوں بے لوڑے ویرویاں اتے شبداں نوں ہٹا دندا سی تاں جو اوہناں نوں ہور سپشٹ بنایا جا سکے، قدرت نے وی، شاید، اسے بے رحمی نوں لاگوُ کیتا ہے، منٹو دے جیون دی کتاب وچوں بہت سارے پنے کٹّ دتے ہن۔ انت وچّ، سچائی ایہہ ہے کہ اپنی پیاری زندگی دا اکّ وڈا حصہ لاپرواہی اتے جلدبازی وچّ بتاؤن دے باو جود، منٹو نے اکّ پوری زندگی بتیت کیتی۔ اتے کہانی سناؤن توں علاوہ، اسنے ہور شیلیاں وچّ وی اپنی وشال پرتبھا دی ورتوں کیتی۔ اسنے ریڈیو، فلم سکور، سکیچ لئی ناٹک لکھے، اتے ہاس-رس اتے وینگ لیکھاں وچّ اپنی مہارت دکھائی۔ اس توں علاوہ، وہارک جیون وچّ، اسنے زندگی دیاں خوشیاں، دکھاں اتے مشکلاں دا سامہنا کیتا۔ اوہ جنا مشہور ہویا، اونا ہی بدنام وی ہویا۔ کجھ نے اسدیاں کہانیاں 'تے اشلیلتا دا دوش لگایا، جدوں کہ کجھ نے اسنوں منکھتا دا تاج پہنایا۔ کجھ نے اسنوں اکّ پتنشیل کہانی کار وجوں مانتا دتی، جدوں کہ کجھ نے اسنوں اکّ سماجک وشلیشک وجوں مانتا دتی۔ کجھ اسنوں اکّ شیطان مندے سن، اتے کجھ اسنوں اکّ گنجا دوت مندے سن۔ پرگتیوادیاں نے اسنوں اکّ پرتیکریاوادی کیہا، اتے پرتیکریاوادیاں نے اسنوں اکّ پرگتیوادی وجوں دیکھیا۔ سنکھیپ وچّ، کوئی ہور کہانی کار منٹو اتے اسدی کلا جنا ورودھی اتے ووادپورن نہیں رہا۔ جدوں کہ منٹو نے خود اپنے بارے کیہا ہے کہ 'اوہ اکّ پہلے درجے دا دھوکھے باز ہے۔'

میں لمبے سمیں توں منٹو دیاں کہانیاں، سکیچ، ناٹک اتے لیکھ پڑھ رہا ہاں۔ اس بارے لکھی گئی ہر چیز کجھ حدّ تکّ میرے ادھئین دا حصہ وی رہی ہے۔ اس لئی، میں منٹو دیاں کہانیاں، سکیچ، لیکھ، پتر اتے دوجیاں دوارا لکھیاں یاداں نوں سمپادت کیتا ہے اتے اوہناں نوں گل بات دا روپ دتا ہے۔ ایہہ اصل وچّ، منٹو نوں اکّ نظر نال دیکھن اتے اسدی لکھتاں راہیں اسدی شخصیت اتے کلا نوں سمجھن دی اکّ ادھوری کوشش ہے۔ انٹرویو وچّ، ٹیکسٹ نوں گل بات بناؤن لئی اتھے اتے اتھے کاسمیٹک بدلاء کیتے گئے ہن۔ پر اصل لکھت نال چھیڑچھاڑ کرن توں بچیا گیا ہے۔ پاٹھکاں لئی، منٹو دا انٹرویو اوہناں سامہنے پیش کیتا جاندا ہے:

سوال: شری منٹو، مینوں دسو کہ تسیں کہانیاں کیوں لکھدے ہو؟

اتر: میں کہانیاں کیوں لکھدا ہاں؟ (منٹو نے اپنا سوال دہرایا۔) ہن میں کویں سمجھا سکدا ہاں کہ میں کہانیاں کیوں لکھدا ہاں؟ میں کہانیاں لکھن بارے ضرور ہنگامہ کردا ہاں۔ پر سچ ایہہ ہے کہ ایہہ صرف اکّ دھوکھا ہے۔ میں کہندا ہاں کہ میری جیب وچّ انگنت کہانیاں ہن۔ اصلیت اس دے الٹ ہے۔ جدوں میں ساری رات سوچن دے باو جود وی کہانی نہیں لبھّ سکدا، تاں میں سویرے جلدی اٹھدا ہاں اتے اخباراں وچوں کہانی کڈھن بارے سوچدا ہاں۔ پر میں اسپھل ہو جاندا ہاں۔ میں اکّ توں بعد اکّ سگرٹ پیندا ہاں۔ پھر میں باتھروم جاندا ہاں۔ میں سنیا ہے کہ ہر مہان آدمی باتھروم وچّ سوچدا ہے۔ پر میں تجربے توں سکھیا ہے کہ میں اکّ مہان آدمی نہیں ہاں۔ کیونکہ میں باتھروم وچّ سوچ وی نہیں سکدا۔ انت وچّ، تھکیا ہویا، میں اکّ بانجھ عورت وانگ لیٹ جاندا ہاں۔ کیونکہ میں پہلاں ہی انلکھی کہانی لئی پیشگی اکٹھی کر لئی ہے، میں بہت پریشان محسوس کردا ہاں۔ میں اپنی پتنی نال کدے-کدے جھگڑا شروع کر دندا ہاں۔ میں گھر دا کوڑا صاف کردا ہاں۔ میں جتیاں اکٹھیاں کردا ہاں، چھوٹیاں-چھوٹیاں جو ہر جگہ کھنڈیاں ہوئیاں ہن، اتے اوہناں نوں اکّ جگہ 'تے رکھ دندا ہاں۔ پر اوہ کہانی میرے من وچّ نہیں آؤندی، اتے میں چڑچڑا رہندا ہاں۔

انت وچّ، اس موڈ دا بدلہ لین لئی، میں اکّ پینّ جاں پینسل لیندا ہاں۔ اتے 786 لکھن توں بعد، میں کہانی اس پہلے واک نال شروع کردا ہاں جو من وچّ آؤندا ہے۔

سوال: تاں تسیں اپنیاں ساریاں کہانیاں اس طرحاں لکھیاں ہن؟

اتر: ساریاں نہیں، پر زیادہ تر۔ 'بابو گوپیناتھ'، 'ٹوبھا ٹیک سنگھ'، 'ہٹک'، 'ممی'، 'موزیل'—ایہہ ساریاں کہانیاں اس دھوکھے باز ڈھنگ نال لکھیاں گئیاں ہن۔

سوال: ٹھیک ہے، شری منٹو! ہن مینوں دسو کہ تسیں کہانیاں لکھنا کیوں ضروری سمجھدے ہو؟

اس سوال 'تے، منٹو نے اچانک اپنیاں وڈیاں، ڈراؤنیاں اکھاں نال میرے ولّ دیکھیا۔))

اتر: تسیں اسنوں مہتوپورن کیوں مندے ہو؟ تہاڈا کی مطلب ہے؟

سوال: تسیں کہانیاں کیوں لکھدے ہو؟

جواب: میں کہانیاں لکھدا ہاں کیونکہ مینوں شراب وانگ کہانی سناؤن دا عادی ہے۔ جے میں کہانی نہیں لکھدا، تاں مینوں انجھ لگدا ہے جویں میں کپڑے نہیں پائے۔ جاں اشنان نہیں کیتا۔ جاں شراب نہیں پیتی۔ میں کہانیاں نہیں لکھدا، پر کہانیاں مینوں لکھدیاں ہن۔ میں بہت گھٹّ پڑھیا۔لکھیا آدمی ہاں۔ حالانکہ میں ویہہ توں ودھ کتاباں لکھیاں ہن، کئی وار میں سوچدا ہاں کہ ایہہ ویکتی کون ہے؟ اسنے انیاں شاندار کہانیاں لکھیاں ہن۔ اسنوں ہر روز مقدمیاں دا ساہمنا کرنا پیندا ہے۔

سوال: شری منٹو، ایہہ اس لئی ہے کیونکہ تسیں اپنی لکھت وچّ اعتراز یوگ شبداں دی ورتوں کردے ہو۔ دراصل، لوک تہانوں بہت ہی ادھرمی اتے اشلیل سمجھدے ہن۔

سوال: میں ربّ دی کرپا نال اجیہا ہاں۔ میں پرارتھنا نہیں کردا، پر میں کئی وار متھا ٹیکیا ہے۔

سوال: پھر ہر پنے دے سامہنے 786 لکھن دا ایہہ دھوکھا کیوں؟

سوال: کی تہانوں نہیں پتہ، ایہہ اللہ دا ٹیلیفون نمبر ہے؟ ایہہ آدمی، جسدا نام سعادت حسن منٹو ہے، اکثر اکّ ناستک جاں ناستک جاپدا ہے، پر کاغذاں 'تے، اوہ اکّ مسلمان بن جاندا ہے۔

سوال: تسیں اردو بھاشا دے سبھ توں مہان کہانی کار ہو۔ پر کی ایہہ سچ ہے کہ تسیں دو وار فیل ہون توں بعد دسویں دی پریکھیا پاس کیتی سی؟ اتے جس پیپر وچّ تسیں فیل ہوئے سی،

کی ایہہ اردو سی؟

جواب: بالکل، باری علیگڑھ دی اج میں جو ہاں اسنوں بناؤن وچّ مکھ بھومکا ہے۔ سورگی آدمی مینوں بہت پیار کردا سی۔ اسنوں میرے 'تے مان سی، پر اسنے کدے وی مینوں ایہہ نہیں دسیا۔ سچائی ایہہ ہے کہ اوہ ہی سی جسنے مینوں لکھن اتے کتاب لکھن دے راہ 'تے پایا۔ جیکر میں اسنوں امرتسر وچّ نہ ملیا ہندا، تاں میں اکّ گم نام ویکتی وجوں مر سکدا سی، جاں چوری جاں ڈکیتی لئی لمبی جیل دی سزا کٹّ رہا ہندا۔

سوال: تہاڈیاں زیادہ تر کہانیاں راجنیتک اتے سماجک سروکاراں بارے ہن، پر اس دے باو جود، تسیں بہت گھٹّ کہانیاں لکھیاں ہن جیہناں نوں اسیں پوری طرحاں راجنیتک کہہ سکدے ہاں۔ کوئی خاص کارن؟

اتر: مینوں راجنیتی وچّ کوئی دلچسپی نہیں ہے۔ میں نیتاواں اتے نشیلے پدارتھاں دے وپاریاں نوں اکو لیگ وچّ مندا ہاں۔ لیڈرشپ اتے نشیلے پدارتھاں دے وپاری دوویں پیشے ہن۔ نیتا اتے نشیلے پدارتھاں دے وپاری دوویں دوجیاں دے نسخے ورتدے ہن۔ خیر! میرا کہن دا مطلب ایہہ ہے کہ مینوں راجنیتی وچّ اونی ہی دلچسپی ہے جنی گاندھی جی سنیما وچّ سن۔ گاندھی جی فلماں نہیں دیکھدے سن، اتے میں اخبار نہیں پڑھدا۔ دراصل، اسیں

دوویں غلطیاں کردے ہاں۔ گاندھی جی نے فلماں ضرور دیکھیاں ہون گیاں، اتے میں اخبار ضرور پڑھے ہونے چاہیدے ہن۔

سوال: راجنیتک کہانیاں وانگ، تسیں پیار، رومانس اتے ہور رومانٹک وشیاں 'تے مقابلتاً گھٹّ کہانیاں لکھیاں ہن۔ کی ایہہ اس لئی ہے کیونکہ تسیں سبھاء توں رومانٹک نہیں ہو؟

جواب: لوک اکثر میرے بارے شکایت کردے ہن کہ میں رومانٹک کہانیاں نہیں لکھدا۔ پیار اکّ وشال اتے وبھنّ چیز ہے۔ کوئی اکّ ماں، اکّ بھین، اکّ دھی، اکّ پتنی، اتھوں تکّ کہ چپلاں، بوٹاں اتے جتیاں نوں وی پیار کر سکدا ہے۔ میرا اکّ دوست اپنے کتے نال پیار کردا ہے۔ پر مینوں اوہناں لوکاں 'تے ترس آؤندا ہے جو عورتاں نال پیار کردے ہن۔ ایہناں بدقسمت لوکاں دی مورکھتا وچّ وی معصومیت ہے۔ اوہ پوری دنیا دیاں سمسیاواں حلّ کردا سی۔ پر جدوں اوہ کسے عورت نوں ملدا سی، تاں اوہ اپنا الجھ جاندا سی کہ اوہ اکّ گز دور کھڑی اکّ عورت تکّ پہنچن لئی پیشاور دا ٹکٹ خریددا سی، اتے اتھے پہنچ کے، اوہ سوچدا سی، اوہ عورت اسدی نظر توں کویں غائب ہو گئی؟

سوال: تسیں اپنے اکّ لیکھ وچّ کیہا سی، 'ایہہ سنبھوَ ہے کہ سعادت حسن مر جاوے، اتے منٹو جیوے۔' تاں، اکّ منکھ دے روپ وچّ اتے اکّ کہانی کار دے روپ وچّ، تسیں اپنے آپ نوں کتھے پاؤندے ہو؟

جواب: تسیں اسنوں کہانی کہہ سکدے ہو، پر میرے لئی، کوڑی حقیقت ایہہ ہے کہ مینوں اجے تکّ اپنے دیش وچّ اپنی اصلی جگہ نہیں مل سکی۔ اسے کرکے میری آتما بے چین رہندی ہے۔ اسے کرکے میں کدے مانسک شرن وچّ ہاں۔ کدے ہسپتال وچّ۔ میں جو وی ہاں، مینوں یقین ہے کہ میں انسان ہاں۔ اسدا ثبوت ایہہ ہے کہ میرے وچّ ماڑے اتے چنگے دوویں گن ہن۔ میں سچ بولدا ہاں، پر کئی وار میں جھوٹھ بولدا ہاں۔ جے میں کوئی زخمی کتا دیکھدا ہاں، تاں میں گھنٹیاں تکّ بیمار محسوس کردا ہاں۔ پر میں اجے تکّ اسنوں چکن اتے علاج اتے دیکھ بھال لئی گھر لیاؤن دی ہمت نہیں جٹائی۔ جدوں میں

کسے دوست نوں وتی مشکلاں وچّ دیکھدا ہاں، تاں میرا دل دکھدا ہے۔ پر میں اکثر اجیہے موقعیاں 'تے اپنے دوست دی وتی مدد نہیں کیتی کیونکہ مینوں شراب خریدنی پیندی سی۔

سوال: انتظار حسین وانگ، بہت سارے لوک تہاڈی کلا نوں حیران کرن والی مانسکتا دا چمتکار کہندے ہن۔ لوک شکایت کردے ہن کہ تسیں کہانی دے انت وچّ اکّ بلی نوں اکّ بیگ وچوں کڈھدے ہو۔

جواب: جیکر اوہ اکّ کہانی وچّ اکّ بیگ وچوں اکّ بلی دے باہر آؤن دی شکایت کردے ہن، تاں میں اکّ بلی نوں بیگ وچوں کڈھ کے دکھا سکدا ہاں۔ خیر، میں ساہت وچّ حیران کرن نوں کوئی ماڑی گلّ نہیں مندا۔ ہے! میرے بھرا، اکّ کڑی دیاں گلھاں دی تلنا گلاب نال کیوں کیتی جانی چاہیدی ہے؟ باندر دے پیٹ دی کیوں نہیں؟ بہت سماں پہلاں، عصمت چگتائی نے کیہا سی، "منٹو عجیب، پریشان کرن والیاں چیزاں نال موہت ہندا ہے جو سون والیاں نوں حیران اتے حیران کر دندیاں ہن۔ اوہ سوچدا ہے، جے ہر کوئی رو رہا ہے اتے رو رہا ہے، تاں اکّ اچی ہاسہ کڈھو، اتے ہر کوئی خالی نظر نال دیکھیگا۔ بسّ! پربھاو ستھاپت ہو جاوے گا۔ سکہ سویکار کیتا جاوے گا۔" اس توں علاوہ، ممتاز حسین کہندی ہے، "چنگیائی دی بھال وچّ، میں اس ویکتی دے پیٹ وچوں روشنی دی اکّ کرن کڈھدی ہاں جس توں تہانوں اجیہی کوئی امید نہیں ہے۔" دراصل، ایہہ اکّ بہت ہی گھناؤنا کم ہے۔ دراصل، اس ویکتی دے پیٹ وچوں روشنی دی کرن کڈھنا اشلیل ہے جس وچّ انتڑیاں اتے گندگی توں علاوہ کجھ نہیں ہے۔

سوال: تہاڈیاں پنج کہانیاں 'تے مقدمہ چلایا گیا سی کیونکہ کجھ لوک چاہندے ہن کہ تسیں اجہیاں اشلیل کہانیاں لکھن توں پرہیز کرو۔ تہاڈا کی وچار ہے؟

جواب: ایہہ وی سچ ہے کہ 'کالی شلوار'، 'دھو'، اتے 'سوگندھ' دے معاملیاں نے مینوں بہت پریشان کیتا، اتے 'کولڈ میٹ' نے مینوں سچ مچّ کچل دتا۔ میرے بھرا! عدالت اکّ اجیہی جگہ ہے جتھے بے عزتی سہنی پیندی ہے۔ ربّ کرے کسے نوں وی عدالت نامک جگہ نال نجٹھنا نہ پوے۔ پر (منٹو ایہہ کہندے ہوئے اکّ پل لئی رکیا اتے اپنیاں وڈیاں اکھاں نال میرے ولّ دیکھیا) میں اجے وی بچن والا آدمی نہیں ہاں۔ جے تہانوں 'کالی شلوار' توں پریشانی ہے، تاں میں تہانوں 'دھو' اتے 'کولڈ میٹ' لکھ کے پریشان کراں گا۔ جے مینوں اس توں دور رہنا پیندا، تاں میں پہلے کیس توں بعد پچھتاوا کردا اتے کوئی سنمانجنک نوکری کردا۔ اداہرن وجوں، میں سرکار لئی کم کردا جاں گھیوٗ ویچدا۔ میں کوئی دوائی دی کاڈھ کڈھدا۔

سوال: پر شری منٹو! کی سیکسوئلٹی اتے ویسواگمنی 'تے چرچہ کرنا ضروری ہے...

منٹو میرے گلّ پوری کرن توں پہلاں ہی بول پیا۔ میں عصمت چگتائی توں سکھیا سی کہ) منٹو عادت والا آدمی سی، اس لئی میں چپّ رہا۔)

جواب: دیکھو، سر! کہانی لکھنا میرا پیشہ ہے۔ میں اس دیاں ساریاں پیچیدگیاں اتے بھید جاندا ہاں۔ میں اس وشے 'تے پہلاں وی بہت ساریاں کہانیاں لکھیاں ہن۔ اوہناں وچوں کوئی وی اشلیل نہیں ہے۔ میں بھوکھ وچّ اس وشے 'تے ہور کہانیاں لکھانگا، پر اوہ اشلیل نہیں ہون گیاں۔ ویسواواں بارے پہلاں ہی بہت کجھ لکھیا جا چکا ہے۔ اتے ہور وی بہت کجھ لکھیا جاوے گا۔ ہر وشا جو موجود ہے، اس بارے لکھیا جاں بولیا جاندا ہے۔ ویسواواں ہزاراں سالاں توں ہن، حال ہی وچّ نہیں۔ اوہناں دا ذکر سورگی گرنتھاں وچّ وی کیتا جاندا ہے۔ ہن، کیونکہ ہن کوئی سورگی گرنتھ جاں پیغمبر نہیں ہے، اس لئی تسیں اوہناں دا ذکر قرآن دی اکّ وی آیت وچّ نہیں، سگوں اخباراں، رسالیاں اتے کتاباں وچّ پاؤندے ہو جیہناں نوں تسیں بناں عطر جلائے پڑھ سکدے ہو۔ اتے جسنوں تسیں پڑھن توں بعد کوڑے وچّ وی سٹّ سکدے ہو۔ جیکر کسے ویسوا دا ذکر اشلیل ہے، تاں اسدی

ہوند اشلیل ہے۔ جیکر اسدا ذکر ورجت ہے، تاں اسدا پیشہ ورجت ہونا چاہیدا ہے۔ ویسوا نوں ختم کرو، اتے اسدا ذکر اپنے آپ الوپ ہو جاوے گا۔ اسیں وکیلاں بارے کھل کے گلّ کر سکدے ہاں۔ اسیں نائی، دھوبی، ڈین ڈاکٹراں اتے سرائے رکھن والیاں بارے گلّ کر سکدے ہاں۔ اسیں اکّ جوان کڑی اتے اکّ نوجوان منڈے وچکار پریم سبندھ نوں سچارو بنا سکدے ہاں۔ اسیں اوہناں دے پیار نوں اسپھل کر سکدے ہاں۔ اسیں اوہناں دوواں نوں زہر دے سکدے ہاں۔ اسیں اوہناں دے انتم سنسکار وکھ۔وکھ آنڈھ۔گوانڈھ وچّ کروا سکدے ہاں۔ پھر، اکّ چمتکار دوارا، اسیں اوہناں دیاں خبراں اکٹھیاں کر سکدے ہاں، اتے جے لوڑ ہووے، تاں اسیں دوتاں نوں اپروں پھلّ وی ورھا سکدے ہاں۔ تاں پھر اسیں ویسواواں دے جیون دا ورنن کیوں نہیں کر سکدے؟ اوہناں نوں دوتاں جاں اوہناں دے پھلاں دی لوڑ نہیں ہے۔ جے اوہ مر جاندیاں ہن، تاں کسے ہور محلے توں کوئی انتم سنسکار اوہناں دی موت دے نال نہیں جاندا۔ کوئی وی قبر اوہناں دی قبر وچّ شامل ہونا نہیں چاہندی۔ ویسوا دا وجود اپنے آپ وچّ اکّ انتم سنسکار ہے۔ جدوں تکّ اوہ سماج جو اوہناں نوں اپنے موڈھیاں 'تے چکّ کے دفناؤندا ہے، اوہناں بارے چرچاواں جاری رہنگیاں۔

سوال: ہاں! تسیں صحیح ہو، پر کجھ سال پہلاں، محمودآباد٪ دے راجا صاحب اتے ہوراں نے تہاڈے ورودھ متا پاس کیتا۔

جواب: محمودآباد٪ دے راجا صاحب اتے ہوراں لئی اس ساہت دے ورودھ متا پاس کرنا پوری طرحاں وارتھ ہے۔ اپنے بارے، میں کہانگا کہ مینوں ایہہ وشا پسند ہے۔ کیوں؟ مینوں بس پسند ہے! مینوں جنسی طور 'تے وگڑیا سمجھو۔ اتے جے تسیں بدھی مان ہو، جے تسیں چیزاں دے اندر۔باہراں توں جانوُ نہیں ہو، تاں تسیں سمجھ جاؤگے کہ میں اس بیماری نال کیوں پیڑت ہاں۔ جے تسیں اس سمیں توں انجان ہو جس وچوں اسیں جی رہے ہاں، تاں میریاں کہانیاں پڑھو۔ جے تسیں ایہناں کہانیاں نوں برداشت نہیں کر سکدے، تاں

اسدا مطلب ہے کہ ایہہ یگ اسیہہ ہے۔ میرے کول جو کمیاں ہن اوہ اس یگ دیاں کمیاں ہن۔ میری لکھت وچّ کوئی نقص نہیں ہے۔ میرے نام نال اکثر جو خامیاں جڑیاں ہندیاں ہن، اوہ اصل وچّ موجودہ پرنالی دیاں خامیاں ہن۔ میں لوکاں دے وچاراں اتے بھاوناواں نوں بھڑکاؤنا نہیں چاہندا۔ میں سبھیاچار اتے سبھیتا دا چولا کیوں اتارانگا، جو پہلاں ہی ننگا ہے؟ میں اسنوں پہنن دی کوشش وی نہیں کردا۔ کیونکہ ایہہ میرا کم نہیں ہے، ایہہ درزی دا کم ہے۔

سوال: ہاں۔ ہاں، پر محمودآباد٪ دے راجا صاحب، نال ہی حیدرآباد دے کوی ماہر۔ال۔ قادری صاحب اتے بمبئی دے حکیم مرزا حیدر صاحب...

جواب: دیکھو! سر، میں اکّ کلاکار ہاں۔ (منٹو نے کوڑے انداز وچّ کیہا) مینوں کھوکھلے کٹّ اتے بدصورت زخم پسند نہیں ہن۔ ایہہ بالکل سنبھوَ ہے کہ ایہہ تنوں کسے خاص پربھاو، کسے خاص ادیش ادھین اپنی رائے بنا رہے ہن۔ اتے پھر ایہہ وی سنبھوَ ہے کہ تنوں اپنی رائے دین دے یوگ نہ ہون۔ صرف اوہی ویکتی جو آلوچنا دی کلا دے اندرونی اتے باہری پہلوآں توں جانوُ ہے، اکّ مہان کوی جاں اکّ مہان کہانی کار دی آلوچنا کر سکدا ہے۔ جے تسیں مینوں مارنا چاہندے ہو، تاں ربّ دی خاطر، مینوں مار دیو۔ میں کدے وی کسے اجیہے ویکتی توں اپنا سر نہیں توڑن لئی تیار ہاں جسنوں اپنا سر وی نہیں توڑنا آؤندا۔

سوال: شری منٹو! پرگتیشیل لیکھکاں نے وی سر توڑنا نہیں سکھیا۔ گھٹو گھٹّ تہاڈا! سر توڑن دے ششٹاچار بارے تہاڈا کی وچار ہے؟

جواب: بالکل! منٹو اپنے ساہت وچّ اکّ بہت مشکل مدعا بن گیا ہے۔ اکّ پاسے، پرگتیوادیاں نے مینوں بلیکلسٹ کر دتا ہے، مینوں پرتیکریاوادی، سوآرتھی، ویکتیوادی، عالیشان اتے بھجن والا دسیا ہے۔ دوجے پاسے، پرگتیشیل لہر دا بلارا "سویرا"، میرے کم دا اشتہار ایہناں شبداں نال دندا ہے: "سعادت حسن منٹو سچ دا جھنڈابردار ہے۔ اوہ

سچ دی دودھاری تلوار پھڑی رکھدا ہے۔ اوہ اس رستے 'تے اگے ودھ رہا ہے جتھے صرف اوہ ہی چل سکدا ہے، اسیساں جاں سزاواں دی پرواہ کیتے بناں۔" جدوں میں "سویرا" وچّ ایہہ اشتہار پڑھیا، تاں مسکراؤن دی بجائے، میں ہسّ پیا۔ حال ہی وچّ، بھوپال وچّ اکّ کانفرنس وچّ، عصمت شاہد لطیف نے اکّ جنتک میٹنگ وچّ، اسدیاں ساریاں کہانیاں دی سخت نندا کیتی جو پرگتیواد دے ماپدنڈاں 'تے کھریاں نہیں اتردیاں سن اتے اوہناں توں دور ہو گئیاں سن۔ ایہہ ہور پرگتیوادی عصمت دی ایمان داری نال کیوں نہیں کم کردے؟ اوہناں نوں پرتیکریاوادیاں دیاں ساریاں کتاباں نوں بلیکلسٹ کرنا چاہیدا ہے اتے ساڑ دینا چاہیدا ہے۔ جے اوہ اجیہا کردے ہن، تاں میں اوہناں دے ہتھ چمّ لوانگا۔

سوال: سردار جعفری اتے ہور پرگتیشیل لیکھکاں نے تہانوں ساہت توں پوری طرحاں 'باہر' کر دتا ہے۔ شاید اس لئی کہ تہانوں پرگتیواد پرتی دشمنی ہے۔

جواب: مینوں پرگتیواد پرتی کوئی دشمنی نہیں ہے۔ پر ستہی پرگتیوادیاں دیاں بے تکی چھالاں بہت پریشان کرن والیاں ہن۔ جدوں میری اکّ کہانی، "بابو گوپیناتھ"، "ادب-اے-لطیف" وچّ پرکاشت ہوئی سی، میں بمبئی وچّ رہِ رہا سی۔ پرگتیشیل لیکھکاں نے اسدی بہت پرشنسا کیتی۔ اوہناں نے اسنوں اس سال دی ماسٹرپیس گھوشت کیتا۔ سردار جعفری، عصمت چگتائی اتے کرشن چندر نے خاص طور 'تے اسدی پرشنسا کیتی۔ پر اچانک، ربّ جاندا ہے کہ کس طرحاں دی لہر آئی، سارے پرگتیوادی کہانی دی مہانتا نوں بھلّ گئے۔ شروع وچّ، اسدی آلوچنا شدھ سراں وچّ کیتی گئی، اتے اسنوں پھسپھسیاں وچّ نندیا گیا۔ پھر، بھارت اتے پاکستان دے سارے پرگتیوادیاں نے، اپنے ڈیریاں وچّ پوزیشن لے کے، اسنوں پرتیکریاوادی، ششٹاچار دوارا گھٹیا اتے جادوئی اعلان دتا۔

سوال: کہاڑا اتے ایہہ کیہا جاندا ہے کہ پرگتیوادیاں اتے تہاڈیاں کہانیاں وچّ پائے جان والے دلیری اتے ودروہ دے تتّ سبھ توں پہلاں "انگارے" دیاں کہانیاں وچّ سپشٹ ہندے ہن۔ تاں، کی تہانوں "انگارے" دیاں کہانیاں وچّ اس دلیری دی پریرنا ملی؟

اتر: بالکل نہیں! میں "انگارے" دیاں کہانیاں وی نہیں پڑھیاں۔

سوال: منٹو صاحب! قدرت نے تہانوں کہانی کار وجوں بھیجیا ہے، پر تسیں ناٹکاں اتے سکیچاں وچّ وی اچا ستھان رکھدے ہو۔ تسیں آل انڈیا ریڈیو 'تے کم کردے ہوئے ناٹک لکھے، پر کی سکیچاں ولّ مڑن دا کوئی خاص کارن ہے؟

اتر: جتھوں تکّ ناٹکاں دا سوال ہے، ایہہ ناٹک روٹی اتے مکھن دے مدعے دا نتیجہ ہن۔ میں بھکھا سی۔ اس لئی، میں ایہہ ناٹک لکھے۔ میں اس تتھّ لئی پرشنسا کرنا چاہندا ہاں کہ میریاں ایہہ کامیڈیز، جیہناں نے دوجیاں نوں ہسایا ہے، میرے بلھاں 'تے اکّ ہلکی جہی مسکراہٹ وی نہیں لیائیاں۔ اتے پھر ڈرائنگ ولّ میرے جھکاء دی کہانی ایہہ ہے کہ "ٹھنڈا گھوشنا" کیس توں بعد، میں اکّ عجیب من دی ستھتی وچّ سی۔ مینوں سمجھ نہیں آ رہا سی کہ کی کراں؟ کی مینوں لکھنا بند کر دینا چاہیدا ہے جاں، اس ذمہ واری توں پوری طرحاں بے پرواہ ہو کے، لکھنا جاری رکھنا چاہیدا ہے۔ میں چاہندا سی کہ مینوں کجھ الاٹ کیتا جاوے، تاں جو میں اکّ کونے وچّ آرام نال بیٹھ سکاں اتے کجھ سالاں لئی قلم اتے سیاہی توں دور رہِ سکاں۔ جے میرے من وچّ وچار آئے، تاں میں اپنے آپ نوں پھانسی دے دیواں گا۔ جے الاٹمینٹ نہیں آئی، تاں میں کالا بازاریکرن شروع کر دیانگا۔ جاں ناجائز شراب بناؤنا شروع کر دیانگا۔ انت وچّ، میں لکھن دا کم نہیں کیتا کیونکہ میں سوچیا سی کہ میں ساری شراب خود پی لوانگا۔

سوال: پر تسیں اکّ برف دی فیکٹری لئی عرضی دتی سی، ٹھیک ہے؟

جواب: ہاں۔ اوہ وی سرکاری خزانے وچّ پنجاہ روپئے جمع کرن توں بعد، ایہہ کہہ کے، "میں امرتسر توں شرنارتھی ہاں۔ میں بے کار ہاں۔" تاں جو مینوں کسے پریس جاں سنیما وچّ حصہ الاٹ کیتا جا سکے۔' میں انٹرویو وچّ سپشٹ طور 'تے کیہا، 'میرے مان انوسار، میں اکّ مہان کہانی کار سی۔ پر ہن مینوں احساس ہویا کہ ایہہ کم میری سمرتھا توں باہر ہے۔ االله ایم. اسلم اتے بھارتی دتّ نوں اسیس دیوے، میں اوہناں دے حق وچّ اپنی کہانی لکھن توں پچھے ہٹ رہا ہاں۔' پر کسے نے بورڈ میمبراں نوں دسیا کہ ایہہ آدمی، جسدا نام سعادت حسن منٹو ہے، پرگتیشیل ہے۔ اس لئی، میری بینتی نوں سدھا ردّ کر دتا گیا۔ اس دوران، پرگتیشیل لیکھکاں نے، مینوں پرتیکریاوادی کہہ کے، میرے نال سارے سمپرک بند کر دتے۔ ایہہ وی اکّ بہت وڈا مذاق سی۔ انت وچّ، میں اس سٹے 'تے پہنچیا، 'ربّ نے میری بھین نوں کھوہ لیا ہے!' اس لئی، میں اپنی قلم چکی اتے لکھنا شروع کر دتا۔ پر لکھن توں پہلاں ہی، اکّ ستھتی پیدا ہو گئی: 'وشا کی ہونا چاہیدا ہے؟' اتے مینوں کس طرحاں دا پھارمیٹ ورتنا چاہیدا ہے؟' بہت وچار-وٹاندرے توں بعد، میں ابھنیتریاں بارے لکھن دا فیصلہ کیتا۔ اس لڑی دا پہلا لیکھ "پھیری پھیس نسیم" سرلیکھ والا سی، جو روزانہ "اپھاک" وچّ پرکاشت ہویا سی۔ میں خوش سی کہ اکّ اجیہا رستہ ابھر آیا ہے، جو سرکاری جوابدیہی توں دور رہے گا اتے اوہناں لوکاں نوں دلاسہ دیویگا جو شدھتا دی قدر کردے ہن۔ پر جویں ہی ایہہ لیکھ پرکاشت ہویا، "اپھاک" دفتر وچّ انگنت پتر آئے، جیہناں وچّ میری نندا کیتی گئی۔

سوال: میں سنیا ہے کہ شراب نے تہاڈا جگر خراب کر دتا ہے؟ 1953 دے اخیر وچّ تسیں موت توں وال-وال بچ گئے۔

جواب: چنتا نہ کرو، مینوں اجے وی بہت ساریاں عینکاں دیکھنیاں ہن جدوں تکّ میں زندہ ہاں۔ پچھلے کئی سالاں توں، صفیہ میری شراب پین دی عادت دے ورودھ مہم چلا رہی ہے۔ جدوں اسنے دیکھیا کہ اس پریرنا اتے پریرنا دا کوئی اثر نہیں ہویا، تاں اسنے

بھوجن 'تے پابندی لگاؤن لئی اکّ مہم چلائی۔ پر جویں کہ ہر کوئی جاندا ہے، پابندیاں میرے 'تے بہت ودھیا کم نہیں کردیاں۔ دراصل، بھاویں کنیاں وی پابندیاں لگائیاں جان، میرے اوہناں نوں توڑن دی سمبھاونا دس گنا زیادہ ہے۔ میں جنیاں وی پیوانگی اس توں ودھ پیوانگی۔ پھر لالسا آویگی، اتے پھر میں دوبارہ پیوانگی۔ اسے سمیں، میں ہمیشہ صفیہ دوارا لگائیاں گئیاں پابندیاں نوں محسوس کراں گا۔ اتے میری روح وچّ ایہہ کنڈا مینوں تسیہے دیویگا۔ میں اس ڈنگ نوں دباؤن لئی ہور پیوانگی۔ سچ کہاں تاں، ایہہ دکھ، ایہہ کمیاں، ایہہ پابندیاں مینوں اس مقام 'تے لے آئیاں ہن۔ اکّ لیکھک دی پتنی ہون دے ناطے، صفیہ دا انوبھوَ بہتا سہاونا نہیں ہے۔ اسنے کدے وی میری زیادہ شراب پین دی عادت نوں سویکار نہیں کیتا۔

سوال: تسیں انہیں دنیں کی لکھ رہے ہو؟

جواب: میں بہت کجھ لکھنا چاہندا ہاں۔ پر کمزوری، ایہہ لگاتار تھکاوٹ جو میرے اتے لٹکی ہوئی ہے، مینوں کجھ وی کرن توں روکدی ہے۔ جے مینوں تھوڑی جہی وی شانتی مل جاوے، تاں میں اوہناں کھنڈے ہوئے وچاراں نوں اکٹھا کر سکدا ہاں جو بارش وچّ پتنگاں وانگ تیردے رہندے ہن۔ پر کی ہویا جے، کی ہویا جے، میں کسے دن ایہہ کردے ہوئے مر جاندا ہاں۔ اتے تسیں وی چپّ ہو جاؤگے، ایہہ کہندے ہوئے، "منٹو مر گیا ہے۔" ایہہ سچ ہے کہ منٹو مر گیا ہے، پر دکھ دی گلّ ایہہ ہے کہ اس دے من وچّ سرکھیت وچار وی مر جانگے۔ جے کوئی مینوں وعدہ کردا ہے کہ اوہ میرے من وچوں سارے وچار کڈھ کے بوتل وچّ پا دینگے، تاں منٹو اج مرن لئی تیار ہے۔ منٹو منٹو لئی زندہ ہے۔ پر کسے نوں کی پرواہ ہے؟ منٹو کی ہے؟ اس بے کار کہانی نوں بھلّ جاؤ۔ آؤ کجھ ہور گلّ کریئے۔

تماہی میگزین "تحریر-اے-نوریر" دے "منٹو" وشیش انک وچّ پرکاشت))

سعادت حسن منٹو (11 مئی 1912 – 18 جنوری 1955) پنجاب نال سبندھت اکّ پاکستانی لیکھک، ناٹک کار اتے ناول کار سن، جیہناں نوں اردو ساہت وچّ سبھ توں مہان کہانی کار منیا جاندا ہے۔ اوہ 1933 وچّ انگریزی راج دوران سرگرم ہوئے اتے آزادی توں بعد 1955 وچّ اپنی موت تکّ لکھدے رہے۔

مکھ طور 'تے اردو وچّ لکھدیاں، اوہناں نے 22 کہانی-سنگریہہ، اکّ ناول، ریڈیو ناٹکاں دیاں پنج لڑیاں، لیکھاں دے تنّ سنگریہہ اتے نجی خاکے (سکیچ) دے دو سنگریہہ رچے۔ اوہناں دیاں بہترین کہانیاں نوں لیکھکاں اتے آلوچکاں ولوں بہت ستکار دتا جاندا ہے۔ اوہ بھارت دی ونڈ بارے لکھیاں اپنیاں کہانیاں لئی سبھ توں ودھ جانے جاندے ہن—اکّ اجیہی گھٹنا جسدا اوہناں نے ورودھ کیتا سی۔

منٹو 'تے اوہناں دیاں لکھتاں وچّ کتھت اشلیلتا لئی چھ وار مقدمے چلا ئے گئے؛ تنّ وار 1947 توں پہلاں برطانوی بھارت وچّ اتے تنّ وار 1947 وچّ آزادی توں بعد پاکستان وچّ، پر اوہناں نوں کدے وی دوشی نہیں ٹھہرایا گیا۔ اوہناں نوں 20ویں صدی دے اتم اردو لیکھکاں وچوں اکّ منیا جاندا ہے۔

اوکھے حالاتاں نے مینوں کہانی کار بنا دتا

سعادت حسن منٹو

کجھ سال پہلاں، میری زندگی وچّ اکّ اجیہا دن آیا جدوں مینوں اپنی غریبی دا ڈونگھا احساس ہویا۔ اس احساس نے مینوں بہت پریشان کیتا۔ پھر وی، میں اپنے آپ نوں سمبھالیا اتے اپنے اندرونی وجود دا جائزہ لیا کہ میرے کول کہڑیاں پونجیاں—جے کوئی سن—باقی بچیاں ہن۔ اتھے بیتے ہوئے دناں دا اکّ وشال بھنڈار پیا سی؛ کجھ بہت ہی روشن سن، جدکہ کجھ وچّ اجیہا ہنیرا سی جو چن-وہونیاں راتاں نوں وی ایرکھا نال بھر سکدا سی۔ اتھے کئی گھٹناواں سن—کجھ بہت ہی مٹھیآں، تے کجھ انیاں کڑتن بھریاں کہ جے میں اج اوہناں نوں لکھاں، تاں کاغذ دی زبان وی نفرت نال تھکّ-تھکّ کے تھکّ جاوے گی، پھر وی اوہناں دی کڑتن گھٹّ نہیں ہوویگی۔ اکّ کونے وچّ میری معصومیت ڈر نال سنگڑی ہوئی بیٹھی سی؛ دوجے پاسے میرا چنچل سبھاء بے چین اتے اتیجت کھڑا سی۔ اتھے عملی ورتوں والی اکّ وی چیز نہیں سی—میرا مطلب ہے کوئی اجیہی چیز جو اس دنیا وچّ کسے کم آ سکے۔ ڈونگھی بھال توں بعد، اپنے اندر کم دی کوئی چیز نہ ملن 'تے، میں نراشا وچّ ڈبّ گیا۔ جدوں میں نراشا دی اس حالت وچّ اپنے گھر دا دروازہ ہمیشہ لئی بند کرن ہی والا سی، تاں مینوں اکّ مدھم جہی آواز سنائی دتی۔ کوئی کہہ رہا سی،

میں تیرے کم آ سکدا ہاں!""

میں پچھیا، "توں کون ہیں؟"

جواب آیا، "میں اکّ کہانی ہاں۔"

میں حیرانی نال پچھیا، "اکّ کہانی! توں کتھے لکی ہوئی سی؟ ...نہیں، پہلاں مینوں ایہہ دسّ کہ توں میرے اندر کویں آئی؟"

اس کہانی نے کمزور آواز وچّ کیہا، "مینوں نہیں پتہ کہ میں کویں داخل ہوئی۔ میں بس اینا جاندی ہاں کہ میں لمبے سمیں توں تیرے اندر اکّ ہنیرے کمرے وچّ قید رہی ہاں... میرا اندازہ ہے کہ میرا جنم اتھے ہی، اس ہنیرے وچّ ہویا سی۔"

مینوں اس کہانی دے شبد بہت دلچسپ لگے۔ جدوں میں اسنوں ہنیرے کمرے وچوں باہر روشنی وچّ لیاندا، تاں میں ایہہ دیکھ کے بہت حیران رہِ گیا کہ اوہ بالکل میرے ورگی ہی سی۔

بھرا! تاں توں میرا ہی ہم شکل نکلی... دسّ... مینوں دسّ... توں کی کہنا چاہندی ہیں؟""

اس کہانی دے بلھاں 'تے اکّ ہلکی جہی مسکان آ گئی۔

میرے کول کہن لئی بہت کجھ ہے۔ پر میری بولن دی شکتی کمزور ہو گئی ہے۔ میں"

بعد وچّ بولانگی... پر مینوں ایہہ دسّ: میں انے لمبے سمیں تکّ تینوں دکھائی کیوں نہیں دتی؟ ...جیکر توں سچ مچّ دروازہ بند کرکے چلا جاندا، تاں تینوں پتہ ہے کی ہندا؟"

میں لاپرواہی نال پچھیا، "کی ہندا؟"

جواب آیا، "توں اکّ وشال وراثت توں وانجھا رہِ جاندا۔"

میں ہسّ پیا، "اکّ وراثت!"

اس آواز نے کیہا، "میں ہی تیری وراثت ہاں... مینوں سنبھال کے رکھ اتے میری ورتوں کر۔ مینوں باہر لیا اتے دنیا دے سامہنے پیش کر۔ تیری سنویدنشیلتا دیاں دھڑکناں نے مینوں اپنی گود وچّ پالیا ہے۔ تیری نرسوارتھتا نے مینوں ددھ چنگھایا ہے... تیری پچھلی زندگی دے دناں نے مینوں پنگھوڑے وچّ جھلایا ہے... تیرے سبھاء دی بے چینی میرے بسترے وچّ سمائی ہوئی ہے... جیکر میں تینوں چھڈّ دیندی، تاں توں اس سیپی ورگا ہو

جاندا جس وچوں موتی باہر ڈگّ چکے ہون... ادھر آ، میرا سہارا بن۔ میں باہر نکلنا چاہندی ہاں۔"

میں اکّ کہانی کار بن گیا۔ اوکھے سمیاں نے مینوں اکّ ودھیا کہانی کار بنا دتا۔ میریاں کہانیاں ہی میری وراثت ہن۔ میں ایہہ وراثت تہاڈے ساریاں دے دیکھن لئی پیش کر رہا ہاں۔ مینوں کسے چیز دا ڈر نہیں، کیونکہ ایہہ اٹلّ سچائی ہے؛ کوئی وی اسنوں اسدی تھاں توں ہلا نہیں سکدا۔

کتاب: *منٹو کے افسانے* [منٹو دیاں کہانیاں] دے پہلے سنسکرن دی بھومکا، بمبئی،) 30 اگست 1940)

سعادت حسن منٹو (11 مئی 1912 – 18 جنوری 1955) پنجاب دا اکّ پاکستانی لیکھک، ناٹک کار اتے ناول کار سی، جسنوں اردو ساہت وچّ سبھ توں مہان لگھو-کہانی لیکھک منیا جاندا ہے۔ اوہ بریٹیش شاسن دوران 1933 توں آزادی توں بعد 1955 وچّ اپنی موت تکّ سرگرم رہا۔

مکھ طور 'تے اردو وچّ لکھدے ہوئے، اسنے چھوٹیاں کہانیاں دے 22 سنگریہہ، اکّ ناول، ریڈیو ناٹکاں دی پنج لڑی، لیکھاں دے تنّ سنگریہہ، اتے نجی سکیچاں دے دو سنگریہہ تیار کیتے۔ اس دیاں سبھ توں ودھیا چھوٹیاں کہانیاں لیکھکاں اتے آلوچکاں دوارا اچے سنمان وچّ رکھیاں جاندیاں ہن۔ اوہ بھارت دی ونڈ بارے اپنیاں کہانیاں لئی سبھ توں ودھ جانیا جاندا ہے، جسدا اسنے 1947 وچّ آزادی توں ترنت بعد ورودھ کیتا سی۔

منٹو دا جنم برطانوی راج دوران 11 مئی 1912 نوں برطانوی پنجاب دے لدھیانہ ضلعے دے سمرالا دے پنڈ پپروڑی وکھے کشمیری ونش نال اکّ پنجابی مسلم پریوار وچّ ہویا سی۔ اسدا وپارک پریوار انھیویں صدی دے ارنبھ وچّ امرتسر وچّ وس گیا سی اتے قانونی پیشے نوں اپنایا سی، اس دے جنم سمیں اس دے پریوار وچّ زیادہ تر بیرسٹر سن۔ اس دے پتا، خواجہ غلام حسن، اکّ ستھانک عدالت دے سیشن ججّ سن۔ اسدی ماں، سردار بیگم، پشتون ونش دی سی اتے اس دے پتا دی دوجی پتنی سی۔ پنجابی اتے کشمیری

دوواں وجوں پچھان کردیاں، اسنے اپنے جدی پنجاب پرتی وفاداری دا دعوہ کیتا اتے بدنام ٹپنی کیتی "میری اردو دے پچھے، ایہہ پنجابی بولی بولدی ہے" اتے اسدی لکھت نوں اشلیل ہون دا دوش لگن 'تے، اسنے ٹپنی کیتی "اسیں پنجابی پاگل ہاں، پر دل دے شدھ"؛ اتے، جواہر لال نہرو نوں لکھی چٹھی وچّ، سجھاء دتا کہ 'سندر' ہونا 'کشمیری' ہون دا دوجا ارتھ ہے۔

ہندی جاں اردو

سعادت حسن منٹو

ہندی اتے اردو دا ووواد اکّ یگ توں چلدا آ رہا ہے۔ مولوی عبدل حق، ڈاکٹر: تارا چند اتے مہاتما گاندھی اس ٹکراء نوں سمجھدے ہن، پر ایہہ میری سمجھ توں باہر ہے۔ میرے بہت سارے یتناں دے باو جود، اسدا ارتھ میرے من وچّ نہیں آیا۔ ہندو ہندی دی وکالت کرن وچّ اپنا سماں کیوں برباد کردے ہن؟ مسلمان اردو دی رکھیا لئی انے بیتاب کیوں ہن...؟ اکّ بھاشا نرمت نہیں ہے؛ ایہہ اپنے آپ بندا ہے، نہ ہی منکھی کوششاں کدے وی کسے بھاشا نوں تباہ کر سکدیاں ہن۔ جدوں میں اس تازے اتے گرم وشے 'تے کجھ لکھنا چاہیا تاں ہیٹھ لکھے سنواد نے روپ دھارن کیتا۔

منشی نرائن پرساد: اقبال صاحب، کی تسیں ایہہ سوڈا پیوگے؟

مرزا محمد اقبال: ہاں، میں پی لوانگا۔

منشی : تسیں نمبو کیوں نہیں پیندے ؟

اقبال : کوئی خاص کارن نہیں، مینوں سوڈا پسند ہے۔ ساڈے گھر وچّ ہر کوئی سوڈا پیندا ہے۔

منشی : تاں لگدا ہے کہ تسیں نمبو نوں نفرت کردے ہو۔

اقبال: بالکل نہیں... میں اس نوں نفرت کیوں کراں گا، منشی نرائن پرساد؟ بس ایہہ ہے کہ جدوں توں گھر وچّ ہر کوئی اسنوں پیندا ہے، ایہہ اکّ عادت بن گئی ہے۔ کوئی خاص کارن نہیں ہے؛ واستو وچّ، مینوں لگدا ہے کہ نمبو سوڈے نالوں سواد ہے۔

منشی : اسے لئی میں حیران ہاں۔ تسیں مٹھی چیز نوں چھڈّ کے نمکین چیز نوں کیوں ترجیح دیندے ہو؟ نمبو وچّ نہ صرف مٹھاس گھلدی ہے، سگوں اس وچّ اکّ خوشبو وی ہندی ہے۔ تہانوں کی لگدا ہے؟

اقبال : تسیں بالکل ٹھیک کہہ رہے ہو پر...

منشی : پر کی ؟

اقبال : کجھ نہیں... میں تاں ایہی کہن جا رہا سی کہ سوڈا پی لوانگا۔

منشی : پھیر اوہی اگیانتا... کوئی سوچیگا میں تینوں زہر پین لئی مجبور کر رہا ہاں۔ او بھائی، نمبو اتے سوڈے وچّ کی فرق ہے؟ دوویں بوتلاں بالکل اسے فیکٹری وچّ بنائیاں گئیاں سن۔ ٹھیک اسے مشین نے اوہناں دے اندر پانی نوں سیل کر دتا۔ جے نمبو وچوں مٹھاس اتے سوگندھ کڈھ لئیے تاں کی بچدا ہے؟

اقبال: سوڈا... نمکین پانی...

منشی : پھر پین وچ کی ہرج ہے؟

اقبال: کوئی نقصان نہیں۔

منشی : پھر لؤ، پیو۔

اقبال: تسیں کی پیوگے؟

منشی : میں ہور بوتل منگواوانگا۔

اقبال: تسیں ہور بوتل کیوں بھیجوگے؟ سوڈا پین نال کی نقصان ہندا ہے؟

منشی : نہیں... کوئی ہرج نہیں۔

اقبال : پھر لے، ایہہ سوڈا پی۔

منشی : کی پیوگے ؟

اقبال : میں... میں اک ہور بوتل منگواونگا۔

منشی : تسیں ہور بوتل کیوں بھیجوگے؟ نمبو پین نال کی نقصان ہندا ہے؟

اقبال : نہیں... او... ہر... م... بالکل... تے سوڈا پین دا کی نقصان ہے؟

منشی : نہیں... او... ہر... م... بالکل۔

اقبال: گلّ ایہہ ہے کہ سوڈا تھوڑا بہتر ہے۔

منشی : پر مینوں لگدا ہے کہ نمبو تھوڑا چنگا ہے۔

اقبال: اجیہا ہو سکدا ہے... پر میں ہمیشہ اپنے بزرگاں توں سنیا ہے کہ سوڈا بہتر ہے۔

منشی : ہن اس بارے کی کیتا جا سکدا ہے... میں وی اپنے بزرگاں توں ہمیشہ سنیا ہے کہ نمبو ودھیا ہے۔

اقبال: تہاڈا اپنا کی وچار ہے؟

منشی: تہاڈا اپنا کی وچار ہے؟

اقبال : میری رائے... میری رائے... میری رائے بس ایہی ہے... پر تسیں اپنی رائے کیوں نہیں سانجھی کردے؟

منشی : میری رائِ... میری رائے... میری رائے بس ایہی ہے... پر میں پہلاں اپنی رائے کیوں ظاہر کراں؟

اقبال: اسیں اس طرحاں اپنے وچار پرگٹ کرن دے یوگ نہیں ہووانگے۔ آؤ ایہہ کریئے: اپنے شیشے اتے اکّ ڈھکن رکھو۔ میں اپنا گلاس وی ڈھکّ لوانگا۔ اکّ وار جدوں اسیں اجیہا کر لیندے ہاں، اسیں آرام نال بیٹھ کے فیصلہ کر سکدے ہاں۔

منشی : ایہہ نہیں ہو سکدا... بوتلاں پہلاں ہی کھلیاں ہن۔ ہن اسیں اوہناں نوں پینا ہے۔ آؤ، جلدی فیصلہ کرو۔ نہیں تاں، اوہناں دیاں ساریاں پھزیاں بچ جانگیاں... اوہناں دی ساری جیون شکتی اوہناں دے پھز وچّ ہے، آخرکار۔

اقبال: میں سہمت ہاں... تے تسیں وی ایہہ گلّ مندے ہو، کہ کوئی فرق نہیں ہے نمبو اتے سوڈے وچّ فرق۔

منشی : میں کدوں کیہا کہ نمبو اتے سوڈے وچّ کوئی فرق نہیں ہے؟ بہت وڈا فرق ہے... زمین-آسمان دا فرق! اکّ وچّ مٹھاس ہندی ہے۔ اس وچّ خوشبو ہندی ہے۔ اس وچّ کھٹیاس ہندی ہے۔ مطلب اس وچّ سوڈے نالوں تنّ چیزاں ودھ ہن۔ سوڈا تاں بس گیس (جھگّ) ہی ہے، اتے اوہ وی اینی تکھی کہ نکّ بال دیندی ہے۔ اس دے مقابلے نمبو کنا سوادی ہندا ہے! اکّ بوتل پیو، تاں گھنٹیاں تکّ تازگی محسوس ہندی ہے۔ سوڈا تاں عام طور 'تے بیمار لوک پیندے ہن... اتے تسیں خود منیا ہے کہ نمبو سوڈے نالوں ودھ سوادی ہندا ہے۔

اقبال : صحیح گلّ ہے۔ پر میں کدے نہیں کیہا کہ نمبو سوڈے نالوں بہتر ہے۔ سوادی ہون دا مطلب ایہہ نہیں کہ ایہہ فائدےمند وی ہے۔ اچار بہت سوادی ہندا ہے، پر تہانوں اس دے نقصاناں بارے چنگی طرحاں پتہ ہے۔ صرف اس لئی کہ کسے چیز وچّ کھٹیاس جاں خوشبو ہے، ایہہ ثابت نہیں ہندا کہ اوہ بہت ودھیا ہے۔ کسے وی ڈاکٹر نوں پچھ لوو، تہانوں پتہ لگّ جاوے گا کہ نمبو پیٹ لئی کنا نقصان دہ ہے۔ دوجے پاسے، سوڈا اکّ ودھیا پین والی چیز ہے... مطلب، ایہہ ہاضمے وچّ مدد کردا ہے۔

منشی : دیکھو، اس دا حلّ نمبو اتے سوڈے نوں اکٹھے ملا کے کڈھیا جا سکدا ہے۔

اقبال : مینوں کوئی اعتراز نہیں۔

منشی : تاں پھر اپنا ادھا سوڈا اس خالی گلاس وچّ پاؤ۔

اقبال : تسیں پہلاں اپنا ادھا نمبو کیوں نہیں پاؤندے... میں بعد وچّ سوڈا پا لوانگا۔

منشی : اس گلّ دا کوئی مطلب نہیں بندا۔ تسیں پہلاں سوڈا کیوں نہیں پاؤندے؟

اقبال : میں سوڈا۔نمبو ملا کے پینا چاہندا ہاں۔

منشی : اتے میں نمبو۔سوڈاو ملا کے پینا چاہندا ہاں۔

سعادت حسن منٹو (11 مئی 1912 – 18 جنوری 1955) پنجاب دا اکّ پاکستانی لیکھک، ناٹک کار اتے ناول کار سی، جسنوں اردو ساہت وچّ سبھ توں مہان لگھو-کہانی لیکھک منیا جاندا ہے۔ اوہ بریٹیش شاسن دوران 1933 توں آزادی توں بعد 1955 وچّ اپنی موت تکّ سرگرم رہا۔

مکھ طور 'تے اردو وچّ لکھدے ہوئے، اسنے چھوٹیاں کہانیاں دے 22 سنگریہہ، اکّ ناول، ریڈیو ناٹکاں دی پنج لڑی، لیکھاں دے تنّ سنگریہہ، اتے نجی سکیچاں دے دو سنگریہہ تیار کیتے۔ اس دیاں سبھ توں ودھیا چھوٹیاں کہانیاں لیکھکاں اتے آلوچکاں دوارا اچے سنمان وچّ رکھیاں جاندیاں ہن۔ اوہ بھارت دی ونڈ بارے اپنیاں کہانیاں لئی سبھ توں ودھ جانیا جاندا ہے، جسدا اسنے 1947 وچّ آزادی توں ترنت بعد ورودھ کیتا سی۔

منٹو دا جنم برطانوی راج دوران 11 مئی 1912 نوں برطانوی پنجاب دے لدھیانہ ضلعے دے سمرالا دے پنڈ پپروڑی وکھے کشمیری ونش نال اکّ پنجابی مسلم پریوار وچّ ہویا سی۔ اسدا وپارک پریوار انھیویں صدی دے ارنبھ وچّ امرتسر وچّ وس گیا سی اتے قانونی پیشے نوں اپنایا سی، اس دے جنم سمیں اس دے پریوار وچّ زیادہ تر بیرسٹر سن۔ اس دے پتا، خواجہ غلام حسن، اکّ ستھانک عدالت دے سیشن ججّ سن۔ اسدی ماں، سردار بیگم، پشتون ونش دی سی اتے اس دے پتا دی دوجی پتنی سی۔ پنجابی اتے کشمیری

دوواں وجوں پچھان کردیاں، اسنے اپنے جدی پنجاب پرتی وفاداری دا دعوہ کیتا اتے بدنام ٹپنی کیتی "میری اردو دے پچھے، ایہہ پنجابی بولی بولدی ہے" اتے اسدی لکھت نوں اشلیل ہون دا دوش لگن 'تے، اسنے ٹپنی کیتی "اسیں پنجابی پاگل ہاں، پر دل دے شدھ"؛ اتے، جواہر لال نہرو نوں لکھی چٹھی وچّ، سجھاء دتا کہ 'سندر' ہونا 'کشمیری' ہون دا دوجا ارتھ ہے۔

منٹو دا نہرو نوں پتر

پنڈت جی، اسالمو الیکم۔

ایہہ میرا پہلا پتر ہے جو میں تہانوں بھیج رہا ہاں۔ ربّ دی سونہہ، تہانوں امریکیاں وچّ بہت سندر منیا جاندا ہے۔ پر مینوں لگدا ہے کہ میرے چہرے وی انے ماڑے نہیں ہن۔ جے میں امریکہ جاندا، تاں مینوں اکّ سندرتا دا درجہ دتا جا سکدا ہے۔ پر تسیں بھارت دے پردھان منتری ہو، اتے میں پاکستان دا مہان کہانی کار ہاں۔ دوواں وچّ بہت فرق ہے۔ ویسے وی، اسیں دوویں اکّ گلّ سانجھی کردے ہاں: تسیں اکّ کشمیری ہو، اتے میں وی۔ تسیں نہرو ہو، میں منٹو ہاں... کشمیری ہون دا اکّ ہور ارتھ سندرتا ہے، اتے سندرتا اوہ چیز ہے جو میں اجے تکّ نہیں دیکھی۔ میں تہانوں ملن لئی ترسدا رہا ہاں (بشرطے مینوں اس جیون کال وچّ تہانوں ملن دا موقع ملے)۔ میرے بزرگ اکثر تہاڈے بزرگاں نوں ملے ہن، پر تہانوں ملن دا موقع نہیں ملیا۔ ایہہ کنی دکھانت ہے کہ میں تہانوں دیکھیا وی نہیں۔ میں ریڈیو 'تے تہاڈی آواز ضرور سنی ہے، اتے اوہ وی اکّ وار۔ جویں کہ میں کیہا، میں تہانوں بہت سمیں توں ملنا چاہندا سی کیونکہ میرا کشمیری سبندھ سانجھا ہے، پر ہن مینوں حیرانی ہندی ہے کہ اسدی لوڑ کیوں ہے۔ اکّ کشمیری کسے نہ کسے چوراہے 'تے دوجے کشمیری نوں ملدا ہے۔ تسیں اکّ نہر دے نیڑے وس گئے اتے نہرو بن گئے، اتے میں اجے وی حیران ہاں کہ تسیں منٹو کویں بنے۔ تسیں کشمیر نوں لکھ وار دیکھیا ہووےگا۔ میں صرف بنیہال تکّ جان دا سبھاگ پراپت کیتا ہے۔ میرے کشمیری دوست جو کشمیری بھاشا جاندے ہن، مینوں دسدے ہن کہ منٹو دا ارتھ ہے "منت"، جسدا ارتھ ہے ڈیڈھ درشک گھڑا۔ تسیں ضرور کشمیری بھاشا جاندے ہو۔ جیکر تسیں اس دا جواب لکھنا چاہندے ہو، تاں کرپا کرکے مینوں "منٹو" نام دے کارن بارے لکھو؟

جے میں صرف ڈیڈھ درشک ہاں، تاں میں تہاڈے نال تلنا نہیں کر سکدا۔ تسیں پوری نہر ہو، اتے میں صرف ڈیڈھ درشک ہاں۔ میں تہاڈے نال کویں مقابلہ کر سکدا ہاں؟ پر اسیں دوویں بندوقاں وانگ ہاں، جویں کہ کشمیریاں بارے پرسدھ کہاوت ہے، "دھپّ وچّ چمکو..." مینوں معاف کرنا، کرپا کرکے کوئی اعتراز نہ کرو۔ میں ایہہ جھوٹھی گلّ خود سنی ہے، اتے اکّ کشمیری ہون کرکے، میرا سارا سریر غصے نال سڑ گیا ہے۔ کیونکہ ایہہ دلچسپ ہے، میں اسدا ذکر منورنجن لئی کیتا۔ حالانکہ، تسیں دوویں چنگی طرحاں جاندے ہو کہ اسیں کشمیری کدے وی کسے کھیتر وچّ نہیں ہارے۔ میں راجنیتی وچّ تہاڈے نام بہت مان نال لے سکدا ہاں، کیونکہ تسیں چنگی طرحاں جاندے ہو کہ کجھ کویں کہنا ہے اتے پھر ترنت اسدا کھنڈن کرنا ہے۔ کشتی وچّ سانوں کشمیریاں نوں کسنے ہرایا ہے؟ کویتا وچّ سانوں کون پچھاڑ سکیا ہے؟ پر مینوں ایہہ سن کے حیرانی ہوئی کہ تسیں ساڈا رستہ روک رہے ہو۔ پر پنڈت جی، تسیں صرف نہرو ہو۔ ایہہ دکھ دی گلّ ہے کہ میں صرف 1.5 کلوگرام ہاں۔ جے میں تیہہ جاں چالی ہزار من بھار والا پتھر ہندا، تاں میں اپنے آپ نوں اس ندی وچّ ڈبّ جاندا تاں جو تسیں اسنوں پراپت کرن لئی اپنے انجینیئراں نال صلاح کرن وچّ کجھ سماں بتا سکو۔

پنڈت جی، اس وچّ کوئی شکّ نہیں کہ تسیں بہت وڈے آدمی ہو۔ تسیں بھارت دے پردھان منتری ہو۔ تسیں اس دیش اتے راج کردے ہو جس نال اسیں نجٹھّ رہے ہاں۔ تسیں سبھ کجھ ہو، پر کرپا کرکے مینوں اس نمر سیوک (جو کہ اکّ کشمیری ہے) دی پرواہ نہ کرن لئی معاف کر دیو۔ دیکھو، میں تہانوں اکّ دلچسپ گلّ دسدا ہاں۔ میرے پتا، جو سپشٹ طور 'تے اکّ کشمیری سن، جدوں وی اوہ کسے ہاٹو (کشمیری مزدور) نوں دیکھدے سن، اوہ اسنوں گھر لیاؤندے سن، اسنوں ورانڈے 'تے بٹھاؤندے سن، اتے اسنوں نمکین چاہ اتے کلچہ (اکّ مٹھا) پروسدے سن۔ اس توں بعد، اوہ مان نال اس ہاٹو نوں کہندے سن، "میں وی اکّ کشمیری ہاں۔"

پنڈت جی، تسیں اکّ کشمیری ہو... میں ربّ دی سہوں کھاندا ہاں، جے تسیں میری جان لینا چاہندے ہو، تاں میں ہمیشہ اپلبدھ ہاں۔ میں جاندا ہاں، اصل وچّ، میرا مننا ہے کہ تسیں کشمیر نال صرف اس لئی جڑے ہوئے ہو کیونکہ تہانوں، اکّ کشمیری ہون دے ناطے، کشمیر لئی اکّ چمبکی پیار ہے۔ ہر کشمیری، بھاویں اسنے کدے کشمیر دیکھیا ہووے جاں نہ، ایہہ ہونا چاہیدا ہے۔ جویں کہ میں پہلاں ہی اس پتر وچّ لکھیا ہے۔ میں صرف بنیہال گیا ہاں۔ میں کڈّ، بٹوت اتے کشتواڑ دیکھیا ہے، پر سندرتا دے نال، میں غریبی وی دیکھی ہے۔ جے تسیں اس غریبی نوں ختم کر دتا ہے، تاں کشمیر نوں رکھو۔ پر مینوں یقین ہے کہ کشمیری ہون دے باو جود، تسیں اسنوں ختم نہیں کر سکدے کیونکہ تہاڈے کول سماں نہیں ہے۔

تسیں ایہہ کیوں نہیں کردے؟ میں تہاڈا پنڈت بھرا ہاں، مینوں فون کرو۔ میں پہلاں تہاڈے گھر شلغم شب۔دیگ کھاوانگا۔ اس توں بعد، میں کشمیر دے سارے معاملیاں دی دیکھ بھال کراں گا۔ ایہہ تحفے اتے ہور چیزاں ہن دین دے یوگ ہن... اتھے چار سو ویہہ اچتم کرم ہن۔ تسیں جانبجھّ کے جاں جانبجھّ کے، اوہناں نوں اپنیاں ضرورتاں دے انوسار اچّ درجہ دتا ہے... کیوں؟ میں سمجھدا ہاں کہ تسیں اکّ نیتا ہو، جو کہ میں نہیں ہاں۔ پر اسدا مطلب ایہہ نہیں ہے کہ میں کجھ وی نہیں سمجھ سکدا۔ تسیں اکّ انگریزی لیکھک ہو۔ میں اتھے اردو وچّ کہانیاں وی لکھدا ہاں... اوہ بھاشا جسنوں تہاڈے بھارت وچّ مٹاؤن دی کوشش کیتی جا رہی ہے۔ پنڈت جی، میں تہاڈے بیان پڑھدا رہندا ہاں۔ اوہناں توں میں ایہہ سٹہ کڈھیا ہے کہ تہانوں اردو پسند ہے۔ پر میں ریڈیو 'تے تہاڈا اکّ بھاشن سنیا جدوں بھارت دو حصیاں وچّ ونڈیا گیا سی... ہر کوئی تہاڈی انگریزی دی پرشنسا کردا ہے، پر جدوں تسیں دکھاوے والی اردو وچّ بولنا شروع کیتا، تاں انجھ جاپدا سی جویں تہاڈا انگریزی بھاشن کسے اجیہے ویکتی دوارا انوواد کیتا گیا ہووے جسنوں تہاڈی بھاشا دی چنگی سمجھ نہیں سی جدوں اوہ پڑھدا سی۔ تسیں ہر سوچ 'تے الٹیاں کر رہے سی۔ مینوں سمجھ نہیں آ رہا کہ تسیں اجیہا ٹکڑا پڑھن لئی کویں سہمت ہو گئے... ایہہ اس سمیں دی

گلّ ہے جدوں ریڈکلپھ نے بھارت نوں روٹی دے دو حصیاں وچّ ونڈ دتا سی، پر افسوس، اوہ اجے تکّ پکے نہیں ہوئے ہن۔ تسیں اتھے پکا رہے ہو، اتے اسیں اتھے ہاں۔ پر ساڈے چلھے وچّ اگّ باہروں آ رہی ہے۔

پنڈت جی، انہیں دنیں، بگو-گوشے (اکّ قسم دا ایہہ ناشپاتیاں دا موسم ہے...کونے، میں اوہناں وچوں انگنت دیکھے ہن، پر میں سچ مچّ اوہناں نوں کھانا چاہندا ہاں۔ تسیں بخشی نال کی بے انسافی کیتی ہے، اسنوں سارے ادھیکار دے دتے ہن، پر اوہ مینوں تحفے وجوں کجھ بگو-گوشے وی نہیں بھیجدا؟ بخشی نرک وچّ جاوے، اتے بگو-گوشے... نہیں، اوہ جتھے وی ہون سرکھیت رہن۔ میں تہانوں اصل وچّ پچھنا چاہندا سی کہ تسیں میریاں کتاباں کیوں نہیں پڑھدے؟ جے تسیں پڑھیاں ہن، تاں مینوں افسوس ہے کہ تسیں اوہناں دی قدر نہیں کیتی۔ اتے جے تسیں نہیں پڑھی ہے، تاں ایہہ ہور وی افسوس دی گلّ ہے، کیونکہ تسیں اکّ لیکھک ہو۔ میرے 'تے اشلیل لکھن لئی کئی وار مقدمہ چلایا گیا ہے، پر ایہہ کنی وڈی بے انسافی ہے کہ دلی وچّ، تہاڈی نکّ دے ہیٹھاں، اکّ پرکاشک میریاں کہانیاں دا سنگریہہ 'منٹو دیاں اشلیل کہانیاں' سرلیکھ ہیٹھ پرکاشت کردا ہے۔ میں "بالڈ اینجلس" نامک اکّ کتاب لکھی، اتے اکّ بھارتی پرکاشک نے اسنوں "پردے دے پچھے" سرلیکھ ہیٹھ پرکاشت کیتا۔ تسیں مینوں دسو کہ مینوں کی کرنا چاہیدا ہے؟ ایہہ چٹھی، تہانوں سنبودھت، اسدی پرستاونا ہے... جیکر ایہہ کتاب تہاڈے گھر غیر قانونی طور 'تے پرکاشت ہندی ہے، تاں میں ربّ دی سہوں کھاندا ہاں کہ میں کسے طرحاں دلی پہنچانگا اتے تہانوں پھڑ لوانگا۔ پھر میں تہانوں جان نہیں دیانگا... میں تہانوں اینی مضبوطی نال پھڑانگا کہ تسیں اسنوں اپنی باقی دی زندگی لئی یاد رکھوگے۔ ہر سویر میں تہانوں کہانگا کہ تسیں مینوں نمکین چاہ دیو، اس دے نال اکّ کلچہ (اکّ مٹھا پکوان) وی دیو۔ بے شکّ، ہر ہفتے اکّ شلغم-ادھارت شب-دیگ ہووےگا۔ اکّ وار جدوں ایہہ کتاب پرکاشت ہو جاندی ہے، تاں میں تہانوں اکّ کاپی بھیجانگا۔ مینوں امید ہے کہ تسیں مینوں اسدی اپلبدھتا بارے سوچت کروگے اتے میری لکھت 'تے اپنی رائے سانجھی کروگے۔

تہانوں اس چٹھی توں سڑے ہوئے ماس دی بدبو آویگی... تسیں جاندے ہو، ساڈے وطن، کشمیر وچّ، گھنی نام دا اکّ کوی رہندا سی، جسنوں گھنی کشمیری کیہا جاندا سی۔ ایران توں اکّ کوی اسنوں ملن آیا۔ اس دے گھر دے دروازے کھلھے سن کیونکہ اوہ گھر نہیں سی۔ اوہ لوکاں نوں کہندا سی، "میرے گھر وچّ کی ہے کہ مینوں دروازے بند رکھنے چاہیدے ہن؟ پر جدوں میں گھر ہندا ہاں، تاں میں اوہناں نوں بند کر دندا ہاں۔ کیونکہ میں اسدی اکلوتی دولت ہاں۔" ایرانی کوی نے اپنی کویتا دی کتاب اپنے خالی گھر وچّ چھڈّ دتی۔ اسدی اکّ کویتا ادھوری سی۔ دوجی لائن لکھی جا چکی سی، پر دوجی لائن کوی دوارا نہیں بولی گئی سی۔ دوجی لائن سی: "کی از لباس-اے-تو بو-اے-کباب می عائد۔" جدوں ایرانی کوی کجھ سمیں بعد واپس آیا، تاں اسنے اپنی کتاب دیکھی۔ دوجی لائن اتھے سی: "کدم سوکھتا-جانتا دست زے بد امانت۔"

پنڈت جی، میں وی سوکھتا-جانتا (دکھی ہوئی) ہاں۔ میں اپنا ہتھ تہاڈی گودی 'تے رکھیا ہے کیونکہ میں ایہہ کتاب تہانوں بھیٹ کر رہا ہاں۔

اگست، 1954, سعادت حسن منٹو 27

منٹو نے ایہہ پتر اپنی موت توں چار مہینے اتے بائی دن پہلاں لکھیا سی۔))

سعادت حسن منٹو (11 مئی 1912 – 18 جنوری 1955) پنجاب دا اکّ پاکستانی لیکھک، ناٹک کار اتے ناول کار سی، جسنوں اردو ساہت وچّ سبھ توں مہان لگھو-کہانی لیکھک منیا جاندا ہے۔ اوہ بریٹیش شاسن دوران 1933 توں آزادی توں بعد 1955 وچّ اپنی موت تکّ سرگرم رہا۔

مکھ طور 'تے اردو وچّ لکھدے ہوئے، اسنے چھوٹیاں کہانیاں دے 22 سنگریہہ، اکّ ناول، ریڈیو ناٹکاں دی پنج لڑی، لیکھاں دے تنّ سنگریہہ، اتے نجی سکیچاں دے دو سنگریہہ تیار کیتے۔ اس دیاں سبھ توں ودھیا چھوٹیاں کہانیاں لیکھکاں اتے آلوچکاں دوارا اچے سنمان وچّ رکھیاں جاندیاں ہن۔ اوہ بھارت دی ونڈ بارے اپنیاں کہانیاں لئی سبھ توں ودھ جانیا جاندا ہے، جسدا اسنے 1947 وچّ آزادی توں ترنت بعد ورودھ کیتا سی۔

منٹو دا جنم برطانوی راج دوران 11 مئی 1912 نوں برطانوی پنجاب دے لدھیانہ ضلعے دے سمرالا دے پنڈ پپروڑی وکھے کشمیری ونش نال اکّ پنجابی مسلم پریوار وچّ ہویا سی۔ اسدا وپارک پریوار انھیویں صدی دے ارنبھ وچّ امرتسر وچّ وس گیا سی اتے قانونی پیشے نوں اپنایا سی، اس دے جنم سمیں اس دے پریوار وچّ زیادہ تر بیرسٹر سن۔ اس دے پتا، خواجہ غلام حسن، اکّ ستھانک عدالت دے سیشن ججّ سن۔ اسدی ماں، سردار بیگم، پشتون ونش دی سی اتے اس دے پتا دی دوجی پتنی سی۔ پنجابی اتے کشمیری

دوواں وجوں پچھان کردیاں، اسنے اپنے جدی پنجاب پرتی وفاداری دا دعوہ کیتا اتے بدنام ٹپنی کیتی "میری اردو دے پچھے، ایہہ پنجابی بولی بولدی ہے" اتے اسدی لکھت نوں اشلیل ہون دا دوش لگن 'تے، اسنے ٹپنی کیتی "اسیں پنجابی پاگل ہاں، پر دل دے شدھ"؛ اتے، جواہر لال نہرو نوں لکھی چٹھی وچّ، سجھاء دتا کہ 'سندر' ہونا 'کشمیری' ہون دا دوجا ارتھ ہے۔

سعادت حسن منٹو ولوں احمد ندیم قاسمی نوں دو چٹھیاں۔

ادیلپھی چیمبرز، کلیئر روڈ، بمبئی-8-17

فروری 1939))

میرے پیارے بھرا، مینوں تہاڈا پیار بھریا پتر ملیا۔ غزلاں لئی دھنواد... میں اسے طرحاں دے کجھ ہور رسمی شبد لکھن ہی والا سی جدوں مینوں تہاڈی چٹھی دی ہیٹھ لکھی لائن ملی: "کدے-کدے میں سوچدا ہاں کہ کیوں نہ اپنی زندگی نوں پرہیز دی زندگی وچّ بدل دتا جاوے..." میں اپنی زندگی دا تنّ-چوتھائی حصہ پرہیز وچّ بتایا ہے۔ جدوں توں میں ہوش وچّ سی، میں پرہیز دا ابھیاس نہیں کیتا۔ ہن سماں آ گیا ہے جدوں پرہیز شبد میرے شبدکوش وچوں غائب ہو گیا ہے۔ میرا منّنا ہے کہ بھاویں زندگی پرہیز وچّ بتائی جاوے، ایہہ اجے وی اکّ قید ہے۔ بھاویں ایہہ پرہیز وچّ بتائی جاوے، ایہہ اجے وی اکّ قید ہے۔ کسے طرحاں، سانوں اس انی جراب دے دھاگے دے اکّ سرے نوں پھڑنا پویگا اتے اسنوں کھولھدے رہنا پویگا۔ اتے بسّ۔ میں ادھے توں ودھ کم کر چکا ہاں، اتے میں باقی ہولی-ہولی کراں گا۔ کیونکہ میں بہت جلدی مرنا نہیں چاہندا۔ جس دن مینوں پتہ لگّ جاوے گا کہ میں کون ہاں، میں موت نوں سدا دین توں جھجکانگا نہیں۔

میری زندگی اکّ کندھ ہے، جسدا پلاسٹر میں اپنے نہوآں نال کھرچدا ہاں۔ کئی وار میں اس دیاں ساریاں اٹاں نوں توڑنا چاہندا ہاں۔ کئی وار مینوں اس ملبے دے ڈھیر دے اپر اکّ نویں عمارت بناؤن دا من کردا ہے۔ میں اس نوں کھولن وچّ رجھیا رہندا ہاں۔ میرا من کم توں لگاتار اگّ وچّ ہے۔ میرا عام تاپمان اکّ ڈگری ودھ ہے۔ ایہہ تہانوں میری اندرونی گرمی دا اندازہ دندا ہے۔ میں بہت کجھ لکھنا چاہندا ہاں۔ پر کمزوری... اوہ نرنتر تھکاوٹ

جو میرے اتے لٹکی ہوئی ہے، مینوں کجھ وی کرن توں روکدی ہے۔ جے مینوں تھوڑی جہی وی شانتی مل جاوے، تاں میں اپنے کھنڈے ہوئے وچاراں نوں اکٹھا کر سکدا ہاں جو مینھ وچّ پتنگیاں وانگ اڈدے ہن۔ پر... جے... جے میں اجیہا کردا ہاں، تاں میں کسے دن مر جاوانگا، اتے تسیں وی چپّ ہو جاؤگے، ایہہ کہندے ہوئے، "منٹو مر گیا ہے۔"... منٹو مر گیا ہے، ایہہ ٹھیک ہے... پر دکھ دی گلّ ایہہ ہے کہ منٹو دے وچار، جو اس دے من وچّ سرکھیت ہن، وی مر جانگے۔ جے کوئی مینوں وعدہ کرے کہ اوہ میرے من وچوں سارے وچار کڈھ کے بوتل وچّ بند کر دیویگا، تاں منٹو اج مرن لئی تیار ہے۔ منٹو منٹو لئی زندہ نہیں ہے... پر اس نال کسے نوں کی فرق پیندا ہے؟ منٹو کی ہے؟

اس بے کار کہانی نوں بھلّ جاؤ... چلو کسے ہور چیز بارے گلّ کریئے۔ کرشن چندر صاحب بہت ودھیا لکھدے ہن۔ میں "ہمایوں"، "ادبی دنیا" اتے ہوراں وچّ اسدیاں کہانیاں پڑھیاں۔ میں تہاڈی کہانی پڑھی۔ ایہہ بہت ودھیا ہے۔ مینوں تہاڈی ایہہ لائن بہت پسند آئی: "اس دے دل وچوں اکّ آواز آئی، اتے اسنوں شکّ ہون لگا کہ شاید انسپیکٹر نے وی ایہہ سنی ہوویگی۔" میں تہاڈی اس کہانی وچّ چیکھوو دا احساس دیکھیا۔ ایہہ میگزین دے نویں انک وچّ پرکاشت ہووےگا۔ کرپا کرکے مینوں کدے-کدے اس طرحاں دی کہانی بھیجو۔ "منتر" نوں پسند کرن لئی دھنواد۔ رفیق صاحب اس مہینے ریڈیو 'تے تہاڈیاں غزلاں وچوں اکّ گا رہے ہن۔ میں تہاڈا نام "انڈین ایسیز" وچّ دیکھیا۔ مینوں امید ہے کہ تسیں ٹھیک ہووگے۔ کھالش صاحب اتے نظیر صاحب شبھکامناواں دیندے ہن۔

کھاکسر

سعادت حسن منٹو

سعادت حسن منٹو (11 مئی 1912 – 18 جنوری 1955) پنجاب دا اکّ پاکستانی لیکھک، ناٹک کار اتے ناول کار سی، جسنوں اردو ساہت وچّ سبھ توں مہان لگھو-کہانی لیکھک منیا جاندا ہے۔ اوہ بریٹیش شاسن دوران 1933 توں آزادی توں بعد 1955 وچّ اپنی موت تکّ سرگرم رہا۔

مکھ طور 'تے اردو وچّ لکھدے ہوئے، اسنے چھوٹیاں کہانیاں دے 22 سنگریہہ، اکّ ناول، ریڈیو ناٹکاں دی پنج لڑی، لیکھاں دے تنّ سنگریہہ، اتے نجی سکیچاں دے دو سنگریہہ تیار کیتے۔ اس دیاں سبھ توں ودھیا چھوٹیاں کہانیاں لیکھکاں اتے آلوچکاں دوارا اچے سنمان وچّ رکھیاں جاندیاں ہن۔ اوہ بھارت دی ونڈ بارے اپنیاں کہانیاں لئی سبھ توں ودھ جانیا جاندا ہے، جسدا اسنے 1947 وچّ آزادی توں ترنت بعد ورودھ کیتا سی۔

منٹو دا جنم برطانوی راج دوران 11 مئی 1912 نوں برطانوی پنجاب دے لدھیانہ ضلعے دے سمرالا دے پنڈ پپروڑی وکھے کشمیری ونش نال اکّ پنجابی مسلم پریوار وچّ ہویا سی۔ اسدا وپارک پریوار انھیویں صدی دے ارنبھ وچّ امرتسر وچّ وس گیا سی اتے قانونی پیشے نوں اپنایا سی، اس دے جنم سمیں اس دے پریوار وچّ زیادہ تر بیرسٹر سن۔ اس دے پتا، خواجہ غلام حسن، اکّ ستھانک عدالت دے سیشن ججّ سن۔ اسدی ماں، سردار بیگم، پشتون ونش دی سی اتے اس دے پتا دی دوجی پتنی سی۔ پنجابی اتے کشمیری

دوواں وجوں پچھان کردیاں، اسنے اپنے جدی پنجاب پرتی وفاداری دا دعوہ کیتا اتے بدنام ٹپنی کیتی "میری اردو دے پچھے، ایہہ پنجابی بولی بولدی ہے" اتے اسدی لکھت نوں اشلیل ہون دا دوش لگن 'تے، اسنے ٹپنی کیتی "اسیں پنجابی پاگل ہاں، پر دل دے شدھ"؛ اتے، جواہر لال نہرو نوں لکھی چٹھی وچّ، سجھاء دتا کہ 'سندر' ہونا 'کشمیری' ہون دا دوجا ارتھ ہے۔

ادیلپھی چیمبرز، کلیئر روڈ، بمبئی-8-17

جون 1939))

پیارے ندیم،

مینوں تہاڈے دوویں پتر ملے ہن۔ مینوں حیرانی ہے کہ تسیں انے نرسوارتھ کیوں ہو؟...مینوں ڈر ہے۔ جو ہنیرے وچّ رہندا ہے اوہ چمک دار٪ روشنی دیکھنا برداشت نہیں کر سکدا۔ تہاڈا پتر مینوں ڈراؤندا ہے۔ میں کی کر سکدا ہاں؟ جویں-جویں میں وڈا ہندا جاندا ہاں، میں ہور بچکانا ہندا جاندا ہاں۔ اکّ دن آویگا جدوں میں رینگدا رہانگا اتے لسکاردی آواز وچّ بولانگا۔ لوک پھیلدے ہن، میں سنگڑدا ہاں۔ میرے کول زندگی دے اس پڑاء 'تے وچار کرن دا سماں نہیں ہے جس وچوں میں لنگھ رہا ہاں۔ بہت سارے سٹیشن ہن جتھے میری زندگی دی ریلگڈی رک جاندی ہے۔ پر میں، یاترا دی شروعات توں ہی تھکیا ہویا، اس بورڈ نوں وی نہیں پڑھ سکدا جو مینوں سٹیشن دا نام دسدا سی۔ ایہہ اکّ عجیب ستھتی ہے۔ میں کجھ وی سمجھ نہیں سکدا، اتے جدوں میرے کول سمجھن دا سماں وی نہیں ہے تاں میں اسنوں کویں سمجھ سکدا ہاں۔کرشن چندر کہندا ہے کہ مینوں اسدی اکّ نویں کہانی لکھنی چاہیدی ہے... میرا من کردا ہے کہ میں اپنی نویں فوٹو کھچّ کے اسنوں بھیجاں۔ جیہناں دیاں اکھاں ہن اوہ اسنوں دیکھنگے اتے بہت ساریاں نویاں کہانیاں پڑھنگے۔ تسیں مینوں کئی وار نردیش دتا ہے کہ میں 'نئی زاویئے' لئی اپنی انپرکاشت کہانی بھیجاں۔ جے تسیں مینوں پچھو، تاں ایہہ کہانی لکھنا بالکل بکواس ہے۔ مینوں بدلے وچّ صرف دھنواد ملدا ہے... میرا ڈاکٹر، جوہر، مینوں ہر روز دوائی بھیجدا ہے اتے دھنواد توں علاوہ، پیسے منگدا ہے۔ کلھ، اسنے مینوں اکّ روپیہ واپس بھیجیا کیونکہ اسدی گھٹّ جھنجھن والی آواز سی۔ میں سوچیا سی کہ میں کلھ کہانی لکھنا شروع کراں گا، پر جدوں میں ایہہ گھٹّ جھنجھن والا سکہ اپنی ہتھیلی وچّ رکھیا، تاں میری

ساری جھنجھن غائب ہو گئی۔ ...ویسے وی، میں کہانی لکھانگا، کیونکہ تسیں اسدی سفارش کیتی سی، اتے میں کرشن چندر نوں وی پیار کردا ہاں۔ کرپا کرکے کرشن چندر صاحب نوں لکھو کہ میری ماں دی موت ہو گئی ہے۔ میں اسنوں اسدا سوگ مناؤن لئی جنا وی خالی سماں دے سکدا ہاں، دیواں گا۔

مکتبا' اردو دے لوکاں نے 10 جون نوں اکّ سو پنجاہ روپئے وچوں پنجاہ روپئے دی ' پہلی قسط بھیجن دا وعدہ کیتا سی۔ پر میں اجے وی اڈیک کر رہا ہاں... میں اس تامبے- مشرت چاندی دے آؤن دی بے صبری نال اڈیک کر رہا ہاں۔ دیکھدے ہاں کہ اوہ کدوں میرے 'تے رحم کرنگے۔ 'قاضی جی کا فیصلہ' لکھنؤ بھیجیا گیا سی، پر ایہہ واپس آ گیا۔ ہن ایہہ دلی بھیجیا گیا ہے؛ دیکھدے ہاں کہ کی جواب آؤندا ہے۔ حیدرآباد دے لوکاں نے مینوں اجے تکّ رسید جاں کوئی جانکاری نہیں بھیجی ہے۔ "پنگت پار" جولائی لئی بکّ ہے۔ "قاضی جی کا فیصلہ" اگست وچّ ہووےگا (دوویں بمبئی توں پرسارت)۔

میں بہت اداس محسوس کر رہا ہاں۔ میرا من کردا ہے کہ کجھ کراں...ایہہ 'کجھ' کی ہے؟ میں سوچ رہا ہاں۔ اس ویلے میں کرپا رام صاحب دے گھر بیٹھا ہاں۔ مینھ پے رہا ہے۔ پنڈت جی اپنا سلام لکھوا رہے ہن۔ اوہ اکّ وکھرا پتر وی لکھنگے۔

پھیا ٹھیک ہے۔ اوہ اپنا ستکار کہندی ہے۔ اس ویلے اوہ میرے سامہنے بیٹھی ہے، بچے لئی ددھ تیار کر رہی ہے۔ میں بہت دکھی ہاں۔

پنگت پر' 28 جولائی نوں بمبئی توں پرسارت ہووےگا۔ محنتانہ ویہہ روپئے ' (1) ہووےگا۔ پرسارن خواجہ زہیرودین دے نام 'تے ہووےگا۔

مکتبا' اردو دے لوکاں نے اج منی آرڈر راہیں پنجاہ روپئے بھیجے ہن۔' (2)

کھسر

سعادت حسن منٹو

ڈاکٹر. ماز بن بلال

پیئیچڈی (کئینز)، ایمپھل، ایمئے، بیئے (دلی)

ماز بن بلال (جنم 1986) بھارت دی راشٹری راجدھانی کھیتر (دلی) وچّ ستھت اکّ لیکھک، انووادک اتے اکادمک شخصیت ہن۔ بہو-سبھیاچارواد اتے وبھنتا پرتی وچنبدھتا اوہناں دے رچناتمک، آلوچناتمک اتے انوواد کارجاں (جو لکھت دیاں وکھ-وکھ ودھاواں وچّ پھیلے ہوئے ہن) نوں آپس وچّ جوڑن والا مکھ سوتر ہے۔ 2015 وچّ کئینز یونیورسٹی بیلپھاسٹ توں آدھونک ساہتک ادھئین وچّ پیئیچڈی کرن توں بعد، اوہ ہن اپنی کھوج-پستک (مونوگراپھ) ' Heterodoxies of Friendship in E. M. Forster: Queer and Beyond' 'تے کم کر رہے ہن۔

ماز نے کئی رسالیاں وچّ کویتا، اکادمک لیکھ، سمیکھیا لیکھ، کتاباں دے ادھیائے، راجنیتک ٹپنیاں اتے وچار-پردھان لیکھاں دے نال-نال کویتا اتے وارتک دے انوواد وی پرکاشت کیتے ہن۔

منٹو دی رچنا "گنشاٹ" (Gunshot) - جان-پچھان

انووادک: ڈاکٹر. ماز بن بلال

دکھنی ایشیائی ساہت دے کھیتر وچّ سعادت حسن منٹو (1912-55) نوں کسے جان-پچھان دی لوڑ نہیں ہے۔ اکّ اتم کہانی کار وجوں، اوہناں نوں بھارت دی ونڈ بارے لکھن والے کسے وی بھاشا دے سبھ توں پربھاوشالی لیکھکاں وچوں اکّ منیا جاندا ہے۔ اوہ نہ صرف اردو وچّ، سگوں وشو پدھر 'تے وی پڑھے جاندے ہن؛ اوہناں دیاں رچناواں دے انیکاں انوواد ہوئے ہن، جیہناں وچّ خالد حسن، محمد عمر میمن، آتش تاثیر اتے ہوراں دوارا کیتے گئے انگریزی انوواد اتے دنیا دیاں ہور بھاشاواں وچّ کیتے گئے انوواد شامل ہن (جیہناں وچّ اچیا انزی دوارا ہبرو وچّ کیتا گیا حالیہ انوواد وی شامل ہے)۔ منٹو روزانہ جیون دی سادھارنتا اتے ونڈ دی اتھل-پتھل - دووواں حالاتاں وچّ منکھی بھاوناواں اتے کارجاں نوں اوہناں دی ننگی حقیقت وچّ بخوبی پیش کردے ہن۔ اوہ پرتیکواد، سپشٹ ٹپنی اتے گوڑھے وینگ راہیں پہلی ستھتی دی بے چینی تے برائی اتے دوجی ستھتی دے پاگلپن تے اراجکتا نوں چتردے ہوئے اس احساس تکّ پہنچدے ہن جسنوں شبداں وچّ بیان کرنا مشکل ہے۔

ونڈ توں پہلاں دے بھارت اتے بعد وچّ پاکستان وچّ کئی وار اشلیلتا دے دوشاں دا ساہمنا کرن والے منٹو نے اشلیل لیکھک ہون توں انکار کیتا، پر ایہہ دعوہ کیتا کہ اوہ صرف اوہی لکھدے ہن جو اوہ اپنے آلے- ونڈ جاں روزانہ جیون بارے اپنیاں کہانیاں وچّ، سماج دے سبھ توں ہیٹھلے ورگ دے لوکاں نال جڑے ہون کارن، اوہناں نے اکثر سریرکتا، ویسوا-گھراں، لالچی اتے بے بس لوکاں بارے لکھیا۔ "کالی شلوار"، "ٹھنڈا گوشت"، "کھولھ دو" اتے "ٹوبا ٹیک سنگھ" اوہناں دیاں کجھ اجہیاں مشہور کہانیاں ہن جو کرم وار ویسوا-گھراں دے جیون، جنسی ہنسا کارن پیڑت اتے دوشی دووواں دی منکھتا دے

ختم ہون، اتے ونڈ دے دوران پھیلے پاگلپن نوں بیان کردیاں ہن۔ حالانکہ، اوہناں دیاں اوہ کہانیاں جو عام مدھ۔ورگی جیون دے نیڑے ہن، شاید پچھے رہِ گئیاں ہن کیونکہ آلوچکاں اتے عام پاٹھکاں دوواں نے ونڈ اتے ویسوا۔گمنیا نال سبندھت ودھیرے پربھاوشالی کہانیاں نوں ترجیح دتی ہے۔ اس توں علاوہ، مول اردو بھاشا وچّ اوہناں دیاں ساریاں رچناواں نوں اج تکّ کسے اکّ ادھکارت سنگریہہ وچّ اکٹھا نہیں کیتا گیا ہے؛ حالانکہ دیر نال ہی صحیح، دلی دے شمسل حق عثمانی ولوں اس نوں سنکلت کیتا جا رہا ہے، پر ایہہ صرف OUP پاکستان دوارا پرکاشت ہو رہا ہے اتے بھارت وچّ اسدا کوئی پرکاشک نہیں ہے۔

اس بہت مشہور کہانی کار دیاں مقابلتاً گھٹّ جانیاں۔پچھانیا کہانیاں وچوں اکّ ہے "گولی" (Gunshot)—جسدا انوواد اتھے پہلی وار کیتا جا رہا ہے۔ ایہہ کہانی نگھات ناں دی اکّ اجیہی کڑی بارے ہے جو لکّ توں ہیٹھاں ادھرنگ (پیراپلیجیا) دی شکار ہے؛ مکھ پاتر شفقت اسدی اپاہجتا بارے جانکاری ملن اتے اس نال جڑن دے وکھ۔وکھ پڑاواں 'تے نگھات پرتی نرادر، اچا۔نیواں سمجھن دی بھاونا، ہمدردی، ترس، اداسینتا اتے پاکھنڈ ورگے وکھو۔وکھرے پرتیکرم ظاہر کردا ہے۔ منٹو اپنی ولکھن سوجھ۔بوجھ اتے پاتر۔چترن دی باریکی نال سانوں مدھ۔ورگی پتر۔ستاتمک سماج دے اس ماحول توں جانوُ کرواؤندے ہن جتھے ماپیاں دی مکھ چنتا کڑی دا ویاہ کرنا ہندی ہے اتے مرد دی چنتا ہمدردی دا دکھاوا کردے ہوئے اپنی مردانہ شان جاں 'بہادری' ثابت کرنا ہندی ہے۔ منٹو دی خاص وینگ۔شیلی اتے تکھی حاضر۔جوابی پاٹھک نوں اپاہج لوکاں پرتی ساڈے ارادیاں بارے سوچن لئی مجبور کردی ہے، خاص کرکے جدوں کہانی دے انت وچّ عائشہ دی مضبوط عورت۔آواز زوردار ڈھنگ نال سنائی دیندی ہے۔ ایہہ کہانی اپاہجتا پرتی رویئے دا پردہ فاش اسے طرحاں کردی ہے جویں کہ کلپنا۔ساہت (fiction) اپنی کھلی۔انت والی آلوچنا راہیں سبھ توں ودھیا ڈھنگ نال کر سکدا ہے؛ ایہہ پرکریا اسے طرحاں دی ہے جویں 'اپاہجتا ادھئین' (disability studies) یوجنابدھ ڈھنگ نال اگے ودھدے

ہوئے اس بندو تکّ پہنچدا ہے جتھے 'اپاہجتا' شبد دے اپنے راجنیتک پکھپاتاں 'تے وی سوال اٹھائے جان لگدے ہن۔

کہانی:

گولی

انوواد: ماز بن بلال؛ پہلی وار Scroll.in 'تے پرکاشت

گولی" (23 جولائی 1950)"

لیکھک: سعادت حسن منٹو

اس دن جدوں شفقت دفتر توں گھر پرتیا تاں اس نے گھر وچّ مہمان آئے ہوئے دیکھے۔ بیٹھک وچّ عورتاں موجود سن۔ شفقت دی پتنی عائشہ مہماناں دی آؤ-بھگت وچّ رجھی ہوئی سی۔ جدوں شفقت ویہڑے وچّ داخل ہویا تاں اس دی پتنی باہر آئی اتے کہن لگی: "عزیز صاحب دی پتنی اتے دھیاں آئیاں ہن۔"

شفقت نے اپنی ٹوپی لاہی اتے متھے توں پسینہ پونجھدیاں پچھیا، "عزیز صاحب... کون؟"

عائشہ نے ہولی آواز وچّ جواب دتا، "اوہی، تہاڈے پتا جی دے دوست۔"

اوہ... انکل عزیز!""

ہاں، ہاں، اوہی۔""

پر اوہ تاں افریقہ وچّ سن،" شفقت نے کجھ حیرانی نال کیہا۔"

عائشہ نے اس دے مونہہ 'تے انگل رکھی، "ذرا ہولی بولو۔ تسیں تاں بس اچی بولن لگّ پیندے ہو۔ اوہ افریقہ وچّ سن، پر کی جو لوک افریقہ وچّ سن، اوہ کدے واپس نہیں آؤندے؟"

دیکھو، تسیں ہن نقص-چینی کرن لگّ پئے ہو۔""

تے تسیں بحث کرن لگّ پئے ہو،" عائشہ نے کمرے ولّ جھاتی ماری، "عزیز صاحب " تاں افریقہ وچّ ہن پر اوہناں دی پتنی اپنی دھی دا ویاہ کرن لئی آئی ہے۔ اوہ چنگا رشتہ لبھّ رہی ہے۔"

اندروں بیگم عزیز دی آواز آئی، "عائشہ، توں شفقت نوں اتھے کیوں روک لیا؟ اس نوں اندر آؤن دے... آ جا شفقت پتر، آ جا... تینوں دیکھے تاں کنا چر ہو گیا ہے۔"

آ رہا ہاں، آنٹی۔" شفقت نے اپنی ٹوپی ہیٹ-سٹینڈ دی کھونٹی 'تے ٹنگی اتے کمرے وچّ " داخل ہویا، "آداب، آنٹی۔"

بیگم عزیز اس نوں اسیس دین لئی اٹھیاں۔ اوہناں نے اس دے سر 'تے ہتھ پھیریا اتے بیٹھ گئیاں۔ شفقت وی بیٹھن ہی لگا سی کہ اس دی نظر اپنے سامہنے سوفے 'تے بیٹھیاں دو گوریاں-چٹیاں کڑیاں 'تے پئی۔ اکّ چھوٹی سی اتے دوجی وڈی۔ دوویں اکّ-دوجے ورگیاں لگدیاں سن۔ عزیز صاحب بہت سوہنے انسان سن۔ اوہناں دی خوبصورتی ایہناں کڑیاں وچّ بہت دلچسپ ڈھنگ نال جھلکدی سی۔ اوہناں دیاں نیلیاں اکھاں اپنی ماں ورگیاں سن؛ دووا‌ں نے اپنے لمبے بھورے والاں دیاں دو گتاں بنائیاں ہوئیاں سن۔ چھوٹی کڑی دے چہرے 'تے وڈی دے مقابلے ودھیرے چمک سی، جدکہ وڈی کڑی بہت گمبھیر جاپدی سی۔ اوہناں دی ماں نے اوہناں نوں کیہا: "کڑیو، جاؤ، اپنے بھرا نوں سلام-دعا کرو۔"

چھوٹی کڑی اٹھی اتے کیہا، "آداب۔" وڈی کڑی نے بیٹھے-بیٹھے ہی سر جھکا کے سلام کیتا۔

شفقت نے وی اچت ڈھنگ نال جواب دتا۔ پھر عزیز صاحب اتے افریقہ بارے لمی گل بات شروع ہو گئی۔ نیروبی، ٹنگانیکا، دار-اے-سلام، کراٹینا اتے یوگانڈا۔ کتھوں دا موسم ودھیا ہے؟ کتھے خراب ہے؟ ودھیا پھل کتھے ملدے ہن؟ پھلاں دا ذکر آؤندیاں ہی چھوٹی کڑی ترنت بول پئی: "بھارت وچّ تاں بسّ بے کار جہے پھل ہی ملدے ہن۔"

بالکل نہیں... بہت ودھیا پھل مل سکدے ہن، بشرطے موسم ہووے،" شفقت نے اپنے " بھارت دی ساکھ بچاؤن دی کوشش کیتی۔

ایہہ سچ نہیں ہے،" چھوٹی بھین نے مونہہ بناؤندے ہوئے کیہا۔ "امیجان، کی کلھ " تسیں اتھوں جو سنترے خریدے سن، اوہناں دی تلنا افریقہ دے 'کاراکرا نیول' (caracara navels) سنتریاں نال کیتی جا سکدی ہے؟" کڑیاں دی ماں نے جواب دتا، "شفقت بیٹا، اوہ صحیح کہہ رہی ہے۔ اتھوں دے سنترے اوہناں افریکی 'نیول' سنتریاں دا مقابلہ نہیں کر سکدے۔"

عائشہ نے چھوٹی کڑی نوں پچھیا، "طلعت، ایہہ 'کاراکرا نیول' کی ہن؟ کنا عجیب ناں ہے!" طلعت مسکرائی، "آپا، ایہہ ساڈے سنتریاں اتے مٹھے نمبوآں (موسمی) ورگا ہی اکّ پھل ہے... میں تہانوں دسّ نہیں سکدی کہ ایہہ کنا سوادی ہندا ہے... اوہ، اسدا رس! اکّ پھل نچوڑو تاں اتھے میز 'تے پئے گلاس جنا اچا گلاس اپر تکّ بھر جاندا ہے۔"

شفقت نے گلاس ولّ دیکھیا اتے پھل دے آکار دا اندازہ لگاؤن دی کوشش کیتی، "اکّ 'کاراکرا نیول' اینا وڈا گلاس بھر دندا ہے!"

طلعت نے بڑے مان نال کیہا: "ہاں، بالکل۔"

شفقت نے جواب دتا، "پھر تاں ایہہ پھل بہت وڈا ہندا ہووےگا۔" طلعت نے اپنا سر ہلایا، "نہیں، بالکل نہیں... ایہہ نہ تاں بہت وڈا ہندا ہے تے نہ ہی چھوٹا... ایہہ اتھوں دے اکّ

وڈے سنترے جنا ہندا ہے۔ اس دی خاصیت ایہہ ہے کہ ایہہ رس نال بھرپور ہندا ہے... تے امی جی، اوتھوں دے اناناس... اوہناں دا ہر ٹکڑا اکّ وڈی روٹی جنا ہندا ہے..."

اناناس بارے گل بات کجھ دیر چلدی رہی۔ طلعت بہت گلباتی سبھاء دی سی۔ اس نوں افریقہ نال بہت پیار سی اتے اس نوں اس نال جڑی ہر چیز پسند سی۔ وڈی بھین، جس دا ناں نگھات سی، سارا سماں چپّ رہی۔ اس نے گل بات وچّ بالکل وی حصہ نہیں لیا۔ جدوں شفقت نوں احساس ہویا کہ اوہ اینی دیر توں چپ چاپ بیٹھی سی، تاں اس نے اس نوں سمبودھن کیتا: "لگدا ہے کہ تہانوں ایہناں گلاں وچّ کوئی دلچسپی نہیں ہے۔"

نگھات نے مونہہ کھوہلیا: "نہیں، اجیہی کوئی گلّ نہیں... میں تاں دلچسپی نال سن رہی سی۔"

پر تسیں کجھ بولے نہیں،" شفقت نے جواب دتا۔"

شریمتی عزیز نے کیہا، "شفقت بیٹا، اس دا سبھاء ہی اجیہا ہے۔"

شفقت نے بڑی بیباکی نال کیہا: "آنٹی، اس عمر وچّ کڑیاں نوں اینا چپّ نہیں رہنا چاہیدا۔ لگدا ہے جویں اس دی زبان نوں تالا لگّ گیا ہووے۔" اس نے نگھات نوں کیہا: "میڈم، تہانوں بولنا پویگا۔"

نگھات دے بلھاں 'تے اکّ شرمیلی مسکراہٹ آ گئی، "میں ہن بول رہی ہاں، بھائیجان!"

شفقت مسکرایا، "کی تہانوں تصویراں دیکھن وچّ دلچسپی ہے؟"

نگھات نے نیوینیاں اکھاں نال جواب دتا، "ہاں، ہے۔"

آؤ، پھر میں تہانوں کجھ ایلبماں دکھاؤندا ہاں... اوہ دوجے کمرے وچّ ہن،" شفقت نے " اٹھدیاں کیہا۔ "آؤ۔"

عائشہ نے شفقت دا ہتھ گھٹیا۔ شفقت نے حیرانی بھریاں نظراں نال اپنی پتنی ولّ دیکھیا۔ اس نے شفقت نوں کجھ اشارہ کرن دی کوشش کیتی جو اوہ سمجھ نہیں سکیا۔ اوہ الجھن وچّ پے گیا اتے سوچن لگا کہ پتہ نہیں اس دی پتنی دا اس دا ہتھ اس طرحاں گھٹن دا کی مطلب سی۔ اوہ اجے اس بارے سوچ ہی رہا سی کہ طلعت جھٹّ اٹھ کھڑی ہوئی: "چلو بھائیجان، مینوں دوجیاں دیاں ایلبماں دیکھنا بہت پسند ہے۔ میرے کول وی اکّ سنگریہہ ہے۔" شفقت 'تا' دے نال دوجے کمرے وچّ چلا گیا۔ نگھت چپ چاپ بیٹھی رہی۔ شفقت نے طلعت نوں تصویراں دکھائیاں۔ طلعت اپنی عادت مطابق گلاں کردی رہی۔ شفقت دا دھیان کتے ہور سی۔ اوہ سوچ رہا سی کہ نگھت اینی چپّ کیوں سی۔ اوہ تصویراں دیکھن لئی اس دے نال کیوں نہیں آئی؟ جدوں اس نے اس نوں نال آؤن لئی کیہا سی، تاں عائشہ نے اس دا ہتھ اس طرحاں کیوں گھٹیا سی؟ اس نظر نال اوہ کی کہنا چاہندی سی؟

ایلبم ختم ہو گئی۔ طلعت نے اس نوں چکیا اتے شفقت نوں کیہا، "مینوں ایہہ 'بازی' نوں دکھاؤن دیو، اوہناں نوں تصویراں اکٹھیاں کرن دا بہت شوق ہے۔"

شفقت پچھنا چاہندا سی کہ جیکر اوہناں نوں اینا شوق سی، تاں اوہ تصویراں دیکھن لئی اوہناں نال کیوں نہیں آئے، پر طلعت ایلبم لے کے کمرے وچوں باہر چلی گئی سی۔ شفقت بیٹھک وچّ گیا تاں دیکھیا کہ نگھت بہت دلچسپی نال ایلبم دیکھ رہی سی۔ ہر تصویر اس دے چہرے 'تے خوشی لیا رہی سی۔

عائشہ کڑیاں دی ماں نال گلاں کرن وچّ رجھی ہوئی سی۔ شفقت کنھ‌اکھ نال نگھت ولّ دیکھدا رہا۔ اس دا چہرہ، جس 'تے پہلاں بے لوڑی گمبھیرتا چھائی ہوئی سی، ہن خوشگوار سی۔ انجھ لگّ رہا سی جویں کلا دے شاندار نمونے والیاں اوہ تصویراں اس لئی راحت لے کے آئیاں ہون۔ اس دیاں اکھاں چمک رہیاں سن۔ پر جدوں اوہ گھوڑے اتے اکّ تندرست عورت والی تصویر کول پہنچی، تاں اس دیاں اکھاں دی چمک مدھم پے گئی۔ اس دے سینے وچوں اکّ ہوکا نکلیا پر اس نے جلدی ہی اس نوں دبا لیا۔

ساریاں تصویراں دیکھن توں بعد نگھت شفقت ولّ مڑی اتے بہت پیار نال کیہا، "دھنواد، بھائیجان۔"

شفقت نے نگھت دے ہتھاں توں ایلبم لئی اتے اس نوں مینٹلپیس (انگیٹھی دے اپرلے حصے) 'تے رکھ دتا۔ اس دا دماغ الجھن وچّ پے گیا۔ اس نے اندازہ لگایا کہ اس کڑی نال کوئی وڈا راز جڑیا ہونا چاہیدا ہے۔ ایہہ کوئی پریم-سنبندھ جاں کوئی مانسک صدمہ ہو سکدا سی۔

چاہ آؤن 'تے شفقت نے نگھت نوں وی کیہا: "آؤ، چاہ بناؤ۔ ایہہ عورتاں دا حق ہے۔" نگھت چپّ رہی پر طلعت جھٹّ اٹھ کھڑی ہوئی، "بھائیجان، میں بناوانگی۔" نگھات دے چہرے 'تے پھر اداسی دی دھند چھا گئی۔ شفقت دی اتسکتا ہور ودھ گئی۔ اس دیاں انجانے وچّ پے رہیاں نظراں کارن نگھات بے چین ہو گئی۔ شفقت نوں اپنی اس انوچت حرکت 'تے پچھتاوا ہویا۔

چاہ دے دور دوران کئی طرحاں دے وشیاں 'تے گل بات چلدی رہی۔ طلعت نے اس وچّ بہت سرگرمی نال حصہ لیا۔ ٹینس دا ذکر آؤن 'تے، طلعت نے مان نال دسیا کہ اوہ نیروبی دی نمبر اکّ ٹینس کھڈارن سی اتے اس نے 15-20 ٹراپھیاں تے کپ جتے سن۔ نگھات چپّ ہی رہی۔ اس دی چپّ بہت ہی اداسی بھری سی۔ ایہہ صاف سی کہ اس نوں اپنی اس لگاتار چپّ دا احساس سی۔

شفقت نے ایہہ وی دیکھیا کہ شریمتی عزیز نگھات دا بہت خیال رکھدے سن۔ اوہ خود اٹھ کے بہت پیار نال نگھات ولّ کریم-رول ودھاؤندے سن۔ اوہناں نے اس نوں چہرہ صاف کرن لئی نیپکن دتا۔ اوہناں دی ساری گل بات وچّ نگھات لئی پیار جھلکدا سی۔ انجھ لگدا سی جویں اپنیاں گلاں راہیں وی اوہ اس دے سر 'تے پیار بھریا ہتھ پھیر رہے ہون جاں کومل چمن دے رہے ہون۔

جدوں وداع لین دا سماں ہویا، تاں شریمتی عزیز اٹھے، اوہناں نے اپنا برقع چکیا اتے عائشہ نوں گلے لگایا۔ اوہناں نے شفقت نوں اسیس دتی، پھر نگھات کول گئے اتے کیہا، "آ جا پتر، چلیئے۔"

طلعت جھٹّ اٹھ کھڑی ہوئی۔ شریمتی عزیز نے نگھات دی اکّ بانہہ پھڑی اتے طلعت نے دوجی، تے دوواں نے مل کے اس نوں اٹھایا۔ شفقت نے دیکھیا کہ اس دا ہیٹھلا سریر ادھرنگ دا شکار سی۔ اکّ پل لئی اس دا دماغ سنّ ہو گیا، دل دی دھڑکن رک گئی۔ جدوں اس نوں ہوش آیا، تاں اس نے اپنے اندر اکّ تیبر پیڑ محسوس کیتی۔

کمبدیاں لتاں اتے اپنی ماں تے بھین دے سہارے، نگھات ڈگمگاؤندے قدم پٹّ رہی سی۔ اس نے ستکار نال اپنے متھے نوں ہتھ لایا اتے شفقت تے عائشہ نوں 'آداب' کیہا۔ اکّ بہت ہی خوبصورت انداز۔

شفقت نوں انجھ لگیا جویں اس ہتھ نے اس دے دل 'تے مکا ماریا ہووے۔ سارا بھید کھل گیا سی۔ اس دے من وچّ سبھاوک ہی خیال آیا، "قدرت اینی بے رحم کیوں ہے؟ اینی خوبصورت کڑی—جس نال اینا ظلم، اینی بے رحمی ہوئی۔ اس معصوم دا کی قصور سی کہ اس نوں اینی سخت سزا ملی؟"

عزیز پریوار دیاں عورتاں چلیاں گئیاں۔ عائشہ اوہناں نوں وداع کرن لئی باہر گئی۔ شفقت فلسفے والیاں گلاں کردا رہا۔ پھر اس دے دوست آ گئے، اتے اوہ اپنی پتنی نال نگھات بارے گلّ نہ کر سکیا۔ اوہ دوستاں نال تاش کھیڈن وچّ اینا مگن ہو گیا کہ نگھات اتے اس دی تکلیف بارے سبھ کجھ بھلّ گیا۔ جدوں رات پئی، تاں عائشہ نے نوکر نوں شفقت نوں رات دے کھانے لئی بلاؤن واسطے بھیجیا۔ شفقت نوں کھیڈ دی خاطر نگھات نوں بھلّ جان 'تے پچھتاوا ہویا۔ اس نے عائشہ نوں وی ایہہ گلّ دسی، جس نے اس دی گلّ وچکار ہی کٹدیاں کیہا، "تسیں اپنا کھانا کھا لوو، اسیں بعد وچّ وستھار نال گلّ کرانگے۔"

پتی-پتنی ہمیشہ اکٹھے سوندے سن۔ ویاہ دی رات توں بعد اوہ کدے وی اکّ-دوجے توں وکھ نہیں ہوئے سن۔ اوہناں دے ویاہ نوں لگبھگ چھ سال ہو چکے سن، پر اجے تکّ اوہناں دے کوئی بچہ نہیں سی۔ ڈاکٹراں دی رائے سی کہ کمی عائشہ وچّ سی، پر اکّ آپریشن نال اس دا علاج ہو سکدا سی۔ پر اوہ اس توں بہت ڈردی سی۔ ایہہ جوڑا بناں کسے کڑواہٹ دے بہت پیار اتے محبت بھری زندگی بتیت کر رہا سی۔

جدوں اس رات اوہ ہمیشہ وانگ اکٹھے لیٹے، تاں شفقت نوں نگھات دی یاد آئی۔ اس نے اکّ ہؤکا بھردیاں اپنی پتنی نوں پچھیا، "عائشہ، اس وچاری کڑی نوں کی بیماری ہے؟" عائشہ نے وی ہؤکا بھریا اتے فکرمند لہجے وچّ کیہا، "اوہ تنّ سالاں دی چھوٹی جہی بچی سی جدوں اس نوں ٹائیفائیڈ ہو گیا اتے اس دے سریر دا ہیٹھلا حصہ ادھرنگ دا شکار ہو گیا۔"

شفقت دا دل نگھات لئی اتھاہ ہمدردی نال بھر گیا۔

اس نے عائشہ نوں پچھے توں اپنی چھاتی نال گھٹّ کے لگایا اتے کیہا: "عائشہ، ربّ اینا ظالم کیوں ہے؟"

عائشہ نے کوئی جواب نہیں دتا۔ شفقت نے دن بھر دیاں ساریاں گھٹناواں نوں یاد کردیاں... "جدوں میں اسنوں میرے نال ایلبماں دیکھن لئی کیہا سی، تاں توں میرا ہتھ گھٹیا سی کیونکہ..."

ہاں، ہاں، بالکل۔ ہور کی؟ پر توں اپنی گلّ 'تے اڑی رہی۔""

ربّ دی سہوں، مینوں پتہ نہیں سی۔""

اوہ اس گلّ نوں لے کے بہت سچیت ہے کہ اوہ اپاہج ہے۔""

ہن جدوں توں ایہہ کہہ رہی ہیں، تاں مینوں انجھ لگّ رہا ہے جویں کسے نے میری " چھاتی وچّ تیر مار دتا ہووے۔"

جدوں اوہ آئی، سچیں، مینوں بہت برا لگا۔ وچاری کڑی نوں پیشاب کرن جانا پیا۔۔۔" اسدی ماں اتے بھین اس دے نال گئیاں، اسدی پینٹ کھولھی اتے واپس بنھ دتی۔"

اوہ بہت سوہنی ہے۔ جدوں اوہ بیٹھی ہندی ہے تاں بالکل پتہ نہیں لگدا کہ اوہ ادھرنگ۔" گرست ہے۔"

اوہ بہت سمجھدار وی ہے۔""

سچیں؟""

اسدی ماں نے دسیا کہ اسنے کیہا سی کہ اوہ ویاہ نہیں کروائےگی سگوں کوآری ہی " رہیگی۔"

شفقت کجھ دیر چپّ رہا۔ پھر اسنے بہت دکھی ہو کے کیہا: "پھر اسنوں لگدا ہے کہ کوئی وی اس نال ویاہ کرن لئی تیار نہیں ہووےگا۔"

عائشہ نے شفقت دی چھاتی دے والاں نال انگلاں کھیڈدے ہوئے کیہا، "شفقت صاحب، بھلا ادھرنگ۔گرست عورت نال کون ویاہ کریگا؟"

نہیں، نہیں، اجیہا نہ کہو عائشہ۔""

کون اینی وڈی قربانی دیویگا، شفقت صاحب؟""

تسیں صحیح کہہ رہے ہو۔""

اوہ سوہنی ہے، چنگے خاندان توں ہے، سبھ کجھ ٹھیک ہے، پر...""

میں سمجھدا ہاں، پر...""

مرداں وچّ کوئی ترس-بھاونا نہیں ہندی..."""

شفقت پاسہ پرت کے لیٹ گیا، "اجیہا نہ کہو، عائشہ۔"

عائشہ وی پاسہ پرت کے لیٹ گئی اتے دوویں آہمو-ساہمنے ہو گئے، "کرپا کرکے کوئی اجیہا آدمی لبھو جو اس نال ویاہ کرے۔"

میں کسے نوں نہیں جاندا، پر..."""

اوہ وڈی بھین ہے۔ وچاری کڑی نوں کنا برا لگدا ہووےگا کہ اوہ چھوٹی بھین دا ویاہ " کروا رہے ہن۔"

تسیں صحیح کہہ رہے ہو۔"""

عائشہ نے ڈونگھا ساہ بھریا، "کی اوہ ساری عمر اسے طرحاں اداس رہیگی؟" "نہیں،" شفقت نے کیہا اتے اٹھ کے بیٹھ گیا۔

تہاڈا کی مطلب ہے؟" عائشہ نے پچھیا۔"

کی تہانوں اس لئی ہمدردی ہے؟"""

بالکل۔"""

کی تسیں اس گلّ دی سہوں کھا سکدے ہو؟"""

اوہ، اس گلّ 'تے سہوں کھان دی کی لوڑ ہے! سارے انساناں نوں اس پرتی ہمدردی " دکھاؤنی چاہیدی ہے۔"

کجھ پلاں دی خاموشی توں بعد شفقت نے کیہا: "پھر میں فیصلہ کر لیا ہے۔"

عائشہ نے اتشاہ نال پچھیا: "کی؟"

میں ہمیشہ تہانوں اکّ اچّ-کھیالی عورت سمجھیا ہے۔ اج، تسیں میری اس دھارنا نوں " صحیح ثابت کر دتا ہے... میں... ربّ مینوں میرے ارادے 'تے اٹلّ رکھے... میں فیصلہ کیتا ہے کہ میں نگھات نال ویاہ کراں گا... اس دے بدلے تہانوں سورگ وچّ سارا انعام ملیگا۔"

کجھ دیر لئی خاموشی چھائی رہی۔ پھر، انجھ لگیا جویں کوئی بمب پھٹیا ہووے۔

شفقت صاحب، جے تسیں اس نال ویاہ کیتا تاں میں تہانوں گولی مار کے ختم کر " دیانگی۔"

شفقت نوں انجھ محسوس ہویا جویں اس نوں گولی لگی ہووے، اتے مرنہال حالت وچّ اوہ اپنی پتنی دیاں باہاں وچّ سما گیا۔

سعادت حسن منٹو

پروارک آدمی

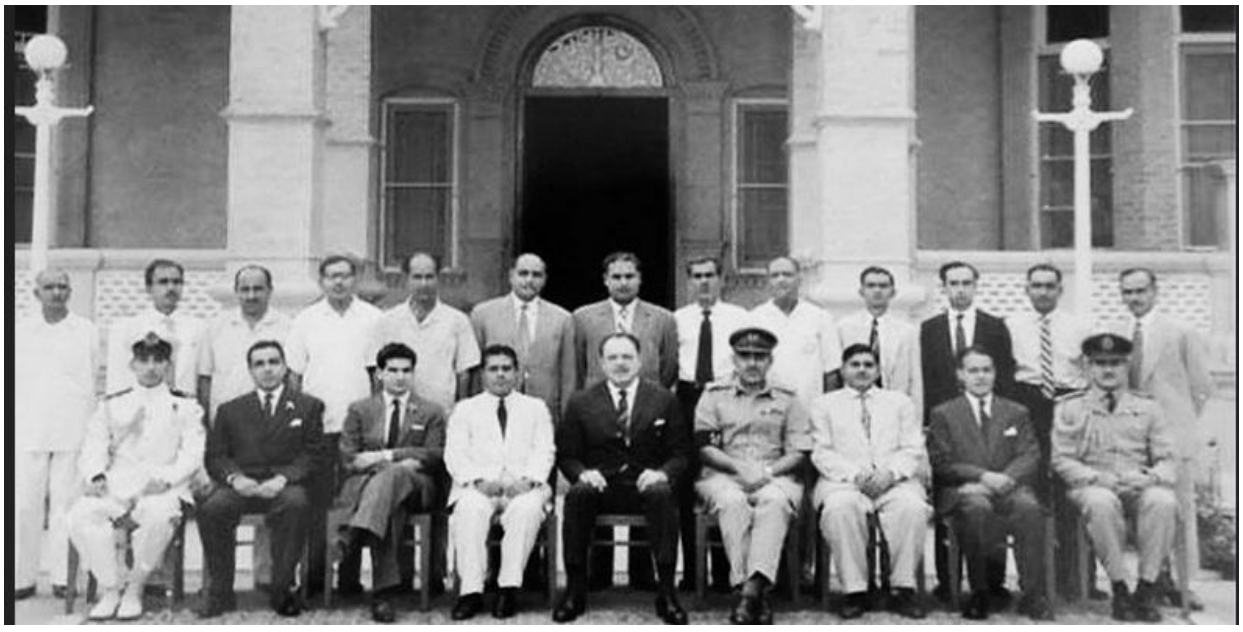
سماجک منکھ

اوارڈ اتے سنمان:

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

میں، بحیثیت صدر اسلامی جمہوریہ پاکستان

جناب سعادت حسن منٹو مرحوم

کو ادب کے شعبہ میں امتیازی مرتبہ حاصل کرنے پر

نشانِ امتیاز

کا اعزاز بعد از وفات عطا کرتا ہوں۔

(آصف علی زرداری)
صدر

مقام: اسلام آباد

تاریخ: ۲۳ مارچ ۲۰۱۳ء

جناب سعادت حسن منٹو (مرحوم)

اعزاز : نشانِ امتیاز (بعد از وفات)

شعبہ : ادب

جناب سعادت حسن منٹو اردو زبان کے افسانہ نگار تھے۔ آپ کے بہترین افسانوں میں ٹوبہ ٹیک سنگھ، ٹھنڈا گوشت اور کھول دو شامل ہیں۔ منٹو ڈرامہ اور ریڈیو کے اسکرپٹ نگار اور صحافی بھی تھے۔ آپ کے افسانوں کی ۲۲ کتابیں، ریڈیو ڈرامے کی پانچ کتابیں، مضامین کی تین کتابیں اور خاکوں کی دو کتابیں شائع ہو چکی ہیں۔ آپ نے اپنی ادبی زندگی کا آغاز مختصر ادبی شخصیات لکھ کر کیا، وہ سکرہ، الگد اور روسی مصنفین چیخوف، ہوگو اور گورکی کے تراجم سے کیا۔ آپ نے ابتدائی تعلیم مسلم ہائی سکول امرتسر میں حاصل کی۔ آپ نے سکول کی تعلیم ۱۹۳۱ء میں مکمل کی اور ہندو سبھا کالج امرتسر میں داخل ہو گئے۔ ۱۹۳۲ء میں آپ کے افسانوں کا پہلا مجموعہ "آتش پارے" ۱۹۳۶ء میں ۲۴ سال کی عمر میں شائع ہوا۔ آپ تقسیم پاکستان کے بعد جنوری ۱۹۴۸ء میں پاکستان آ گئے۔ منٹو نے لاہور میں لکھنا شروع کیا۔ آپ نے انبوری نام بھی تحریر کیے۔ آپ نے روزنامہ مغربی پاکستان میں آخر روشن کے عنوان سے لکھنا شروع کیا۔ آپ نے اپنا بہترین تخلیقی کام لاہور میں کیا جس میں شامل ہے اس منجدھار میں، موذیل اور بابو گوپی ناتھ۔ آپ کی نگارشات درج ذیل ہیں: آتش پارے، پھندنے، منٹو کے افسانے اور ڈرامے، لذت سنگ، سیاہ حاشیے، یزید، بادشاہت کا خاتمہ، نمرود کی خدائی، ٹھنڈا گوشت، بیجو، پردے کے پیچھے، سڑک کے کنارے، بغیر عنوان کے، بغیر اجازت، برقعے، پھندنے، سرکنڈوں کے پیچھے، شیطان، شکاری عورتیں، رتی، ماشہ، تولہ، کالی شلوار، منٹو کی بہترین کہانیاں اور طاہرہ سے طاہر۔ منٹو کا انتقال ۴۲ سال کی عمر میں ۱۸ جنوری ۱۹۵۵ء کو ہوا۔

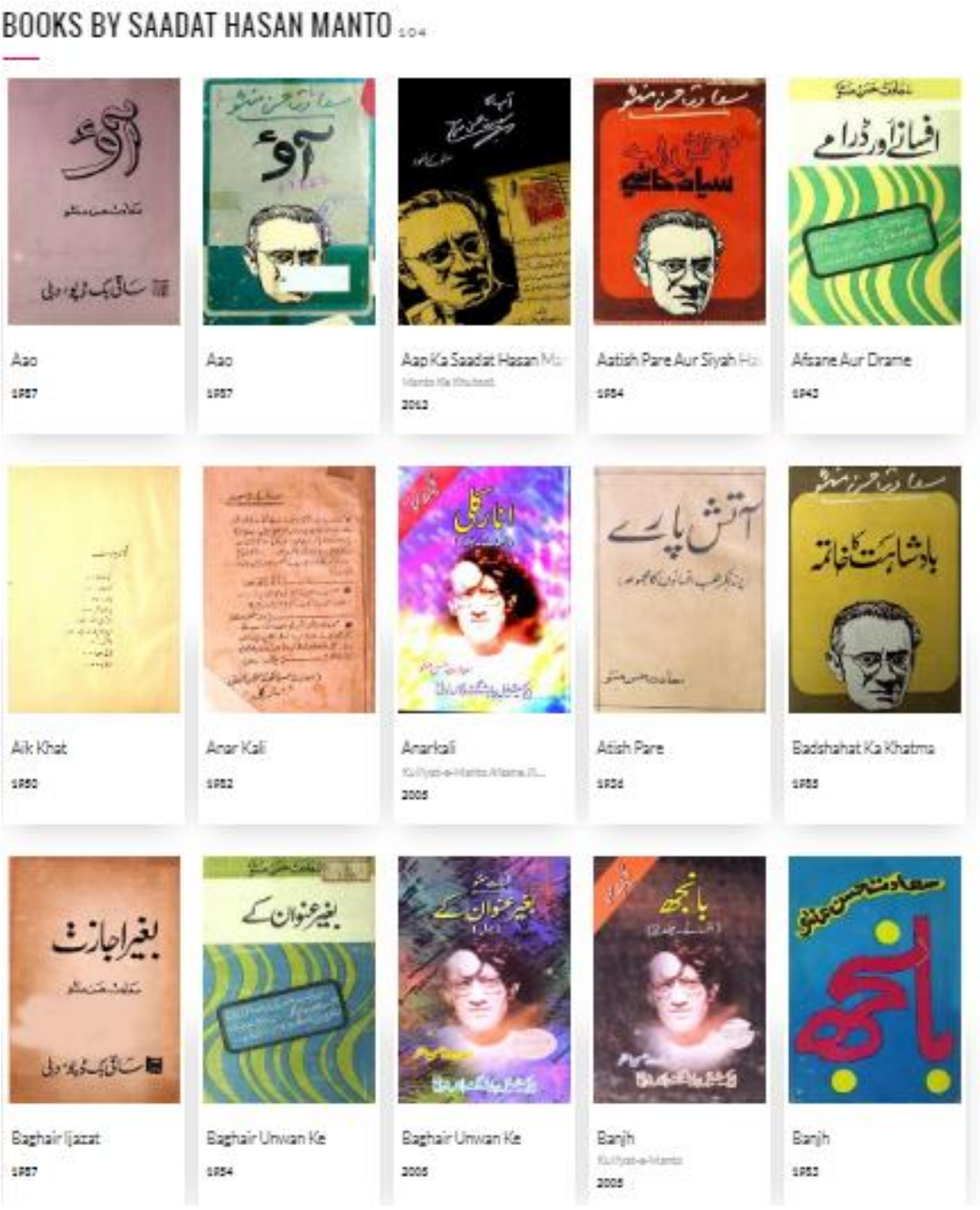
ادب کے شعبہ میں آپ کی شاندار خدمات کے اعتراف میں صدر اسلامی جمہوریہ پاکستان نے جناب سعادت حسن منٹو "نشانِ امتیاز" (بعد از وفات) کا اعزاز عطا کیا ہے۔

مقام : اسلام آباد

تاریخ : 23/03/2013ء

سمچیاں رچناواں:

Baqiyat-e-Manto

2002

Buddha Khoosat

1950

Burqe

1951

Chor

2013

Chughad

1954

Das Rupy

Kulliyat-e-Manto Aitama (V...

2008

Dastawez

Dilli e-e-Hadisaat Number-...

1950

Dhuan

1951

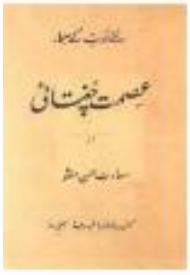
Dhuan

1951

Ganje Farishte

1952

Ismat Chughtai

Naya Adab Ka Memar

Izzat Ke Liye

Kulliyat-e-Manto Aitama (V...

Janaze

Janki

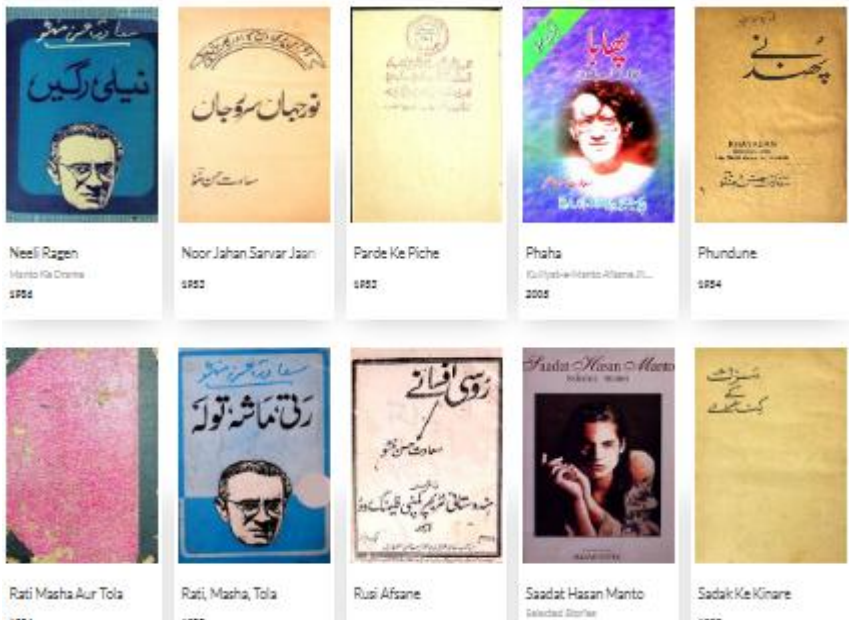
Kulliyat-e-Manto Aitama (V...

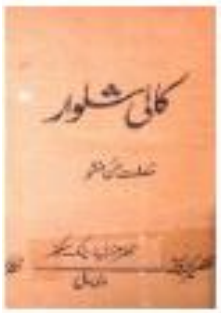
Kali Shalwar

Volume-003

Shaghl
Shaitan
Shaitan
Shikari Aurtein
Shuoor
Siyah Hashiye
Talkh Tursh Aur Sheerin
Talkh, Tursh Aur Shireen
Teen Aurtein
Thanda Gosht

Neeli Ragen
Noor Jahan Sarvar Jaan
Parde Ke Piche
Phaha
Phundune
Rati Masha Aur Tola
Rati, Masha, Tola
Rusi Afsane
Saadat Hasan Manto
Sadak Ke Kinare

Kali Shalwar

1941

Karwat

1944

Katari

Khali Botalein Khali Dabe

1950

Kulliyat-e-Afsana

2004

Kulliyat-e-Afsana

2004

Kulliyat-e-Afsana

2004

Kulliyat-e-Afsana

2004

Kulliyat-e-Manto

2005

Kulliyat-e-Manto

2005

kulliyat-e-Manto

Kulliyat-e-Manto (Afsane

Kulliyat-e-Manto (Afsane

Kulliyat-E-Manto (Afsane

Lazzat-e-Sang

Loud Speaker

Loudspeaker

2005

Loudspeaker

Manto Aur Filmi Shakhs

1980

Manto Ke Adabi Mazam

1972

Manto Ke Afsane

1960

Manto Ke Behtarin Afsa

Manto Ke Drame

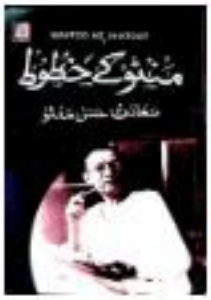
Manto Ke Fahesh Afsane

Manto Ke Gum Shuda A

1992

اس دیاں رچناواں دا فرینچ، اطالوی، چینی، جاپانی اتے کروئیشیائی بھاشاواں وچّ انوواد کیتا گیا ہے۔

چیئرمین وے ڈیسک توں پتر

سنیل بھاٹیا دوارا پی. ایچ. ڈی

جدوں دیش دی ونڈ ہوئی، تاں میرے پتا جی دی عمر صرف تیراں جاں چوداں سال سی۔ اس لئی، اوہ ونڈ دے سنتاپ نوں سدھے طور 'تے ہنڈھاؤن والی پہلی پیڑھی وچوں سن۔ اکّ دن، اوہناں نے پروارک میٹنگ بلائی۔

ساڈے پریوار وچّ ایہہ عام رواج سی کہ جدوں وی کسے اہم جاں گمبھیر معاملے 'تے چرچہ کرنی ہندی سی، تاں ساریاں نوں اپنی رائے دین لئی سدا دتا جاندا سی۔ ساڈا منّنا سی کہ پریوار دے ہریک ممبر دے وچاراں 'تے غور کرن توں بعد ہی سبھ توں ودھیا فیصلہ لیا جا سکدا ہے۔

دے دہاکے دے شروعاتی دناں وچّ، ونڈ دا سنتاپ ہنڈھا چکے پریوار لئی فرجّ 1960 خریدنا وی اکّ گمبھیر معاملہ سی۔ میرے پتا جی کسے وی طرحاں دا قرضہ لین دے سخت خلاف سن۔ اوہناں نوں گانڈھیاں توں چیزاں ادھار منگنا وی پسند نہیں سی، بھاویں کہ اس سمیں ایہہ اکّ عام گلّ سی۔ جیکر کوئی مہمان اچانک آ جاندا اتے ودھیا کھانا بناؤن لئی لوڑیندیاں سبزیاں نہ ہندیاں، تاں لوک اکثر گوانڈھی توں کجھ سبزیاں منگ لیندے سن۔ ساڈے پریوار وچّ مہمان نوں صرف اکّ سبزی پروسنا بے ادبی منیا جاندا سی۔

خیر، پروارک میٹنگاں کئی وار ہوئیاں، پر سہمتی نہ بنن کارن کوئی فیصلہ نہیں لیا جا سکیا۔

اسیں بچے بے صبری نال ٹھنڈے پانی، برف اتے آئیسکریم دا آنند لین دی اڈیک کر رہے سی۔ میرے بھرا نے سانوں دسیا سی کہ فرجّ وچّ اجہیاں کئی مٹھائیاں تیار کیتیاں جا سکدیاں ہن جیہناں لئی ٹھنڈے تاپمان دی لوڑ ہندی ہے۔

انت وچّ، میری ماں نے اپنا 'ویٹو' (سخت فیصلہ) ورتیا۔ اوہناں نے میرے پتا جی نوں چیتاونی دتی کہ جیکر اوہ اس شام گھر فرجّ نہ لیائے، تاں رات دے کھانے وچّ کوئی بھوجن نہیں پروسیا جاوے گا۔

اوہناں دی ایہہ چال کم کر گئی۔

سانوں اپنا پہلا فرجّ مل گیا، اتے جتھوں تکّ مینوں یاد ہے، ایہہ ساڈے علاقے دا پہلا فرجّ سی۔

جدوں وی کوئی مہمان کسے گوانڈھی دے گھر آؤندا، تاں جویں ہی گوانڈھی ساڈے گھر دا دروازہ کھڑکاؤندا، اسیں سمجھ جاندے کہ اوہ اپنے مہماناں لئی برف جاں ٹھنڈا پانی منگن آئے ہن۔

چھوٹے ہندیاں، میں رنگ دار٪ مٹھا پانی تیار کردی، اسنوں جماؤندی اتے مٹھی برف دے ٹکڑے اپنے دوستاں وچّ ونڈدی سی۔ اوہ ساڈی کھڑکی دے نیڑے کھڑے ہندے سن، پر سانوں بھیانک گرمی وچّ باہر جان دی اجازت نہیں سی۔ اجیہی ہی اکّ پروارک میٹنگ دوران، میرے پتا جی نے سانوں صلاح دتی:

میں تہانوں رہائش اتے مڈھلا بھوجن مہیا کرواؤن دی حالت وچّ تاں ہاں، پر میں کسے " وی طرحاں دیاں ایشو-آرام والیاں سہولتاں دا خرچہ نہیں چکّ سکدا۔ مینوں امید ہے کہ تسیں آرامدائک جیون لئی اپنے ماپیاں توں بہت اچیاں امیداں نہیں رکھوگے۔

اسیں گجراں والہ وچّ اپنی اچلّ جائیداد چھڈّ آئے ہاں۔ کھیتی باڑی والی زمین بارے نہ " سوچو۔ اوہ وکلپ میری زندگی وچّ کدے نہیں آویگا۔ میری آمدن تہاڈے خرچے چلاؤن لئی کافی ہے، پر میرے کول کوئی اجیہی بچت نہیں ہے جس نال میں صفر توں کوئی کاروبار شروع کر سکاں۔ جے کوئی اس وکلپ بارے سوچ رہا ہے، تاں ایہہ بالکل اسمبھو ہے۔

تہاڈے لئی صرف اکو وکلپ بچیا ہے - سکھیا۔ اس لئی، میں تہاڈے خرچے چکن " واسطے اپنی نیمت نوکری توں علاوہ وی وادھو کم کراں گا۔"

اوہناں نے اپنے تجربے توں ایہہ سٹہ کڈھیا:

ونڈ نے مینوں سکھایا ہے کہ اچلّ جائیداد 'تے کدے وی مان نہیں کرنا چاہیدا۔ ایہہ اکّ " پل وچّ کھوہی جا سکدی ہے۔ تسیں اوہناں کھڈاریاں دے معصوم شکار ہو جو اپنے حصیداراں دی قیمت 'تے جتن لئی کھیڈ کھیڈ رہے سن۔ ایہہ نجی ہتاں دی راکھی دی کھیڈ سی، اتے پنجابیاں نے اس دی بھاری قیمت چکائی۔"

اوہناں دے شبد میرے من وچّ وس گئے۔

وشو اتہاس وچّ، مدھ ورگ نے اکثر اکّ بہتر راج دی اساری دی امید وچّ حاکماں ورودھ بغاوت کیتی ہے۔ پنجاب اس معاملے وچّ اکّ دکھدائی اپواد سی۔ اس نے آزادی لئی حاکماں ورودھ بغاوت تاں کیتی، پر راج دے بھوکھ لئی کسے سپشٹ روپ-ریکھا دی انہوند اتے بہو گنتی حصیداراں نوں جانبجھ کے ہنیرے وچّ رکھے جان کارن، حالات انت وچّ اراجکتا ولّ ودھ گئے۔

وکھ-وکھ پارٹیاں دے آگوُ ایہہ کلپنا وی نہیں کر سکدے سن کہ پنجابی اپنے ہی لوکاں نال اپنے-اپنے دھرماں دی راکھی دے ناں 'تے اینا ہنسک وہار کرنگے۔

اپروں دیکھن 'تے دھرم میل-جول والا لگدا سی، پر اندروں ڈونگھے متبھید اتے اکّ۔ دوجے لئی نفرت موجود سی۔ جتھے وی دھرم اپنی ہوند قائم کردا ہے، اتھے ایہہ اپنے نال ذات-پات اتے سماجک درجابندی وی لے کے آ سکدا ہے، اتے کئی وار سرداری قائم کرن دا سادھن بن جاندا ہے۔

ذات اتے ورگ دے انتراں نے، دھارمک ونڈاں دے نال مل کے، سمچے منکھی اتہاس وچّ تباہی مچائی ہے۔

ایہہ ساریاں دے بھلے لئی ووستھت آر ہر کسے نے دوجیاں دی دولت حاصل کرن لئی لٹ۔ مار کیتی، بلاتکار کیتے اتے قتل کیتے۔

اپنی دولت کماؤن دی کوشش کیتے بناں کسے ہور دی دولت دا آنند لینا کدے وی ستھائی نہیں ہندا۔

بناں سوچے-سمجھے پیسہ خرچن والے نوجوان بارے اکّ پنجابی کہاوت ہے:

لگدا نواں-نواں پیو مریا ہے،"

تے بے دردی نال خرچدا پیا ہے۔"

اسدا مطلب ہے کہ اس نوجوان نے دولت کماؤن جاں گواؤن دا درد نہیں ہنڈھایا ہندا اتے اس لئی اوہ لاپرواہی نال پیسہ خرچدا ہے۔

میں زندگی دے اتراء-چڑھاء دیکھے ہن اتے اجہیاں چنوتیاں دا ساہمنا کیتا ہے جیہناں دا ساہمنا تہانوں کدے نہ کرنا پوے۔ سبھ توں وڈی دولت سکھیا ہے، اتے سکھیا نوں دنیا بھر وچّ ستکار ملدا ہے۔

نہیں۔

میرے پتا اکثر کیہا کردے سن:

"اجیہی پڑھائی کرو جس دی ساری دنیا قدر کردی ہووے۔ وگیان دا وشا پوری دنیا وچّ اکو جیہا ہے، اتے جیکر تسیں کجھ بن جاندے ہو تاں ساری دنیا تہانوں اپنا لویگی۔"

دوجے شبداں وچّ:

"جیکر تسیں اپنے راج دے پرشاسن اتے پربندھن نال نیڑیوں جڑے وشے پڑھدے ہو—جویں کہ قانون، لیکھا-جوکھا (accounts) اتے مانو-وگیان (humanities) دے ہور وشے—تاں تہانوں اسے پرنالی دے اندر موقعے مل سکدے ہن۔ پر وگیان دا سبھاء وشو-ویاپی ہے۔ وگیانک گیان دی منگ پوری دنیا وچّ ہے۔ ایہہ کسے خاص خطے تکّ سیمت نہیں ہے۔ جیکر تسیں بے حدّ قابل بن جاندے ہو، تاں دوجے دیشاں دے لوک تہانوں اپنے دیش دا ناگرک بنن لئی سدا وی دے سکدے ہن۔"

اوہ اجیہے وگیانیاں دیاں اداہرناں دیندے سن جو پنجاب کھیتر وچّ پیدا ہوئے سن پر بعد وچّ اوہناں نوں ودیشاں وچّ انت کھوج کرن دے موقعے ملے۔

ساڈی گل بات دوران ہی، مکھ دروازے 'تے کسے نے دستک دتی۔ اسیں دیکھیا کہ میرے پتا دے سبھ توں چنگے دوست اتھے کھڑے سن اتے اندر آؤن دی اڈیک کر رہے سن۔

جدوں اسیں اوہناں دا سواگت کیتا، تاں اوہناں نوں احساس ہویا کہ کوئی اہم چرچہ چل رہی سی۔ میرے پتا نے سنکھیپ وچّ دسیا کہ اسیں کس بارے گلّ کر رہے سی۔ جدوں پروارک میٹنگ ختم ہون والی سی، تاں اوہناں نے سانوں کیہا:

"انتم فیصلہ تہاڈا اپنا ہے۔ اس نوں صرف صلاح سمجھو، تہاڈے 'تے تھوپی گئی کوئی چیز نہیں۔"

اوہناں دے دوست نے اگے کیہا:

"وگیان دنیا دا نواں دھرم ہے۔ اس دا کوئی اکّ پوتر گرنتھ نہیں ہے۔ اج موجود ہر وشے بارے بہت ساریاں کتاباں ہن جیہناں نوں پرمانک منیا جاندا ہے، اتے کسے وشے وچّ مہارت رکھن والے ادھیاپک پجاریاں ورگے ہندے ہن۔

"خوبصورتی ایہہ ہے کہ وگیان دا کوئی وی پجاری ایہہ دعوہ نہیں کر سکدا کہ اسدا گیان ہی انتم گیان ہے—جویں کہ کئی وار دھرم دے نام 'تے داعوے کیتے جاندے ہن۔ وگیان وچّ اجیہی کوئی شخصیت نہیں ہے جو سرب-شکتیمان جاں سرب-ویاپی ہووے، پھر وی اس دے سدھانت برہمنڈ وچّ ہر تھاں کم کردے ہن۔

"کھوج کارجاں وچّ لگے وگیانیاں نال بہت ستکار نال پیش آؤنا چاہیدا ہے۔"""

اوہ بھاوک ہو گئے اتے اپنی گلّ جاری رکھی:

"وانجھے جاں دبائے-کچلے لوکاں اتے بھائیچاریاں—جویں عورتاں، دلت ورگاں اتے ہوراں—لئی ایہہ شاید سبھ توں ودھیا رستہ ہے کہ اوہ خود نوں سِ گیان پراپت کرن لئی کسے مندر، مسجد جاں چرچ دی لوڑ نہیں ہندی۔

"جہڑے لوک وگیان نوں اپناؤندے ہن اتے منکھتا دے بھلے لئی اس دی ورتوں کردے ہن، اوہ اصل ارتھاں وچّ منکھتا دی سیوا کر رہے ہندے ہن۔"

میری ماں نے چاہ اتے حلقہ-پھلقہ ناشتہ پروسیا، اتے پروارک میٹنگ سماپت ہو گئی۔ میرے ماتا-پتا اتے اوہناں دے مہمان ہور وشیاں 'تے گل بات کرن لگے۔

میں ونڈ (دیش-ونڈ) بارے اوہناں دے درد نوں سنیا۔

"ایہہ داغ-داغ اجالا، ایہہ شب-گزیدا سحر،"""

"اوہ انتظار سی جسدا، ایہہ اوہ سحر تاں نہیں..."""

انوواد:

ایہہ داغی، خراب ہوئی روشنی، ایہہ رات دی ماری ہوئی سویر..."'

ایہہ اوہ سویر نہیں جسدی اسیں اڈیک کر رہے سی..."'

میرے پتا دے شبد میرے من وچّ وس گئے۔

اوہ مندے سن کہ جہڑے دیش اپنے آپ نوں دوجیاں نالوں بہتر ثابت کرن دی کوشش وچّ اپنی ساری اورجا پرانے دھارمک جھگڑیاں وچّ لگاؤندے ہن، اوہ انت وچّ اوہناں دیشاں توں پچھے رہِ جانگے جو وگیان اتے سکھیا نوں چندے ہن۔ اوہناں نوں ڈر سی کہ اسدا انتم نتیجہ مکمل تباہی ہووےگا۔

ساڈے پتا جی نے سانوں اکّ ورتی ہوئی (سیکنڈ-ہینڈڈ) سائیکل لے کے دتی۔ اوہناں نے اس دیاں بریکاں ٹھیک کیتیاں اتے ٹائر-ٹیوباں بدلیاں تاں جو اسیں کالج آؤن-جان لئی اس دی ورتوں کر سکیئے۔

اوہ سانوں چار آنے—پچی پیسے—دیندے سن؛ ایہہ پیسے خرچن لئی نہیں، سگوں ایمرجینسی لئی بچا کے رکھن واسطے ہندے سن، تاں جو جیکر سائیکل پنکچر ہو جاوے تاں اسنوں دوبارہ چلن-یوگ بنایا جا سکے۔

میں دلوں دھنوادی ہاں کہ میرے ماتا-پتا نے سانوں اجیہے راہ 'تے پایا جو سمیں دیاں لوڑاں مطابق ڈھکواں سی۔ ایہہ وکھری گلّ ہے کہ میں زندگی وچّ اوہ سبھ کجھ حاصل نہیں کر سکیا جس لئی میں کوشش کیتی سی۔

میری ماں نے مینوں اکّ وار گجراں والہ نیڑلے اکّ پنڈ دے کھرانا پریوار دی کہانی سنائی سی۔ اوہ انے امیر سن کہ اوہناں نے قصبے وچّ اکّ نویں منڈی ستھاپت کیتی سی اتے کپاہ دیاں ملاں، آٹا ملاں اتے ہور کاروباراں دے مالک بن گئے سن۔

اوہناں دا وڈا پتر باہروں منگوایا ہویا (امپورٹڈ) موٹرسائیکل گھر لے کے آیا۔ گانڈھیاں نے آواز ماری:

کئی جائی گھوڑی، نہ کھادھی تے نہ پندی، بس دوڑی جاندی۔"'

اوہ جاندے سن کہ دولت توں دولت کویں بنائیدی ہے، پر اوہناں نے کدے وی سکھیا نوں بہتا مہتو نہیں دتا۔

پھ اچانک، اوہناں نوں اپنی ساری دولت پچھے چھڈن لئی مجبور ہونا پیا۔

جدوں میں بعد وچّ اجیہے پریواراں دے میمبراں نوں ملیا، تاں میں دیکھیا کہ بھاویں اوہ منگن دی حالت تکّ نہیں پہنچے سن، پر اوہ یقیناً اس طرحاں دی زندگی نہیں جی رہے سن جہی اوہ ونڈ توں پہلاں بتاؤندے سن۔

ایہہ اکّ ڈراؤنی کہانی سی، پر اسدا سبق بالکل سپشٹ سی:

ودیا سبھ توں وڈی دولت ہے۔

سنسارک دولت کھوہی جا سکدی ہے، پر ودیا کسے ویکتی توں آسانی نال نہیں کھوہی جا سکدی۔ ایہہ دنیا وچّ کتے وی عزت بھری روزی-روٹی کماؤن دا سبھ توں ودھیا سادھن بنی رہندی ہے۔

مینوں فلم 'وقت' وچوں ساحر لدھیانوی دیاں اوہ سطراں یاد آؤندیاں ہن، جو امیری توں غریبی وچّ آئی اچانک تبدیلی بارے اجیہی ہی چیتاونی دندیاں ہن:

آدمی نوں چاہیئے وقت توں ڈر کے رہے،"

کون جانے کس گھڑی وقت دا بدلے مزاج۔"

اسیں اپنیاں جڑھاں توں اکھڑی ہوئی پیڑھی ہاں، اتے میں نہیں چاہندا کہ میرے بچے وی اکّ ہور اسپھل پیڑھی بن جان۔

اسیں اوہناں سیاسی کاروائیاں دا شکار ہوئے سی جو اپروں-اپروں دیش-بھگتی دے لباس وچّ لپیٹیاں ہوئیاں سن اتے جیہناں نوں...

کدے عرش 'تے، کدے فرش 'تے۔

کدے تیرے در 'تے، کدے در-ب-در۔

ایہہ زندگی، تیرا شکریہ، توں جتھے-جتھے مینوں روکیا،

میں اوتھوں-اوتھوں نکلدا گیا۔

کدے روشنی وچّ اکلاّ، کدے ریگستان دے کونے وچّ،

میں جنونّ دا ہم سفر ہاں، میرا کوئی گھر نہیں۔

مضبوط راشٹراں دی اساری... اس دا انتم نتیجہ کجھ اجیہا سی جس لئی کسے نے وی ڈھکویں تیاری نہیں کیتی سی جاں امید نہیں کیتی سی۔ اسیں پوری طرحاں برباد ہو گئے سی۔

صدیاں توں اکٹھے رہِ کے وکست ہویا سبھیاچار وی سانوں بچا نہیں سکیا۔ اس دی بجائے، ونڈ دوران بنے ماحول وچّ، بہت سارے پرانے سماجک رشتے اس پرکریا دا حصہ بن گئے جس نے بھائیچاریاں نوں تباہ کر دتا، جس نال لوکاں کول سرکھیت بچ نکلن لئی بہت گھٹّ سماں بچیا۔

اجیہے ویکتی وی سن، جو وکھ-وکھ دھرماں نال سبندھت سن، جیہناں نے دوجیاں دی جان اتے منکھتا نوں بچایا۔ اجہیاں مثالاں نوں یاد رکھنا چاہیدا ہے۔ پر اوہناں نوں پورے تجربے 'تے لاگوُ نہیں کیتا جا سکدا۔

میرے ماتا-پتا نے سانوں سکھایا سی کہ کدے وی ایہہ نہ منو کہ دھرم جاں کوئی سیاسی پرنالی عام لوکاں دی اپنے-آپ رکھیا کریگی۔

ونڈ دی منکھی قیمت بہت وڈی سی۔ اندازاً دس لکھ توں ودھ لوکاں دی موت ہوئی، جدوں کہ لکھاں لوک اجاڑے دا شکار ہوئے اتے انگنت عورتاں نے جنسی ہنسا دا سامہنا کیتا۔ بہت سارے لوک بناں کسے نشان دے غائب ہو گئے۔

کی اسیں شرنارتھی ہاں؟

سانوں اکثر شرنارتھی کیہا جاندا ہے۔

میں ہمیشہ اس لیبل (شبد) 'تے سوال اٹھایا ہے۔

ونڈ توں بعد اسیں پرانے بھارت توں نویں بھارت ولّ پرواس کیتا۔ پھر، سانوں 'شرنارتھی' شبد نوں کویں سمجھنا چاہیدا ہے جدوں اسیں اس سبھیاچارک دائرے دے اندر ہی دیش دے اکّ حصے توں دوجے حصے وچّ جا رہے سی جتھے اسیں پہلاں توں رہِ رہے سی؟

ساڈے لئی، اس شبد وچّ اس دے پرشاسنک ارتھاں توں علاوہ اکّ مانسک بوجھ وی شامل سی۔

حوصلے ٹٹے ہن تاں غصہ لازمی ہے،

منزل نہ ملی تاں ایہہ رسوائی لازمی ہے۔

پر یاد رکھ، اے دل،

اس اگّ نوں ہتھیار بنا،

ناکامی نوں مٹاؤن لئی ایہہ چنگیاڑی لازمی ہے۔

میرے ماتا-پتا نے دوجی پیڑھی نوں اجیہی تھاں 'تے رہن بارے چیتاونی دتی سی جتھے اسیں انجان سی؛ اتھے لگاتار ڈر دا ماحول سی اتے ستھانک لوکاں نال گل بات کردے سمیں اوہناں دے وہار وچّ اوہ دباء صاف دکھائی دندا سی۔

میرے ماتا-پتا نے سانوں چیتاونی دتی سی کہ باہری لوکاں دے مقابلے ستھانک لوکاں نوں کجھ فائدے ہندے ہن۔ اوہناں نے سانوں صلاح دتی کہ اسیں کدے وی اجہیاں گتیودھیاں وچّ شامل نہ ہوئیے جس نال مصیبت کھڑی سیاسی طور 'تے ساڈا پربھاو بہت گھٹّ سی، اتے سماجک طور 'تے، جیکر لوکاں نال مضبوط سنبندھ نہ ہندے، تاں شاید ساڈا ساتھ دین والا کوئی نہ ہندا۔

میرے ماتا-پتا دی صلاح بہت سادی سی:

میں نہیں چاہندا کہ تسیں کسے جھگڑے وچّ پوو۔ شانتی نال رہو اتے ترقی کرو۔"

سبھیاچارک، سماجک جاں سیاسی طور 'تے اتیجت بھائیچارے شاید ہی اونی ترقی کر " پاؤندے ہن جنی اوہ بھائیچارے کردے ہن جو سنجم رکھدے ہن، بے لوڑی بھڑکاہٹ توں بچدے ہن اتے اپنی منزل نوں پراپت کرن 'تے دھیان کیندرت کردے ہن۔"

اسیں اپنے ماتا-پتا دی صلاح منی اتے نویں ماحول وچّ رچ-مچ گئے۔ اسیں دولت پیدا کرن اتے جنتک پرشاسن وچّ یوگدان پایا اتے، سمیں دے نال، ساڈے وچوں کجھ نوں سسٹم دے اندر ذمہ وار عہدے وی ملے۔

وکھ-وکھ پیڑھیاں دے میل-جول دی اکّ گھٹنا مینوں اج وی یاد ہے۔ کئی سالاں بعد، میں اپنے دفتر وچّ بیٹھا سی جدوں میرے پیون (سیوادار) نے مینوں دسیا کہ اکّ ادھکھڑ عمر دا آدمی مینوں ملن لئی باہر اڈیک کر رہا سی۔

میں ترنت اسنوں اندر آؤن لئی کیہا۔

اسنے دسیا کہ اسنوں میرے کول کسنے بھیجیا سی، اتے مینوں احساس ہویا کہ اوہ میرے پتا دے دوست دا پتر سی۔

اسنے کیہا:

" تہانوں ملن آؤن پچھے میرا کوئی خاص مقصد نہیں ہے، پر میرے پتا لگاتار زور پاؤندے رہے ہن کہ مینوں تہانوں ملنا چاہیدا ہے۔"

میں اسنوں چاہ پیش کیتی، جویں کہ میں عام طور 'تے مینوں ملن آؤن والے ہر ویکتی نال کردا سی۔

چاہ پیندے ہوئے، اسنے پچھیا:

" مینوں گجراں والہ وچّ ساڈے جدی ستھان بارے کوئی پرانیاں یاداں نہیں ہن کیونکہ میں کدے وی اتھے نجی طور 'تے نہیں گیا۔ پر میرے پتا اجے وی مندے ہن کہ اکّ دن دووں دیشاں وچکار شانتی قائم ہوویگی اتے اسیں شاید بناں کسے پابندی دے اتھے جا سکاں گے۔

"" کی تہانوں لگدا ہے کہ دووں دیشاں وچکار شانتی سنبھوَ ہے؟"

میں جواب دتا:

" آخرکار، دیشاں دی ونڈ دھارمک آدھار 'تے کیوں کیتی گئی سی؟ 'پاکستان دا مطلب کی؟ لا الاہا اللاہ' ورگے نعرے ونڈ دے سمیں دے سیاسی ماحول دا حصہ بن گئے سن۔

" اکّ وار جدوں کوئی نواں دیش بن جاندا ہے اتے اسدیاں بھوگولک سرحداں نوں انتراشٹری پدھر 'تے مانتا مل جاندی ہے، تاں اوہناں سرحداں نوں بدلنا بہت مشکل ہو جاندا ہے۔ اتہاس وچّ سرحداں بد "جدوں وی کسے آگوُ نے شانتی سمجھوتے ولّ ودھن

دی کوشش کیتی ہے، تاں اسنوں اکثر اپنی ہی جنتا دے کجھ ورگاں ولوں ورودھ دا ساہمنا کرنا پیا ہے۔ سیاسی ہتّ صلح-صفائی دے راہ نوں بے حدّ مشکل بنا سکدے ہن۔

کئی دہاکیاں توں، سیاسی ایجنڈیاں نے کئی وار دشمنی نوں اس حدّ تکّ ودھایا ہے کہ " بھروسے دے ماحول وچّ واپسی لگبھگ اسمبھو جاپدی ہے۔

پھر وی، ایہہ کہنا بہت سرل ہووےگا کہ صرف سیاسی آگوُ ہی عام لوکاں وچکار " سبندھاں نوں طے کردے ہن۔ دوواں پاسیاں دے لوکاں وچکار ڈونگھے منکھی رشتے وی رہے ہن۔"

اوہ کرسی توں اٹھن ہی والے سن جدوں اوہناں نے اپنی گلّ سماپت کردیاں کیہا:

جیکر انت وچّ شانتی قائم کیتی جا سکدی ہے، تاں پھر پنجاب دی ونڈ کیوں ہوئی، اتے " ایہہ اپنے پچھے انے اپرادھ اتے زخم کیوں چھڈّ گئی؟"

اوہ لوک جیہناں نوں اسیں سمجھ نہیں سکے

مینوں ایہہ سطراں یاد ہن:

جس جس نوں میں سمجھ نہ سکیا،

نیک سی۔

اوہ شخص۔

جس-جس نوں میں تھوڑا جیہا سمجھیا،

اوہ دھوکھا ہی نکلیا۔

آیا تے جھٹّ میرے پیریں پے گیا،

مدتاں بعد ایہہ اسدا اکّ نواں دھوکھا سی۔

ایہہ سبھیاچارک ڈھیہہ-ڈھیری ہون دی ستھتی سی کیونکہ راجنیتک وچاردھارا دے نتیجیاں 'تے دھرم بھارو پے گیا سی۔ جدوں کوئی راجنیتک پرنالی ڈھیہہ-ڈھیری ہندی ہے، تاں سبھیاچار دیاں نیہاں وی ہلّ سکدیاں ہن۔ ونڈ دوران، اس سنکٹ وچّ دھرم نے مکھ بھومکا نبھائی کیونکہ دھارمک پچھان دی ورتوں بھائیچاریاں اتے راجنیتک بھوکھ نوں پربھاشت کرن لئی کیتی جا رہی سی۔

اس لئی، دھارمک سنکٹ دے بہت سارے سجھائے گئے حلّ وی دھرم راہیں ہی لبھے گئے۔

پر اس نال سمسیا حلّ نہیں ہوئی۔ سگوں، اس نے سمسیا نوں کئی گنا ودھا دتا۔

ونڈ دوران بالکل ایہی واپریا۔ لوکاں نوں اپنے حالات اتے اس حلّ مطابق پناہ لین لئی مجبور ہونا پیا جسنوں اوہ سبھ توں ودھیا مندے سن۔ انت وچّ، بہو گنتی لوکاں نے اپنے آپ نوں قسمت دے حوالے کر دتا۔

دوواں پاسیاں دے راجنیتک آگوآں نے شاید ہی کدے ایہہ منیا ہووے کہ ونڈ وچّ راجنیتک غلطیاں اتے اسپھلتاواں شامل سن۔ اس دی بجائے، ذمہ واری اکثر خاص سموہاں 'تے مڑھ دتی گئی ہے۔

اج، بہت سارے لوک مندے ہن کہ گوانڈھی دیشاں وچکار سبندھاں وچّ چل رہیاں مشکلاں لئی راجنیتک ورگ کافی حدّ تکّ ذمہ وار ہے۔ دوجے پاسے، کجھ لوکاں دا منّنا ہے کہ ساڈی سانجھی وراثت، سبھیاچار اتے بھاشاواں کارن لوکاں وچکار آپسی سمپرک بہتر سمجھ دا راہ کھولھ سکدا ہے۔

جویں کہ پنجابی دیاں ایہہ سطراں بیان کردیاں ہن:

تسیں دھرتی پاڑی، دریا پاڑے،"

پر ساڈی روح نوں انجھ ہی رہن دتا..."

اکّ راجنیتک اقبال جسنے مینوں ہلا کے رکھ دتا: اکّ وار، اکّ راجنیتک آگوُ نے مینوں کافی وینگمئی ڈھنگ نال کیہا:

اسیں کدے وی جنتا دی بھلائی لئی کم نہیں کردے۔ اسیں اپنے ہی ورگ دی بھلائی لئی " کم کردے ہاں۔"

اسنے اگے راجنیتک شکتی، جانچ ایجنسیاں اتے عام ناگرکاں وچکار سبندھاں بارے اپنا نظریہ سپشٹ کیتا۔

مینوں نہیں پتہ کہ اسدی ایہہ نراشاوادی ویاکھیا صحیح سی جاں نہیں، پر اسدا کتھن میرے من وچّ وس گیا کیونکہ ایہہ اکّ وڈے سوال نوں درساؤندا سی: جدوں راجنیتک پرنالیاں اسپھل ہو جاندیاں ہن تاں انت وچّ عام لوکاں دی راکھی کون کردا ہے؟

دیش واسیاں نوں آز (“سارے دیش واسیاں نوں آزادی دوس دیاں مبارکاں۔”)"

پاکستان وچّ 14 اگست نوں 'یوم-اے-آزادی' اتے بھارت وچّ 15 اگست نوں 'آزادی دوس' وجوں ایہہ دن منایا جاندا ہے۔ دووواں دیشاں لئی، ایہہ دن راشٹری مان، آزادی اتے مات۔ بھومی دی شانتی، سرکھیا تے ترقی دیاں امیداں دا پرتیک ہے۔

حالانکہ، میری پیڑھی لئی آزادی اپنے نال اکّ ہور یاد وی لے کے آئی ہے۔

سانوں آزادی دے نال-نال ونڈ (ونڈارے) دے زخم وی وراثت وچّ ملے۔

میرے پتا دی پیڑھی نے جائیداد، سرکھیا اتے جدی گھر گوا دتا۔ میری پیڑھی دے حصے لگبھگ شروع توں (صفر توں) زندگی نوں مڑ اسارن دی ذمہ واری آئی۔ میرے ماتا-پتا

سانوں دولت، زمین جاں جائیداد نہیں دے سکے۔ اوہناں نے سانوں سکھیا، انوشاسن، ساودھانی اتے اپنے پیراں 'تے کھڑے ہون دا درڑھ سنکلپ دتا۔

ایہی اوہناں دی سبھ توں وڈی وراثت سی۔

اتے شاید ایہی اوہ سبق ہے جو میں اگلی پیڑھی تکّ پہنچاؤنا چاہانگا:

جائیداد ختم ہو سکدی ہے۔ سرحداں بدل سکدیاں ہن۔ سیاسی پرنالیاں ڈھیہہ-ڈھیری ہو سکدیاں ہن۔ دولت کھوہی جا سکدی ہے۔ پر سکھیا، گیان، چرتر اتے اپنی زندگی نوں مڑ اسارن دی سمرتھا ویکتی دے نال ہی رہندی ہے۔

میرے ماتا-پتا نے سانوں ایہی سکھایا سی۔

میرے پتا دے دوست دے بیٹے نوں ملنا بہت دلچسپ رہا۔

اس نال گل بات دوران، اسنے میرا اوہ بھرم دور کیتا کہ اج دے دور وچّ فلسفہ (philosophy) ختم ہو گیا ہے؛ اصل وچّ ایہہ ختم نہیں ہویا، سگوں کجھ خاص لوکاں تکّ سیمت ہو گیا ہے۔

شبھکامناواں سہت،

ڈاکٹر. سنیل بھاٹیا

ساؤتھ ایشیا ریسرچ سینٹر آف انڈیا

www.southasiaresearchcentre.in

dr_subha@yahoo.com ,

ٹیلیپھون-91-11-27853470®

آؤن والے مدعے

11 نمبر 5 حصہ 2026نومبر

رضا نعیم لاہور وچّ رہن والے اکّ پرسکار جیتو پاکستانی کھوجکرتا، انووادک اتے ناٹکی پاٹھک ہن۔ اوہناں نے یوکے دی لیڈز یونیورسٹی توں راجنیتک ارتھ شاستر وچّ اتے امریکہ دے پھیئیٹولے وکھے ارکانساس یونیورسٹی توں مدھ پوربی اتہاس اتے مانو وگیان وچّ سکھلائی پراپت کیتی ہے۔ اوہ پچھلے دو دہاکیاں توں مدھ پورب نال جڑے ہوئے ہن اتے پچھلے اکّ دہاکے توں ودھ سمیں توں مصر، یمن اتے ترکی وچّ ویاپک طور 'تے یاترا کیتی ہے اتے رپورٹنگ کیتی ہے۔ اوہ بھارت وچّ د وائر اتے آؤٹلکّ اتے پاکستان وچّ د پھرائیڈے ٹائیمز وچّ نیمت طور 'تے یوگدان پاؤندے ہن۔ اوہناں نے ستمبر 2014 وچّ لاہور وچّ پاکستان وچّ بینڈ بکس ویک دے پہلے ایڈیشن نوں تیار اتے سنچالت کیتا ہے، اتے اس توں بعد لگاتار پنج ایڈیشناں، اولوموپولو دے سہیوگ نال۔ اوہناں دا انوواد اتے ناٹکی پڑھن دا کم انتررراشٹری پدھر 'تے بھارت وچّ لکھنؤ اتے دلی ساہت تیوہاراں (دوویں 2014 وچّ) وچّ پردرشت کیتا گیا ہے، اتے حال ہی وچّ کینیڈا دے سبھ توں وڈے ساہتک تیوہاراں وچوں اکّ ونیپیگ انتررراشٹری TEDx لیکھک تیوہار (کینیڈا، ستمبر 2017) وچّ پردرشت کیتا گیا ہے؛ اتے ستھانک طور 'تے کئی لاہور، اپریل 2018) اتے ماڈل سنیکت راشٹر (سبھ توں حال ,TEDxLUMSسبھ توں حال ہی وچّ) لاہور، جنوری 2021) وچّ پاکستان دیاں کجھ سبھ توں وکاری یونیورسٹیاں ,LUMUN 17ہی وچّ

اتے سکولاں وچّ سماگماں وچّ۔ اوہ یوکے وچّ اکّ وکاری 2013-2014 چارلس والیس ٹرسٹ پھیلوشپ دا پراپتکرتا ہے، جسنوں پابندیشدا پاکستانی لیکھک سعادت حسن منٹو دے لیکھاں 'تے اس دے انوواد اتے ویاکھیاتمک کم لئی سنمانت کیتا گیا ہے، اتے حال ہی وچّ اردو-انگریزی انوواد (بھارت) لئی پہلے 2017 جواد میموریال پرسکار لئی اپ جیتو/پھائینلسٹ ہے، جسنوں عبداللہ حسین دوارا لکھی گئی اکّ چھوٹی کہانی 'بہار' (بسنت) دے اس دے انوواد لئی سنمانت کیتا گیا ہے۔ اوہ ورتمان وچّ لاہور وچّ پرگتیشیل لیکھک سنگھ (انجمن تارکی پسند مسنپھین) دے پردھان ہن۔ اوہ ورتمان وچّ ساحر لدھیانوی اتے لاہور 'تے اکّ کھڑا پورا کر رہے ہن، جو 2021 وچّ آ رہا ہے (کوی دی 100ویں جنم ورھےگنڈھ دے نال میل کھاندا ہے).

12 نمبر 5 جلد 2026دسمبر

ڈاکٹر. روبینا یاسمین اس سمیں اسلامیہ یونیورسٹی آف بہاول پور وکھے پاکستان سٹڈیز وبھاگ وچّ چیئرپرسن دا مانمتا عہدہ سمبھالدی ہے۔ اوہناں دے اکادمک سفر وچّ اٹھ سالاں توں ودھ سمیں لئی پنجاب یونیورسٹی، لاہور وکھے اتہاس اتے پاکستان سٹڈیز وبھاگ وچّ سہائک پروفیسر وجوں سیوا نبھاؤنی شامل ہے۔ ڈاکٹر. یاسمین نے وکاری پنجاب یونیورسٹی توں اپنی ڈاکٹر آف فلاسفی (پی.ایچ.ڈی.) دی ڈگری پراپت کیتی، جس وچّ اوہناں دا کھوج کھیتر پنجاب وچّ سکھ کال 'تے کیندرت سی۔ اوہناں دے ودوتاپورن یوگداناں دا چنگی طرحاں دستاویزیکرن کیتا گیا ہے، جس وچّ ایچ.ای.سی.- مانتا پراپت رسالیاں وچّ چووی توں ودھ لیکھ ہن۔ ذکر یوگ ہے کہ اوہناں نے "انھیویں صدی وچّ سکھ راج ادھین مسلمان، مہاراجہ رنجیت سنگھ اتے دھارمک سہنشیلتا" سرلیکھ والی اکّ دلچسپ کتاب لکھی ہے، جو کہ نامور بلومسبری انگلینڈ چھاپ ادھین پرکاشت ہوئی سی۔ ڈاکٹر. یاسمین نوں راشٹری اتے انتررراشٹری دووں پلیٹفارماں 'تے مانتا پراپت ہے، جتھے اوہناں دی مہارت اتے سوجھ دی منگ کیتی گئی ہے، جس نال اوہناں نوں انتررراشٹری پدھر 'تے کانفرنساں وچّ حصہ لین لئی سدا ملیا ہے

1 نمبر 6 جلد 2027جنوری

پرو. ڈاکٹر. سریندر کمار دیویشور، ایم.اے. (پنجابی اتے اتہاس)؛ ایم. ایڈ.، پی.ایچ.ڈی.، ایمریٹس پھیلو، یونیورسٹی گرانٹس کمیشن، نویں دلی، 2017-2019 مہمان سمپادک ہون گے اتے وشیش انک دا وشا پنجاب ہووےگا.

2 نمبر 6 جلد 2027 فروری

پرو. ڈاکٹر. رونکی رام، پنجابی یونیورسٹی ونڈ وچّ گھٹّ گنتیاں دی بھومکا اتے اوہناں دی راجنیتک سماجک ستھتی 'تے دھیان کیندرت کرنگے

:یل

اسیں صلاحیت دا مہیناوار انک انگریزی، شاہ مکھی اتے گورمکھی وچّ پرکاشت کر رہے ہاں اتے لیکھک اپنی سہج بھاشا وچّ لیکھ دا یوگدان دے رہے ہن اتے سانوں ہور دو بھاشاواں وچّ انوواد کرن دی لوڑ ہے۔

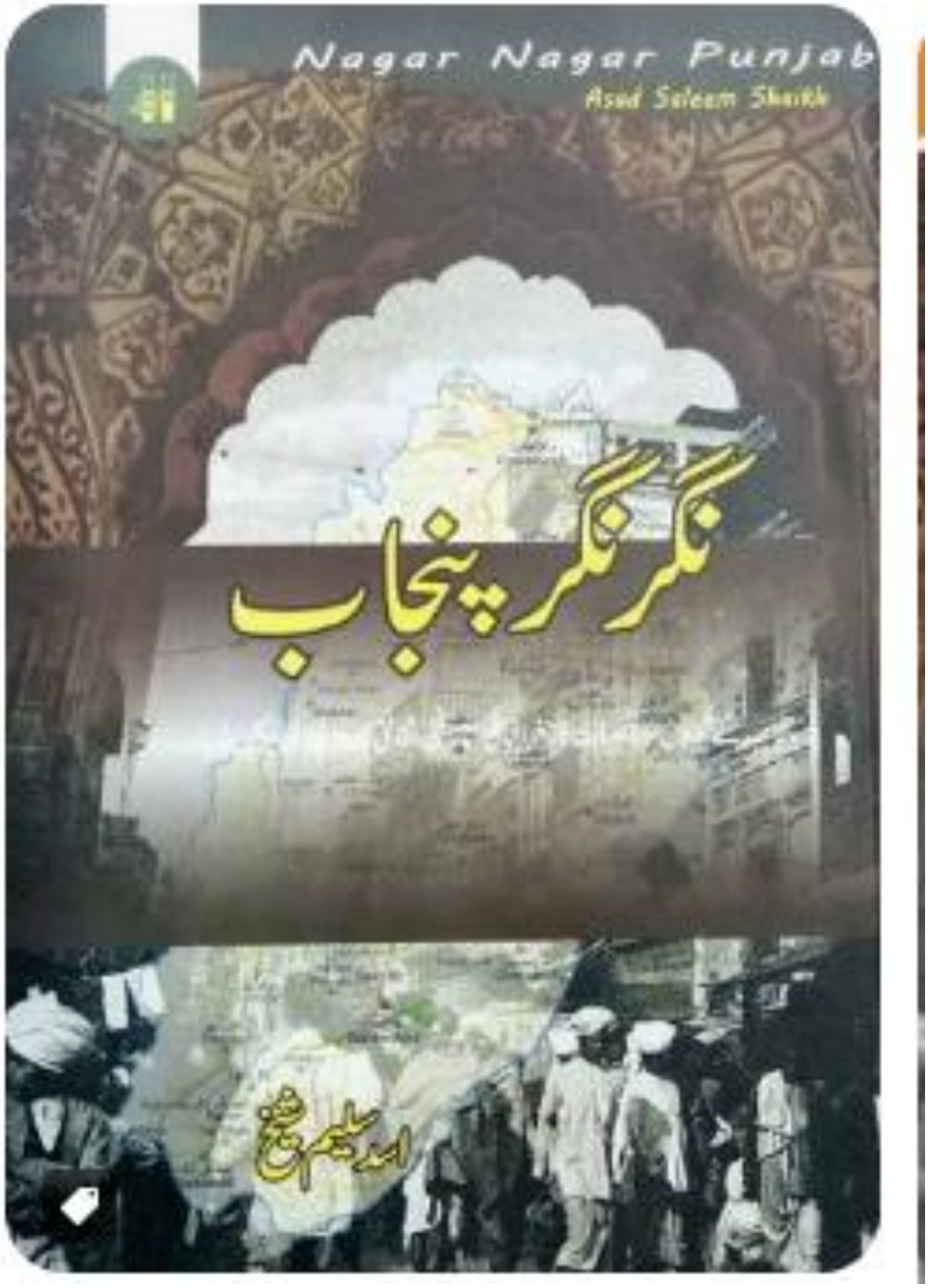
:ولنٹیئراں نوں ساڈی اپیل ہے کہ اوہ ایمیل 'تے لیکھاں دا انوواد کرن لئی ساڈے نال رجسٹر ہون

dr.bhatiasunil@gmail.com

dr_subha@yahoo.com

ایہہ پنجابی سبھیاچار دی وڈی سیوا ہوویگی۔

نگر نگر پنجاب کتاب: م. اسد سلیم شیخ :پنجاب دا ورثہ

پنجاب دی پردرشن کلا وچّ یوگدان پاؤن والا: ایشور چند نندہ: پنجابی ناٹک دے پتاما

ایشور چند نندہ (30 ستمبر 1892 – 3 ستمبر 1965), جیہناں نوں اکثر 'آئی.سی. نندہ' وجوں جانیا جاندا ہے، نوں سرو-ویاپک طور 'تے "پنجابی ناٹک دے پتاما" وجوں مانتا پراپت ہے۔ اوہناں نے روائتی پورانک اتے لوک-ناٹکاں توں ہٹ کے سمکالی سماجک سمسیاواں دے یتھارتھوادی چترن ولّ ودھدیاں، اکلیاں ہی آدھونک اتے یتھارتھوادی پنجابی رنگمنچ دی نینھ رکھی۔ مڈھلا جیون اتے ودئک سفر - جنم اتے پچھوکڑ: جنم پنجاب دے گورداس پور ضلعے دے پنڈ گنڈیاں پنیار وکھے ہویا۔ پتا دی اچانک موت توں بعد آرتھک مشکلاں دا ساہمنا کردیاں، نندہ نے اپنی بے مثال ودئک پرتبھا دے دم 'تے اگے ودھنا جاری رکھیا۔ سکھیا: اوہناں نے دیال سنگھ کالج، لاہور توں بی.اے. آنرز اتے بعد وچّ پنجاب یونیورسٹی، لاہور توں انگریزی وچّ ایم.اے. کیتی۔ پیشہ: 1947 وچّ بھارت دی ونڈ تکّ اوہناں نے دیال سنگھ کالج، لاہور وکھے انگریزی دے اگھے پروفیسر وجوں سیوا نبھائی۔ ونڈ توں بعد، اوہ نویں دلی چلے گئے اتے اتھے ہی ستھائی طور 'تے وسّ گئے۔

ودھوا-ویاہ 'تے آدھارت آئی.سی. نندہ دے ناٹک 'سبھدرا' دے 100 سال

ودھوا-ویاہ دے وشے 'تے آدھارت آئی.سی. نندہ دے ناٹک 'سبھدرا' نوں اس عورت دے حقاں بارے گلّ کرن لئی کرانتی کاری منیا گیا جس نے اپنے پتی نوں گوا دتا سی۔

پریرنا-سروتنا: نورا رچرڈز

ناٹک-لیکھن وچّ نندہ دا سفر نورا رچرڈز توں بہت پربھاوت سی؛ اوہ اکّ آئرش ابھنیتری اتے رنگمنچ پریمی سن جیہناں نوں "پنجابی رنگمنچ دی دادی" (Grandmother of Punjabi Theatre) وجوں جانیا جاندا ہے۔

- **جدوں نندہ لاہور وچّ ودیارتھی سن، تاں رچرڈز نے مولک پنجابی سکرپٹاں (ناٹکاں) نوں اتشاہت کرن لئی اکّ ستھانک پدھر 'تے ناٹک-لیکھن مقابلہ کروایا۔**

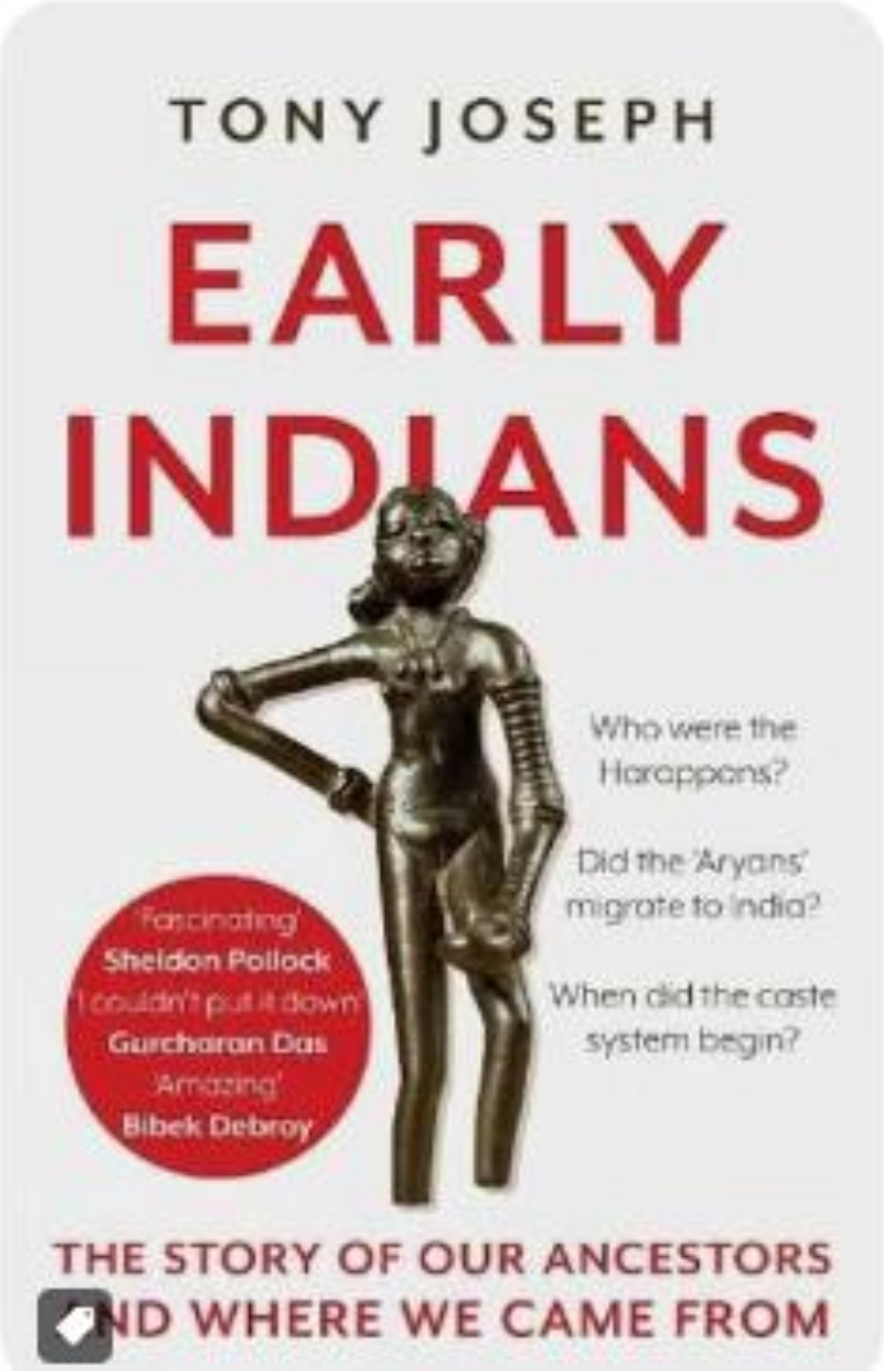
- **نندہ نے 1913 وچّ اپنی پہلی رچنا 'سہاگ' (جسنوں 'دلہن' وجوں وی جانیا جاندا ہے) نال اس مقابلے وچّ حصہ لیا۔ اس ناٹک نے پہلا انعام جتیا اتے پنجابی بھاشا دے پہلے آدھونک منچ۔ناٹک وجوں پرسدھی پراپت کیتی۔**

پرمکھ ساہتک رچناواں

نندہ نے تنّ مہتوپورن پورے۔لمبائی والے ناٹک اتے اکّ درجن توں ودھ اکانگی (چھوٹے ن اوہناں دیاں پرمکھ رچناواں وچّ شامل ہن:

- **سہاگ / دلہن (1913): بال ویاہ اتے چھوٹی عمر دیاں کڑیاں دے شوشن 'تے کیندرت اکّ موہری اک۔انگی ناٹک۔**
- **سبھدرا (1922/1920): اوہناں دا پہلا پورے آکار دا تنّ۔انگی ناٹک۔ اس نے پہلے وشو یدھ دوران ہوئی بھاری جانی نقصان توں بعد ودھوا۔ویاہ دی وکالت کرکے اکّ نویں پرت پائی۔**
- **بے بے رام بھجنی (1914): دھارمک پاکھنڈیاں، اندھ۔وشواس اتے روائتی کٹڑتا دے پاکھنڈ 'تے قراری چوٹ کردا اکّ وینگ۔**
- **ور گھر / للی دا ویاہ (1930): اکّ اجیہی رچنا جو پریم ویاہاں اتے زبردستی کیتے جان والے روائتی ویاہاں (ارینجڈ میرج) وچکار انتر نوں اجاگر کردی ہے۔**
- **شامو شاہ (1928): شیکسپیار دے ناٹک 'د مرچینٹ آف وینس' (The Merchant of Venice) دا روپانترن، جس نوں ستھانک شاہوکاراں دوارا کیتے جاندے شوشن نوں درساؤن لئی بہت ہی خوبصورتی نال ستھانک ماحول انوسار ڈھالیا گیا سی۔**
- **ناٹک۔سنگریہہ: اوہناں دیاں چھوٹیاں ناٹکی رچناواں نوں 'جھلکارے' (1949) اتے 'لشکارے' (1956) نامک پرسدھ سنگرہیاں وچّ اکتر کیتا گیا سی۔**

پنجابی نوں امیر بناؤن لئی ودیشی یوگدان: مڈھلے بھارتی لیکھک ٹونی جوسیپھ

منکھتا دی نائکہ: میری پڑدادی دی ونڈ دی کہانی میری پڑدادی نے دیش دی ونڈ دا دور ہنڈھایا سی؛ اوہناں دا ناں منصور فاطمہ شاہ سی۔ میں اوہناں دے صبر اتے بہادری دیاں کہانیاں سندیاں وڈی ہوئی ہاں—کہ کویں اوہناں نے ونڈ دوران پھیلی ہنسا اتے اراجکتا دے وچکار پاکستان تکّ دا سفر طے کیتا۔ اوہناں دا جنم ونڈ توں پہلاں دے بھارت وچّ ہویا سی۔ اوہ اپنے پریوار—قاضی پریوار—نال کپورتھلہ پنڈ (شیکھپرا بوہوئی) وچّ رہندے سن؛ ایہہ پریوار مغل سامراج دوران ججاں وجوں نبھائیاں سیواواں کارن جانیا جاندا سی۔ جدوں میری پڑدادی دا جنم ہویا، ادوں تکّ اوہناں دا پریوار کھیتی باڑی دے کتے نال جڑیا ہویا سی۔ اوہناں دی جدی زمین وچّ اکّ وڈا حصہ اوہ سی جو مغل بادشاہ شاہ جہاں نے اوہناں دے بچیاں، دارا اتے اورنگزیب، نوں سکھیا دین بدلے اوہناں نوں تحفے وجوں دتا سی۔ اوہ خوشحال جیون بتیت کر رہے سن۔ اوہناں دا ویاہ 1945 وچّ علی احمد شاہ نامک ویکتی نال ہویا سی، جو سلطان شاہ (پنجاب دا اکّ علاقہ جو بھارت اتے اجوکے پاکستان دوواں وچّ پھیلیا ہویا سی) دے رہن والے سن۔ اوہناں دی جوانی دے دناں دی میری پسندیدہ کہانی ایہہ ہے کہ اوہناں دے پتا نے ویاہ دے جلوس (برات) لئی اس سمیں دے راجے توں اکّ ہاتھی ادھار منگیا سی۔ 1947 وچّ اوہ اپنے پہلے بچے دی امید کر رہے سن (گربھ وتی سن)، اتے اس سمیں دی روایت انوسار، اوہ گربھکال دے باقی دن بتاؤن لئی کپورتھلہ پنڈ ستھت اپنے پیکے گھر واپس آ گئے سن۔ اگست دے مہینے وچّ، جدوں اوہ اجے کپورتھلہ وچّ اپنے پریوار نال سن اتے پنج مہینیاں دے گربھ وتی سن، دیش دی ونڈ ہوئی اتے ہنسا بھڑک اٹھی۔ پنڈ وچّ ستھانک قانونی معاملیاں نوں نجٹھن وچّ اپنی بھومکا کارن اوہناں دے پتا لوکاں دے غصے دا شکار بنے؛ نتیجن، ہندو بہو گنتی والے بھارت وچّ—جو اس سمیں اشانتی دے دور وچوں لنگھ رہا سی—اکّ مسلمان ہون کارن اوہناں دی ہتیا کر دتی گئی۔ اسے طرحاں اوہناں دی پتنی حیات بی بی (میری پڑدادی دی ماں) اتے اوہناں دیاں دو بھیناں نوں وی مار دتا گیا۔ حالانکہ سانوں اس بارے پوری جانکاری نہیں ہے کہ اوہ اپنے پریوار وچوں اکلے کویں بچ نکلے، پر

میرے دادا جی دے پریوار دا منّنا ہے کہ اوہناں دے پتا دے اکّ دوست، رام آشرا نامک ہندو ویکتی، اوہناں نوں ریلوے سٹیشن تکّ لے کے گئے سن۔ اوہناں نوں فقیر حسین ناں دا اکّ نوجوان منڈا وی ملیا—جو میری پڑدادی دا بھتیجا سی اتے جس توں سانوں اوہناں دی کہانی دا کجھ حصہ پتہ لگدا ہے—اوہ اپنے پنڈ دے علاقے دے کھیتاں وچّ لکیا ہویا سی۔ اوہ فقیر حسین نوں ریلوے سٹیشن لے گئے، جتھے میری پڑدادی موجود سی۔ اوہ اکٹھے اکّ مال-گڈی (کارگو ٹرین) وچّ سوار ہوئے۔ کیونکہ میری دادی گربھ وتی سی، اس لئی اسنوں ریلگڈی 'تے چڑھن لئی مدد دی لوڑ سی؛ اسمٰعیل ناں دے اکّ آدمی نے— جسدی دیالتا بارے اوہ اکثر گلّ کردی سی—اپنی پٹھّ جھکا دتی تاں جو اوہ اسدی پٹھّ دا سہارا لے کے ریلگڈی 'تے چڑھ سکے۔ پھڑے جان توں بچن لئی اوہ کولے والے خالی ڈبیاں وچّ لک گئے۔ اکّ موقعے 'تے، بھیڑ نے ریلگڈی نوں روک لیا اتے اس وچّ سوار بہت سارے لوکاں دا بے رحمی نال قتل کر دتا گیا۔ ہنسا دے میری پڑدادی دے ڈبے تکّ پہنچن توں پہلاں ہی پولیس اتھے پہنچ گئی، جس کارن اوہ بچ گئی۔

رام آشرا نوں پریوار دے سونے اتے گہنیاں دی سرکھیا دی ذمہ واری سونپی گئی سی؛ سانوں پتہ ہے کہ اسنے ایہہ سبھ زمین وچّ دب دتا سی اتے کوئی وی کدے اوہناں نوں واپس لین نہیں آیا۔ جدوں میں اس بارے سوچدی ہاں، تاں ایہہ دھن-دولت خون نال لتھپتھ اس مات-بھومی وچّ ہی رہِ گیا، جسنوں اکّ نویں دیش نوں جنم دین اتے اس نال جڑے سارے دکھانتاں نوں سرجن لئی دو حصیاں وچّ ونڈ دتا گیا سی۔ ایہہ دھرتی مینوں میری پڑدادی دی یاد دواؤندی ہے، اتے اس اداسی دی وی جو اسنے اکّ گربھ وتی عورت وجوں محسوس کیتی اتے دیکھی۔ اوہ اکّ نویں زندگی دی امید اتے اس زندگی دے بوجھ تے غم نوں اپنے اندر سموئی بیٹھی سی جسنوں بے رحمی نال اس توں کھوہ لیا گیا سی۔

انت وچّ ریلگڈی لاہور پہنچی، اتے سرکھیت تھاں 'تے پہنچن 'تے اوہناں نوں میری پڑدادی دے ہور بھتیجے-بھتیجیاں اتے فقیر حسین دے بھین-بھرا ملے۔ سمبھاونا ہے کہ

کسے نے ایہناں بچیاں نوں ریلوے سٹیشن تکّ پہنچن لئی سرکھیت رستہ دتا سی۔ فقیر حسین دا میل اسدیاں چار وڈیاں بھیناں—محمودہ، ناصر، نسیم اتے زارا—اتے اس دے چچیرے بھراواں اشرار، جاجی اتے سجاد نال ہویا۔ میری پڑدادی نے اس اتھل-پتھل بھرے سفر دوران محسوس کیتی بھکھ دا ذکر کیتا؛ سٹیشن 'تے پہنچن 'تے اسنوں روٹی، اچار اتے ٹھنڈا پانی دتا گیا سی، اتے امیری تے ایشو-آرام وچّ پلن دے باو جود، اسنے اسنوں اپنی ز اسنوں پتہ لگا کہ اس دے پتی دا پریوار اس دے آؤن دی اڈیک وچّ ہر روز ریلوے سٹیشن 'تے آؤندا رہا سی۔ میں صرف کلپنا ہی کر سکدا ہاں کہ جس دن اوہ آخرکار پہنچی، اس دن اوہناں ساریاں نوں کنی راحت ملی ہوویگی۔

اس توں بعد دے سمیں وچّ، اسنے جو بھیانک گھٹناواں دیکھیاں اتے ہنڈھائیاں سن، اوہناں کارن اوہ ڈونگھے صدمے وچّ سی۔ جدوں میں اپنی وڈی بھوآ (دادی دی بھین)، ضیاع شاہ — جو میری پڑ-دادی دی تیجی دھی سی — نال گلّ کیتی، تاں اوہناں دسیا کہ اوہناں دیاں بھیناں دے بچے، جو اوہناں دے نال ہی سرکھیت تھاں 'تے پہنچے سن، نے اس دکھدائی دور وچّ اوہناں نوں کجھ حوصلہ اتے سکون دتا۔ اوہ سارے پنجاب دے 'ظفر کے' نامک علاقے وچّ جا وسے۔ آخرکار، سرکار نے معاوضے وجوں نویں بنے پاکستان وچّ اوہناں دی وشال زمین دا کجھ حصہ اوہناں نوں واپس کر دتا۔ دسمبر وچّ، اس دکھدائی اتے زندگی نوں تباہ کر دین والی گھٹنا توں بعد — جس وچّ اسنے اپنا سبھ کجھ گوا دتا سی — اسنے اکّ تندرست بچے، حسن شاہ نوں جنم دتا، جو میرے دادا جی دے سبھ توں وڈے بھرا سن۔ پاکستان وچّ اسدی شروعاتی زندگی سلطان شاہ وکھے اس دے پتی دی جدی زمین 'تے بیتی۔ اپنے بچیاں نوں ودھیا توں ودھیا سکھیا دواؤن لئی اوہ پاکستان اتے بھارت دی سرحد دے نیڑے ستھت پنجاب دے شہر قصور چلی گئی۔ اس وچّ اسدا سبھ توں چھوٹا پتر، میرے اپنے دادا جی خالد وی شامل سن۔ اوہناں دا گھر...

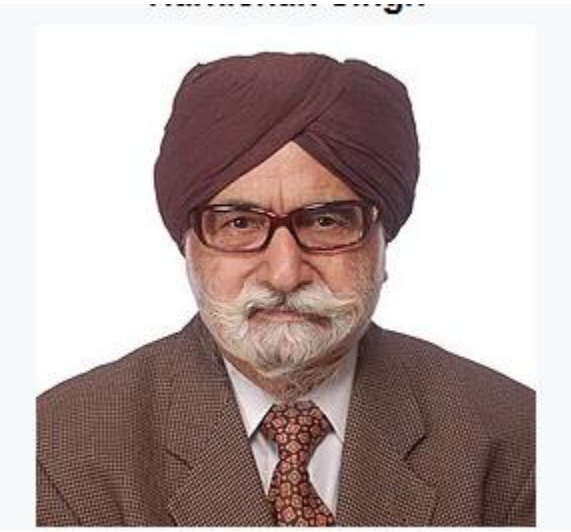
مہینے دا شبد: مزدوری

1. **وگار**
2. **وگاری**
3. **سیپی**
4. **روجنداری**
5. **روجندار**
6. **پہریا**
7. **مشقت**
8. **محنتی**
9. **میگھ**
10. **مجوری**
11. **مزدور**
12. **لاوی**
13. **کھدنا**
14. **قلی**
15. **کاما**

:پنجابی ڈکدے دھنڈے بول

لفظ / مقبول	ٹھوکر	/ زوال
ہیڈسٹرونگ	ضدی	1 اچپال
دھوکھا	دھوکھا	2. منا
سر درد/	سر پیڑ	3. سرواہ
بلیککارٹ	تھیلا	4. چکدا
الٹی	الٹی	5 کے
پرس	بٹوآ	6. گتھلی

گجراں والہ دے نرمان وچّ مہان لوک: وگیانی پروفیسر ہرکشن سنگھ

ہرکشن سنگھ (25 نومبر 1928 – 20 مارچ 2020) اکّ بھارتی پھارماسیوٹیکل کیمسٹ اتے پنجاب یونیورسٹی وچّ پروفیسر سن، جو بھارت، امریکہ، کینیڈا، یونائیٹڈ گڈم اتے چین وچّ اپنی کھوج اتے ادھیاپن کارجاں لئی جانے جاندے سن۔ سنگھ نے آرگینک کیمسٹری (جیوک رسائن وگیان)، میڈیکل کیمسٹری اتے قدرتی اتپاداں دے ادھئین وچّ مہارت حاصل کیتی اتے ایہناں سارے کھیتراں وچّ مہتوپورن یوگدان پایا۔ اپنے کریئر دوران، اوہناں نے اس کھوج سموہ دی اگوائی کیتی جس نے 'کینڈوکورونیئم' (جس نوں 'چینڈونیئم آئیوڈائیڈ' جاں 'HS-310' وجوں وی جانیا جاندا ہے) نوں وکست کیتا؛ ایہہ کلینکل طور 'تے لاہے وند اکّ سنتھیٹک 'ازاسٹیروئڈ' (azasteriod) سی جسنوں پنجر دیاں ماسپیشیاں نوں آرام دین والی دوائی (skeletal muscle relaxant) وجوں تیار کیتا گیا سی۔

اوہناں دا جنم 25 نومبر 1928 نوں گجراں والہ (ہن پاکستان وچّ) وکھے ہویا سی اتے اوہناں دی موت 20 مارچ 2021 نوں بھارت وچّ ہوئی۔

نیورومسکیولر بلوکر: کینڈوکورونیئم

چنڈی گڑھ وکھے سنگھ دی اگوائی والے کھوج سموہ نے 'کینڈوکورونیئم آئیوڈائیڈ' (جسنوں شروع وچّ 'چینڈونیئم' کیہا جاندا سی) نوں ڈزائین کیتا اتے سنشلیشت (synthesize) کیتا۔ اسدی پھارماکولوجیکل جانچ سٹریتھکلائیڈ یونیورسٹی (University of Strathclyde) وکھے کیتی گئی سی۔

ایہناں ویاپک ادھئیناں دے نتیجے وجوں، اس دوائی—جو کہ گھٹّ سمیں لئی اثر کرن والا اکّ 'نان-ڈیپولرائیزنگ نیورومسکیولر بلوکر' ہے—نوں بھارت سرکار دوارا نرمان اتے کلینکل ورتوں لئی منظوری دتی گئی سی۔ وشو صحت سنگٹھن (WHO) نے اس دوائی نوں انتراشٹری غیر-ملکیت نام (INN): 'کینڈوکورونیئم آئیوڈائیڈ' دتا۔ سنگھ نے بھارت، امریکہ، کینیڈا، یوکے اتے چین وچّ کئی سنستھاواں اتے کانفرنساں وچّ اپنی کھوج بارے لکچر دتے۔ سنگھ اکّ وگیان اتہاسکار وی سن اتے اوہناں نے 19ویں اتے 20ویں صدی وچّ بھارت وچّ پھارماسیوٹیکل وکاس دے اتہاس دی گھوکھ کیتی۔ اوہناں دے اتہاسک کھوج وشیاں وچّ پھارماکوپیا اتے پھارمولیریاں، پھارماسیوٹیکل سکھیا، فارمیسی ابھیاس، پھارماسیوٹیکل کھیتر دیاں پرمکھ شخصیتاں دیاں جیونیاں اتے پھارماسیوٹیکل پترکاری شامل سن۔ اوہناں اوہناں نے 125 مولک وگیانک کھوج-پتر وی پرکاشت کیتے اتے اوہناں نوں 14 پیٹینٹ پراپت ہوئے۔

پروفیسر سنگھ نے کئی اکادمک، وگیانک، پیشیور اتے سرکاری سنستھاواں وچّ سیواواں نبھائیاں۔

مہینے دی شخصیت: ایلس ۔ فیض احمد فیض دی پتنی

ایلس فیض (ستمبر 1915 – 12 مارچ 2003) اکّ پاکستانی کوتری، لیکھکا، پترکار، منکھی ادھیکار کارکن، سماج سیوکا اتے ادھیاپکا سن۔ ایلس دا جنم لنڈن وچّ ہویا سی، پر بعد وچّ اوہ پاکستان دی ناگرک بن گئے۔ اوہ فیض احمد فیض دی پتنی اتے سلیمہ ہاشمی تے منیزا ہاشمی دی ماں سن۔

ایلس جارج لنڈن دے اکّ کتاب وکریتا دی دھی سن اتے کشور عمر وچّ ہی اوہ کمیونسٹ پارٹی وچّ شامل ہو گئے سن۔ اوہ اتے اوہناں دی بھین، کرسٹوبل، 1930 دے دہاکے وچّ کھبے-پکھی حلقیاں وچّ سرگرم سن اتے لنڈن وچّ رہن والے بھارتی بدھیجیویاں دے نیڑے سن۔ ایلس نے 'فری انڈین لیگ' دے سکتر کرشنا مینن دی غیر-رسمی سکتر وجوں سیوا نبھائی۔ کرسٹوبل نے ڈاکٹر. ایم. ڈی. تاثیر نال ویاہ کروایا اتے اوہناں نال بھارت چلے گئے، جتھے اوہ اکّ کالج دے پرنسپل سن۔ ایلس 1938 وچّ اپنی بھین نوں ملن لئی بھارت گئے اتے جدوں دوجا وشو یدھ شروع ہویا، تاں اوہناں نے اپ-مہاندیپ نوں اپنا گھر بناؤن دا فیصلہ کیتا۔ ویاہ اتے پاکستان وچّ جیون:

ایلس جارج اتے فیض وچکار نکاح (ویاہ) 1941 وچّ سری نگر٪ دے 'پری محل' وکھے شیخ عبداللہ دوارا کروایا گیا سی؛ ایہہ مہاراجہ ہری سنگھ دا گرمیاں دا محل سی اتے اتھے ہی ایم. ڈی. تاثیر، جو اس سمیں ایس.پی. کالج دے پرنسپل سن، رہِ رہے سن۔ ویاہ

توں بعد، ایلس نے اسلام دھارن کر لیا اتے فیض نے اوہناں نوں "کلثوم" نام دتا۔ ایلس فیض 1950 وچّ 'پاکستان ٹائیمز' اخبار دے سمپادکی عملے وچّ شامل ہوئے، جتھے فیض احمد فیض پہلاں ہی اخبار دے سمپادک وجوں سیوا نبھا رہے سن۔ اوہ اخبار دے عورتاں اتے بچیاں دے بھاگ دی دیکھ-ریکھ کردے سن۔

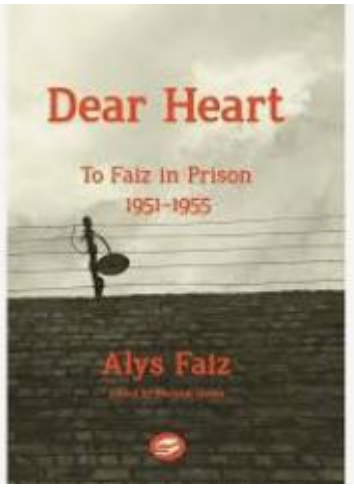
اوہ سلمان تاثیر دی ماسی سن، جو اوہناں دی بھین کرسٹوبل دے پتر سن۔

فیض نال ایلس دیاں دو دھیاں سن: سلیمہ ہاشمی اتے منیزا ہاشمی۔ کلاکار عدیل ہاشمی اوہناں دے پوتے ہن۔ اوہناں دی موت توں بعد، حبیب آر. سلیمانی نے 'دِ ڈان' اخبار وچّ لکھیا، "لاہور وچّ اپنے اکّ دہاکے دے ٹھہراؤ دوران، ساہتک ماحول دے اکّ چپ چاپ نریکھک وجوں، میں اوہناں دی جیون-کہانی توں بہت پربھاوت ہویا۔ اس کہانی نے مینوں ایہہ منن لئی مجبور کیتا کہ عورتاں مرداں نالوں ودھیرے مضبوط ہندیاں ہن اتے اوہناں وچّ صلح-صفائی کرن اتے دو پریواراں جاں قوماں وچکار پاڑے نوں مٹاؤن دی اتھاہ شکتی تے پرتبھا ہندی ہے۔ ایلس نے اوہناں بہت ساریاں پچھمی عورتاں نوں حوصلہ دتا جیہناں دا ویاہ پاکستانیاں نال ہویا سی اتے جو ہن اتھے ناگرکاں وجوں رہِ رہیاں ہن۔ ایلس نے بہت ساریاں قربانیاں دتیاں۔ فیض احمد فیض دے جیون اتے کویتا نے کسے نہ کسے روپ وچّ لکھاں لوکاں نوں پربھاوت کیتا ہے، پر ایلس نے اوہناں دے جیون اتے کویتا نوں صحیح روپ دتا ہے۔ اکّ ویکتی اتے کوی وجوں فیض دا ادھئین ایلس دے ادھئین توں بناں ادھورا ہے۔ سگوں مینوں ایہہ کہنا چاہیدا ہے کہ اکّ لیکھکا اتے کوتری وجوں اوہناں نوں اپنے آپ وچّ اکّ وشیش ستھان دتے جان دی لوڑ ہے۔

حال ہی وچّ پیش کیتے گئے ناٹکی منچن 'چند روز اور میری جان' (Chand Roz Aur Meri Jaan) وچّ پہلی وار فیض اتے ایلس دے رشتے 'تے دھیان کیندرت کیتا گیا۔ 'چند روز اور میری جان' اوہناں دے آپسی پتر-وہار—خاص کرکے 'راولپنڈی سازش' دے دناں دوران لکھے گئے پتراں—دی مدد نال اوہناں دے جیون دے انجان پہلوآں نوں پیش کردا

ہے۔ امرتسر وچّ ہوئی اجیہی ہی اکّ پیشکاری وچّ، مشہور تھئیٹر اداکارہ سچترا گپتا نے دانش اقبال دے نال ایلس دی بھومکا نبھائی۔ اس طرحاں، کجھ اخباری لیکھاں اتے کتاباں وچّ درج انٹرویواں توں علاوہ، ایہہ پیشکاری فیض دے جیون نوں گھڑن وچّ ایلس دوارا نبھائی گئی چپ چاپ بھومکا نوں شردھانجلی دین دی پہلی کوشش ہے۔"

ایلس فیض دا دیہانت 12 مارچ 2003 نوں لاہور، پاکستان دے اکّ ہسپتال وچّ 87 سال دی عمر وچّ ہویا۔ اوہ کجھ سمیں توں بیمار سن اتے ڈگن کارن کمر دی ہڈی ٹٹن توں بعد گھر تکّ ہی سیمت ہو کے رہِ گئے سن۔ اوہناں نوں علاج لئی ستھانک ہسپتال دے ایمرجینسی وبھاگ وچّ لجایا گیا سی پر اوہ بچ نہ سکے۔ اوہناں نوں ماڈل ٹاؤن، لاہور دے قبرستان وچّ اوہناں دے پتی فیض احمد فیض دے نال دفنایا گیا، جیہناں دا دیہانت پہلاں 20 نومبر 1984 نوں ہویا

پنجاب دا شاندار پریوار: آزادی گھلاٹیئے اسلامک ودوان مولانا حبیب-اریب رحمٰن لدھیانوی

ہبیبر رحمٰن لدھیانوی]a[(3 جولائی 1892 - 2 ستمبر 1956) اکّ اسلامی ودوان سی جسنے 1935 توں 1939 تکّ مجلس-اِ-احرار-اِ-اسلام دے تیجے پردھان وجوں سیوا نبھائی۔ (جسنوں صرف احرار وی کیہا جاندا ہے، بھارتی اپ-مہاندیپ وچّ اکّ دھارمک مسلم سنگٹھن ہے جو بریٹیش راج دوران (بھارت دی ونڈ توں پہلاں) 29 دسمبر 1929 نوں لاہور وکھے بنایا گیا سی۔ ایہہ سموہ خلافت اندولن توں پریرت اتے سمرتھن کرن والے بھارتی مسلماناں دا بنیا ہویا سی، جو کانگرس پارٹی دے نیڑے ہو گیا۔ چودھری افضل حق، سعید عطا الاہ شاہ بخاری محمد علی جالندھری سنگٹھن دے آگوُ سن۔

اوہ اکّ ارائیں قبیلے نال سبندھت سی اتے 1857 دے بھارتی ودروہ دوران بریٹیش بستیوادی شاسن دے ورودھ آزادی گھلاٹیئے شاہ عبدل قادر لدھیانوی دے سدھے ونشج سن۔ شاہ عبدل قادر لدھیانوی اکّ شروعاتی اسلامی ودوان اتے آزادی 1857 دے بھارتی ودروہ دوران بریٹیش ایسٹ انڈیا کمپنی ورودھ بہو-دھرمی بغاوت دی اگوائی کرن والے پنجاب دے لڑاکو۔

وچّ اسدی بھومکا دے مکھ ویروے 1857

- **لیڈرشپ اتے فورس: لدھیانہ وچّ اکّ ارائیں پریوار نال سبندھت ہون کرکے، اسنے اکّ وڈی، بہو-سمپردائک لڑائی فورس دا آیوجن کیتا جس وچّ مسلمان، سکھ اتے ہندو شامل سن۔**
- **انگریزاں نوں کڈھنا: اوہناں دیاں فوجاں نے انگریزاں نوں لدھیانہ اتے پانیپت دوواں وچوں باہر کڈھ دتا۔**

ہبیبر رحمٰن لدھیانوی دے دادا شاہ عبدل قادر لدھیانوی نے 1857 دے بھارتی ودروہ دوران بریٹیش ایسٹ انڈیا کمپنی ورودھ ہتھیاربند بغاوت دی اگوائی کیتی اتے پنجاب توں اوہناں ورودھ بغاوت کرن والے پہلے لوکاں وچوں اکّ سن۔ [حوالہ لوڑیندا] اسنے اکّ وڈی لڑائی فورس اکٹھی کیتی جسنے انگریزاں نوں نہ صرف لدھیانہ سگوں پانیپت توں وی باہر کڈھ دتا۔ اس لڑائی فورس وچّ مسلمان، ہندو اتے سکھ شامل سن۔ پھر اوہ مغل سمراٹ بہادر شاہ دوجے دا سمرتھن کرن لئی دلی چلا گیا۔ اسنے 1857 وچّ دلی دے چاندنی چوک وکھے ہزاراں ہوراں نال لڑدے ہوئے اپنی جان دے دتی۔

ہبیبر رحمٰن لدھیانوی دا جنم 3 جولائی نوں ہویا سی۔ 1892 وچّ لدھیانہ، بریٹیش بھارت وچّ۔ اسنے عبدل عزیز دی دھی بی بی شپھاتنسا نال ویاہ کیتا۔

لدھیانوی مجلس-اے-احرار-ال-اسلام دے سنستھاپکاں وچوں اکّ سی، اکّ راشٹروادی لہر جو بھارت وچّ بریٹیش شاسن دا انت چاہندی سی۔ اسنے 14 اگست 1947 نوں ونڈ اتے پاکستان دی آزادی توں بعد، اتھے رہِ رہے ہزاراں مسلماناں دی نمائندگی کرن لئی پوربی پنجاب، بھارت وچّ رہن دا فیصلہ کیتا۔ اسنے اس سمیں دلیل دتی کہ پوربی پنجاب وچّ باقی رہندے مسلماناں نوں چھڈیا نہیں جانا چاہیدا۔ لدھیانہ نوں بھارت دے پنجاب دا اکّ وڈا

ادیوگک شہر منیا جاندا ہے۔ اتر پردیش اتے بہار پرانتاں توں وڈی گنتی وچّ کم کرن والے مسلمان وی اتھے کم کرن لئی آؤندے ہن۔

ہبیبررہمان لدھیانوی جسنے بھگت سنگھ دے پریوار نوں پناہ دتی

اسمبلی وچّ بمب سٹن کارن ساریاں نے بھگت سنگھ دے پریوار توں دوری بنائی رکھی اتے کوئی وی اوہناں نوں پناہ دین لئی تیار نہیں سی۔ انت وچّ مولانا لدھیانوی اگے آئے اتے اوہناں نوں مہینیاں تکّ اپنے گھر وچّ پناہ دتی۔

خزانہ پرالیکھ دستاویز: لائل پور٪ کاٹن ملز

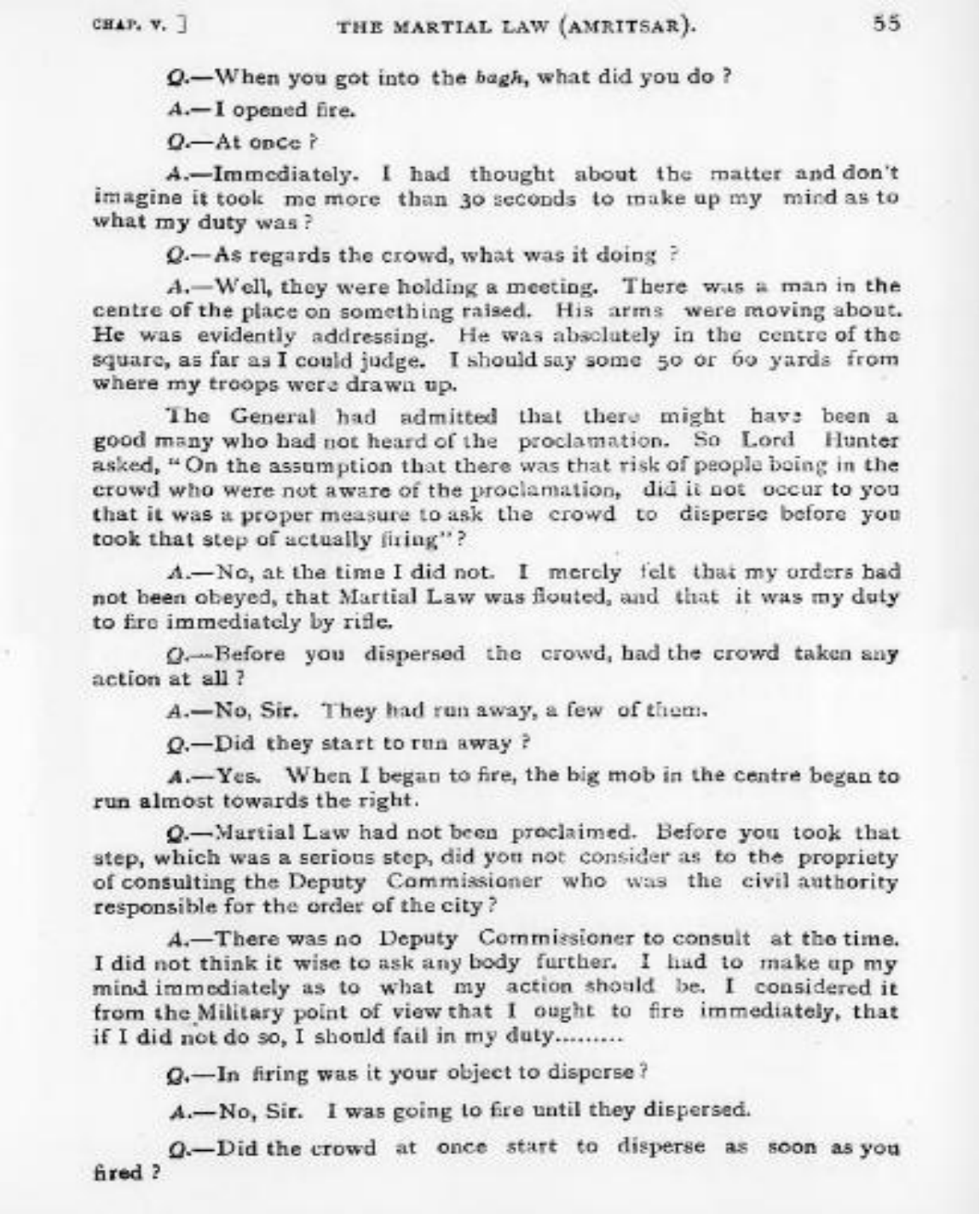
لائل پور٪ کاٹن ملز دی ستھاپنا 1934 وچّ سر شری رام دوارا 'دلی کلاتھ اینڈ جنرل ملز' (DCM) دے اکّ اہم کھیتری وستھار وجوں کیتی گئی سی۔ مڈھ اتے ادیوگک پچھوکڑ: اسدی ستھاپنا 1934 وچّ لائل پور٪ (موجودہ فیصلہ آباد، پاکستان) وکھے DCM گروپ دوارا بریٹیش بھارت وچّ ٹیکسٹائیل اتے نرمان کھیتراں وچّ کیتے گئے وڈے وستھار دے حصے وجوں کیتی گئی سی۔

مہتو: ایہہ ملّ کھیتر دے شروعاتی ادیوگک وکاس وچّ اکّ اہم پڑاء ثابت ہوئی؛ ایہہ کھیتر کپاہ دی کھیتی ("چٹا سونا") لئی بہت امیر سی۔

ونڈ توں بعد دا دور: 1947 وچّ بھارت دی آزادی اتے ونڈ توں بعد، ایہہ ملّ نویں بنی سرحد دے دوجے پاسے پاکستان وچّ رہِ گئی، جتھے اسنے کم کرنا جاری رکھیا اتے کھیتر دے شروعاتی وڈے پدھر دے ٹیکسٹائیل ڈھانچے دا اکّ پرمکھ حصہ بنی رہی۔

کارپوریٹ وراثت: DCM دے پرالیکھ ریکارڈ دسدے ہن کہ ڈاکٹر. بھرت رام (اس سمیں DCM دے چیئرمین) ورگے پرمکھ آگوآں نے 1958 وچّ 'لائل پور٪ کاٹن ملز میلے' ورگے ستھانک سماگماں وچّ سرگرمی نال حصہ لیا سی، جو 20ویں صدی دے ادھ دوران بنائی رکھی گئی سرحد-پار ادیوگک موجودگی نوں اجاگر کردا ہے۔

قیمتی پرالیکھی دستاویزہفتے دا دستاویز: امرتسر کانڈ، 1919

CHAP. V.] THE MARTIAL LAW (AMRITSAR). 55

Q.—When you got into the *bagh*, what did you do ?

A.—I opened fire.

Q.—At once ?

A.—Immediately. I had thought about the matter and don't imagine it took me more than 30 seconds to make up my mind as to what my duty was ?

Q.—As regards the crowd, what was it doing ?

A.—Well, they were holding a meeting. There was a man in the centre of the place on something raised. His arms were moving about. He was evidently addressing. He was absolutely in the centre of the square, as far as I could judge. I should say some 50 or 60 yards from where my troops were drawn up.

The General had admitted that there might have been a good many who had not heard of the proclamation. So Lord Hunter asked, "On the assumption that there was that risk of people being in the crowd who were not aware of the proclamation, did it not occur to you that it was a proper measure to ask the crowd to disperse before you took that step of actually firing" ?

A.—No, at the time I did not. I merely felt that my orders had not been obeyed, that Martial Law was flouted, and that it was my duty to fire immediately by rifle.

Q.—Before you dispersed the crowd, had the crowd taken any action at all ?

A.—No, Sir. They had run away, a few of them.

Q.—Did they start to run away ?

A.—Yes. When I began to fire, the big mob in the centre began to run almost towards the right.

Q.—Martial Law had not been proclaimed. Before you took that step, which was a serious step, did you not consider as to the propriety of consulting the Deputy Commissioner who was the civil authority responsible for the order of the city ?

A.—There was no Deputy Commissioner to consult at the time. I did not think it wise to ask any body further. I had to make up my mind immediately as to what my action should be. I considered it from the Military point of view that I ought to fire immediately, that if I did not do so, I should fail in my duty.....

Q.—In firing was it your object to disperse ?

A.—No, Sir. I was going to fire until they dispersed.

Q.—Did the crowd at once start to disperse as soon as you fired ?

ایہہ بھارتی راشٹری کانگرس دی پنجاب اپ۔کمیٹی دوارا نیوکت کمیشنراں دی رپورٹ (1919) وچّ پیش کیتی گئی جنرل ریجینالڈ ڈائر دی گواہی دا اکّ انش ہے۔ ڈائر دی گواہی

بھارت وچّ بریٹیش بستیوادی شاسن دے سبھ توں کالے ادھیاواں وچوں اکّ—13 اپریل 1919 دے "امرتسر کانڈ" (جسنوں "جلھیانوالا باغ کانڈ" وجوں وی جانیا جاندا ہے)— بارے اکّ دل-کمباؤُ جھلک پیش کردی ہے۔

آزادی پکھی لہراں دے زور پھڑن دے نال، مارچ 1919 وچّ بریٹیش بستیوادی سرکار نے رولٹ ایکٹ پاس کیتا۔ اس قانون نے ادھیکاریاں نوں بھارت وچّ راشٹروادی اتے انقلابی لہراں نوں دباؤن لئی ویاپک شکتیاں دتیاں۔ اصل وچّ، اس نے بستیوادی سرکار نوں اتواد دے شکی کسے وی ویکتی نوں گرفتار کرن اتے بناں مقدمہ چلا ئے دو سالاں تکّ حراست وچّ رکھن دا ادھیکار دتا۔ اس نے پریس دی آزادی 'تے وی پابندیاں لگائیاں۔ رولٹ ایکٹ دا پورے بھارت وچّ بھاری ورودھ ہویا؛ مہاتما گاندھی نے 6 اپریل 1919 نوں دیش-ویاپی "ہڑتال" (کم-کاج بند کرن) اتے ہور شانتمئی پردرشناں دا سدا دتا۔ حالانکہ، دو پرمکھ بھارتی آگوآں، ڈاکٹر۔ سیپھودین کچلو اتے ڈاکٹر۔ ستیاپال سنگھ دی گرفتاری اتے اوہناں نوں گپت تھاں 'تے بھیجے جان توں بعد ایہہ پردرشن جلدی ہی ہنسک ہو گئے۔ کسے وی طرحاں دے ورودھ نوں دباؤن لئی، انگریزاں نے 13 اپریل 1919 نوں پنجاب وچّ مارشل لاء (فوجی قانون) لاگوُ کر دتا۔ اس قانون تحت چار توں ودھ لوکاں دے اکٹھے ہون 'تے پابندی لگا دتی گئی سی۔

اسے دوپہر، ہزاراں لوک امرتسر وچّ ستھت اکّ چاردیواری والے جنتک باغ، 'جلھیانوالا باغ' وچّ اکٹھے ہوئے تاں جو گرفتاریاں ورودھ شانتمئی ڈھنگ نال روس پرگٹ کیتا جا سکے اتے پنجابی تیوہار 'ویساکھی' منایا جا سکے۔ بھیڑ وچّ شامل بہت سارے لوکاں نوں اس گلّ دی جانکاری نہیں سی کہ مارشل لاء لاگوُ ہو چکا ہے اتے جنتک اکتاں 'تے پابندی لگا دتی گئی ہے۔ بھیڑ وچوں کجھ لوک نیڑلے سری ہرمندر صاحب (سنہری مندر) وکھے متھا ٹیکن توں بعد اپنے گھر پرتدے ہوئے صرف باغ وچوں لنگھ رہے سن۔ بناں کوئی چیتاونی دتے جاں بھیڑ نوں شانتمئی ڈھنگ نال کھنڈاؤن دی کوشش کیتے بناں، ڈائر پنجاہ

سِ اس توں بعد لگاتار دس منٹاں تکّ گولیباری ہندی رہی، جس دوران نہتھی بھیڑ 'تے 1,650 گولیاں چلائیاں گئیاں۔ اس وچّ مرداں، عورتاں، بچیاں اتے بزرگاں سمیت کئی عام ناگرک مارے گئے جاں گمبھیر روپ وچّ زخمی ہو گئے۔ موتاں دی ادھکارت گنتی 379 دسی گئی سی، حالانکہ منیا جاندا ہے کہ مرن والیاں دی اصل گنتی اس توں کتے ودھ سی۔ پیڑتاں وچّ ستّ مہینیاں دا اکّ بچہ وی شامل سی، جو اس قتل عام وچّ مارے گئے سبھ توں گھٹّ عمر دے لوکاں وچوں اکّ سی۔

اپنی گواہی وچّ، ڈائر نے منیا کہ اسنے لگبھگ ترنت گولی چلاؤن دا فیصلہ کر لیا سی اتے مان نال کیہا کہ فیصلہ لین وچّ اسنوں صرف "30 سکنٹ" لگے۔ اسنے اپنی کاروائی نوں ایہہ کہہ کے جائز ٹھہرایا کہ اوہ اپنا فوجی فرض نبھا رہا سی اتے جیکر اوہ درڑتا نال کاروائی نہ کردا، تاں اوہ "اپنے فرض وچّ اسپھل" ہو جاندا۔ اسنے منیا کہ اس دے دماغ وچّ ایہہ گلّ نہیں آئی کہ ہو سکدا ہے کہ بھیڑ نوں کجھ گھنٹے پہلاں ہی لاگوُ کیتے گئے مارشل لاء بارے پتہ ہی نہ ہووے۔ ڈائر نے ستھانک ادھیکاریاں نال صلاح کرن جاں بھیڑ نوں کوئی چیتاونی دین دی کوشش نہیں کیتی۔ اسدا منّنا سی کہ جھجک دا کوئی وی سنکیت بریٹیش اتھارٹی (ستا) نوں کمزور کر دندا۔ بعد وچّ اسنے دعوہ کیتا کہ "اوہ سارے واپس آ جاندے اتے اس 'تے ہسدے اتے اوہ 'مورکھ' بن جاندا"۔

ڈائر دا مقصد بھیڑ نوں چیتاونی دینا جاں قابو کرنا نہیں سی، سگوں اسنے تاں صرف "اکٹھے ہون کارن اوہناں نوں سزا دین دا من بنا لیا سی"۔ اس وچّ پچھتاوے دی پوری گھاٹ ادوں صاف جھلکی جدوں اسنے کیہا کہ جیکر داخلہ-دوار توں لنگھنا سنبھوَ ہندا تاں اوہ "باغ دے اندر بکھتربند گڈیاں لے جاندا" اتے "اوہناں نال گولیباری کردا"۔ ڈائر نے بہت ہی بھیانک ڈھنگ نال اپنی گلّ ختم کردیاں کیہا کہ اوہ ادوں ہی رکیا "جدوں گولہ-بارود ختم ہو گیا سی"۔

A.—Immediately.

Q.—Did you continue firing:?

A.—Yes.

Q.—After the crowd indicated that it was going to disperse, why did you not stop ?

A.—I thought it was my duty to go on until it dispersed. If I fired a little, I should be wrong in firing at all.

Then in reply to a variety of questions, General Dyer said he continued to fire for about 10 minutes, and that he had no "military experience to use similar methods of dispersing crowds"; "he could have dispersed them, perhaps even without firing". But he fired, because "they would all have come back and laughed at him and he would have made 'a fool of himself'. His reasons for firing, he has given, in answer to another question, as follows :—

"I thought they were trying to assault me and my forces suddenly. All these pointed that this was a wide spread movement which was not confined to Amritsar alone, and that the situation was a wide military situation which was not confined to Amritsar." The General had fired 1650 rounds of ammunition. He admitted also that if he could have taken the armoured cars into the bagh, he would have done so and opened fire with them, that he stopped shooting, when he did, because the ammunition had run out, and that the crowd was very dense. He had made no provision for aiding or removing the wounded. It was not then his duty to render aid. That was a medical question. As soon as the firing ceased he retired. From time to time, he "checked his fire and directed it upon places where the crowd was thickest," and that he did, not because they were not going fast, but because he (the General) "had made up his mind to punish them for having assembled."

We must now supply further details of the scene from the mouths of eye-witnesses. We have already adverted to Lala Girdhari Lal's statement. He happened to watch the scene from a house overlooking the *bagh*. "I saw hundreds of persons killed on the spot. The worst part of the whole thing was that firing was directed towards the gates through which the people were running out. There were small outlets, 4 or 5 in all, and bullets actually rained over the people at all these gates, and.....many got trampled under the feet of the rushing crowds and thus lost their lives. Blood was pouring in profusion. Even those who lay flat on the ground were shot.....No arrangements were made by the authorities to look after the dead or wounded.....I then gave water to the wounded and rendered such assistance as was possible.....I went round the whole place and saw almost every body lying there. There were heaps of them at different places.....The dead bodies were of grown up people and young boys

رپورٹ وچّ درج چشمدید گواہاں دے بیان اکلپنیی بھیانکتا دی تصویر پیش کردے ہن۔ لالا گردھاری لال، جو کہ اکّ وسنیک سن اتے جیہناں نے اکّ چھت توں اس قتل عام نوں واپردیاں دیکھیا سی، نے دسیا کہ کویں "سینکڑے لوک موقعے 'تے ہی مارے گئے" اتے کویں گیٹاں دے نیڑے لوکاں 'تے "گولیاں دی بچھاڑ ہوئی"۔ باہر نکلن دے رستیاں نوں جان۔ بجھ کے نشانہ بنایا گیا، جس نال لوک باغ دے اندر ہی پھس گئے۔ لال نے دسیا، "اتھوں تکّ کہ جہڑے لوک زمین 'تے لیٹ گئے سن، اوہناں نوں وی گولیاں ماریاں گئیاں۔"

"امرتسر قتل عام" نے پورے بھارت اتے ودیشاں وچّ روہ پیدا کر دتا۔ ایہہ بھارتی آزادی اندولن وچّ اکّ موڑ ثابت ہویا، جس نے بستیوادی شاسن پرتی رویئے نوں ہور سخت کر دتا۔ ڈائر 'تے کدے وی عدالت وچّ مقدمہ نہیں چلایا گیا، حالانکہ اسنوں اسدی کمانڈ توں ہٹا دتا گیا سی اتے انت وچّ اوہ سیوا۔مکت ہو گیا۔ قتل عام دے 106 سال بعد وی، برٹین نے اجے تکّ کوئی رسمی معافی نہیں منگی ہے۔

ایہہ دستاویز بریٹیش شاسن دی بے رحمی اتے اسدا ورودھ کرن والیاں دی درڑتا دی اکّ شکتی شالی یادگار وجوں کھڑا ہے۔ اپنی گواہی دوران ڈائر دا بے رحم اتے بناں کسے پچھتاوے والا رویہ نہ صرف اس دے اپنے ارادیاں بارے، سگوں بستیوادی شاسن دی ویاپک مانسکتا بارے وی بہت کجھ بیان کردا ہے۔

ایہہ دستاویز کتھے ملیگا ایہہ انش ساڈے سنگریہہ، 'دِ بریٹیش راج: ریزسٹینس اینڈ ریفارم ان انڈیا، 1879–1920' (The British Raj: Resistance and Reform in India, 1879–1920) وچّ مل سکدا ہے۔ اس وچّ چٹھیاں، ڈائریاں اتے ادھکارت رپورٹاں شامل ہن۔ ایہہ ریکارڈ دو وائسرایاں نال سبندھت ہن جیہناں نے بھارت وچّ بریٹیش بادشاہ دے نمائندیاں وجوں کم کیتا: لارڈ قرضن اتے منٹو دا چوتھا ارل l (Earl of Minto) ایہہ سروت ویہویں صدی دے شروعاتی دہاکے دوران بھارتی آبادی وچّ ودھ رہی بریٹیش۔ ورودھی بھاونا ولّ اشارہ کردے ہن اتے ایہہ ثبوت پیش کردے ہن کہ وائسرائ نے اس 'تے کویں پرتیکریا دتی۔ ہور جانن لئی سنگریہہ دے پنے 'تے جاؤ۔

لیکھک: نشا ملک

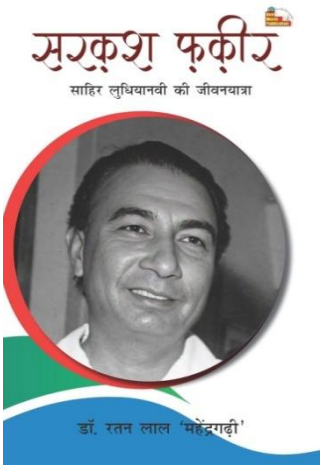

نشا ملک

نشا ملک 'بریٹیش اؤنلائین آرکائیوز' (British Online Archives) وکھے سمپادک ہن۔ نشا نے 2020 وچّ ڈربی یونیورسٹی توں اتہاس وچّ ماسٹرز دی ڈگری حاصل کیتی۔ اوہناں دی کھوج

(Courtesy: BOA)

کتاب سمیکھیا:

پستک سمیکھیا: ‘سرکش فقیر: ساحر لدھیانوی کی جیون-یاترا’ (جیونی)؛ لیکھک: ڈاکٹر. رتن لال مہیندرگڑھی؛ پرکاشک: نیو ورلڈ پبلیکیشن، نویں دلی؛ قیمت: ₹699; پنے: 400

ساحر لدھیانوی دی اکّ پرمانک جیونی’’

زاہد خان

اردو شاعری اتے ہندی فلمی گیتاں دے شوقیناں وچّ شاید ہی کوئی اجیہا ہووے جو ساحر لدھیانوی دے ناں اتے کم توں انجان ہووے۔ ساحر دی پرسدھی سرحداں توں پار تکّ پھیلی ہوئی ہے؛ اوہناں دی شاعری دا جادو—بھاویں اوہ غزلاں ہون، نظماں جاں فلمی گیت—اج وی موہ لین والا ہے۔ حالانکہ ساحر نوں اس دنیا توں گیاں کافی سماں بیت چکا ہے، پر اوہناں دی ہرمنپیارتا وچّ کوئی کمی نہیں آئی۔ اج وی اوہناں دی شاعری اتے فلمی گیتاں 'تے نویں نظرئیے توں کھوج کیتی جا رہی ہے اتے نویاں کتاباں پرکاشت ہو رہیاں ہن۔ اس سال دے شروع وچّ، ڈاکٹر. رتن لال مہیندرگڑھی دی کتاب ‘سرکش فقیر: ساحر لدھیانوی کی جیون-یاترا’ جاری کیتی گئی سی، اتے سینئر پترکار راجیش بادل دی حالیہ کتاب ‘زندگی کا ساتھ نبھاتا چلا گیا’ اس کھیتر وچّ اکّ ہور اہم وادھا ہے۔ ‘سرکش فقیر’ ساحر لدھیانوی دی جیونی ہے، جس نوں ڈاکٹر. رتن لال مہیندرگڑھی نے بے حدّ جنونّ

اتے سمرپن نال لکھیا ہے۔ پوری کتاب وچّ لیکھک دی کھوج، اتشاہ اتے سخت محنت صاف جھلکدی ہے۔ اوہناں نے اس اردو شاعر دے جیون اتے ساہتک رچناواں نوں بہت ہی پرمانک ڈھنگ نال پیش کیتا ہے۔ ایہہ صرف کتاب دے کور 'تے لگے لیبل وانگ "پرمانک" جیونی نہیں ہے؛ سگوں ایہہ اصل تتاں اتے بھروسیوگتا والی اکّ مہتوپورن رچنا ہے۔ ڈاکٹر. رتن لال مہیندرگڑھی نے اس نوں ساکار کرن لئی بہت محنت اتے لگن نال کم کیتا ہے۔ اردو لپی توں انجان ہون دے باو جود، اوہناں نے ساحر بارے اپلبدھ ہندی اتے اردو سمگری دی کشلتا نال ورتوں کرکے اکّ شاندار جیونی تیار کیتی ہے۔ ایہہ جیون-گاتھا اینی جیونت ہے کہ ایہہ ساحر اتے اوہناں دے پورے دور نوں مڑ سرجیت کر دیندی ہے۔ ساحر لدھیانوی دے پرشنسکاں لئی ایہہ سچ مچّ اکّ شاندار تحفہ ہے-جس نوں اوہ ہمیشہ اپنے دلاں اتے یاداں وچّ یاد رکھنگے۔

ساحر لدھیانوی نوں لے کے لکھی گئی ایہہ پہلی پستک نہیں ہے۔ ساحر لدھیانوی نوں پہلاں ہی وکھ-وکھ کتاباں راہیں چنگی طرحاں سمجھیا جا سکدا ہے-جویں کہ *میں ساحر ہاں* (چندر ورما، سلمان عابد)، *ساحر لدھیانوی: شخص اور شاعر* (ناز صدیقی)، *نکمے-محبت: ساحر لدھیانوی* (اظہر جاوید)، *نئے ادب کے لدھیانوی*، *نئے ادب کے دوستی*۔ پل کا شاعر ہوں: ساحر لدھیانوی* (امر ناتھ ورما)، *ساحر لدھیانوی: حیات اور شاعری* (ڈاکٹر. سعید جییور رحمٰن)، *ساحر: یاداں کے آنے میں* (کرشنا ادیب)، *ہر پال کا شاعر* (سریندر دوَل)، *ساحر لدھیانوی* (ہندی گیتاں)۔ کھواب کی: ساحر لدھیانوی* (سمپادک: مرلی منوہر پرساد سنگھ) - نال ہی رسالیاں وچّ ساحر 'تے وشیش انک جویں کہ *بیسون سادی* (سمپادک: ضیاع-ار-رحمٰن)، *ادبساز* (سمپادک: نصرت ظہیر احمد)، *پھین اور شخصیت: دوتبر * (دوارا)۔ ارجمند آرا، رویکانت)، *ادبھاونا* (سمپادک: جانکیپرساد شرما)، اتے *امراوتی* (سمپادک: وسیم فرہت علیگ)۔ اس سبھ دے باو جود ادھورےپن دا احساس بنیا رہندا ہے؛ آس ہے کہ اس پیاس نوں بجھاؤن وچّ *سرکاش فقیر* سہائی سدھ ہون گے۔ اس پستک وچّ ساحر لدھیانوی دی

سمچی شخصیت، جیون، پریوار، دوستاں، اوہناں دے انتھکّ پیار، اتے اوہناں دیاں ساہتک اتے سنیمک پراپتیاں نوں بہت وستھار وچّ شامل کیتا گیا ہے۔ اس توں علاوہ، اتھے اجیہے ویروے ہن جیہناں بارے بہت سارے پاٹھک شاید جانوُ نہ ہون۔ مثال وجوں، ساحر لدھیانوی اپنے بچپن وچّ آگا حشر کشمیری دے ناٹکاں توں بہت پربھاوت سن؛ ہورناں ہونہار کویاں وانگ، اوہناں نے وی بہت چھوٹی عمر وچّ ہی کویتا لکھنی شروع کر دتی سی۔ شروعات وچّ، اوہناں دیاں رچناواں اخباراں اتے رسالیاں وچّ 'اے۔ ایچّ۔ ساحر' (A. H. Sahir) نام ہیٹھ چھپدیاں سن۔ اوہناں دیاں شروعاتی کویتاواں وچّ نہ صرف مزدوراں اتے کساناں دیاں مشکلاں اتے سنگھرشاں دی جھلک ملدی سی، سگوں ایہناں وچّ آزادی لئی چل رہی لڑائی دا عکس وی دکھائی دندا سی۔

اس دور دی ساحر لدھیانوی دی اکّ کویتا دا سرلیکھ ہے 'مجھے سوچنے دے' (مینوں سوچن دیو)۔ اس وچّ اوہ لکھدے ہن: "لہراؤندے کھیتاں 'تے جوانی دا نظارہ / پھر وی کسان دی جھونپڑی وچّ نہ دیوا، نہ دھوآں / اجیہا کیوں ہے؟ ایہہ کی ہے؟ مینوں سوچن دیو / انسان دا ربّ کون ہے؟ مینوں سوچن دیو۔" اسے دوران، 'گریز' (کنارہ کرنا/بچ نکلنا) نامک کویتا وچّ اوہ لکھدے ہن: "پھر اکّ وار، اکّ مزدور دی جوان دھی ویچ دتی گئی / پھر اکّ وار، جوانی دا مان کسے دلیز 'تے جھک گیا / پھر اکّ وار، کساناں دے اکٹھ 'تے، وشیش ادھیکار پراپت ورگ نے / مشین گناں نال اگّ ورھائی۔" ایہہ ساحر لدھیانوی دی جوانی دا دور سی، اکّ اجیہا سماں جدوں دیش بھر وچّ آزادی دی لہر چل رہی سی۔ ماحول انقلابی نعریاں نال گونج رہا سی؛ مزدوراں دیاں ہڑتالاں اتے کساناں دے اندولن عام گلّ سن۔ اجیہے اتھل-پتھل والے ماحول وچّ، ساحر چپّ رہن والیاں وچوں نہیں سن۔ مزدوراں اتے کساناں نوں سمبودھن کردیاں اوہناں لکھیا: "اج توں بعد، ہے مزدورو اتے کسانو، میرے گیت تہاڈے ہن؛ / ہے بھکھیاں روحاں، میرے گیت اتے سر تہاڈے ہن۔ / جدوں تکّ تسیں بھکھے اتے ننگے-دھڑنگے رہوگے، ایہہ گیت خاموش نہیں ہون گے؛ / مینوں کوئی افسوس نہیں جے دنیا مینوں اکّ کلاکار وجوں نہیں مندی۔" اوہناں دی

پرگتیشیل سوچ نہ صرف اوہناں دیاں نظماں اتے غزلاں وچّ، سگوں اوہناں دے فلمی گیتاں وچّ وی جھلکدی سی۔ ساحر دے اجیہے بہت سارے گیت ہن جو اوہناں دی پرگتیشیل سوچ نوں درساؤندے ہن۔ ...وچاردھارا۔ "اتھے بھاشا جاں کھیتر نوں لے کے جھگڑے ہن؛ / اتھے نسل جاں ذات نوں لے کے ٹکراء پیدا ہندے ہن۔ / تہاڈے شہر وچّ کوئی پیار دے نشان کویں لبھّ سکدا ہے؟ / تہاڈے شہر وچّ تاں کوئی انسان وی نہیں ملدا، / ربّ دی تاں گلّ ہی چھڈو۔" اکّ ہور گیت وچّ اوہ لکھدے ہن: "تہاڈے گھڑے ہوئے طریقے بھیانک ہن؛ / ملاں کپڑا بندیاں ہن، پھر وی سریر ننگے رہندے ہن۔ / امیراں دے گوداماں وچّ اناج جمع پیا ہے، / جدکہ بھکھے لوک تہاڈے شہراں وچّ پھٹپاتھاں 'تے سوندے ہن۔" ایہناں توں علاوہ، کتاب وچّ کئی اجہیاں 'نظماں' شامل ہن جو اوہناں دے کسے وی پرکاشت سنگریہہ وچّ شامل نہیں سن—جویں کہ *محفل-اے-رقص-او-سرود*، *مرگھاٹ کی سرزمین*، *لمحہ-اے-گنیمت*، *شاہزادے*، اتے *آخری برائی*۔

ساحر لدھیانوی... *ادب-اے-لتیپھ*، *سویرا*، اتے اوہناں نے *شاہراہ* دے سمپادک وجوں وی سیوا نبھائی۔ پوری کتاب دوران، لیکھک ساحر دے سمپادکی لیکھاں وچوں اہم انش پیش کردے ہن، جو اوہناں دی وچاردھارا اتے سوچ بارے جانکاری دیندے ہن۔ ایہہ کتاب حیدرآباد وچّ ہوئی اردو کانفرنس، اتے نال ہی احمدآباد، بنارس، مالیگاؤں، لکھنؤ، الہٰ آباد، حیدرآباد، لدھیانہ اتے جالندھر ورگے شہراں وچّ ہوئیاں وکھ-وکھ کانفرنساں اتے 'مشاعریاں' (کاوَ-سمیلناں) نال جڑیاں گتیودھیاں دا وسترت ویروا دیندی ہے۔ حیدرآباد اردو کانفرنس وچّ ساحر لدھیانوی ولوں پیش کیتا گیا پرچہ وی اس کتاب وچّ شامل ہے۔ ایہہ کتاب ساحر لدھیانوی دے اس دور دے اردو ساہت دیاں پرمکھ شخصیتاں—جویں کہ مجاز، کیفی اعظمی، کرشن چندر اتے خواجہ احمد عباس—نال سبندھاں دی پرکرتی 'تے وی چاننا پاؤندی ہے۔ کتاب وچّ کئی دلچسپ قصے درج ہن جیہناں وچّ ایہہ شخصیتاں اپنی پوری شان نال ساہمنے آؤندیاں ہن۔ اداہرن وجوں، جدوں ساحر نے *سویرا* دے اکّ انک وچّ اپنے کالم 'جان-پہچان' وچّ مجاز دی شراب پین دی عادت دا ذکر کیتا، تاں مجاز نے

اوہناں نوں اکّ غصے بھریا پتر لکھیا؛ ساحر نے ایہہ پتر 'سویرا' دے اگلے انک وچّ جیوں-دا-تیوں چھاپیا سی اتے اس پتر دا پورا پاٹھ کتاب وچّ شامل ہے۔ اس توں علاوہ، ایہہ کتاب الہٰ آباد نال ساحر دے سنبندھاں دی پرکرتی نوں وی اجاگر کردی ہے۔ کتاب دی شروعات ساحر دے پتا، چودھری فضل محمد دی جان-پچھان نال ہندی ہے، جس توں بعد ساحر دے سنگھرشمئی بچپن، اس دی مڈھلی سکھیا، لدھیانہ دے سرکاری کالج وچّ بتائے دناں اتے 'آل-انڈیا سٹوڈینٹس فیڈریشن' دے نال-نال کسان اتے مزدور لہراں وچّ اس دی سرگرم شمولیت دا ویروا دتا گیا ہے۔ اس وچّ مہیندر چودھری اتے ایشر کور لئی اس دے ادھورے پیار، لاہور دے دیال سنگھ کالج وچّ داخلے، شہر دے ساہتک ماحول، ساہت پرتی اس دے جھکاء اتے اس توں بعد شروع ہوئے کاوَ-سفر، اکّ کوی وجوں اس دی ابھردی پچھان، اس دی پہلی کتاب 'تلخیاں' دے پرکاشن اتے ساہتک رسالے 'ادب-اے-لطیف' دی سنپادنا دا ذکر ملدا ہے۔ برتانت وچّ امرتا پریتم نال اس دی ملاقات اتے پریم-سنبندھ، آزادی توں پہلاں ممبئی وچّ بتائے تھوڑھے سمیں، کھدیجا مستور نال منگنی ٹٹن، دیش دی ونڈ، فرقو دنگیاں دوران بمبئی توں لاہور جان، ساہتک رسالے 'سویرا' دی سنپادنا، بھارت واپسی، دلی وچّ بتائے سمیں، رسالے 'شاہراہ' دی سنپادنا اتے دلی توں بمبئی جان دا ویروا وی شامل ہے۔ اس توں اگے، ایہہ کتاب فلم ادیوگ وچّ اپنے آپ نوں ستھاپت کرن لئی اس دے سنگھرش، دیش بھر وچّ 'مشاعریاں' (کاوَ-گوشٹیاں) وچّ اس دی شمولیت، گیت کار وجوں سفلتا دے سفر، اس دے سپرہٹّ گیتاں پچھے کم کردی رچناتمک پرکریا، ودھدی پرسدھی، فلم نرماتاواں اتے سنگیتکاراں نال سنبندھاں، اتے اپنی ماں سردار بیگم تے ماسی دے بچیاں (ممیرے بھین-بھراواں) سرور شپھی اتے انور سلطانہ نال ڈونگھے بھاوناتمک رشتیاں دا ورنن کردی ہے؛ نال ہی احمد راہی، حمید اختر، کرشن ادیب، ابراہم جلیس، پرکاش پنڈت، جانسار اختر، بھرت بھوشن اتے بی.آر. ورگیاں شخصیتاں نال اس دے سنبندھاں بارے وی دسدی ہے۔ ساحر لدھیانوی دیاں دوستیاں—جویں کہ چوپڑہ، رامکرشن اشک، دیویندر ستیارتھی، امر ناتھ ورما، صابر دتّ، قتیل شپھائی اتے عجائب

چترکار نال—اتے اوہناں دے آخری دناں دا برتانت انے دلچسپ ڈھنگ نال پیش کیتا گیا ہے کہ ایہہ پاٹھک دیاں اکھاں ساہمنے کسے فلم وانگ چلدا پرتیت ہندا ہے۔ پاٹھک انت تکّ بجھے رہندے ہن—جو کہ اکّ ودھیا جیونی دی نشانی ہے۔

لیکھک، ڈاکٹر. رتن لال مہندرگڑھی نے بہت ہی پرمانک سروتاں دے آدھار 'تے ساحر بارے جانکاری دتی ہے۔ اردو ساہت توں جانوُ پاٹھک—جیہناں نے حامد اختر دی *آشنایاں کیا۔کیا*، قتیل شپھائی دی *گھنگھرو ٹوٹ گئے*، گوپال متل دی *لاہور کا جو ذکر کیا*، ابراہم جلیس دی *دو ملک ایک کہانی*، امرتا پریتم دی *رسیدی ٹکٹ*، شورش کشمیری دی *چہرے*، ستیاپال آنند دی *کتھا چار جنموں کی*، کرشنا ادیب دی *ساحر: یادوں کے آئینے میں* اتے شوکت کیفی دی *یادوں کی راہ گزر* ورگیاں رچناواں پڑھیاں ہن—اوہ اس کتاب وچّ ورنت انشاں دے مول سروتاں نوں پچھان لین گے۔ خاص طور 'تے، لاہور دا چترن گوپال متل دی *لاہور کا جو ذکر کیا* وچوں ہو-بہ-ہو لیا گیا ہے، حالانکہ پورے پاٹھ دوران ایہناں سروتاں دا اچت حوالہ دتا گیا ہے۔ پھر وی، جیکر لیکھک نے ودھیرے رچناتمکتا اتے کلپناشیلتا دی ورتوں کیتی ہندی، تاں ایہہ کتاب ہور وی اچا معیار حاصل کر سکدی سی۔ اکّ سکاراتمک پہلو ایہہ ہے کہ ساحر دیاں مشہور غزلاں، نظماں اتے گیتاں دا صرف ذکر ہی نہیں کیتا گیا، سگوں اوہناں نوں... ساحر دی کویتا اتے گیتاں نوں پسند کرن والے پاٹھکاں لئی ایہہ کتاب اکّ شاندار اتے ویاپک پیش کش ہے۔ پاٹھک اس سنگریہہ نوں بہت پسند کرنگے، جس وچّ نہ صرف ساحر دی جیونی، سگوں اوہناں دیاں مشہور غزلاں، کویتاواں اتے گیت وی شامل ہن۔ اس توں علاوہ، ایہہ کتاب ساحر بارے ہور رچناواں اتے رسالیاں دے وشیش انکاں تکّ پہنچن دا اکّ ذریعہ وی بندی ہے۔ اکّ طرحاں نال، *'سرکش فقیر: ساحر لدھیانوی کی جیون-یاترا'* (The Rebellious Mystic: The Life Journey of Sahir Ludhianvi) سرلیکھ والی ایہہ کتاب ساحر بارے اکّ ویاپک حوالہ-گرنتھ وجوں کم کردی ہے، جو اسنوں کھوجارتھیاں لئی بے حدّ قیمتی بناؤندی ہے۔

ایہہ کتاب نہ صرف ساحر لدھیانوی بارے، سگوں امرتا پریتم، دیویندر ستیارتھی، حمید اختر، پرکاش پنڈت، انور سلطانہ اتے نگار سلطانہ ورگیاں شخصیتاں بارے وی وستھارپوروک جانکاری دیندی ہے۔ ایہہ جاننا حیرانی جنک اتے دل نوں سکون دین والا ہے کہ 1947 دی ونڈ دوران انسانیت اتے بھائی چارا پوری طرحاں ختم نہیں ہویا سی— خاص کر جدوں اسیں دیکھدے ہاں کہ کویں آدھونک راجنیتی نے دیش دے دو پرمکھ بھائیچاریاں—ہندواں اتے مسلماناں—وچکار بیگانگی اتے اوشواس دی کھائی نوں ڈونگھا کر دتا ہے۔ اجیہے تنائپورن ماحول وچّ وی کجھ اجیہے لوک سن جیہناں نے انسانیت دیاں مثالی اداہرناں پیش کیتیاں۔ کتاب وچّ دسیا گیا ہے کہ کویں فرقو دنگیاں دوران، ساحر لدھیانوی دی ماں اتے دادی نوں اوہناں دے دوست، چترکار باوری نے سرکھیت باہر کڈھیا سی، جدکہ دیویندر ستیارتھی، رامپرکاش اشک اتے—اکّ موقعے 'تے—اداکارہ اچلا سچدیو نے ساحر دی سرکھیا یقینی بناؤن لئی مدد کیتی سی۔ اس توں علاوہ، جدوں دنگیاں دوران ساحر دی ماں اتے دادی لاہور وچّ پھس گئے سن، تاں پرکاش پنڈت اوہناں نوں دلی لے آئے سن۔ ساحر نے دوستی دے اس قرض نوں کدے نہیں بھلایا؛ جدوں وی اوہناں دے دوست مشکل دور وچوں لنگھدے، اوہ مدد لئی ترنت اگے آؤندے سن۔ کتاب وچّ اوہناں گھٹناواں دا وی ذکر ہے جدوں رامپرکاش اشک اتے پرکاش پنڈت گمبھیر بیماریاں دا شکار ہوئے سن... اتے ساحر نے اوہناں دے علاج دا پربندھ کیتا سی۔ کتاب دا اکّ ہور دل-چھوہ لین والا پہلو ایہہ ہے کہ بمبئی وچّ پرسدھی دیاں بلندیاں نوں چھوہن دے باو جود، ساحر لدھیانوی نے کدے وی اپنے جدی شہر لدھیانہ جاں اپنے پرا لدھیانے لئی اوہناں دا پیار انت تکّ قائم رہا؛ اوہناں نوں جگا بھکھاری تکّ وی یاد سی۔

ایہہ کتاب *سرکش فقیر: ساحر لدھیانوی کی جیون یاترا* دیاں خوبیاں ہن، پر جیکر اس دیاں کمیاں اتے خامیاں دی گلّ کریئے، تاں بھاشا وچّ اکسارتا دی گھاٹ ہے۔ کئی تھاواں 'تے لکھت وچّ عربی-فارسی مشرت ہندی دی ورتوں کیتی گئی ہے، جدکہ ہور تھاواں 'تے

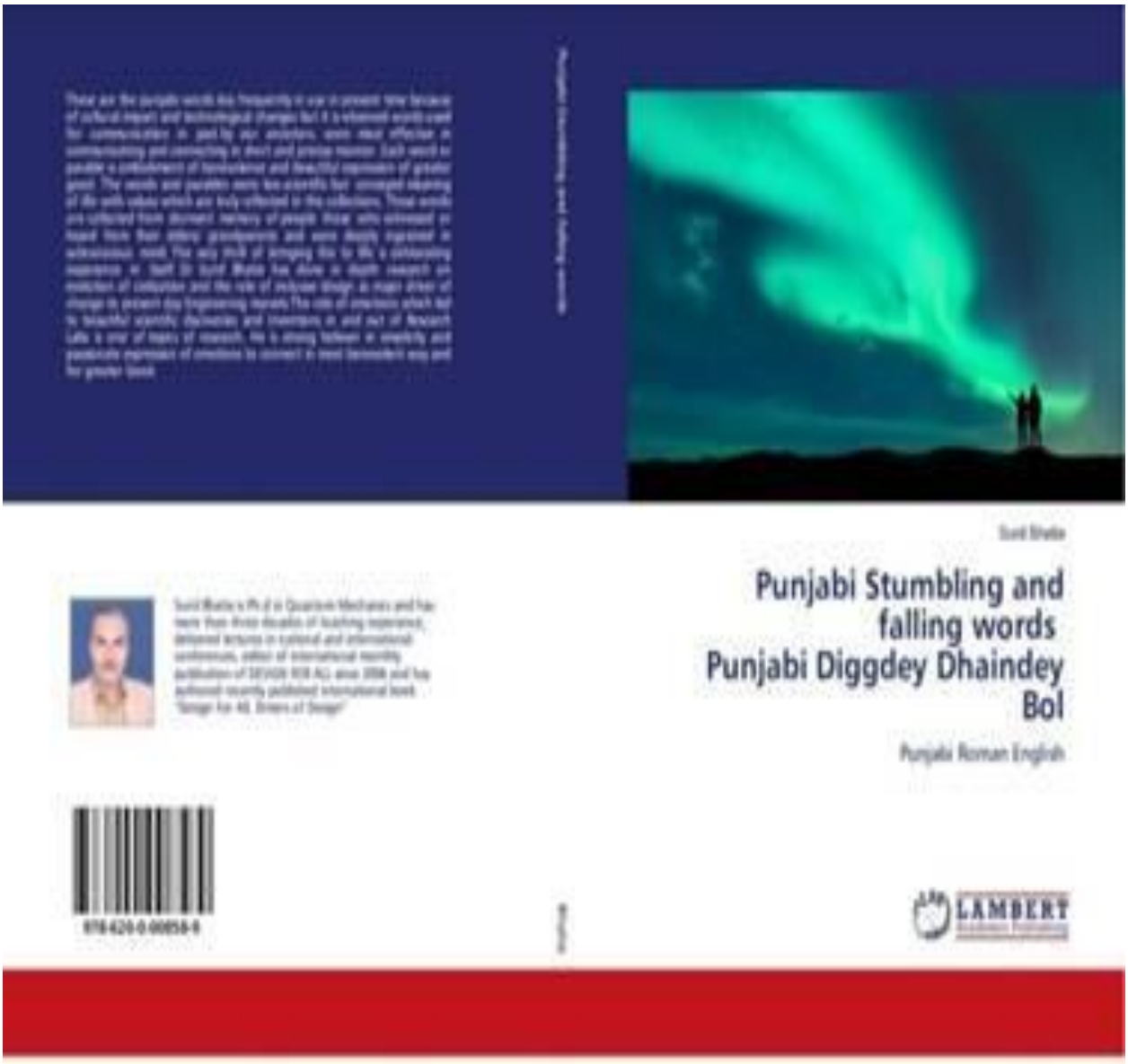
سنسکرت-مئی ہندی ورتی گئی ہے—جو کہ اکّ عجیب جیہا انتر پیدا کردی ہے۔ اداہرن وجوں: "اکّ وار ساحر نے کیفی اعظمی دی کویتا دی آلوچنا پڑھی... کوی کاوَ-ماپدنڈاں دے آدھار 'تے اپنے آپ نوں ثابت نہیں کردے" (صفحہ 108)। اس توں علاوہ، جیکر لیکھک نے 'ماما' دی تھاں 'مامو'، 'بوآ' دی تھاں 'پھپھی' اتے 'اویسک' دی تھاں 'نابالگ' ورگے شبد، جاں 'مارگدرشن' دے نال-نال 'رہنمائی' ورگے شبد ورتے ہندے، تاں بھاشا دا پرواہ ہور بہتر ہو سکدا سی۔ نال ہی، کجھ واکاں دی بنتر وی کمزور ہے۔ اس دا اکّ وڈا کارن اردو بھاشا 'تے لیکھک دی پکڑ دی گھاٹ ہے۔ اس دیاں اداہرناں وچّ "...نمایاں کیا جانے لگا" (صفحہ 108) اتے "جو بھی ویکتی نماز کر رہا ہو، اسے صاف چادر دے دی جائے" (صفحہ 258) شامل ہن۔ کئی تھاواں 'تے شبداں دے سپیلنگ (ورتوں-جوڑ) وچّ غلطیاں ہن۔ اداہرناں وچّ * Lazzat-Lijjat*, *Muflisi-Maflisi* Muazzaz-Maujiz*, *Tasdeeq-Taskeed*, *Mumtaz Mufti-Mumtaz * Mufti*, *Jazbaat-Jazbaaton*, *Ishar-Ishwar*, *Boribandar-Poribandar*, *Murat-Murt*, *Balkeshwar Road-Balkeshwar Road*, *Aashnai Kya Kya-Aashna Kya Kya*, *Malegaon-Maligaon* آدی شامل ہن۔ اکّ معاملے وچّ، نام "احمد ندیم قاسمی" دی بجائے "ندیم احمد قاسمی" (صفحہ 81) وجوں آؤندا ہے، اتے دوجے معاملے وچّ، بمبئی دے مدنپرا علاقے وچّ ستھت اکّ تھاں نوں اس دے اصل نام "عوامی ادارہ" دی بجائے "مطالعہ گھر" کیہا گیا ہے۔ اس توں علاوہ، کئی تھاواں 'تے لگاں-ماتراواں جاں نقطیاں دی گھاٹ ہے۔ کتاب دا اکّ ہور پہلو جو عجیب لگدا ہے، اوہ ہے شرد دتّ، کشمیری لال ذاکر اتے علی احمد پھاتمی ورگیاں شخصیتاں دا ذکر کردے سمیں ستکار یوگ شبداولی دی انہوند؛ اوہناں دے ناواں دے نال سدھارن کریاواں—جویں کہ "...آئے،" "...گئے،" جاں "...ملے"—دی ورتوں انوچت جاپدی ہے۔ لیکھک کتاب دی سماپتی زہرا جمال دی اکّ کویتا نال کردا ہے، پر اس بارے دتی گئی وادھو جانکاری غیر-

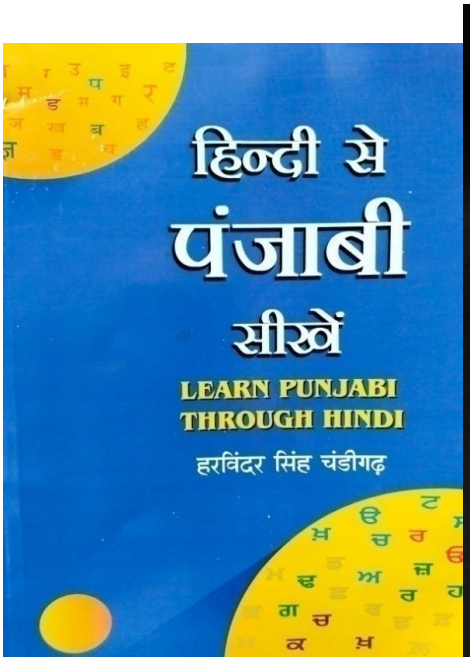
ضروری سی؛ کیونکہ کتاب ساحر لدھیانوی بارے ہے، اس لئی قدرتی طور 'تے اوہی مکھ کیندر بندو ہونے چاہیدے سن. کلّ ملا کے، کتاب دی سماپتی نوں بہتر ڈھنگ نال پیش کیتا جا سکدا سی. امید ہے کہ اتھے دسیاں گئیاں کمیاں اتے غلطیاں نوں اگلے سنسکرن وچّ سدھار لیا جاوے گا. کتاب دے آخری ادھیائے دا سرلیکھ 'شردھانجلی' ہے، جس وچّ ساحر لدھیانوی دے دوستاں نے اپنی دلی شردھانجلی بھیٹ کیتی ہے. حالانکہ، اس وچّ ساحر دے دور دیاں کئی پرمکھ شخصیتاں نوں شامل نہیں کیتا گیا. جیکر لیکھک نے کوشش کیتی ہندی، تاں اوہناں دے وچار ضرور مل سکدے سن؛ اس لئی اس سمیں دے اخباراں اتے رسالیاں نوں کھنگالن دی لوڑ سی. سپشٹ ہے کہ لیکھک اس معاملے وچّ قصر چھڈّ گیا ہے. کتاب دے انت وچّ، گنجھل دار٪ عربی اتے فارسی شبداں دے ارتھاں دے نال-نال، جیونی لئی ورتے گئے سروتاں دا وسترت ویروا دتا گیا ہے. حوالہ سوچی (ببلیوگراپھی) وچّ اوہناں ہندی، اردو اتے انگریزی کتاباں، رسالیاں اتے اخباراں دی سوچی دتی گئی ہے جیہناں توں سمگری اکٹھی کیتی گئی سی. کتاب اس وچّ اوہناں فلماں دی پوری سوچی وی شامل ہے جیہناں لئی ساحر لدھیانوی نے گیت لکھے سن. 'نیو ورلڈ پبلیکیشن' دوارا پرکاشت ایہہ کتاب دیکھن وچّ بہت آکرشک ہے—اس دے کور ڈزائین اتے کاغذ دی گنوتا توں لے کے چھپائی تکّ. انت وچّ، 'سرکش فقیر ساحر لدھیانوی کی جیون-یاترا' پیارے ساحر لدھیانوی بارے—اکّ انسان، کوی، سمپادک اتے گیت کار وجوں—ویاپک سمجھ پراپت کرن لئی اکّ مہتوپورن کتاب ہے اتے ایہہ پڑھنیوگ رچنا ہے. ڈاکٹر. رتن لال مہیندرگڑھی نے ایہہ کتاب لکھ کے سچ مچّ اکّ اہم کارج کیتا ہے.

محل کلونی، شوپوری-473551 (مدھ پردیش)

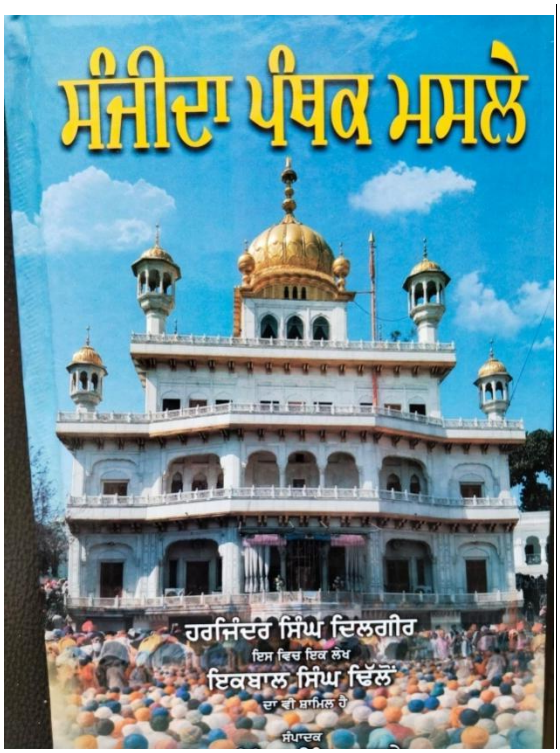
موبائیل: 89944 94254

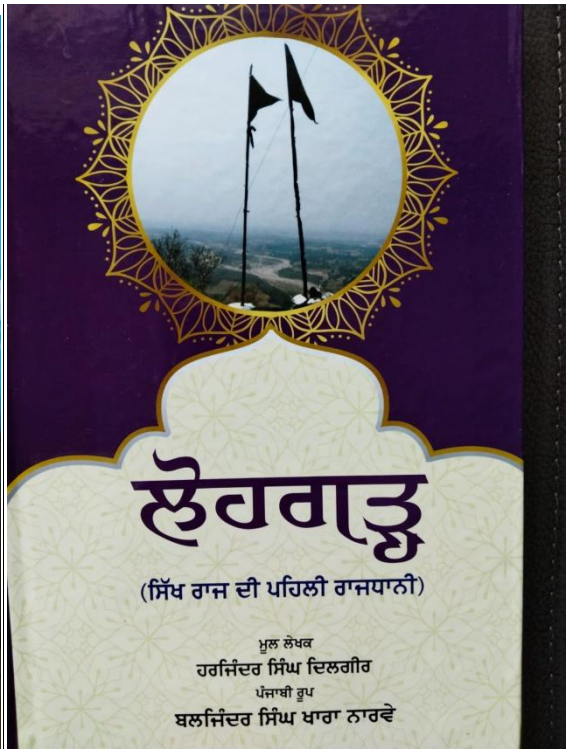
: نوینکتاب

Punjabi Stumbling and falling words
Punjabi Diggdey Dhaindey Bol
Punjabi Roman English
LAMBERT

हिन्दी से
पंजाबी
सीखें
LEARN PUNJABI
THROUGH HINDI
हरविंदर सिंह चंडीगढ़

ੴ
ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ
ਦੀ ਕਥਾ
ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਵੇ

ਸੰਜੀਦਾ ਪੰਥਕ ਮਸਲੇ
ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ
ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖ
ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ
ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ
ਸੰਪਾਦਕ

ਲੋਹਗੜ੍ਹ
(ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ)
ਮੂਲ ਲੇਖਕ
ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ
ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਰਾ ਨਾਰਵੇ

خبراں:

1.

توں مفت ڈاؤنلوڈ کرن لئی وی اپلبدھ ہے PunjibLibrary.com سلہائت

جن انک گورمکھی اتے شاہ مکھی وچّ اپلوڈ کیتا ہے، اکّ اکّ کرکے اسیں سارے اپلوڈ کرانگے۔

[Salahiyat * سلاحیت

punjabilibrary.com

Salahiya

punjabilibrary.com

دوجی انتررراشٹڑی پنجابی کانفرنس، لاہور

پنجاب اتے پنجابی دی بھاشائی وبھنتا اتے سبھیاچارک وراثت دا جشن مناؤ۔

Entry Free

Seating- First Come First Basis

Venue: Randhawa Auditorium
Kala Bhawan, Sector-16 ,Chandigarh

Sifat
... From uprooted Civilization

Chandigarh Citizens Foundation

ਮੁਫ਼ਤ ਦਾਖਲਾ

ਬੈਠਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ - ਪਹਿਲਾਂ ਆਓ, ਪਹਿਲਾਂ ਆਓ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ

ਸਥਾਨ: ਰੰਧਾਵਾ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ
ਕਲਾ ਭਵਨ, ਸੈਕਟਰ-16, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

DATE: 22nd March 2026(Sunday)
TIME-11 A.M (Morning)- 1.0PM(Afternoon)

ਮਿਤੀ: 22 ਮਾਰਚ 2026 (ਐਤਵਾਰ)
ਸਮਾਂ-11 ਵਜੇ (ਸਵੇਰੇ) 1.0 ਵਜੇ (ਦੁਪਹਿਰ)

TOPIC: ਵਿਸ਼ਾ

1.Krishan Chander (23 November 1914 – 8 March 1977)Greatest Punjabi Urdu writer - 6 Minutes
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ (23 ਨਵੰਬਰ 1914 – 8 ਮਾਰਚ 1977) ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ-6 ਮਿੰਟ

Krishan Chandar
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ

2. BASHEERAA Film by Ritika Singh on short story of Author Nav Tej Singh -14minutes
ਲੇਖਕ ਨਵ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਰਿਤਿਕਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਬਸ਼ੀਰਾ ਫਿਲਮ -14 ਮਿੰਟ

Author Editor Nav Tej Singh
ਲੇਖਕ ਸੰਪਾਦਕ ਨਵ ਤੇਜ ਸਿੰਘ

Short Story 'Bistra Bandh' of Author Nav Tej Singh , Reading by Poonam Singh , Editor Preetlari -14 minutes
ਲੇਖਕ ਨਵ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬਿਸਤਰਾ ਬੰਧ', ਪੂਨਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ - 14 ਮਿੰਟ

Balraj Sahni (born Yudhishthir Sahni; 1 May 1913 – 13 April 1973) film and stage actor, Writer
ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ (ਜਨਮ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਸਾਹਨੀ; 1 ਮਈ 1913 – 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1973) ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਅਦਾਕਾਰ, ਲੇਖਕ

Life and Journey of Balraj Sahni" Written & presented by Sohaila Kapur , 'Three Arts Club' and Katyayani Production. 85 Minutes
"ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ" ਸੋਹੈਲਾ ਕਪੂਰ, 'ਥ੍ਰੀ ਆਰਟਸ ਕਲੱਬ' ਅਤੇ ਕਾਤਿਆਨੀ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। -85 ਮਿੰਟ

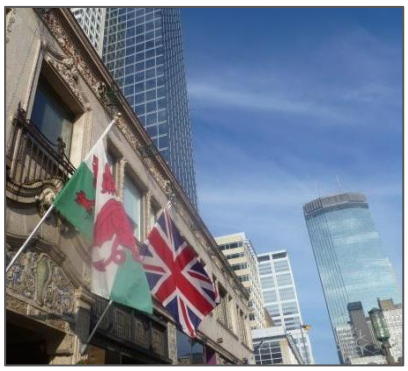
SOHAILA KAPUR
ACTRESS, JOURNALIST TELEVISION PERSONALITY , THEATRE , DIRECTOR , PLAY WRITE
ਸੋਹੇਲਾ ਕਪੂਰ
ਅਦਾਕਾਰਾ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਥੀਏਟਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਨਾਟਕ ਲੇਖਕ

IN COLLABORATION: CHANDIGARH CITIZENS FOUNDATION READERS AND WRITERS SOCIETY OF INDIA
CHAIRMAN SWARANJIT SINGH SAVI VICE CHAIRMAN PROF YOG RAJ ANGRISH SALAHIYAT
PUNJAB ARTS COUNCIL, CHANDIGARH PUNJAB ARTS COUNCIL, CHANDIGARH

انتررراشٹڑی پنجابی کانفرنس اکّ پرمکھ گلوبل سماگم ہے جو ودواناں، سبھیاچارک اتشابیاں، بھاشا وگیانیاں اتے اتہاسکاراں نوں پنجابی بھاشا اتے سبھیاچار دی امیر وراثت دا جشن مناؤن اتے اتشاہت کرن لئی اکٹھا کردا ہے۔ اس سماگم دا ادیش آدھونک سندربھاں وچّ پنجابی دی سنبھال، پرچار اتے وکاس 'تے وچار-وٹاندرے اتے سہیوگ نوں اتشاہت کرنا ہے۔

پروگرام تے واقعات

نوتیج سنگھ اٹوال

پروگرام اتے سماگم

اشتہاربازی:
ڈجیٹل نیوز لیٹر وچّ اشتہار دین لئی

advertisement@southasia researchcentre.in

اشتہار نوں سویکار کرن دا مطلب ایہہ نہیں ہے کہ بھارت دے دکھنی ایشیا کھوج کیندر دوارا اتپاداں جاں سیواواں دا سمرتھن کیتا گیا ہے

:خبراں اتے درش

نویں اتپاداں جاں سماگماں جاں سیمیناراں/کانفرنساں بارے/ورکشاپاں

نیوز@southasiaresearchcentre

فیڈبیک:پاٹھکاں نوں بینتی کیتی جاندی ہے کہ اوہ ساڈے نیوز لیٹر بارے سمپادک نوں اپنے وچار پرگٹ کرن

Feedback@southasiaresesrchcentre.in

:آگامی سماگم اتے پروگرام

Editor@southasiaresearchcentre .in

دستخط کیتے لیکھاں وچّ پرگٹائے گئے وچار ضروری طور 'تے بھارت دے دکھنی ایشیا کھوج کیندر دے ادھکارت وچاراں نوں درساؤندے نہیں ہن۔

(نگرانی: (انگریزی، گرومکھی اتے شاہ مکھی دیاں لپیاں

پرو: ہردیو سنگھ ورک

پروفیسر آف ایمینینس (آنریری)، ایسجیجیئیس ورلڈ یونیورسٹی، فتح گڑھ صاحب۔انڈیا۔

:مکھ سمپادک

ڈاکٹر۔سنیل کمار بھاٹیا پھیکلٹی ممبر،

اے/70/2 سیکٹر-18, روہنی، دلی-110089, بھارت

ای-میل:dr_subha@yahoo.com

(سمپادک: (انگریزی سنسکرن

شری ایل۔کے۔ داس

سابقہ مکھی ادیوگک ڈزائین کیندر، انڈین انسٹیچیوٹ آف ٹیکنالوجی (دلی)، بھارت، وزٹنگ پھیکلٹی ڈزائین وبھاگ، دلی ٹیکنولوجیکل یونیورسٹی، دلی

lalitdas@dtu.ac.in

ای-میل: lalitdas@gmail.com

(سمِ-سمپادک (انگریزی سنسکرن

رونقی رام توں پرو

شہید بھگت سنگھ چیئر پرو

راجنیتی وگیان وبھاگ

(پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ (بھارت

ایمیل: ronkir@pu.ac.in

ایمیل: ronkiram@yahoo co, in

(سمپادک: (پنجابی بھاشا اتے گورمکھی لپی سنسکرن

جسپال سنگھ سندھو

پترکار، لیکھک اتے سماجک کارکن، کیندری سنگھ سبھا، چنڈی گڑھ، بھارت

jaspal.sdh@gmail.com

(ایسوسیئیٹ ایڈیٹر: (پنجابی بھاشا، گرومکھی لپی سنسکرن

رمندرجیت کور، ڈاکٹر

سہائک پروفیسر، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، بھارت

jitraminder75@gmail.com

(سمپادک: (پنجابی بھاشا اتے شاہ مکھی لپی سنسکرن

آسما قادری نے پرو

انسٹیچیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز اوریئینٹل کالج

پنجاب یونیورسٹی لاہور پاکستان

ایمیل: 1aasmaqadri@gmail.com

(ایسوسیئیٹ ایڈیٹر: (پنجابی بھاشا، شاہ مکھی لپی سنسکرن

عرفان ملک ڈاکٹر

(پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ (بھارت

ایمیل: irfanmalik941@gmail.com

پرکاشن دے انچارج

خوشحال سنگھ چنڈی گڑھ نے سکھ سٹڈیز وچّ ماسٹر ڈگری اتے سکھ پرب پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ وچّ پی.ایچ.ڈی. جنرل سکتر۔کیندری سری گورو سنگھ سبھا جنرل س

سمپادکی ممبر

پرو. ڈاکٹر. گورو رہیجا، انڈین انسٹیچیوٹ آف ٹیکنالوجی، رڑکی، انڈیا ایمیل:

gaurav.raheja@ar.iitr.ac.in ,gr.iitroorkee@gmail.com

پرو. ڈاکٹر. سوگندھ ملہوترا، انڈین انسٹیچیوٹ آف ٹیکنالوجی، ممبئی، بھارت، ایمیل:

sugandh@iitb.ac.in

وشیش پترکار:

شریمتی نیمشا شرما،

Nemisha90@gmail.comممبئی، بھارت،

:پتر وہار لئی پتہ

اے/70/2 سیکٹر-18 روہنی، دلی-110089, بھارت

اس جرنل وچّ دکھائی دین والی سمگری نوں ستنتر روپ وچّ دوبارہ تیار کیتا جا سکدا ہے۔ اسے دی اکّ کاپی اتے رسید دی شلاگھا کیتی جاوے گی۔

ایہہ رسالہ ساؤتھ ایشیا ریسرچ سینٹر آف انڈیا اے/70/2 سیکٹر-18 روہنی، دلی-110089 (انڈیا) اتے پرکاشک دا نام ڈاکٹر. سنیل کمار بھاٹیا، ایڈریسّ اے/70/2 دوارا پاٹھکاں دے لابھ لئی ہر مہینے مفت وچّ پرکاشت کیتا جاندا ہے۔ سیکٹر-18 روہنی، دلی-110089 ٹیلیفون: +91-11-27853470®, 011-45793470®, ای-میل: dr_subha@yahoo.com

ڈاکٹر ویر ابھینو : تکنیکی مدد لئی خصوصی شکریہ